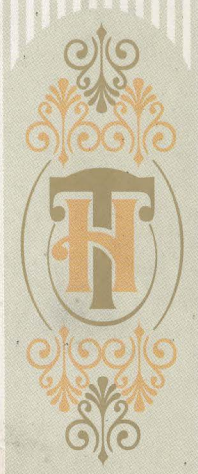

Н А Р Т Ұ Л Ф А

Тұрсынбек Кәкішұлы
Күләш Ахмет

СӘБИТ МҰҚАНОВ

Тұрсынбек Кәкішұлы
Күләш Ахмет

СӘБИТ МҰҚАНОВ

"Фолиант" баспасы

Астана

2009

УДК 821.0
ББК 83.3 (5 Қаз)
К 24

Кәкішұлы Тұрсынбек, Ахмет Күләш.
К 24 Сәбит Мұқанов: Әдеби-ғылыми ғұмырнама. — Астана:
Фолиант, 2009. — 352 бет.

ISBN 9965-35-764-1

562255

«Нартұлға» сериясымен жарық көріп отырған бұл еңбек Сәбит Мұқановтай данқты да дара тұлғаның адами бітім-болмысы мен азаматтық келбетін айшықтауға арналған. Кітап авторы, көрнекті ғалым, білікті әдебиет зерттеушісі, белгілі сыншы Т. Кәкішұлы өз кейіпкерімен етене аралас, рухани сырлас болғаны арқасында оның барша өмір жолын, шығармашылық ерен еңбегін терең талдап, жан-жақты зерттеп, әділ бағасын береді.

Кітапта тың деректермен бірге, Сәбендей тарихи тұлғаның бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік өмірімізде алатын орны туралы соны көзқарастар да баршылық.

Еңбек ұлтымыздың айтулы перзенті туралы неғұрлым тереңірек танып-білуге ұмтылған әр оқырманның кәдесіне жарайды деген сенімдеміз.

К 4603000000
00 (05) 09

УДК 821.0
ББК 83.3 (5 Қаз)

ISBN 9965-35-764-1

© Кәкішұлы Тұрсынбек,
Ахмет Күләш, 2009
© «Фолиант» баспасы, 2009

БИСМИЛЛӘ

Сәбит Мұқанов!.. Күндей күркіреген осы есімді естіген адам өз пікірін, өз түсінігін айтпай қала алмайды. Жақтайтындар да табылады, жамандайтындар да аз болмайды. Неге? Міне, осы мәселе жөнінде қазақ қауымы әлі ойланып-толғанып болған жоқ. Уақыт лебімен, замана дауылымен бірде олай, бірде бұлай сөйлейтін машығымызбен келе жатырмыз және қайраткердің қадір-қасиетін дұрыстап парықтай да қоймаған сияқтымыз. Бұл не?

Өмірде белсенді позицияда болған пенденің кейін тарих бетінен қалай көрінері бізде әлі күнге дейін шешілмеген мәселе. Қазақта айтылмай қалатын сөз болмайды десек те, тек осы жөнінен, яғни өмірден өткеннен кейін, заман өзгеріске ұшырағаннан кейін кім қай деңгейде қалай көрінеді дегенді парықтай қойған жоқ екенбіз. Судың ағысы, сөздің ұйқасы, дауылдың екпінімен кете беретін кезіміз өте көп сияқты.

Тарих таразысына салынып, әр қилы ой-пікір айтылып жатқан Сәбит Мұқанов тағдыры біздің қазіргі өтпелі заманның ең түбегейлі мәселесінің бірі. Әрі-беріден соң ұлттық менталитетіміздің айбынды көрсеткішіне айналып отыр.

Адамдардың түр-келбеті түгіл, бармағының таңбаларына дейін бір-біріне ұқсамайды. Олай болса, олардың іс-әрекеті, мінезі бөлек. Бәріне бір дейгейден қарап, баға беруге болмайды. Міне, осындай жағдайда қоғамның серкесі боламын, елге өзгеден гөрі еңбегімді көп сіңіремін, мен араласпай қалатын шаруа болмауға тиіс деп жанын жалдаған қайраткерлер өмірде аз кездеспейді. Солардың ішінде Сәбит Мұқановтың орны тіптен бөлек, себебі, Құдай оған асқан сезімталдықты, әсіресе тапшылдық танымды дарытқан. Оны ол жасырмаған, қайта

домбыраның құлақ күйіндей әрқашан айтып, жазып отырған және онысына өкінбек түгіл мақтан санаған.

«Мен қаналушы таптан шыққан адаммын. Қаналуды сезу үшін, оған жан жүрегіңмен қарсы шығу үшін адамға марксист болу міндетті емес. Қаналушы таптың мұң-зары көркем әдебиетте атам заманнан жазылып келе жатыр. Өзім қаналушы таптың семьясында туып, Октябрь революциясына дейін қаналған жағдайда өскен адам болғандықтан «қанаушы тап» дегенге, «қанаушы таптан шықты» деген адамға өш болатынмын. Мен ол кезде идеологиялық майданда «солақай» аталатын адамның бірі болатынмын». Сәбит Мұқанов бұл сөздерді талай айтып, 1960 жылы қайтадан бір пысықтады.

Бұлай деп өзінің істеп жүргеніне өкінбейтін, сенімі мол адам ғана айта алады. Мен қателесіп жүрмін-ау, ертең осыған жұрт қалай қарайды екен деген ойдан аулақ адамның аузынан шығатын сөз. Жолым дұрыс, арманым — өз халқымды аялау, құрметтеу, оның ісіне өгіз болып жегілу, халықтан аяйтын жаным жоқ деп түсінген, имандай сенген адамның сөзі. Олай болса, осындай пенденің қайраткерлігін қалай бағалауға тиістіміз?

Әрине, Сәбит Мұқановтай алыптың артына қалдырып кеткен ұлан-ғайыр мұрасы оны әрқашан жоқтатады, іздетеді. Қателесе жүріп түзету, от баса жүріп өріске шығу, ел-жұрттың көкейіндегісін дер кезінде айта біліп, игі іске мұрындық болу көп адамның қолынан келе бермейтінін Сәбит Мұқановтың өр тұлғасынан табамыз да, әрбір кимыл-әрекетіне, айтқан ой-пікіріне қарауыл қоя отырып, тарих таразысына саламыз.

Сөзге бай, іске кедей қазақта жанығып қызмет көрсеткен адамның жұмаққа барғанын көрген жан бар ма екен?! Өзім көрмедім де естімедім. Өлгеннен кейін алғысқа бергісіз сөзді ағыл-тегіл айтамыз да, көзі тірісінде ештеңені байқамағандай көзімізді жұмып, аузымызды ашпаймыз. Аша қалсақ «анауы мынау, мынауы анау» дегендерді қосақтамай тағы қала алмаймыз.

Жынымыз келсе, ата-бабаны былай қойып, Құдайдың өзінен бір-ақ шығамыз. Басқалар да солай ма екен, әлде қазаққа ғана біткен «қасиет» пе екен? Мәшһүр Жүсіп айтқандай, «көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» дегендей, қазақтың мінез-қылығын басқа елдермен салыстыру өте қиын.

Мен бұл еңбекті жазуға қалай кіріссем екен деп екі-үш жыл қатты ойландым. Уақыт дейтін құдіретке де табынып көрдім. Сонда бір елес ұйтқып соқты да тұрды. Осы дәуір өзгерген кезде қандай тұрпатқа көшеді екенбіз, өйткені биік қызметтен төмендеген кездің өзінде адамдар сан қияпатқа түседі ғой. Ал заман ауысып жатқанда ше?

Бәріне де өмірдің өзі жауап табады. Оны көзімізбен көргенге ештеңе жетпейді, әрине, парықтай алсан. Біз кеңес заманында туып, жүген-құрық ұстаған, бар азап-бейнетті көрген, ортеңге шыққан ұрпақпыз. Оның қызығын да, шыжығын да көп көрдік. Ал оған дейінгі патриархалды-феодалдық құрылысты көзіміз көрмесе де одан хабарымыз бар. Қайсыбір сырларын мұрағаттан көріп, тарихи деректерден оқып алдық.

Міне, енді социализм мен капитализмнің ауысуын көзбен көріп, қолмен ұстап отырмыз. Әрине, белгілі қалыпқа түсе алмай, өтпелі кезеңді басынан өткізіп жатқан шақта өмір келбетін дұрыс аңғара, барлай білмесең де, адамдардың құбылысын көріп танданудамыз. «Заманың түлкі болса, тазы болып шал» дейтін мақалға бақсақ, қасқырша талаған, қорқауларша қапқан, түлкіше құбылғандарды күнде көріп келеміз. Қазан төңкерісі кезіндегідей дөрекі болмағанмен, жымысқы қорқаулардың көбейіп, қыбын тауып байып алғандардың ардың-дүрдінің көріп, жоғалған иманыңды іздейді екенсің. Ұят-аятты белге түйіп алып, аузына келгенді айтатындарға кезіккенде не істерінді білмей дал болады екенсің.

Мен осы екі түрлі, бірақ түбі бір ойды қазақтың екі ұланының тағдырына байланыстыра толғайын деп отырмын.

Әңгіме Сәкен Сейфуллин мен Сәбит Мұқанов сынды ерен қайраткерлердің, өнерпаздардың кейінгі тағдырлары жайында болмақ, өйткені мен оларды басқалардан гөрі көп зерттедім және жинаған мұрағат пен тарихи деректерім ұшан-теңіз, екіншіден, жасырмайын, олардан алған үлгі-өнегем болсын, не болмаса Құдайдың өзі дарытқан мінез-құлқы болсын, олар менің жаныма жақын. Басқалардан гөрі олардың іс-әрекетін көбірек білумен қатар, егер бірге жүрсем мен де сол кісілердей қимылдар едім-ау деп ойлаймын. Кім не деп ойласа, олай ойласын, менің түсінігімде Сәкен мен Сәбит егіз. Әрине, пенделік келбеті жағынан екеуінің бір-біріне ұқсай қояы екіталай бо-

лып көрінгенмен, тілек-мақсаты, мұраты жағынан тұтасып кеткен қайраткерлер. Біреуінің пандығы, екіншісінің адамға үйірсектігі, бірінің тарпандығы, екіншісінің жалпақшешейлігі, тіпті жайдақтығы, Сәкеннің кербездігі, Сәбеңнің қарапайымдылығы қаншама кереғар болып көрінгенмен елге, халыққа деген ниеттерінің бірлігі бесенеден белгі береді. Менің мақсатым Сәбит Мұқановтың ғұмырнамасын жазу болса да, Сәкенді одан бөлектей алмаймын ғой деймін, өйткені алшақтықтан гөрі ұқсастықтар басым. Бірін — ұстаз, екіншісін — шәкірт деп танудан гөрі заманы бір құрбы ретінде қарастырсақ, керемет қызық оқиғаларға тап боламыз да, дәуір сыйлаған ойлардың қалай жүзеге асқанын көреміз. Ал ол мақсатты орындау барысында әр пендеге ғана тән ерекшеліктің атойлап құяр сағасының бір екендігін көріп, таңғалмасқа шараңыз қалмайды.

Бірінші тарау

ДАҢҚ ТҰҒЫРЫНЫҢ ШАЙҚАЛУЫ

Жарық дүниеде 73 жыл жасаған Сәбиттің даңқ тұғырына көтерілуі де, ылдиына түсуі де аз болмаған. Қандай іске араласса да осының акыры неге апарып соғар екен дегенді ойламайтын жандар болатын көрінеді. Сәкен екеуін мен осы деңгейден анық көремін. Акырын жүріп, абайлап басу оларға жат. Көңілі құлағанға еш жалтақсыз, есепсіз кіріседі де не үлкен абыройға кенеледі, не мықтап опық жейді. Ол үшін қуанып та, өкініп те жатпайды, өйткені жарқын келешекке сенімдері мол. Ел-жұрт та солай шығар деп ойлайтын сияқты.

Қазақ әдебиетінде «Сұлушаш», «Аласқандар», «Ботагөз» аман-есен тұрғанда Сәбитке еш уақытта рухани өлім болмайды. Осыған кәміл сенсек, онда кейінгі ауыр ойларды айту әлдеқайда жеңілдейді және ниетіміздің ақтығына ешкім шүбәлана алмайды.

Қазіргі «жәдігөй білгіштердің, қаскөй табалаушылардың» сөзіне сенер болсақ, Сәбит Мұқанов құрдымға кетіп бара жатқан, көзі тірісінде даурықпалы даңққа ие болып, көзі жұмылған соң елеусіз қалатын тұлғалардың бірі деп ойлап жүргендер бар. Солай ма? Жок, мүлдем де олай емес.

Пенделік пен өнерпаздық, қайраткерлік пен шарасыздық бір адамның бойынан табылып жатады. Онан соң уақыт деген құдіреттің әмірін әлі ешкім жокқа шығарған емес, шығара да алмайды. Осы түсініктерді тұтас парықтай білсек, артықкем, орынды-орынсыз айтылғандарды бірден аңғарамыз да, шындықты шырылдатып айтуға мәжбүр боламыз.

Сәбит тапшыл, әсіресе кедейшіл болды. Тіпті шамадан асырып жіберген тұсы да бар. «Сұлушаш» романының «Кілт» дейтін тарауын қазір оқудың өзі қиын, бірақ шындық. Ал шындық еш уақытта тәтті болған емес. Шындық қаншама қарапайым ажарсыз, жалаңаштау болған сайын аңғартары күшті. Ешуақытта есіннен шықпайтындай қасиетке ие бола түседі, өйткені өмірдің оған берген сыбағасы сол.

Сәбит тапшыл болмай кім тапшыл болмақ? Әрине, жөргекте жатқанында табым деп уілдемеген шығар, бірақ ес біліп, етек жапқан шағынан жоқшылықтың дәмін татып өссе, жетімдіктің тақсыретін тартса, бақыршы бала болып күнелтсе, кім көрінгеннің есігінен сүйек аңдыған күшіктей күй кешсе, осының бәрі оның аңғарымпаз сәби көңіліне шер болып байлана берсе не істемек?

Жарық дүниеге неге келдім, «Неге тудым?» деген алғашқы өлеңі өзінен-өзі жазылып, өзегінді өртейді.

*Бай баласын сүйгенде шешелері
Жүрегім суық мұзға төселеді.
Менің де сондай сүйер шешем болса,
Көңілім қандай болып өсер еді?
Бұл қалыппен өткізіп біраз жылды,
Көріме алып кірермін қайғы-мұңды.*

Сәбитті тапшылдықтан айыру оны адамдықтан кетірумен бірдей болар. Сондықтан біз тапшыл Сәбитпен күндіз де, түнде де, туған сәтінен көз жұмған күніне дейін бірге боламыз. Тапшылдық оның дүниетанымына, көзқарасына батпандап кірген түсінік. Оны өзгертем, жеңілдетем деу бос әурешілік. Сондықтан бізге өтірік жалтыратқан, орынсыз асқақтатқан, мәнсіз ұлықтаған Сәбит емес, кеңестік сөзге қаламы ешуақытта мұқалмаған, ойын ашық жазған кәдімгі Сәбит Мұқанов керек.

Бұл пенделігі болса, қалам қуатына келгенде Сәбитті дарынсыз еді деп ешкім айта алмас. Ал көркем шығармаларында ақаулары бар ма? Әрине, одан қалам ұстағандардың қайсы сау дейсің деп жалтарып кетуге болады. Бірақ біз оған бармаймыз. Сәбит шығармашылығында кемшіліктер аз емес. Ол

сөзге олақтықтан, лексикаға кедейлігінен емес, шошымаңыздар, көбіне-көп анықтығынан, түсініктілігінен дер ем. Әдебиет дегеннің бір ені ішінде жатпаса, емеурінінен аңғартатыны болмаса көркемдіктің көкжиегіне көтерілу киын.

Ал олардан кеңесшіл, әсіресе тапшыл акын-жазушылар аудиториясының ерекшелігін ескеру керек. Адам санатына алынбаған кедейлерге дүниенің тұтқасын ұстатамыз, халықтың бәріне бірдей жұмақ орнатамыз деп келген насихатқа бірден күмп етіп түсіп кетті де, соны жүзеге асырар арна іздеді. Міне, осы тұста үгіт-насихаттын, соқырға таяқ ұстатудың, сақауға тіл бітірудің айла-амалдары керек болды. Және бұған қалың бұқара имандай сенді, тіпті қолына құрал алып күреске шықты. Баяғыдан ағайын-туыс болып келгендер бір-біріне доңайбат шегіп қана қоймай, шекелесіп те, атысып-шабысып та қалды. Бірін-бірі өлтірген бауырлар да кездесті. Заманның шығыршығы теріс айналып, бұрынғы түсінік тас-талқан болды. Осыны көзімен көріп, жанымен сезген, қиялымен шарлаған бірнеше мындаған Сәбиттер не істеуі керек еді? Өзен арнасының екінші жағына шықпаймын, ағынмен кете беремін дегенге уақыт көнбеді. «Өзі де шығайын деп тұрған көз еді, шыбық тиген соң не жорық», бірден атылды, жүрер жолым осы ғана деп білді. Тапшылдықтың қамшысын олай да, бұлай да сілтеді. Жолында кезіккеннің ажарына қарап та жатпады, жақынға да, алысқа да, ағайын-туғанға да, құда-құдағиға да, ұнасын-ұнамасын бірдей сілтеді. Мұны замана істетті, оған көнбеген пенделер қашты, пысты, арындады, бірақ ештеңе өндіре алмады. Өйткені өмір шеңбері кімге болса да құрсау, одан шығып кеткен пенде әлі жоқ.

Міне, осындай кезде заманым келді деп атқа қонғандардың бірі, тіпті Сәбит Мұқанов болатын. Әрине, Сәкен Сейфуллиннің 1916-1917 жылдары ойланып-толғануы аздаған оқығанының, көріп-білгенінің арқасы, әлеуметтік ортаның дарытқаны еді. Сәкен аш-жалаңаш, жетім болып көрмеген, жоғалтары, қимасы бар дүмді ортаның баласы еді. Замана ағымын сезді, ойланды, толғанды, жарқын келешек көптікі, аз ғана топтыкі емес екенін ұқты да, тапшылдық жолға түсті де кетті. Өзімен қарайластардың шешуші сәтте ойланып-толғануын артық санады, тіпті қалың елге жасап жат-

қан қастандық деп ұқты. Уақыт талабын түсінбегендермен айтысты-тартысты. Осылай болуға тиіс деген шешімге келгеннен кейін аты-жөні ғана емес, руы мен мекені бөлек Сәбиттермен қол ұстасып, ұлы майданға түсті. Мақсат бірлігі екеуін табыстырды. Тындырымдылығымен, табандылығымен ел-жұрттың көзіне түсті. Артық та сілтеді, кем де соғып жатты.

Аттары тіпті аңызға айнала бастады. Бірі асау тұлпар болып арқыраса, бірі қара бөрік болып ел-жұрттың зәре-құтын қашырды. Тілектестерді де тапты. Қалың көпшілік ертеңгі күннің не боларын аңғара алмай дел-сал болғанда замана жайын аңғарып, еш жаққа алаңдамай майданға шықты. Дауыл екпінін күшейтуге үлес қосты.

Сәбит Мұқанов тапшылдық жолға түскенде рауандап атып келе жатқан таңның ар жағынан жарқырап күн шығарына сенді, басқаша болады деп қаперіне де алмады.

Құдай берген таланттың сыртқа шықпасқа шарасы қалмады. Сәкен «кел, жігіттер, болындар ер, кедейден топ жасайық!» деп ұрандатса, Сәбит «Бостандықты» жырға қосты. Кімнің жыршысы екенін бірден ашық айтты, ежіктеп түсіндірді.

*Күш жоқ кезде күштілерден жасқандық
«Ах, кедейлер, — деп жүрмеңдер, — бос қалдық».
Еңбек етсең, білім, өнер сенікі,
Өзің ие, міне, саған бостандық!*

Жол табылып, кім үшін қан майданға түсері анықталған соң қолмен де, сөзбен де іс атқаруға кірісті. Үгіт-насихатсыз жұртқа маңайлай алмасын сезінгендер дәуір ұранымен төңкерісті жырлады. Қара сөзге құлақ қоя білмейтін елге өрілген өрмекпен, ұйқасқан өлеңмен бару керектігін қатты ұқты. Шабыт қысқан шақта отты сөз, кесек образ кездесіп жатса қуанды, бірақ айтар, түсіндірер ойдың ажарлы да келісті болуын тілегенмен қолына іліккендерді ұсынуға тиісті болды. Сәндеп, ажарлап, үкілеп жатуды аттың жалындағы, түйенің қомындағы тірлік онша қалай бермеді. Елге, халыққа керектіні ашық және түсінікті айт, тіпті ежіктеп бергенінді де теріс көрмейді деген талап жан-жаққа қарауға мұрша бермеді.

Сөйтіп кеңес әдебиеті дүниеге келді, ол ыңырсып жылау дегенді ұнатпай, бірден айғайлай, даурыға келді. Көркемдікке үйренгендерді үркітті, ескіден айырылғысы келмейтіндер жылап-сықтады, оған мүсіркеп қараған ешкім болмады. Өйткені, В.И. Ленин айтқандай, пролетарлық әдебиет нағыз ерікті әдебиет болады, себебі оның қатарына жаңа күштерді пайдакүнемдік пен мансапқорлық тартпайды, социализм мен еңбекшілерге ниеттестік тартатын болады. Бұл нағыз ерікті әдебиет болады, себебі ол елдің гүлі, оның күші, оның болашағы болатын миллиондаған, он миллиондаған еңбекшілерге қызмет етеді, сондықтан партиялық принципті, тапшылдық ой-тілекті ашық айтып, жазу керек деген талап жаңа әдебиеттің темірқазығына, адастырмас бағытына айналды.

Қазақ жағдайында Сәкен, Баймағамбет, Сәбиттер бірден түсініп осы бағытпен жүруге барын салды, ертеңге керек болар деп сырын бүгіп қоймай ағыл-тегіл айтты, жазды, дарындарын қалтқысыз жұмсады. Саркылып қаламыз-ау деген ой қаперлеріне кіріп те шықпады. Рас, Сәкен жиырмасыншы жылдардың ортасында ептеп арындады. «Аққудың айрылуын», «Жұмсақ вагонданы», «Сыр сандықты» жазған кезде қақпайлап отырып үйірге қайта қостық. Осы кезде Сәбит уақытқа емес, жора-жолдастарына, қазымыр төрелерге өкпелеп «Ауылға қайттым» дегеннің өзінде Қызылжардан әрі аспай, «Бостандық туы» газетіне хатшы болды.

Осы кезеңдік қиындықты жеңетін бір ғана құдірет адал да тынымсыз еңбек екенін ұққан Сәбит «Октябрь өткелдері» мен «Батырақты» жазып, Сұлушаш арқылы қазақтың рухани дүниесін кеңейтті, оны да бірден қоштай бермедік. Тіпті «байдың қызын қатын еткеннен біздің таптық кегіміз қайтпайды» дегендерді құлаққа іліп алмай, шынайы сезімге бөлеген шығарма жазып, қазақтың дастаншыл поэзиясының бағын бір жандырды. «Ақжол» газеті мен «Шолпан» журналы «Сәбит кемпірге өсиетті айқайлап айтады, тындаушының құлағын тұндырады» дегендерге де, «білімсіз ақынмен айтыспаймын» деп жатқандарға да пысқырып қарамады. Шын адами сезімге берілген бай баласының шалыс қадамын «Адасқандар» романына арқау етіп, тапшылдарды да, алашшылдарды да таңғалдырған Сәбит емей кім еді?!

«Білімсіз» дегендерден өшін алу үшін емес, ендігі тірлікке ғылым-білімнің керектігін айқын сезген Сәбит балалы-шағалы болып қалғанына, қазақтың жалғыз ғана мемлекеттік баспасының бас редакторы болып отырғанына қарамастан, 1928-1929 оқу жылында Ленинград университетінде оқып келгеннен кейін «Кеңес ауылы» газетінің редакторы және Қызыл-жар әдебиетшілерінің жетекшісі болды. 1930 жылы Марр атындағы Тіл білімі институтының аспиранты, 1931 жылы Орталық партия комитеті қарауындағы Қызыл профессорлар институтына түсті. 1936 жылы Левон Исаевич Мирзоянның шақыруымен, кандидаттық диссертациясын қорғамай Алматыға оралып, Жазушылар одағының жетекшілігіне жегілді. Мәскеу сынды шаһарда жанұясын жүдетпей бес жыл оқып шығу үшін қанша қажыр-қайрат керектігін ойлап көріңіздер. Үйлі-баранды адамның шын мәніндегі табандылығы емес пе?

Әрине, табандылығы! Студент пен аспиранттың қарны тойып жүретін кезі өмірде аз ғой. Мәриям апайды, Арыстан құрдасы, Марат сынды болашақ тарихшыны, шетінеп кеткен алғашқы Жаннаны асырау Сәбитке оңай бола қойды дейсіз бе?

Мұның үстіне, полковник Токтасын Әлиевтің асырап алған Ғалиясы Сәкеннің қыр соңынан қалмаған соң Гүлбаһрам жөргектегі Лаурасын бөлеп алып, Мәскеудегі Сәбиттің сызды жертөлесінде қыстап шыққаны тағы бар. Ол аз болса, Қазақстан қолдан жасалған аштыққа ұшырап, халқының 49 пайызынан айрылып жатқанда Сәбитке қол ұшын берген ағайын-туыс, жора-жолдас табыла қойғанына шүбәм бар. Және осындай қиын-қыстау кезде шығармашылық еңбекпен айналысып, қазақ әдебиетінің тарихына атакты «Адаскандар» романы мен «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (байшылдық, ұлтшылдық дәуірі) деген атышулы зерттеуді сыйлағанына қайран қаласын.

Қазақ жазушылары ішінен бірінші болып 1935 жылы Мәскеуден «Адаскандар» орысша «Сын бая» деген атпен аударылып шыққанда «Комсомольская правда» мен «Литературная газета» қазақ романы үшін айтысып шулатқанын ақыры қаулы қабылдатып «кітаптар түрмесіне» — «Спехранению» тыққанын осы күні біреу біледі, біреу білмейді. Көркем шығарманың елді елендетіп, талай сыни ойларға өзек болып жатуы, әрине, әдебиет тарихы үшін де, авторы үшін де қайырлы сәт.

Оқу оқып, білім жинағандар бұл кезде онша көп болмаса да оқу мен өнерді, ғылым мен білімді қатар ұстағандар аз болмаған. Оған өңгені емес, Мұхтар Әуезовті мысалға келтірейік. Ленинград университетінде оқып жүргенде 1927 жылы «Әдебиет тарихы» мен «Қилы заманды» жазды. Рас, зерттеу еңбегі жарық көрейін деп тұрғанда саяси қателері үшін өртелді. Әсіреқызылдар ма, әлде көре алмаушылар ма, әйтеуір қазаққа айрықша керекті, яғни қазақ ауыз әдебиетіне арналған алғашқы еңбекті тұншықтырып тынды. Бұған Сәкен мен Сәбиттің еш қатысы болған жоқ. Өйткені Сәкен Қызылорда мен Ташкенттегі жоғары оқу орындарына ректор болып жүрген шақта студенттерге не ұсынарын, не оқытарын білмей әлек болып жүрсе, Сәбит мемлекеттік баспаның бас редакторлығына келгенде Мұханның кітабы жарық көруіне қолғабысын тигізгені сөзсіз. Екеуі де Әуезовті идеологиялық түсінік-танымдары жағынан қабылдай бермегенімен, ашық айтысқа түспей, істеген игі істері қазаққа керек деп санағаны айдан-анық.

Басқа да зиялылардың оқып жүріп кітап жазғандарына талай мысал келтіре аламын. Алайда Сәбит Мұқановтың күні бүгінге дейін дау-дамай туғызып, өзінің өн бойында жыбырлаған жаны бар, қазіргілерге толассыз айтар ойы бар мәнді еңбек бергенін қаскөй пенде ғана мойындағысы келмейді.

Осындай олжамен елге оралған Сәбит бірден кеше Ілияс Жансүгіров, одан кейін Ғаббас Тоғжанов басшы болған Қазақстан Жазушылар одағына жетекші болып іске кірісті. Екпіні күшті, ынтасы одан да зор, бірді екі етпек болған Сәбиттің жиыrmасыншы жылдары жинаған абыройын асқактатып, Алатау асқарына бір-ақ шығарды. Осы тұста екі шындыққа назар аударып, бірін-бірі жоққа шығаратын деректерге көз салайық.

Оқуын бітіріп, Алматыға келген соң бірден төре болып шыға келген Сәбит Мұқанов «елімді сағындым» деп жолға шығады. Пойыздың біріне мініп, екіншісінен түсетін ұзақ жол Сәбитті Новосибирскіге еріксіз аялдатты. Оншалықты кедергі болмаса да өмір шындығын көруге құмар, қазақ жайын үнемі ойлап жүретін Сәбит Сибкрай орталығына тоқтауды жөн көрді.

1932-1933 жылғы аштықта қазақтың бірталайы, әсіресе Шығыс Қазақстан ел-жұртының 25 пайызы Сібір өлкесіне ауған болатын. Қазіргі атақты Кузбасың болсын, Омскі мен Томскіні былай қойғанда, Новосибирь мен Алтай өлкелерінің село-деревнясы мен қала-қыстақтарына жан дәрмен қылған қазақтар әзер жетіп, өлместің күнін көрген болатын. Осыны анық білетін Мәскеу босқындарға жәрдемдесу мақсатымен өлкелік партия комитетіндегі қызметке Ғабдолла Бұзырбаев сынды азаматты жіберіп, Әбдірашид Шалабаевты бүкіл Сібірдегі қазақ босқындарына арналған «Қызыл ту» газетіне редактор етіп тағайындаған-ды. Қарағандыда шахтада істеп жүрген Ғабиден Мұстафинді «қажының баласы», «байдың күйеуі» деп тыныштық бермеген соң сонау Новосибирьде шығып жатқан «Қызыл ту» газетіне ауысып кеткен-ді. Өзі баяғыдан білетін, Сәкеннің айтуымен талай шығармаларына көмек көрсеткен Сәбиттің екі-үш күнгі жүріс-тұрысын Ғабиден газет тілшісі ретінде жазып отырды. Газеттің бірнеше санында көсіле шықты. Екеуі сол жолы бірін-бірі мықтап танып, достасып кетті. Газет жабылған соң Сәбит Ғабиденді «Әдебиет және искусство» журналына қызметке орналастырды, алты ай өз пәтерінің бір бөлмесінде паналатты. Осы деректі мықтап есте сақтаңыздар, өйткені олардың өмір бұралаңында талай кезігерміз. Сонымен, босқын қазақтардың жай-күйін білу Сәбитті Сибкрай орталығына еріксіз аялдатып, талайлармен кезіктірген-ді.

Енді Қызылжарға аттанайық. Сәбиттің қанша туыс-туғаны бар дейсіз, әйтеуір елдің адамдарымен қоян-қолтық араласып, кісімсімей, бәріне бауыр болып кететін үйірсек мінезі аз күнде мауқын бастырды. Міне, сондай шуақты күнде Сәбит жеті жылғы айдаудан арып-ашып келген «алаштың жыршысы» Мағжан Жұмабаевқа барып сәлем беруді өзінің адамдық парызым деп санаған көрінеді. Бұл оқиға 1936 жылдың 27 қарашасында жүзеге асқан. Ал бұл кезде Мәскеуде троцкийшілерге, оңшылдарға сот басталып, бүкіл дүние дүңкілдеп жатқан шақ болатын. Сәбит бұл процестің неге апарып соғарын білмеді дейсіз бе? Білді, бірақ азаматтық парыз жеңді.

Шерияздан Елеукеновтің мемлекеттің хәм ПЕН-клубтың сыйлығын алған «Мағжан» атты монографиясында айтыла-

тын: «Сізбен жолығып сөйлескенде мен айттым ғой: егер де өзіңіз шын ниетпен кеңес әдебиетіне қызмет етемін десеңіз, жазуыңызға ешкім бөгет болмайды деп. Сол сөзім әлі де сөз, жазуыңызды бетке қақпаймыз. Кеңес платформасында отырып жазған сөзіңізді басамыз. Мұнда келемін десеңіз, Сізді бетке қағатын ешкім жоқ. Қызылжарда сөйлескенде айттым ғой: жазуға белсене кірісу, кеңес әдебиетіне қызмет ету тетігі өзіңізде деп. Егер де шын ниетпен кеңес әдебиетіне ат салыссаңыз Сізді бетке қағатын, бұрын пәлен болып еді дейтін кісі болмайды» (135-136 бб.) дейтін хаттың зардабы Сәбитке оңай болған жоқ. Қызыл қырғын басталған кезде талай газет-журналдар бетінде «Сәбиттің саяси кінәсі, алашшылдарға қол ұшын созды» деп жазған өңге емес, күні кеше ғана Сәбиттің жәрдемімен қолына қалам алған өзіміздің ақын-жазушылар болатын.

Мағжан мен Сәбит қарым-қатынасын мықтап зерттеп, шын тарихи дерекке негізделген эссе жазғанмын бұл тақырыпқа оралып соғуымыз мүмкін.

Сәбиттің азаматтық келбетін жарқырата көрсететін ұнамды қадамдар мен көлеңке түсіретін бұраландар аз емес қой. Олардың бәрі ашық, ешбір бұрмаланбай осы жолы айтылады. Сол үшін де осы кітапты жазуға кірістім, әйтпесе қазақтың Сәбит жайында ғылыми тұрғыдан жазғандары, зерттегендері, айтқандары аз емес. Бізде сәбиттану ілімі қалыптасқан.

Қызылжарға келген соң Мағжанға жолықпай, сәлем бермей кетуді Сәбит өзінің азаматтығына мін санаған, әйтпесе не партия тарапынан, не Жазушылар одағынан ресми түрде тапсырма алмаған адам күні кеше кеңестің жауы болып, неше түрлі өлеңдер жазған аты шулы ақынға келешектен сақтанған кісі іздеп барып сәлем бере ме?! Ол түгілі, Міржақып Дулатовтың медицина институтында оқып жатқан Гүлнарын Орынборға келгенде талай еркелетіп, аяулы ару болуын тілеген ағасы қиын күндерде «Сен маған жақындама, бәрібір мен сені танымаймын» деп теріс айналып кеткенін көзіне жас алып отырып айтқанын да естідік. Міне, осындай қиын-қыстау күндер туып келе жатқанда адамгершілік жолын аттап кетпеген Сәбиттің бұл қылығын бүгін түсіндіріп берудің өзі оңай емес.

Сәбит бақыршы балалықтан құтылып, жаттап алған қисса-дастандарды жырлай жүріп, ел қатарына іліге бастағанда Омбыға оқу іздеп барған ғой. Сонда Ғазезбайдың атқосшысы болып, күнкөріс үшін байдың ерке тотайы Ғазизаны ша-наға мінгізіп, қаланы «гуләйттатқаны» — серуендеткені жұрттың есінде болар. Омбыда ашылған мұғалімдер курсы-ның директоры Мағжан Жұмабаев сол Ғазезбайдың үйінде тұрған көрінеді. Сәбитті сол үйге орналастырған да Мәкен болуы ғажап емес. Әйтеуір, байдан күн көрерлігін айырып, ұстазынан білім алып жүргенде Сәбең Мағжанның «Педаго-гика» оқулығының алғашқы мәтінін қағазға түсіргенін көпшілігіміз біле бермейміз. Білетініміз — Мағжандар енді қайтып оралмайды, су түбіне батқаны батқан деген күпірлік ойға келген кезде «Өмір мектебінде» рабайсыз жазғаны. Сәлем беріп құрметтеу мен қаралап даттаудың арасында табаны күректей қасиетсіз, зымиян, зорлықшыл он бес шақты жыл жатты.

Уақыт жағынан қаншама ұзақ болғанымен, бір тұлғаның пенделік болмысында кездескен әңгімелер ертелі-кеш еске түсіп қана қоймай, кейінгі оқушыға жетіп жатқаны да дұрыс сияқты. Өйткені жалғандықтан безіп, шындықпен өмір сүру үшін, адалдық үшін керек.

Дүние қусырылып, бұлт қаптап келе жатқанда, 1929 жыл-дан 1936 жылға дейін кеңес еліне «жау» саналып, «Беломор — Балтық» каналын қазуға айдалған ақиық ақынға тағы бір қысталаң шақ келе жатқанда сәлем беруге барған Сәбитті бүгінгі «әшкерелегіштер, даурықпашылар» біле ме екен, сон-дай әрекетке бара алар ма екен? Сенбеймін, өйткені коммунистік идеология тұсында, әсіресе отыз жетінші жыл-дың қызыл қырғынынан кейін қазақтың мінезі күрт өзгеріп, мәңгүрттікке бет алған-ды. Өңгені былай қойғанда Мағжан сынды ұлы ақынның атын кеңес тұсында естуден шошыған адамды өз көзіммен көрдім. Менің «Оңаша отау» деген зерт-теу еңбегімді «Жазушы» баспасының бас редакторы Есет Әукебаев табаны күректей бес жыл шығармай қойды. Бар айыбы — алаш өкілдерінің, әсіресе Мағжанның аттарының аталуы ғана. Сонда Кітап комитетінің басшыларына барып жолыққанымда, «Әрине, ондай кітапты шығара алмаймыз.

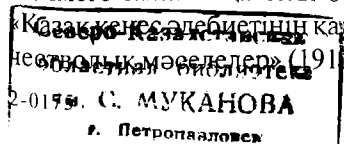
Мағжандарды ел-жұрттың есіне түсіріп объективная пропаганда жасай алмаймыз» дегендердің енді мағжаншыл болуын түсіну өте қиын. Осындай кезеңдерден өткендердің бар пәлені кеңес құлағаннан кейін Сәбит пен Сәкендерге аударала салуларына таңғалмасқа болмайды. «Заманың түлкі болса, тазы болып шал» дейтіндерге сену қиын.

Мағжанға сәлем бере барған Сәбит Зылиха апайдың 1933-1934 жылдары М. Горькийге, Е. Пешковаға барып, Мағжанның жазасын үш жылға қысқартқан әрекетіне араласпай қалуы мүмкін еместей көрінеді маған. Сәбиттің идеологиялық ұрыншақтығы, яғни газет-журналдарға 1925-1929 жылдары ашы мақала жазып, айтысып жатқандары оның пенделік қалпына дақ салмай өткені белгілі. Оқиға ыңғайы солай болды ма, әлде кездейсоқтық па, әйтеуір деректер алаш қайраткерлерін тұтқындау әуелі Дінмұхамед Әділовтен 1928 жылдың аяғында, «Әлиханнның адъютанты болыпты» деген желеумен ұсталған Әбдірахман Байділдиннен басталғанын көрсетеді.

1929 жылы табаны күректей 44 алаш адамы абақтыға жабылып, Мәскеу қаласында тексерілді. Беттесу, үстеме ақпар беру сияқты әбестіктерге не Сәкен, не Сәбит қатысқан жоқ. Патшаның жанұясын құртқан Голощекиннің ақылымен болсын, не өздерінің қалыптасқан дәстүріне бағынсын мейлі, әйтеуір қазақтың 13 қайраткері 1930 жылдың көктемінде ату жазасына кесілді. Ең соңынан ұсталған Мағжан он жылға сотталды. Ату жазасына кесілген Ахаң, Жақандар «жаздым-жаңылдым» деген өтініш жазып, жеңілдік алғанда жалғыз Жүсіпбек Аймауытов қана «Өз зиялыларына осыншама қорлық көрсететін өкіметтен кешірім сұрамаймын» деп қасарысты. 44 адамнан Д. Әділов, Ә. Байділдин және Ж. Аймауытов үкім бойынша атылып, сүйектері күні бүгінге дейін Мәскеудің бір қорымында жатыр.

Мұндай зұлымдыққа араласпаған Сәбит 1934 жылы Мағжанға хат жазды.

Сылтауды әр қилы себеппен көбейте беруге болады, бірақ әңгімеге тікелей қатысы болған бір жайға тоқтала кетейін. «Қазақ кеңес әдебиетінің қалыптасу дәуіріндегі идеялық-творчестволік мәселелер» (1917-1929 жж.) деген тақырыпта кан-

дидаттық диссертация қорғамақ болып жүргенмін. Сәуір айының аяғында кезекті қаламақымызды алайық деп баспа кассасының алдында кезекте тұрғанбыз. Айкын Нұрқатов. Баламер Сахариєв, Қаратай Құттыбаєв, Қалжан Нұрмаханов марқұмдармен ұялас күшіктей бірге жүретін кезіміз. Кезектін алдыңғы жағынан Сәбең ақшасын алып шыққанда жапырыла сәлем бердік. Маған қолын беріп жатып, өзінің қырылдақ даусымен: «Әлгі Кәкішев деген бала сенбісің? Өзің қорғап па ең, әлде қорғайын деп жүрсің бе?» деп сұрады. «Авторефаратымды шығардым, енді ғылыми кеңестің шешімін күтіп жүрмін» дегенде: «Смет пен Есмағамбетке сәлем айт, мен сенің оппонентің болып, академиктік міндетімді өтейін» демесі бар ма?! Сол жолғы қаламақы Сәбеңнің бір ауыз сөзіне «құрбандыққа шалынғанын» айтып жатудың қажеттігі болмас.

Ертеңіне Есағаңа жолығып, Сәбеңнің сәлемін жеткізгенімде құп көрген сынай байқай қоймадым. Бұл кезде бүкіл Одақ жазушыларынан Лениндік сыйлықтың ең соңғы турына Мұхан мен Сәбең қалып, комитеттің шешімі шыққанды. Мұхтаршылдар қуанып, сәбитшілдер тұнжырап жүрген шақ болатын. Осы жай-күй Есағаңа талай ой салып «Мен Қажым Жұмалиєвпен келісіп қойғанмын» дегізген-ді. Мен аң-таңмын, оқиға дамуын онша бағдарлай бермейтін шағымыз ғой. Менің мәселем ғылыми кеңесте қаралып жатқанда кешігінкіреп келген Сәбең түрегеліп тұрғанымды көріп, «саған оппонент боламын дегенімді Смет пен Есмағамбетке жеткізіп пе ең?» деп сөйлей кіргенде Қажекең орнынан ұшып тұрып: «Әдебиетімізді қолымен жасаған адамның оппонент болары қандай келісімді» деп үлгерді.

Күздің қоңырқайлау бір күнінде Сәбеңнің жазып қойған пікірін алайын деп қазіргі мұражайының қарсысындағы биік үйдің бесінші қабатына көтерілдім. Қабылдау бөлмесі бұлттан ба, әлде пердеден бе, әйтеуір қараңғылау. Қак төрдегі үлкен диванда Сәбең демалып жатыр екен. Мен кіріп келгенде Сәбең орнынан тұрып, тақиялы басын қисайтты, «Почему правые берут верх» деп орындыққа отырды.

Әрине, не дерімді білмей дегбіредім де қалдым. Тегі кешегі сайлаудағы өсек-аянның бәрі Сәбеңді қатты ойға қалдырып, берекесін қашырып жатса керек. Әбден жайғасқаннан кейін:

– Сен менің 1934 жылы Мағжанға хат жазғанымды білесің бе? Ондай құжат мұрағаттан кездескен жоқ па? – деп сұрады. Басымды шайқадым.

– Ендеше біліп қой, айдаудағы ақынға «Түрмеден шыққаннан кейін кеңес жағына шығасыз ба, әлде өштескен күйіңізде қаласыз ба? Бізге сіздей дарынның социализм жағына шыққаны пайдалы» деп ашық жазғанмын.

– Өз еркіңізбен бе, әлде?..

– Өз арымның әмірімен жазғанмын.

Бұл әңгіме 1959 жылдың қараша айында болған. 1988 жылы Мағжан ақталғаннан кейін ол хатты тауып алып, талай пайдаланғанбыз.

Сонымен Сәбең 1936 жылдың жазында әрқайсысы мыңды жалғыз өзі айдайтын, ешкімге кеудесін бастыра қоймайтын улы-шулы Жазушылар одағының бастығы болып, екпінді жігермен іске кірісті.

1937 жылдың басында троцкийшілердің соты аяқталып, жаза берілді. Сол кезде қалыптаса бастаған дәстүрмен бүкіл кеңес халқы «жауыздарға» лағынет айтты. Ұйым жетекшісі Сәбит бастаған, Сәкен, Ілияс, Бейімбет, Мұхтар, Ғаббас, Қалмақан, тағы басқалар қостаған «Жауыздарға кешірім жоқ!» деген үкімге қол қойды.

Осындай лағынеттен басталған жыл жылжи жүріп, көктемге қарай теріс айналым ала бастады. Ана жерден, мына жерден троцкийшілер табылып, оның бір шеті Қазақстаннан да көрініп жатқан тұста Сәбең өзіне тән белсенділікпен біраз жиналысқа ресми қатысып, сөйлеп жүрді. Осының бәрін жіпке тізгендей «Казахстанская правда», «Социалистік Қазақстан» газетінен қалмаймыз деп «Лениншіл жас» пен «Ленинская смена» газеттері «өтірікті шындай, шынды Құдай ұрғандай» етіп онды-солды жазды. Оған «Қазақ әдебиеті» де үлес қоспаққа талпынды. Жаз ортасына қарай «әшкерелейік, маскара етейік» деген сөздер енді «көзін құртайық, жер бетінен аластатайық» дегенге көше бастағанда Сәбең 1937 жылдың 7 маусымында аяқ астынан «шабыт қысып» демалыс алды да, Мәскеу түбіндегі жазушылардың саяжайы Переделкиноға барып, «Жұмбақ жалау» романының соңғы тарауын жазып, үстінен қарап шығуға кірісті. Алматыдан алыста болуды қалады.

Шілде айы туа әуелі Ғаббас Тоғжанов, онан кейін Илияс Жансүгіров, Әбдірахман Айсариндер ұсталып, түрмеге жабылды. Құрық үкімет адамдарына да түсе бастаған кезде Сәкен, Сәбиттердің саяси соқырлықтары, каперсіз-камсыздықтары газеттерге жазылып, аяғы Жазушылар одағының хатшысы Мұхамеджан Қаратаевтың 1937 жылғы 29 тамызда «Социалистік Қазақстан» газетінің екі бетінің етегін түгелдей иемденген «Қазақ әдебиетіндегі авербаховшылдықтың қалдығын толық жою керек» деген әйгілі мақаласы шықты.

Бұдан кейін жиналыс үстіне жиналыс өтіп, Жазушылар одағы азан-қазан болды. 1937 жылдың 7 қыркүйегінде «Ұлтшыл фашистердің әдебиеттегі зиянкестік істерімен күресу және жас кадрларды өсіру туралы» деген тақырыпта Алматы жазушыларының съезд, пленумге бергісіз жиналысы өтті. Оның төрінде Мұхтар Әуезов, Әбділдә Тәжібаев, Мұхамеджан Қаратаев, Хамза Жүсіпбековтер отырып қана қоймай, сөз сөйлеп әдебиетті жайлап бара жатқан қастандықтарды түп-тамырымен құртайық деп шешті. Жиналысқа қатыспаған Сәкен, Бейімбет, Сәбит, Ғабиттің сыртынан талай ғайбаттар айтылып, жиналыс шешімімен Сәбит Мұқанов демалыстан тез қайтып, есеп беретін болсын делінді.

Сәбең 30 қыркүйекте Алматыға жетіп, 1 қазан күні Қазақстан Жазушылар одағы басшылығынан қуылды. 2 қазанда оның мәселесін қарайтын партия жиналысы басталды. Партком хатшысы Қалмақан Әбдіқадыров Сәбеңнің саяси қателіктерін тізіп айтқанымен, ызғар шашпады. Сол әуенмен басқалар сөйлеп, шешімге келерде ию-қию болды.

— Сәбитті не деп партиядан шығарамыз, кедей десең нағыз батырақ, тапшыл десең партия жолынан қия басып көрмеген жан, қай істі болса да үлкен жігермен орындайды. Партия мүшелерінің бәрі осындай болса социализмді жарқыратып-ақ жіберер едік қой, әзірге сөгіс, тіпті қатаң сөгіс берейік, — деп пәтуаласты.

Ертеңінде Жазушылар одағының төңірегі абыр-сабыр болды. Сәбиттің партиялылығы қайта қаралатын болыпты деп қорқып жүргендер де, ренжіп жүргендер де болыпты. Кешкі төртті тағатсыздана күткендер көп, тіпті партияда жоқтардың өзі одақ жанында ереуілдеп жүрді.

Әлден уақытта машинадан Ілияс Қабылов, әрең қозғалып Ғабит Мүсірепов түсті. Жиналыс басталды. Қызды. Бірін-бірі тыңдап жатқандары шамалы, көптің аузында кешегі сөз. Әлден уақытта Ілияс Қабылов сөзге араласты.

— Өздеріңіз Сәбит Мұқанов жолдастың мынадай саяси қателіктері бар, кеңес елінің жауы Мағжан Жұмабаевқа барып сәлем беріп, жазушылар қатарына аламыз деп сонау Қызылжардан Алматыға алып келіп отыр. Бұл не? Дұшпанға қол ұшын бергендік емес пе? Ия болмаса, Сәбит жолдас оқуын бітіріп келісімен өз қателігін ашық хатымен мойындаған, марксизм-ленинизмді түсінгім келмей кеңеске қарсы болдым» деп жазып отырған Мұхтар Әуезов жолдастың «Ескілік көлеңкесінде» деген жиырмасыншы жылдардағы теріс бағытта жазған шығармаларын бастырып, ол алғашқы әңгімесінен-ақ Еуропа мәдениеті деңгейінде жазған қаламгер деп сонау империалистер жайлаған Еуропаның сайқымазағын асыра мадақтап, кеңес оқушыларын адастырып отырғанын қалай кешірмексіндер?! Газеттер жазғандай, Жазушылар одағының саяси қырағылықтан айырылған ұйым екенін бүгінгі сөздеріңнен анық көріп отырмын, — деп пәлсапашы Ілияс Қабылов әр мәселенің қисынын тауып, астарын ақтара сөйлегенде айтқанына көне салғандар болды. Жақтап сөйлегендер доңай-баттан шошып, орындарына тез отыра қалды. Не керек, екіндіде, яғни сағат төртте басталған жиналыс түнгі екіде Сәбитті партиядан шығарумен аяқталды. Апыл-ғұпыл есіктен шыға берген Сәбитке:

— Әй Сәбит, партбилетті тастап кет! — дегеніне:

— Оны сенен алған жоқпын, саған тапсыра да алмаймын, — деп есіктен түтігіп шығып кетіпті. Алматының қараңғы түніне сіңіп бара жатқанда Бейімбет пен Қалмақан екеуі Сәбитті қуып жетіп, үйіне дейін шығарып салмаққа ниеттенеді. Маңадан бері бастықтарды тосып тұрған машина жарығын жарқылдатып Сәбиттерге жақындай бергенде:

— Әй, Бейімбет, кел машинаға, — деп Бейімбетті шақырып алыпты.

Өлім мен өмір белдескен шақта осындай да құбылыстар болған. Партиядан қуылу күнкөрістен айрылу ғана емес, тұңғықтың түбіне батудың алды ғой ол кезде. Алматының

қою қара түнін жамылып Сәбит үйіне жете сала өзін күтіп отырған Мәриямды құшақтап жыласын-ай кеп. «Құрыдық, Мәриям, құрыдық. Партиядан шығарды» деп көз жасын тыя алмайды. Мана көпшілік алдында құсасын шығаруға намыстанған Сәбит өксігін баса алмай таң атқанша кереуетінде отырды да қойды. «24 қыркүйекте ұсталған Сәкеннен кейін түн ішінде талайлар тұтқындалып жатыр. Кезек енді маған да келген шығар» деп Сәбит те түрмеге ала кетер дүниелерін Мәриямға жинатып, тас түйін болып бірнеше күн жүрді. Әрбір тықырға елендеп үрке қарайды. Тіктеп келмеген аяқ тықыры үй жанынан жанамалай өтуде. Екінші тықыр естілгенше елендеумен болады. Осылай талай тәулік өтті, түн мезгілінде көз іліндірудің өзі қияметке айналып, аландауда. Күн өтті, жұма өтті, жарты ай болды, бір ай өтті. Сақтана сыртқа шықса, Сәбитті анадайдан көргендердің өзі теріс айналып жүрісін тездетеді. Сәлемдесу, сөйлесу дегендер мүлдем ұмытылған сияқты.

Омалып үйде отыра берейін десе қарны аша бастаған балашағасы апалап-папалай береді. Мәриям оларды ебін тауып тыныштандырғанмен Сәбитті не деп жұбатарға айла таба алмай әлек... Бір күні аштық азабы сұмдық шешімді айтқызды.

— Әй, Сәбит, аштан өлеміз бе?! Мына балаларға ие бол, мен жұмыс іздейін, — дегеннің аузынан қалай шығып кеткенін өзі аңғармай қалды.

Сәбит сүмірейіп орнынан тұрды.

Өзі талай рет жазушыларды бастап келіп, өлең оқыған, әнгіме шерткен КазПИ-дің есігін қорқа ашты. Директоры Шарафи Әлжановтың есігін тықылдатты. «Ия» деген дауысты естіген соң еппен ішке кірді. Шарафи таңдана қарады. Кешегі қоян-қолтық араласқан Сәбит Мұқанов қабылдауына келіп тұр. Зұлым уақыттың ызғарына қарамай, орнынан көтеріліп, қолын созды, орындық нұсқады. Әйтеуір бөлмеде екеуінен басқа ешкімнің болмағаны қандай ғанибет еді.

— Бәрін білемін, естідім, оқыдым. Менің саған берер көмегім — ассистенттік қызмет. Одан жоғарғысын бере алмаймын. Доцент, профессорлықты да атқара алатыныңды жалғыз мен емес, бүкіл қазақ біледі, бірақ саған дәл қазір ассистенттіктен басқаны ұсына алмаймын. Жата-жастана көре жатармыз, — деп бір-ақ қайырды Шарафи Әлжанов. Бұл

ұсыныстың өзі Сәбитті тау басына шығарып жібергендей үйіне ширақ қайтты.

Лекторлардың қай курсты оқығанын сұрап, қай кезеңнен бастау керек деген сияқты күнделікті күйбең басталып, шие ттей балаларының ырзығы табылып жатса да, Сәбеңнің көңілі Алматыдан кеткенді калауда. Шарафидің жәрдемімен бе, әлде басқалардың ұйғаруымен бе, әйтеуір жаңа оқу жылында Сәбит 1936 жылы Сәкен аты берілген Семейдің оқытушылар институтына жолдама алды. Оған аттанғанша «Жұмбақ жалау» романын баспаға дайындап, Сәкен жинастырған «Батырлар» жинағына «Батырлар жырының әдебиеттегі орны» деген көлемді де мәнді алғы сөз жазып, баспаға тапсырды. Не керек, бұрын еркін адымдап, жан-жағын қызық әңгімеге батырып жүретін Сәбит байқап сөйлеу, аңдып басуды үйрене бастаған кезде қалалық партия комитетіне «Мүшелігімді қайтып беріндер» деп арыз жазды. Олай тосты, былай тосты, өтінішінен күдер үзе бастағанда, 1938 жылы 2 наурызда қалалық комитеттің бюросына шақырылды-ау. Кеңес үкіметін жанындай жақсы көретін такыр кедейдің баласы емес пе едім деген үмітпен шақырылған жерге келді. Үлкен бөлменің ішін кере отырғандардың жүзінен Сәбитке жылылық аңғарылмады. Ойламаған сұрақтарды жаудырып, есін шығара жаздады. Тілі жеткенше ағынан жарылып кеңес заманында атқарғандарын тәптештей бастаса, қайсыбіреулері «Жасаған қастықтарыңды, істеген қателіктерінді айт, қай жерде шалыс бастың, халық жауларына қалай көмектестің деген содырлы сұрақтарды жаудырып жатыр. Өндерінде қан-сөл, атарға оғы жоқ жандар тесіле қарауын, күдіктене сөйлеулерін тыймады. Сонда алған қаулысындағы:

«Муканов обвиняется в том, что в своих литературных произведениях, как-то «Сын бая», «Мирзабек», «Темиртас», «Литература XX века», протаскивал контрреволюционные националистические взгляды. Муканов был тесно связан с Сейфуллиным, Досмухамедовым, Асылбековым, Айсариным, Валиахметовым и Джумабаевым, ныне разоблаченными врагами народа. Решением бюро Фрунзенского ГРК КП/б/к Муканов «как активный член контрреволюционной националистической группировки, как пособник врагов народа и

как неразоружившийся буржуазный националист» из рядов партии исключен. Муканов в своих заявлениях не отрицает предъявленные ему обвинения в допущенных ошибках в своей литературной работе. Ввиду неясности отдельных вопросов, дело о Муканове отложить и поручить Холодову доследовать» дегеннің ызғары арқанды қарығандай. Осындай күй кешкен Сәбит Мұқановтың Алматыдағы қызылкөздерден аулақ жүруге тырысуын түсінуге болады.

Ыңғайын тауып Семейге аттанып кетуінің сыры да осы болса керек. Онда ұзақ болды ма, жоқ, тез оралды ма, әйтеуір Абай мұражайын ұйымдастырумен айналысып жүрген Қайым Мұхаметхановтай іні-жолдас тауып алғаны рас.

Қазіргішілеп айтсақ, шығармашылық жолын былай қойғанда, керей-уақ болып кездесті. Жазушылар одағынан алған тапсырмасы бар ма, әлде Қайымға жәрдемдесу ниеті жеңді ме, не қызыққыш көңілі ауды ма, әйтеуір Сәбит Абайдың «көзін көрген» ақсақал-қарасақалдармен кездесуге, тобықты елімен танысуға асықты. Даңғарадай даңқы бар Сәбитті ел-жұрт қуана қабылдады. Алматыда ұйтқып сокқан ызғардың беті қайта бастағанда өмірі көріспеген ағайындардың арасына кіріп, мәре-сәре болды. Дастархан басында тобықтының сөзуар шалдары әр нәрсені әңгімелеп отырғанда «Мұхтар Абайдың баласы ғой» деген оғаш сөзді естиді. Оның анық-қанығын білуге, Қайымнан сұрауға мән бермеген.

Аман-есен Алматыға оралғанда Сәбитті үлкен қуаныш тосып тұр еді. «Жұмбақ жалау» романы басылып шығып, ел-жұрттың қолына тие бастады. Жер-жерден Сәбене хаттар жауып кетті. Өмірдің қиястығы, партияның зәбірі хат топанының астында қалып, Сәбең қайтадан даңқ тауына көтеріле бастады. Осы жолы шыққан шыңы бұрынғыдан да биік, көрікті және мығым болды. Өйткені қазақ әдебиетінде көркемдігі қол созым биіктегі, алымы алысты қамтитын, озық елдің шығармасымен қатар қоюға ұялмайтын әлеуметтік роман дүниеге келді.

Қазақ елінің төңкеріс заманына араласуы, орысша оқыған Ботагөз, оған көзі түскен зиялы азамат Асқар, қазақтың бұрынғы батырлық дәстүрінен шыға алмағанымен жаңаға бағынбасқа шарасы жоқтығын іштей сезген Амантай, дәурені өткен

Итбай мен Кулаковтар қалың оқырманның таныс-бейтанысына айналып, шын көркем образдарға тән қасиетке ие болып, өздерінше өмір сүре бастады. Тағы да Сәбитті кеңес жұртшылығы, әсіресе қытымыр партия тапшыл десең тапшыл, төңкерісшіл десең төңкерісшіл, арамдығы жоқ жазушы екенін тануға икемделе берді. Сәбит түлеген бүркіттей сілкініп, қатарға қайта кіре бастады. Әрине, бұған қуанғандар көп, қызғандар да аз емес.

Семейден Алматыға біраз уақыттан кейін Қайым келіп, Мұханның үйіне түседі. Оны естіген Сәбен Қайымға: «Біле білсең, сенің түсер үйің біздікі емес пе?! Керей-уақтың еншісі бөлінбегенін білесің бе өзін?» деген қалжыңның аяғын үйіне қонаққа шақырумен аяқтайды. Семейде талай гуләйттаған серілер» аттың басын еркін жібереді. Айтылмаған әңгіме қалмайды. Сондай бір желпініс үстінде Сәбен: Мұхтар Абайдың баласы деген тобықты шалдарының сөзінің шындығын білесің бе?» деп сұрап, Қайымды таңғалдырады. Осы бір тосын сауал екі алыптың арасына жарықшак түсуіне себепші болды. Жиырмасыншы жылдары «кемпірге өсиет айтатын айғайшыл ақын» Сәбитке енді Мұхтардың аузымен «қызғаншақ» деген атақ танылып, «күлді-бадам бірдемелерді жаза беретін жайдақ жазушы» деген сөз айтыла бастады. Оның қалай өртке айналғанын «Алыптардың айқасы» деген эссемде дерекке сүйеніп жазғанмын, соны осы арада түгел қайталаудың артықтығы жоқ. Өйткені даңқ тұғыры шайқалуының алғашқы бір тұсы осы. Сәбит шығармашылығының көркемдігіне күдіктене қарау осы кезден басталып, барған сайын өршелене түскенін, ақиқат пен аңыздың, шындық пен өтіріктің өсек-аянға айналып кеткенін анық көреміз.

Сәбит өзінің Қайымға беріп отырған қонақасында тосын оқиғаны (сенсация) әңгімелейді. Қайым жатқан үйіне түн ортасында оралып, таңертең Мұхаң екеуі шайға отырғанда көңіл көтеріңкілігі әлі басыла қоймаған Қайым Мұхаттан сүйінші сұрағандай: «Сізді Абайдың баласы дейді ғой, сол рас па?» деп езуін жимай сұрайды. Сол кезде Мұхаң тарс жарылып, «Мұны саған Сәбит айтты ма, тағы не естідің?» деп қатты ашуланады. Айтпаған сөзі қалмаған соң Қайым ішіп отырған шайын тастап, үйден шығып кетеді. Он шақты күн әске-

ри тумасының үйін паналайды. Ойда жоқта көшеде кездесіп қалғанда Мұхаң: «Әй, Қайым қайда жүрсің? Осылай да өкпе-леуге бола ма?» — деп едәуір уақыт ашуын басуға әлек болып, аяғында үйіне алып келіп, шаруасына көмектеседі.

Мұхаң мен Сәбеңнің пенделік тұрғыдан кетіскен сәті осы, оған дейін де анау-мынаулар болған шығар, бірақ осы қисынсыз сөз екі алыптың ең алғашқы айқасына себеп болды.

1941 жылы 29 мамырда Сәбит Мұқанов Мәскеу қаласынан Мұхтар Әуезовке орыс тілінде ұзақ хат жазыпты. Қазақтың екі сөзгері неге орысшалап кеткен дегенге жауап — Мұхаң болса әу бастан қоңыраулы адам, ал Сәбең 1937 жылдан бері анду мен арбаудың астында келе жатқан пенде. Олардың әрбір адымы аңдуда екенін, оның үстіне Мәскеуден жазылған хаттың міндетті түрде оқылатындығын, қазақша жазса әр сакка жүгіртетіндігін ескеріп, Сәбеңнің орысшасы шығандап тұрмаса да, орысша хат жазады. Мұхаң да орысша жауап жазыпты. Енді екі сөз шеберін қазақшалап біз әуре болмай-ақ қояйық, біріншіден, бар бояуымен жеткізе алмаспыз, екіншіден, «дейді екенге» үйреніп қалған қазақтарға мұрағат дүниесін сол күйінде жеткізсек, күні бүгінге дейін жалыны басылмай, қоламтадағы шоғы бықсып жатқан өсек сөздердің үні өшеді.

«Екеуміздің шындап танысқанымызға және бір-бірімізге «сен» деп сөйлескенімізге соңғы төрт-бес жылдың іші, содан бері ашығырақ сөйлесейін деп талай оқталдым, сенің шамшылдығыңнан (одним из твоих недостатков является то, что ты очень обидчив, иногда обижаешься ни за что) айта алмадым, хат жазуды орынсыз көрдім, әлі де жүре беруге бар едім, «если бы в Москве мне не говорили о твоих поведении в отношении меня. Мне говорили, что ты в Гослитиздате разъяснил, что «Жұмбақ жалау» Муканова мы знаем, — он плохой, его хорошим делал Дроздов...» Также мне там сказали, что ты, прочитав свою статью, помещенную в «Сборник современной казахской литературы» ужаснулся, что кто-то вставил туда слова «одним из ведущих в казахской литературе является Мұқанов», и когда тебе показали твою рукопись, где ты сам писал такие слова, ты покраснел и сказал коротко — «я вычеркну» дегенді естігенде төбе шашым тік тұрды. Құнанбай заманындағы тобықтылығың қалмаған екен ғой деп түйдім.

«Я был о тебе очень высокого мнения даже тогда, когда мы находились в разных противоположных лагерях. Я тебя считал (и считаю) одним из больших талантов нашего времени и одним из культурнейших людей, не только среди казахских писателей, но и среди писателей нашего многонационального Союза, включая и русских. Твое знание я сопоставляю со знанием самых передовых писателей нашего времени, включая и европейских. Это — не комплимент, а мое убеждение» дегенді ашулы хаттың өзінде жазуға Сәбиттің ақылы да, азаматтығы да жеткен көрінеді.

«Я — растущий писатель» деп өзінің шығармашылық жолындағы жетістігі мен қателік, кемшілігін өзгеден гөрі өзі бадырайта айтады да, екеуінің дұрдараз болу жайына мықтап тоқталады.

Екеуінің жазған хаттарының көшірмесі қолымда. Машинаға интервалсыз басқанда сегіз, ал екі интервалмен басса 16 бет. Бір-біріне айтпағандары қалмаған. Әрине, қазір олардың жазғандарына өз әлімізше қорытынды шығарсақ, пәленің бәрі, бір сөзбен айтқанда, ұлылыққа талас, данышпандық пен кемеңгерлікті бөлісе алмау. Менің бұл ойым ащылау, рабайсыздау шығар хатты оқымағандар үшін, ал оқығандардың келісе қоймаулары да мүмкін. Сондықтан ұлы жазушылардың «ішек-қарнын» өздерінің ой-пікірлерімен ашуға мәжбүрмін. Қаншама Сәбитшіл болсам да, бұра тартпай, ғаламдық даңқы бар деп Мұхана жеңілдік жасамай, өзімнің өрем жеткенше ащы шындықтарды алдарыңызға жайып салмақпын. Олар кейінгі ұрпағынан мұны күтпеді деп айта алмаймын, өйткені 1941 жылғы жазылған хатқа 1960 жылы 28 наурызда Сәбит Мұқановтың «цель написания данного комментария к письму Ауезова заключается в восстановлении исторической истины... и все» деуінде бірталай қыжыл жатқанын аңғармасқа болмайды. Оның ең үлкені 1959 жылғы берілген Лениндік сыйлықта жатыр.

«А» деп ауызды ашқан соң «Б»-сынан сескенбейік.

«Теперь я хочу объясниться с тобой в том, почему наше отношение за последние 2-3 года натянулось? Причину я вижу в следующем: ты в последнее время (может быть и раньше) почему-то убежден в том, что на свете живет злодей по имени

Сабит Муканов, который завидует всем, особенно Мухтару Ауезову и не хочет дать дорогу никому, кроме себя. Так ты говорил на совещании в редакции «Социалистік Қазақстан» в этом году.

Я просил бы тебя объяснить, когда ты говоришь, что «Муканов завидует нам», кто это «нам?» Ты взгляни на все кадры казахской кеңесской литературы и скажи, разве среди них есть хоть один, которому я не помог в росте. Даже Габит, с которым натянуты мои отношения за последние 3-4 года, не может сказать, что я ему не помог в его творческом росте. Все эти писатели об этом писали неоднократно, без моих принуждений. Разве это зависть? Наконец, зачем мне завидовать тебе? Я знаю, что ты в казахской культуре вообще, в литературе в частности, занимаешь очень большое место. И у меня есть свой участок, вполне достаточный для разведения моего хозяйства; так что тебе не за чем бояться, что колонизирую твой край».

Сала құлаш хаттың ең түйінді, от шашып тұрған мәселесі осы: тағы да қайталайын, ұлылыққа таласу, данышпандық пен кеменгерлікті ешкімнің қанжығасына байлатпау, атакданқты бөліспеу ниеті екенін жазбай танимыз.

Мұхаң да тартынбапты. Тіл қылышын еркін сілтепті. «В тебе есть хвастливость, нескромная самореклама. Это видел на многих собраниях, в газетных выступлениях, — и есть также очень поверхностное самомнение, что казахская литература — это ты. Ты на совещании в «Социалистік Қазақстан» дал неверную справку о том, что будто ты начал критиковать, и я обиделся. Не упрощай и не искажай правды. Вспомни заседание парткома в 1938 г., где нас слушали товарищи. Я там говорил, что каждое произведение Сабита, появившееся до сих пор недоношено, что я недоволен, неудовлетворен с таким стажем, как у тебя. Я тогда же и после был глубоко разочарован в тебе, заметив твое восприятие этого критического суждения о твоём писательском труде на манер, скажу прямо, Сейфуллина. Ведь у него была отвратительная система: критику его произведений называть враждебным актом против кеңесской власти. Он был именно настолько нахален и беззастенчив. Я вправе объяснить это еще не изжитым в тебе влиянием корыстных

отношений той литературной группы, к которой ты принадлежал, и которую возглавил Сейфуллин. А это группа с ее грязными, феодально-родовыми правами, очень много навредила кеңесской литературе в Казахстане. Она много навредила и тебе в начальный период твоего формирования» деген ойларын келтіру мәселенің байыбына бару үшін қажет.

Мұндай ашық пікірлерге түсіндірме беріп жатудың өзі артық. Бұлар пенделік тұрғыдан болса, енді шығармашылық жағынан қарастырсақ, онда ұлылыққа таласудың қандай арнамен жүргендігін бірқыдыру анық шамалаймыз.

Сәбиттің Мұхтарға қойған ең үлкен кінәсі — кеңес тақырыбына жазған шығармаларың өз дарыныңның деңгейінен әлдеқайда төмен. «Мои критические замечания в отношении твоих отдельных произведений совершенно не исходят из моей зависимости к тебе, они исходят из моего убеждения. Говоря откровенно, я недоволен твоими шагами в литературе последних лет. Они у тебя нерешительны, робки. Я сопоставляю твои произведения до кеңесского и кеңесского периода. Ты несмелый в своих шагах, много оглядываешься в сторону, боясь, как бы чего не случилось. Отсюда страдает вся твоя кеңесская тематика. Свою кеңесскую душу на новой тематике ты, как художник, соответственно твоему таланту и знанию — ты еще не показал» дегені үшін әр қилы ой айтуға болғанымен, әдебиеттің бүгінгі шындығы төңірегінде шыр айналу керек деген социалистік реализм талабын анық аңғарамыз. Оны аттап өтуге Сәбең бармаған, қайта кейбір науқан тұсында артық сілтеп жіберетінін де жасырмаған абзал. Және оны өз тәжірибесінде талай сынап көрген.

Оның нақты дәлелі 1938 жылы шыққан «Жұмбақ жалау» романы, оны осы жауабында Мұхқа «это первый настоящий роман на нашем языке» дегені шындық болғандықтан ел қуанышына айналып, халық жаппай оқып, өздерінің ой-пікірлерін, қуаныш-шаттықтарын 1937 жылы жазықсыз жазаланған Сәбиттің жадау көңіліне демеу болған хат арқылы білдірген. Алғашқы басылымның өзіне мыңнан астам хат алынды. Жазушы туындылары жөніндегі хат-хабарлар Сәбеңнің көзі тірісінде мемлекеттік мұрағатқа 141 том болып тапсырылғаны, зерттеушілер оны пайдаланып жатқаны белгілі.

Сәбит саяси жағынан таяқ жеп, түңілерлік деңгейге жеткенмен, шығармашылық жағынан зор абыройға ие болып, бұрын қолы жеткен даңқы «Жұмбақ жалау» тұсында еселене түсіп, өнерпаздықтың биік деңгейіне көтерілді. Мұндайды, қаншама әдемі сөзбен көмкерсе де, ақын-жазушылар, әсіресе өз деңгейлестері басы бүтін Сәбитке қия бермегені, пенделік танытып алғандары сөзсіз. Оның шет-жағасы Мұхаң хатынан көрінеді. «Даже лучшие вещи твои «Ақ аю», «Жұмбақ жалау» носят следы огромной недоношенности, недоработки» дегенді домбыраның құлақ күйінде жиі қайталайды. «Айы-күні жетпей туғанын, иі қанбағанын» нақты көрсетпей, жалпылай айтады. Пенделік сипат араласқанда «мы могли бы вести с тобой эту переписку гораздо более спокойным, не раздраженным местами тоном. И она была бы полезнее, продуктивнее. Но в этом повинно твое же письмо. Откровенные (за них я благодарен) суждения твои о моем человеческом и писательском облике были у тебя отравлены излишней раздражительностью, местами злобным запалом. «Злодея Сабита» я не знаю, это твоя выдумка. Я высказался полнее и, местами, со справедливым возмущением. С приветом Ауэзов» (Сәбит хатын «С искренним к тебе уважением» деп аяқтаған-ды) дегенінен алыптардың да өзіміз сияқты пенделіктен алыс болмағандығын көреміз де, әрқайсысының мінез-құлқына қарай жасаған қылықтарын байқаймыз.

Сәбит Мұханды ұлы жазушы деген түсініктен еш айнымайды. Оны біз өзін де, кесек шығармаларын да бағалауынан анық көреміз. 1941 жылы әлі жарияланбаған, қолжазбадан оқылған «О романе «Абай» я высокого мнения. Я думаю, что по своему художественному уровню он куда выше, чем пьеса, и стоит на уровне романов настоящих мастеров прозы Европы» дегенді жарық көрмеген (кітап 1942 жылы шықты) кезде, яғни 1941 жылдың 29 мамырында жазды. Мұхаң ең жақын ақын-жазушылардың аузынан шықпаған осы түпкілікті өзгермес ойын «Мұқанов қызғаншақ» дегенді (Я быть может не писал бы это письмо еще долго, если бы меня сильно не задело твое слово – «Мұқанов қызғаншақ») естігеннен кейін жазу әншейінгі көлгірсу емес екенін кейінгі оқиғалар көрсетті.

Осы арада кімнің қызғаншақ, кімнің жалпақшешей екенін түбегейлі қазбай, соңғы кезде жазылып жатқан естеліктерді дәлелге келтіруге болады. 2003 жылы 16 қазанда «Жас алаш» газетінде жарияланған Қадыр Мырза Әлінің «Иірімінде» Ғабит Мүсірепов жайындағы естелігі шықты. Ақындардың кемеңгерлерге беретін бағалары мен түйіндері әрқашан қатардағы пенделердің ой-өрісінен әлдеқайда басқаша болады ғой. Құлақтың еститіні көп, соның айшықтылары ғана қағаз бетіне түсуге тиісті. Олай емес, былай болған деп түзету жасаушылар да табылып жатады, бірақ ондайлар өздерінің өресін ғана көрсетеді. Қадырдың бұл естелігіне куә да жоқ емес екен.

Ғабеннің Мойынқұм сапарына серік болған сазгер, «Махамбет» операсының авторы, Қазақстан Композиторлар одағын бірқыдыру уақыт басқарған Базарбай Жұманиязов — бір куәлікке тұратын азамат. Жол үстінде талай әңгімелер айтылып келе жатқанда Қадыр Ғабеннен Мұхтар Әуезовтің пенделігі жайында өз ойын айтуды өтінеді. Еш уақытта сұраққа қолма-қол жауап бермейтін, аузынан шығар сөздің көрікті де ойлы болуын қалайтын, сабырлы үнімен талайлардың аптығып баса сөйлейтін Ғабен өз ойын былай білдіріпті:

— «Қалың ойдың ішіне кіріп кетіп, шыға алмай отырмын. Қалың ой емес, ауыр ой! Өте ауыр! Айтсам ба, айтпасам ба? Вот в чем вопрос! — деп сөз аяғын Гамлеттің монологімен тұжырымдады.

— Айтыңыз! — деді Базарбай.

— Айтыңыз! — дедім мен де.

— Не айтатынымды білмеген соң «Айт!» «Айт!» деп отырсындар ғой. Білсеңдер «Айтпай-ақ қойыңыз!» дер ме едіңдер, кім білген! Шындық!

«Шындық!» деп айқай саламыз. Ал сол шындықты жария ету дүниенің азабы! Дұрысы — сол шындықты білмей-ақ қою. Кейде өтірік адамды өрге сүйреп, ақиқат адамды көрге тығарды! — Ғабен тағы біраз үнсіз қалды. — Мәселе Мұхтар Әуезов туралы. Дау жоқ, ол үлкен жазушы. Ұлы жазушы! Бірақ, қалай айтсам екен, кісілігі төмен, ішіне шынашақ айналмайтын қызғаншақ пенде еді! Біз куәміз. Ал қарапайым халық оны білмейді! Мүмкін білмегені де дұрыс шығар!

Мені не сайтан түрткенін білмеймін:

— Ғабе! Сіз зират басында мүлдем баскаша сөйлеп едіңіз ғой! — дедім.

— Иә, баскаша сөйледім. Қалай сөйлеуім керек еді, сеніңше?! Барып тұрған пенде еді деуім керек пе еді?! Жок, мен именно солай сөйлеуім керек еді ғой. Мен шындықка керегін айтқам жок, елге керегін айттым! Ал енді біреу болмаса біреу сол шындықты біле жүргені дұрыс секілді! — деді де Ғабең алдындағы қадағын ешқандай тостсыз тастап жіберді.

— Әрине, қалай болғанда да, ақиқатқа ештеңе жетпейді! — дедім мен басқа түк ойламай. Менің сөзім көңілі күпті ағамызды сәл-пәл жұбатқандай болды ғой деймін... «Солай ойлағандарың дұрыс болар еді» дегендей Ғабең бір күрсініп алды» дегенді оқығаннан кейін, мен келтірген деректерге еш күмән бола қоймас деп жұрт бетіне ұялмай қараудамын.

Мұханның кейін айтып-жазғандарын әңгімелегенде мына қайтарған жауабында Сәбеңнің пайдасына шығатын ойлар өте сирек және «ты продуктивен — это хорошо. Но ты ведущий большой писатель Казахстана. За твоими плечами почетный стаж и огромное по количеству наследие. А вот подумал ли о том, что и твои удачи падают на исторические «Сулушаш», на «Балуан Шолақ». Прочитал я твои «Мектебы». Признаю, хорошее наблюдение быта, улучшение языка, но опять очень много незрелости. Нет совсем психологии (опять), нутро человека ты не задеваешь, люди (опять), за исключением тебя самого, мелкие. Почти ничтожны они и мыслями, и чувствами» дегендері мактамен бауыздау екенін жұрт аңғармайды дегендік пе, әлде ойлау жүйесінің машығы ма? Ұнамды ойларының соңынан «бірақ, но» дегендер ылғи ілесіп жүретіндігін көреміз, оқимыз.

Осының өзі Сәбит шығармашылығы жөнінде пайда тапқысы келген «толмаған Толстойлар мен шала Шекспирлердің» «Мұхаң осылай деп еді» деп алаулатып әкетуіне негіз болғаны тағы бар. Вокзалда жатқан жерінен үйіне әкеліп, жылға жуық паналатып, жазып жүрген «Курляндиясын» авторына оқытып, тындап, өзі оқып, талай пайдалы кеңес берген Сәбеңнің 60 жылдығына ризалық көңілін білдірген Әбдіжәмил Нұрпейісовтің: «Басқалар секілді Сәбит Мұқановтың творчество-

сында да кемшіліктер бар. Сыншыл, катал оқушы соның бәрінен кемшілік табуы мүмкін. Сәбит Мұқанов шығармаларында кемшілік болса, ол біреу ғана. Ол Сәбеннің асығыстығы. Ал Сәбене асықпа деу қиын. Ол бүгінде ондай ақылды ала да қоймайды» (187-бет) деуі қаншама достық ниетпен айтылғанымен, көкейдегісін аңғармасқа болмайды. Қаншама Сәбитке жеңілдік жасағысы келгенімен, «оның таудай еңбегінің көлеңке жағына әдейі беттемей, қуанышты мереке үстінде халық қағидасын: «жақыныңды жаттай сыйла, жат жанынан түңілсін» демекпіз» деген сөз иесінің қандай тактиканы қолданып отырғанын жазбай танытады. Тап осындай ойлар Сафуан Шаймерденов, Тахауи Ахтанов, Зейнолла Қабдоловтарда жиі кездесіп, «Шіркін, Сәбен асықпаса тамаша жазушы еді ғой» дейтін сипай салды пікірлер көп айтылып, жаттандыға айналып кеткен болатын.

Сәбеннің Мұханды мойындауында ешқандай аярлық жоқ. «Сенің шығармаларың әу бастан еуропалық деңгейде жазылды, өзің орыс және Еуропа жазушыларынан артық болмасаң кем емессің» деген ойларды, романның алғашқы тараулары («Татьянаның қырдағы әні», т. б.) ғана жарияланған, өздері қолжазбадан оқыған кезде айтуға тартынбаған.

«О романе «Абай» я высокого мнения. Стоит на уровне романов настоящих мастеров прозы Европы. Повторяю, роман хороший, делаю такого же успеха и во второй части его. У нас есть люди, которые на слова «исторический» смотрят, как на құбыжық — это недооценка истории. Дело не в том, о чем писать, а в том как писать» деген пікірінің «Абай» романының даңқын әуелден-ақ асқақтата түспесе, зиянын тигізбегенін жоққа шығара аламыз ба?

Өкінішке орай бізде, әсіресе зерттеушілерде жетілудің диалектикасына қарамай, соңғы қорытындыдан өріс алып, ой-пікірлерін соған ыңғайлап жазып, оқушылардың түсінігін лайлайтындар аз кездеспейді. Қандай ұлы, данышпан болсын аяғы салбырап аспаннан бірден түспейді, біртіндеп-біртіндеп өсіп-жетіледі, танылады, құрметтеледі. Сондықтан айтқан ойдың қай жылы, қай сәтте айтылғанын еш уақытта ұмытпаған абзал, сапырыстырып жіберу көбіне фальсификацияға апарып соқтырады.

Екі алыптың 1941 жылы (19.5/17.6) жазысқан хаттары әрі қарай созылғанда немен тынарын кім білсін, егер соғыс басталып кетпесе. Тегінде табысқан сияқты, өйткені «в 1942 году ЦК КП Казахстана просил меня занять пост Председателя Правления Союза писателей Казахстана. Я согласился. Секретарем ЦК тогда работал Н.А. Скворцов. В предварительной беседе с ним я ставил одно единственное условие — снять судимость с Ауэзова (он был посажен и осужден по 58-статье в 1929 году на 25 лет за контрреволюционную деятельность: был выпущен из тюрьмы в 1932 году, но судимость не была снята. *(Шындығы, Мұханды 1932 жылы 20 сәуірде 3 жылға соттап, жазасын шартты (условно) атқаруға кескен-ді. 22 мамырда қамаудан босатылған болатын. Т.К.)*, дать ему право кеңесского гражданства. Скоро на закрытом заседании Президиума Верховного Кеңеса Каз ССР и бюро ЦК КПК судимость с Ауэзова была снята» деген деректің айтары, ұғындыраны өте мол.

1946 жылы Мұхан «Жолы кең жазушы» деген мақаласында «Қазақ әдебиетінің аға жазушысы Сәбиттің аты — қазақ оқушысының мол қауымына өте даңқты, анық қымбат аттың бірі. Сәбиттің «Теміртас», «Жұмбақ жалау» сияқты романдары сапа мен көркемдік жағынан қазақ көркем қара сөзінің елеулі үлкен дәуірін танытады. Қазақ романының тарихында талантты, өнімді жазушы Сәбиттің орны — бірінші орын. Оның аты бүкіл Одақ елінің оқушысына да мәлім және кеңес әдебиетінің ұйымдастырушысы есебінде де зор еңбегі бар адам» дегені «судимості» алдырғанның қайырымы деуге еш болмайды.

Әрине, ұлылардың дүрдараздығын пайдаланып қалуға талаптанатын қулар аз болмайды. Және ондай пиғылға берілгендер өз пайдасына шығатын құбылыстарды өте тиімді және мықты пайдалана біледі. Сәбит даңқының шайқалуына Мұханның 1941 жылғы «каждое произведение Сабита, появившееся до сих пор, недоношено», пісіп-жетілмеген, бір қайнауы ішіндегі дүниелер дегенде, өңгелерін былай қойғанда, «Сұлушаш» пен «Адаскандарды», «Жұмбақ жалауды» құрбандыққа шалып жіберуі мезеттік көңіл-күйдің әсері еді. Міне, осыны өз пайдасына шығарып жүрген қулар әлі де бар. Сәбеңнің Мұхан тұсындағы және кейінгі 13 жылы түгелдей мінелумен, кеудесі басылумен өткенін дәлелдейтін іс-әрекеттер өте көп.

Соның екі жайы мынау: бірі — шығармашылық жағынан кемсіту болса, екіншісі — игі әкімшілік шаралардың ар жағында мысын басу, меселін қайтару сияқты зымиян әрекеттердің жатуы.

Сәбеннің көзі тірісінде тікелей шабуылға шыға алмағандар Қазан төңкерісінен бері жасап келе жатқан әдеби шығармаларды еуроцентристік көзқараспен мінеуді әдетке айналдырды. Және мұны Сәбең екінші рет Қазақстан Жазушылар одағына басшы болғанда соғыстан оралғандарға үміт артып, түбінде қазақ әдебиетінің белді қаламгері боларын аңғартқандарды әдемі сөйлеп шыққаны үшін мүшелікке қабылдап, көпке дейін еркелетіп ұстағандар жасады. Олар біраздан кейін «ерке-тотайлар» тобын құрып, қазақ әдебиетінің ендігі тірегі бізбіз деп ойлады. Бірді-екілі жөндем шығарма берген соң Әдебиет тарихынан ойып орын беріндер деп ғалымдардың арасына іріткі салып, шу шығарды. Үкілі балалар үлкен жиындардың төрінде отырмаса, белгілі бір басылымға жетекші болмаса дүние қараң қалардай әлек салуды да шығарды. «Жұлдыз» журналының редакторы болған Әбдіжәмил Нұрпейісов өзіне ниеттес жастарды төңірегіне тартып, алдындағы ағалардың шалғайына жармасатын мақала жаздырды, қарсы сөйлетті. Біраздан кейін «Қазақ әдебиеті» газетімен ұтасты.

1963 жылы Сәбең «Жұлдыз» журналының бетінде жарияланып жатқан шығармалардағы партиялыққа тоқталып, олардың көпшілігінде дүниеге таптық көзқарас жетіспей жатқандығын нақты мысалдармен дәлелдеп «Заман және роман» деген мақала жазыпты. Бірақ оны этика жолын сақтап газет баса алмапты (Ә. Нұршайықов. Екі естелік. 1985, 146-бет).

Сәбеннің осы басылмай қалған мақаласының хабарын естіген журнал редакторы «шамданып» 1963 жылы 11 қарашада Қазақстан Жазушылар одағы Президиумының мәжілісіне Орталық партия комитетінің екі хатшысы — Соломенцев пен Жанділдин және әдебиетіміздің ақсақалдары түгел қатысқан жиында Ә. Нұрпейісов: «Мұқанов жолдас — арандатушы. Мұқанов жолдас жастарға жат көзбен қарайды». Сондықтан да «Жұлдызда» шыққан жастар творчествосын жаратпайды. Ал сол жастардан ертең Мұқановты он орап алатын жазушылар шығатынын ол түсінбейді. Ертең, Мұқанов

жолдас, Сіз солардың кейбіреулерінің ширегіне де келмей қаласыз!» деп зіркілдегенін Әзілхан Нұршайықов өзінің «Өткелдер» атты өмірбаяндық романында (Жұлдыз, 1997. № 6, 59-бет) келтіреді де, өз тарапынан: «Өзім қойған текешік өзімді мүйіздейді» дегендей, бір кезде көшеде жүрген Нұрпейісовті Сәбит Мұқанов үйіне әкеп жатқызып, ақыл-көнес қосып, «Қурляндия» романын жазғызып еді. Жазғызып қана қоймай, оны баспадан кітап еткізіп шығартты. Жетектеп әкеп Жазушылар одағына кіргізді. Ертеректе мұны маған Әбдіжәмилдің өзі айтқан болатын. «Бір кезде аузы-мұрыны қисаймай, туған әкемнен артық көрем деген әкесі Сәбенді — Сәбит Мұқановты ұрсып қана қоймай, ұрып өлтіргендей күйге түсірді ғой жаңа» (64-бет) деп әдебиетіміздің Атымтай Жомарты Сәбеңе арашашы болыпты.

Осы арада соңғы кездің куәлігін келтіре кетейін. Филология ғылымдарының докторы, профессор Иассауи атындағы Қазақ-түрік университетінің вице-президенті, көрнекті сыншы Құлбек Ергөбек 1990 жылы 17 маусымда Әбдіжәмил Нұрпейісовпен кездесіп, әңгімелеседі.

«Әбең Сәбит Мұқановтан көрген қаншама жақсылықтарын тебірене әңгімелеп кетті.

— Әрине, әкенің орны бөлек қой, — деді Әбең, — әйтсе де Сәбең жарықтықтан әкеден ғана көруге болатын, әкеден ғана күтуге болатын жақсылықтар көрдім. Сөйтіп жүріп, шығармасы жайында пікір айтамын деп құтылмас дауға қала жаздадым. Алпыс жылына арнап мақала жазып едім. Содан шал қыңырайып алды. Мен де біраз қыңырайып жүріп едім, ақыры дәтім шыдамады. (Сәбең мен жөнінде мақала да жазды). Ақыры қой сойып, қол қусырып дегендей үйге қонаққа шақырдым.

Отырысты бастап, енді сөйлей беремін дегенде Сәбең орнынан тұрып:

— Әбдіжәмил, осы сөзіңді маған берші, — деп менің сөйлегелі тұрған сөзімді сұрап алып, бір жарым сағат сөйледі. Мен қайран қалдым. Өй, бір жазып алатын сөз еді. Жазып алмағаныма әлі өкінемін. «Кәрі орыс мұсылман болмас, біз осымен кеттік, — деп аяқтаған еді сөзін, жарықтық» (Қазақпарат. Жазушы шеберханасы. 2002, 250-251-беттер) дегенінде пенделік

жасағанының өкініші жатқаны, кешірім сұрағаны жетелілік белгісі болғанмен, Сәбен бір жарым сағат сөйлегенде өзі тәрбиелеп өсірген жазушыға талай өкпе-наз ғана емес, қатқыл пікір айтқаны аян. Өзінің түсінігінен қайтпағанын аңғартатын «кәрі орыстың» ауызға алынуы тегін емес.

Осындай қылықтарды көп көріп, талайларына куә болған марқұм Бекежан Тілегеновтің: «Жасы да, тәжірибесі, жазушылық жолы да бізге жақын алдыңғы топтан гөрі біз сол арғы топ — әдебиеттің ақсақалдарын үлгі-өнеге еттік, соларға талпындық, соларша жазып, әдебиетті кастерлеуге тырыстық. Бірақ, бұл ниетіміз кейде жүзеге аспай, тым ұсақтап төмендеп кетсек, соның бәрі алғашқы алып топтың емес, солардың соңынан ілесе келіп, солармен жағаласып, жағасынан алған, Әуезов, Мұқанов, Мүсіреповтерге тілі тиген, үлкенді сыйламай, кішіні қадірлемей жатбауыр болған ортадағы аға буынан алған тәлім-тәрбиеміз» (Б. Тілегенов. Тұйық өмірдің құпиясы (Айтылмай келген шындық). 1992. — 27-бет) дегені біраз ақиқаттың бетін ашса керек.

Сәбеннің абырой-беделіне нұқсан тигізіп, шығармашылығының мәнін төмендетудің әр түрлі айла-амалдары жасалды. Бірі — ауыз әдебиеті дәстүрінде өскен әдебиет өзімізге болмаса, әлемдік озық мәдениеттің өкілдеріне ұнай бермейді десе, екінші бір кезекте — Мұхтар Әуезовтің өз кемеңгерлігі жетпейтіндей асқақтата мақтау мен мадақтау тәсілін қолданды. Ондайлар көп жағдайда өздерінің құлқынына керектіні ойласа, екінші жағынан Сәбиттің мысын баса түсуді көздеді. Үшінші бір тәсіл — бұрын алдымен аталып келген Сәбенді біртіндеп шегіндіре беру, амалсыздан атау, тіпті тізімнен «ұмытып кету» әдеті кездесті, тіпті күні бүгінге дейін кездесіп жатыр.

«Халық ауыз әдебиеті төменгі сортты дүние» деген ой бүкіл кеңес, оның ішінде қазақ әдебиеттануында қалыптасып үлгергендіктен, біреудің шығармасын мұқалтқысы келгендер «е, мынау ауыз әдебиеті ғой» деуді өсіре-өсіре келіп, М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы фольклорлық негіздегі туынды дегенді А. Марченконың аузымен айтқыздык.

Кім болса да, оның ішінде акын-жазушылар, өнер мен ғылым адамдары, елді аузына қаратып, алдыңғы қатардан

көрінуге талпынатыны жасырын сыр емес. Бірі ашықтан-ашық, бірі перделеп әрекет етеді. Сондай топ соғыстан кейін әдебиетке келіп қосылғандар арасынан едәуір шықты. Алғыр да адуынды Тахауи Ахтанов, шорт кесіп, кесек турайтын Сафуан Шәймерденов, жүріс-тұрысының бәрі есеп-шотқа құрылатын Әбдіжәмил Нұрпейісов, Мәскеулетіп жүргендіктен білім-ғылымның жетістігімен толысқан сыншы-жазушы Тәкен Әлімқұлов, қара сөзден май ағызатын Зейнолла Қабдоловтардың құдай берген таланттарының үстіне үлкендерге ебін тауып жанасқыш мінездері «толысқан Толстой» болдык деген ойларын Мұхтар Әуезовтің жарық дүниемен қоштасарда Тахауи Ахтановқа жазған хаты еселей түсті.

Онда: «Мен сені, Әбдіжәмилді, Зейнолла, Тәкенді, Сафуанды көптен бастан бөлек санайтұғым. Енді әдебиет болашағын ойламай болмайды. Сендерді сол болашағымыз дейім... сендерге мен безразлично қарай алған емеспін. Алдарыңнан жауапты, ойлы жауаптарыңды өзге бір казактан молырақ күткен күйдемін.

Екінші бір өнімді топ: Мұхамеджан, Хамза, Зейін. Сендердей, осылардай адамдарға байланысты болашақты, үдей басытын, алға асатын болашақты ойламасақ кім боламыз? Ал «алғы» дейтін қаншалық? Қанша кең, қалың қатпар өткелің жатыр? Шап-шағын ғана емес пе? Әсіресе ол мәдениетті өнер боп та өсіп-піскен емес қой. Көбінше көбікті толқын санап жүреміз ғой» (М. Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресі. «Ғылым», 1997. – 750-бет) деген ойлары «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланғаннан кейін жалына қол арттырмайтын «айрықша таланттылар тобы» құрылды да, өздеріне дейінгі жасалған әдеби шығармалардан көркемдік таппай, мұрын шүйірді, тарихи тақырыпқа жазылған шығармаларды, әсіресе Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының шыққан кітаптарын мінеу-сынаудың үстіне хандарды мадақтау, таптық позициядан айырылу, әдебиеттің партиялық принципін сақтамау деген саяси айыптарды үйіп-төгіп, 60-70 жылдардағы әдеби атмосфераның әңкі-тәңкісін шығарды.

Осының шет-жағасын өз басынан өткерген бүгінгі ел таныған халық жазушысы Қабдеш Жұмаділдің сөзіне құлақ қояйық: «Үкімет бекіткен ресми басшылардың сыртында, сол

кезде әдебиеттің ауа райын жасауға тырысатын тағы бір топ болды. Олардың қолға ұстаған «көзірлері» де мықты. Марқұм Мұхтар Әуезов операцияға жатар алдында сыншы Есмағамбет Ысмайловқа жазған хатында, өзінің үміт етер шәкірттері ретінде төрт-бес адамның атын атапты ғой. Жаңағы хатты жалаулатып, өздерін Мұханның бірден-бір мұрагері санап жүрді. Сірә, өзге жұртта солай ұғатын болар, әлгілер бірте-бірте әдебиеттегі таланттар мен талапсыздарды айыратын «экспертке» айналып бара жатты. Қалам ұстаған жастар алдымен солардың көңілін тауып, оң назарына іліну керек. Олардан, басқалар түгіл, Мүсірепов пен Мұстафиннің өзі ығатын секілді. Әлгілер ақсақалдарды алма-кезек қолдарына қондырып, өз айтқандарын оп-оңай өткізіп жүрді» (Таңғажайып дүние. Жұлдыз, 1999. — №1, 97-бет).

Мұханның республика басшысы Д. Қонаевпен құдандылығын есепке алып, ананы өйтеіік, мынаны бүйтейік деп ұсыныс жасағансып жүріп өздеріне керектіні мол қарпыды. Еркін сілтеулеріне жол ашып алды. Екінші жағынан М. Әуезовтің мадақталуы көп кексе жазушылардың, әсіресе С. Мұқановтың, Ғ. Мүсіреповтің, Ғ. Мұстафиннің мысын басатындығын есепке алды. Осыны «теориялық тұрғыдан» нығыздау үшін талай қисындар айтылды.

Мәселе түсінікті болу үшін мынадай шындықты көз алдыңызға елестетіп көріңіздерші. Қазіргі кексе жазушылар осыдан қырық-елу жыл бұрын қолына қалам алғанда өзінің сауаты кемдігінің үстіне «оның негізгі оқушылары жаңа ғана хат таныған адам болатын. Олардың өзге халықтар мәдениетімен таныстығы жоқтың қасы. Өз ауылынан, өз төңірегінен ұзап шығып көрмеген. Бар білгені — батырлар жыры, ертегі, аңыздар. Оның талғамы соған тәрбиеленген. Ондай оқушының әдебиетке қояр талабы да сол тұрғыдан болмақ. Өйткені дүниежүзілік биік мәдениетті әдебиет оған жат, түсініксіз. Енді, қазір қартайған шағында сол жазушының оқушысы мүлдем өзгеріп кетті» (Т. Ахтанов. Екі томдық шығармалар. 2 том. — 1974. 359-бет) деген қисын шығарды.

Бұл ойды әуелі 1959 жылы Зейнолла Қабдолов айтқан-ды. «Мөлдір махаббаттың» журналдық нұскасын «Аласқандар» романымен салыстыра келіп «Жасыратыны жоқ, кейбір жол-

дастар «Мөлдір махаббаттың» баспасөз бетінде жарияланған тарауларын оқып, бұл «Адаскандардан» төмен жатқан жоқ па деген күдік білдіріп жүр. Бұл ретте, олар әсіресе романның тіліне мін тағып, автордың стиліне сын айта береді. Осы дұрыс па? Жоқ, дұрыс емес! Неге дұрыс емес? Дұрыс еместігі сол — «Адаскандар» қазақ кеңес прозасының балаң шағында, алғашқы адымдарының тұсында туды. Автордың да ол кездегі ой-өрісі, дүние тануы, профессионалдык дәрежесі қазіргісінен әлдеқайда тар және шағын болатын» (Сәбит Мұқанов тағылымы. — 1990. 192-бет) деген түтіні дұрыс, бірақ шалқуы басқа ойды заңдастыруға құлшына кіріскендерге таяныш болды.

Ә. Нұрпейісов: «Сәкен әлі қуатты. Палуан тұлғасында Қап тауындай қайрат бар. Әдебиетіміздің алпысқа келген ақсақалы қазір жыл сайын екі-үш кітап беретін болып жүр. Сәбит Мұқанов — үлкен реалист. Ол өмірде болған оқиғаны өз қалпында өзгертпей алып отырады. Шындықтың ұйтқысын бұзбау үшін кейде тіпті шығармасын қара дүрсіндетіп алудан да қашпайды.» (Ә. Нұрпейісов. Толғау-раздумье. — 1972. 17-бет), — деп жалғастырғанда «кітап фабрикасы» нағыз натуралист деген ой қылаң берері сөзсіз. Ал Сафуан Шаймерденовше кетсек: «Көлбілтелейтін не бар, сол Сәбит Мұқановыңыз соңғы он бес жылдың ішінде көбіне ортақол шығармалар беріп келеді» (3 том, 1999. — 34-бет) деп мәймөңкелеткендердің қоясын ашады.

Сөздің қысқасы, әдебиетімізге өздерінің шығармаларымен қаншалықты көркемдік дарытқанын бір құдай білсін, әйтеуір өздеріне дейінгілерден жеріп, ертеректе жасалған дүниелерге менсінбей қарау пиғылы белең алды. Оны орыс ағайындарға айғайлап та, сыбырлап та айтудың нәтижесінде мәскеулік А. Марченконның «Вопросы литературы» журналында «Абай жолы» фольклорлық дәстүрде, ал «Қан мен тер» шын классикалық роман шартымен жазылған шығарма дегенге шейін жетті.

Әдебиеттегі сабақтастықты сақтамау ниеті кеңес өкіметі құлағаннан кейін тіпті рабайсыз сипат алуда. Тәуелсіздік келгеннен бері популизмге, яғни тарихи-көркемдік негізі жоқ даурықпалы айғайға кезіктік. «Атаңа не істесең, алдына сол келеді» дегенге Сәбит Мұқанов кезігіп отыр. Мен кейбіреу-

лерше, сауап деп табаламаймын, өйткені ол жетеліліктің белгісі бола қоймас. Дауыл кезінде қандай шаң көтерілмейді, заман өзгеріске түсіп жатқанда не айтылмайды дегенге бағып, елемей кетуге болар еді, бірақ қоғамдық-эстетикалық ой-түсінік диалектика заңына бағынады.

«Қазақ әдебиеті» газеті 1992 жылы «Қазақта ұлттық әдебиет бар ма? Қазақ кеңес әдебиеті деп жүргеніміз қандай әдебиет?» деген қияс сауалдарға жауап ұйымдастырғанда «Қазақ әдебиетінің классиктері қатарында аталып келген С. Мұқанов, С. Сейфуллин, Ғ. Мұстафин шығармашылығын енді қалай бағалауымыз керек?» деген қиналысын 1994 жылы «Жұлдыз» журналы «оп-оңай» шешіп берді. «Ұлттық ақын ұғымын айқындап, орнықтыру үшін ұлтсыз ақындар — кеңесшіл, одақшыл, партияшыл батырақтар, көлгір интернационал белсенді ақындар жасаған «қазақ кеңес әдебиеті» деген қампиған дөкейді қайта сарапқа салып, тарих таразысына тартуға міндеттіміз.

Бүгінге дейін «Алыптар тобын» құрап келген Сәкен, Бейімбет, Илияс, Сәбит, Ғабит, Ғабиден бұрынғыдай әспеттеліп, «негізін қалаушылар» ретінде оқулықтан-оқулыққа жөңкіле алмас» (№ 5-6. 1994, 187-бет) деген қыңыр ойлардың шалығы алдымен Сәкен мен Сәбитке тиіп жатыр.

Газет-журналдарда шөлкем-шалыс айтылғандарды былай қойғанда М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті» (жаңаша бажайлау) деген атпен бес жүз беттік кітапты 1997 жылы шығарды. Оны тарих, не жүйелеген очерк, әлде мақалалар жинағы деп айту қиын. Қазір кім не деп айтса да, жазса да ешбір жауап бермейтіндей күйге жеткеніміз ғылымды да лайлай бастапты.

«Әдебиеттегі жаңадәуір» деген тараудың авторы Б. Дәрімбетов тарихи шындықтарды белінен басып, өз қисынымен емін-еркін сілтепті. «Осы күнге дейін роман ретінде дәріптеліп келген «Тар жол, тайғақ кешу» С. Сейфуллиннің баспа бетін көрген күнделігі, басынан кешкен оқиғалардың хроникасы еді. Ал С. Мұқанов «Адасқандар» романында жігіт пен қыздың сүйіспеншілік тарихынан тап күресінің «диалектикасын» таппақ болды» (34) деп «қисындайды». Бар соққыны Сәкен мен Сәбитке бұрып, іліп алар ештеңе таппайды. 20-жылдары қанат

жая бастаған тапшыл әдебиет, оның өкілдері «Сейфуллин, Жансүгіров, Майлин, Мұқанов және т. б. көптеген ақындар заманды жаңаша жырлаймыз деп жалаң үгіт, данғаза ұранға ұрынды. Бұл бүкіл қазақ әдебиетіне тән тенденция» болды (30) деп түйін жасапты.

Мұндайдың салқыны мектеп оқулықтарына да тие бастаған көрінеді. Қазақстан Республикасының Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Ы. Алтынсарин атындағы Қазақстан білім академиясы, орта және кәсіптік білім беру институты бірлесіп 1999 жылы шығарған «Қазақ әдебиеті» бағадарламасында VI, VIII сынып оқушыларына Сәбит Мұқановтың еш шығармасы ұсынылмаған, аты аталмаған. Мәселен, бесінші сыныптағы «Лашын» дейтін әңгіме құсбегілік дәстүрге байланысты ықшамдалып берілсе, VII сыныпта тағы да «Өмір мектебінен» «Есіл бойында» деген үзінді алыныпты. IX сыныпта «Балуан Шолақ» романымен танысады. Ал Сәбиттен басқа классиктеріміздің шығармалары сынып аттамай таныстырылып отырады.

Мен бұдан пәлендей «саяси» астар табайын деп отырған жоқпын. Оқу жүйесінде, әсіресе бастауыш, орталау мектептерде қазақ халқының тарихында із қалдырған ұлы тұлғалар баланың жас деңгейіне лайықтандырыла таныстырылуы педагогикалық талаптың шарты. Тіпті әрі-беріден соң жетілген, мәдениеті биік, рухы мықты елдерде балабақшадан бастап ұлы есімдерге ілтипат білдіріліп, жадында жаттата береді. Сонда ғана ол елдің ұрпағы өз тарихынан хабардар болып, ұлттық сана-сезімі қалыптасқан білімді азамат болып тәрбиеленеді.

Ал XI сыныпқа арналған оқулықтың 1998 жылғы үшінші басылымдағы Сәбит Мұқановқа арналған тарау М. Базарбаев 1968 жылы X сынып оқулығына жазған еңбектің заманыңғайынан гөрі революция, партия, кеңес өкіметі деген сөздерді қысқартып берген портрет болып жүр. Оқушылардың да обалына қарайтын уақытты ұмытпаған абзал.

Сонымен Сәбит өткелдері — бүкіл қазақ кеңес әдебиетінің басып өткен жолы, тарихы. Өмір әлі талай емтихан жасап, сыннан өткізеді. Тар көңіл, қысыр әңгіме өз жөніне қалады да, әдебиетімізді табандылықпен өркендеткен, сол жолда талай тар жол, тайғақ кешуден өткен, сөйтіп елді, қалың еңбекші

бұқараны өз сеніміне сендіре білген, халықтың қалаулысына айналған Сәбит Мұқановтың қазақ поэзиясы тарихында ірі құбылыс болып, жаңа дәуір жасаған «Сұлушашы», қазақ прозасында асу-бел жасаған «Жұмбақ жалауы» («Ботагөз») қазақ оқушыларының мәңгілік серігі болып қалары сөзсіз. Өңге шығармаларын әдейі атамай, тізіммен шошытпайын деп отырмын, әйтпесе С. Мұқановтың жемісті де алымды қаламынан шыққан дүниелердің әдебиетке олжа салмағаны өте аз. Баға түгіл, жай сөзге сараң Ғабит Мүсіреповше айтсақ, «Қазақ кеңес әдебиеті туа бастағанда бесігін бірге тербескен Сәбит Мұқанов көркейген әдебиетіміздің үлкен жүгін көтерген басты қайраткерлерінің бірі» болғанын досы түгіл, дұшпаны да мойындайды.

Сәбит Мұқанов Жазушылар одағының басшылығына 1943 жылы қайтадан тағайындалды. Елде қалған жазушылар әрбір ұлттық жасаққа барып, үгіт-насихат жүргізіп қайтады. Ал майданда жүргендері елдің елеп жатқандарына дән риза сезімін білдіріп, өртке оранған өлең-жырлар жазады. Жамбыл майдандағы балаларына, отқа оранған «Ленинградтық өрендеріне» әкелік сәлемін жолдаса, сержант ақын Әзілхан Нұршайықов комиссар Сақтаған Бәйішевтің нұсқауымен Жамбылға бүкіл қазақ жауынгерлерінің атынан жауап қатып, өздері делегация болып келгенде алдарынан шығып, үйіне қонаққа шақырған Сәбит Мұқанов екені де тарихқа аян.

Соғыс жеңіспен аяқталды. Біздің жауынгерлеріміз Еуропаның талай елдерін азат етіп жүргенде, Батыс мәдениетінің біраз үлгісін көріп, үйреніп, елге оралғанда солардай болуға талпынады. Әдемі киімі мен жайлы төсек-орындарын ұнатушылардың көбеюіне жазушы ағайындардың жасаған ықпалы аз емес. Театр сахнасынан, кино экранынан, газет-журнал беттерінен батысты мадақтаған дүниелер көбейіп кеткен соң қытымыр партия «Батысқа табынушылықпен күресті» бастап кеп жіберді. Қаулы-қарарлар қарша жауды. Мұндайдан хабары жоқ қазақтар «ұлтшылдықпен» күресуге кірісті.

*Сарыарқа, сағындырған атамекен,
Алда — майдан, артта — сен, қайтсем екен? —*

деген Қасымның жан сөзі бүкіл науқанның қозғаушысы болып шыға келді. Біраз жастар «ұлтшылдықпен» күресті, атта-

рын шығарып алды. Олардың ұлы қаламына ілікпей қалған ақын-жазушы некен-саяқ. Қазақстанның Орталық партия комитеті, әсіресе Хромков бастаған үгіт-насихат бөлімі шуды даңғазға айналдырды. Шаяхметовтердің тізгінді тартуға мұршалары келмеді. Әбділда Тәжібаевтың еш жерде жарияланбаған, сахнаға қойылмаған, қағаз бетінен машинкаға ғана көшірілген «Біз де қазақпыз» атты пьесасы СОКП Орталық Комитетінің театр жайлы қаулысына ілініп кетіп (Сәбеңнің бұған қатысы жоқ деуге дәтім бармайды, өйткені ол кезде Жазушылар одағының басшысы болатын), Қазақстан театрлары репертуарларының ойран-топыры шықты.

Қазақстандағы әдеби атмосфераның жайсыз жағдайын түзету үшін КСРО Жазушылар одағы басқармасының Борис Полевой бастаған үлкен бригадасы келіп, жарық көрген шығармаларды былай қойғанда, көкейіміздегі ойымызда қандай кінәрат барлығын сүзгіден өткізді. Мұхтар Әуезовтің «Абайы» «Казахстанская правда» газетінде тас-талқан болып сыналды. Сәбит Нұрышев деген ғылым кандидаты талай академиктерге «сабақ» беріп, орысшаға тілі келмейтін Әмірбек Тәкежанов сықылды тарихшылар Сәтбаев сынды данышпандардың шаужайына жабысты. «Ұлтшылдықты» әшкерелеуден басталған у-шу Абай мектебіне соқпай өтпеді. Сәбең ептеп абыройсыздыққа ұрынса, дәл осы тұста ұрынды. Абай аруағы жібермеді, Қазақстан Жазушылар одағының басшылығынан кетті. Бірақ партияның зорлауымен келген философ Жаймурзин ештеңені тындыра алмай ол кетті. Ғабиден мен Ғабитті алма-кезек таққа отырғызуды машыққа айналдырдық. Алайда Жазушылар одағы Сәбит көтерген биіктен асып түсе қойғаны шамалы. Бұлардан кейін «үкілі балалар» біраз әрекеттенді, таудан құлаған даңқ әлі домалап келеді, түбі құрдымға айналып кетпесе Құдайдың бергені болар еді.

Өлімнің қасиеттісі де, қасиетсізі де болады екен. Шыңға шығып, әлемді аузына қаратқан тұста шарт сыну – бұрынғы атак-данқын еселей түсетін көрінеді. Мен Мұханның пайғамбар жасында кеткеніне қуанып отырған жоқпын, оның өкінішті өлімі абырой-атағын бұрынғыдан да аспандатқанына тәубе деп отырмын. Тірлігінде дүниенің тұтқасын жалғыз өзі ұстап тұрғандай сезінетін дүмділердің көзі жұмылғаннан кейін көңілден кетіп, аты өшетіндері көп екен ғой.

Осы арада пысықтай кететін жай бар. Бір-бірімен мата-сып жатқан тағдырлардың күнгеі де, көлеңкесі де аз емес қой. Өзі данышпан, ешкімнен қолдап-қолпаштауды қажет етпейтін дарындарға да бақытты сәттер керек екен. Мен Мұханның әлемдік данқының асқақтауында Сәбеңнің жұлдызды сәтінің сөне бастауында көркемдіктен, әлеуметтік тірліктен гөрі бақытты кездейсоқтықтың рөлін айтайын деп отырмын. Біреу келісер, біреу келіспес, бірақ өмір шындығын айтпай қала алмаймын.

1961 жылы 27 маусымда қазақ даласына жай түсті. Мұхтар сынды алыбымызды ана дүниеге алып кетті. Халықтық дәстүріміздің сақталуымен болсын, не болмаса партия басшылығындағы құдасы Дінмұхамед Қонаевтың шешімімен болсын, Сәбит, Ғабит, Ғабиден мәйітті Мәскеуден алып келуге аттанды. Оларға Қырымда демалып жатқан жерінен ар әмірімен Әбділда Тәжібаев қосылды. Мәскеуден келген қаралы көшті Алматыда қарсы алған халықтың ықылас-пейілі ұлы өкінішке оранып тұрды. Шын жыладық, аһ ұрдық. Байрағымыздан айырылды дедік.

Мені күні бүгінге дейін қайран қалдыратын бір жағдай, осы ақырғы сапарға кейбіреулер күні бұрын даярланған сияқты. Әрине, іскерлік, шапшаңдық керек қой, алайда жанығудың да жөнін білген дұрыс.

Мұхат 27 маусымда Мәскеуде көз жұмды. 28-і күні Қазақстан Жазушылар одағының бастығы Ғ. Мүсірепов Мұханның жанұялық досы З.С. Кедринаға «вылетаем Сабит, Ғабиден в троем. Прошу подготовить Валентину Николаевну к вылету двадцать девятого специальным самолетом с нами или самолетом ИЛ-18. Похороны состоятся тридцатого» деген жеделхат Мәскеуге жолдап жатқанда, М. Әуезовті мәңгі есте қалдыру жөнінде Қазақ КСР Ғылым академиясының қоғамдық ғылымдар бөлімінде институт директоры М. Базарбаев академияның президиумы арқылы үкімет қаулысын алдыру, онда атына бес мекемеге Мұханның атын беру, 1962-1965 жылдары толық шығармалар жинағын шығару, Алматы мен өз елінде ескерткіш қою, 5 студентке, 3 аспирантқа Мұхат атындағы стипендия тағайындау жөнінде ұсыныс жасады. Ал үкімет қаулысы бұл ұсыныстың ұсақ-түйегін қысқартып, 10 тамыз-

да, екі айдан кейін шықты. Ұлы жазушының аруағы риза, елі мерейлене түсетін шаралар қолма-қол жасала бастады. Үкімет бұған дейін жан-жағына қарайлап, ырғала-жырғала ай-жылдарға созып, әзер дегенде шешім жасаушы еді. Әрине, Мұханның жөні бөлек.

Бәріне де уақыт төреші. Осы арада менің есіме Теміртау оқиғасына байланысты өткен пленумда Сәбит Мұқановтың сөйлеген сөзі түсіп отыр. Мұны Димекен ойлады ма, ойламады ма, әйтеуір М. Әуезовке жасалар жақсылықтың бәрі С. Мұқановтың мысын басып, абыройын беделіне нұқсан тигізетін амалындай, кек қайтарудың бір жолындай болып шыққаны өтірік емес.

Пленумдағы әңгіме былай болған. Теміртау жұмысшылары кеңес заманында ереуілге шығып, қару күшімен басылған-ды. Оны ел-жұртқа сездірмеудің бар айла-амалдары жасалған болатын. Жаңалыққа құлағы елеңдеп, ел жағдайын көзбен көріп жүретін жазушылар, оның ішінде партияның наксүйері, Орталық Комитеттің мүшесі Сәбит Мұқанов мұндай оқиғадан қалыс қалуын күнә санар еді.

Көтеріліс атаулы жайсыздықтан, күйсіздіктен бастау алады ғой. «Қазақ даласын аралаудан артық маған демалыс керек емес» деп әмбеге жайып жүретін Сәбең Теміртау жұмысшыларының аштық-жалаңаштыққа қарсы ереуілінің себебін түсіне келіп, қалың қазақ малшыларының жай-күйімен салыстырады. Хал-жағдайлары бұлардан да төмен екенін көзі көріп жүрген Сәбең осы пленумда сөйлеуге бел байлаған.

Бұл сөздің мән-мағынасын ғана емес, қалай айтылғанын бажайлай баяндайын, өйткені қазақтың қаңқу сөзімен елге жетіп, анық-қанығын әлі күнге дейін білмей жүрген ағайындар көп және мұның зардабы Сәбит Мұқанов үшін қандай болғанын да аңғарармыз.

Кезекті бір кездесуде қазақтың белгілі сатиригі, жауынгер журналисі Ғаббас Қабышев: «Менде Сәбеңнің Теміртау оқиғасы жайында сөйлеген сөзі бар. Сізде «Сандалтқан «Садақ» бар.» Басына-бас жасаймыз ба?» деді. Келістік. Респубикалық оқушылар сарайы аялдамасында екеуіміз дүние алмастық. Табаны күректей 13 беттік сөзді ежіктей оқыдым. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Теміртау

каласында болған оқиғаға арналған XVI пленумы 1959 жылы 23 қазанда өтіпті. Сонда сөзінің найзасын Сәбит Мұқанов Орталық Комитеттің бірінші хатшысы Н.И. Беляевке бағыттайды. «Главным виновником в этом позорном деле является он. Да, товарищи, именно он! Так я говорю потому, что все мы помним его помпезные речи на собраниях о Казахской Магнитке. Он был богат речами, а делом крайне беден» деп шығындап алады да, екі мін тағады. Ел-жұртпен ақылдаспай мәселе шешесің, XX съездің ұжымдық басқару тәсілін ұмытып кетіп барасың, екінші, творчестволық ұйымдардың ісімен шаруан жок, «я с большевистской прямоотой завляю это » деп камшыны басып-басып кеп жіберген көрінеді. Демек, республиканы басқарып отырған бірінші хатшыдан аяғын тартпаған Сәбең кімнен жасқансын!

Теміртау жұмысшыларының жай-күйі мал шаруашылығында жүргендерден көш ілгері. Қазір екінші тыңды игеру, яғни мал басын 75 миллионға жеткізіп, Одақты етпен камтамасыз ету міндеті жүктеліп отырған ел еңбекшілерінің, әсіресе казактың аянышты халін кім ойламак?! Осы салаға келгенде республика басшылары, әсіресе Қазақстан Үкіметінің басшысы Д.А. Қонаевтан күтер кайыр жок, өйткені ол (орысша мәтінін берейін) «будучи заместителем председателя и руководя отделом промышленности на протяжении более десяти лет, ничего положительного не совершил в этой области. Затем его выдвинул на пост Президента Академии наук Казахской ССР и напрасно: все знают инженера Кунаева, ответработника Кунаева, но пока никто не знает ученого Кунаева. Вступив в должность председателя Кеңеса Министров, тов. Кунаев не поправил своей прежней измены металлургии, иначе он не довел бы до абсурдного состояния Казахскую Магнитку» деп алады да, мал шаруашылығының, казак малшыларының жай-күйін айтар алдында «хочу сделать критическое, заранее оговариваюсь, довольно суровое замечание по адресу правительства Казахстана и его председателя тов. Кунаева» деп нақты жайларға көшеді. Ең әуелі су тапшылығынан құтылу, екінші қойшыларға жағдай жасау мәселесін әңгімелей бастағанда Сәбеңнің казак халқына жаны қалай ашитынын, тіпті ұлтшылдығын айқын көреміз. «В нашей стране

труженики так плохо не живут, как в отгонных отарах. Там просто адские условия. Я задаю вам, тов. Кунаев — главе Казахстанского правительства вопрос, долго ли вы еще будете издеваться над чабанами в отношении жилищно-бытовых условий?! Неужели вы, тов. Кунаев, такой твердолобый, на которого не могут воздействовать никакие виды официальных, общественных и единичных сигналов?!» деп қаһарын төге сөйлегенде, өзіне емес, елге керекті мәселені, яғни қойшыларға ең әуелі баспана тауып беру жайын ойластыра келіпті. «Отсюда возникает законная нужда в организации специального завода, который будет изготавливать все части юрты, в потребном количестве и нужного качества.

Я, как член ЦК КП Казахстана и депутат Верховного Кеңеса Казахской ССР, настаиваю на том, чтобы вопрос о жилищных условиях для чабанов был включен в постановление данного пленума. Контроль над этим вопросом должно взять на себя Бюро ЦК КП Казахстана, в нем лично тов. Беляев — первый секретарь. Так я говорю потому, что практика работы показывает, что в ответственных делах трудно надеяться на тов. Кунаева. По всеобщему признанию он является «мешком обещаний». Я отчасти разделяю эту оценку. Разделяю потому, что у тов. Кунаева часто слова расходятся с делом».

Әрине, үкімет басында отырған азаматқа бұл өте ауыр кінә. Мұның аяғы ол кезде ұйымдастыру шарасымен аяқталушы еді. Сәбит Мұқанов пен Д. А. Қонаев екеуінің арасынан қандай қара мысық өтіп кеткенін іздеп әлек болмай-ақ қояйық, әйтеуір Сәбең оған батыра сөз айтып, әсіресе қазақ тілінде кеңсе істерін жүргізу жөніндегі өз бұйрығын өзі орындамай, «в 1957 году тов. Кунаев подписал распоряжение Кеңеса Министров о применении казахского языка в делопроизводстве республики. Через несколько месяцев, в начале 1958 года, собрав в Алма-Ате республиканское совещание работников сельского хозяйства, зная, что добрая половина делегатов были чабаны, плохо знающие или совсем не знающие русского языка, доклад сделал на русском языке. Таким образом, распоряжение, которое он подписал рукою, стер языком. А распоряжение до сих пор не выполняет никто, потому что они видят, что его, прежде всего, не выполняет сам тов. Кунаев». Бұл ойды

әдейі қосып отырмыз. Біздің бүгінгі басшыларымыз осы әдеттен арылған жоқ. Елі-жұрты үшін, тілі үшін күрескен ағаларымыздың әрекеттері зая кетіп жатқанына өкінбей тұра алмайсың. Халықтың ұлттық мұратын елемей, намысын жасытқаны Сәбендей ұлтжанды коммунисті ашындырғаны соншалық, осы арада Қонаев сынды басшыдан тезірек құтылу керектігі жөніндегі ойын ашық айтқанын келтіре кетейін.

«Тов. Беляеву, Николаю Ильичу, несколько месяцев тому назад я говорил ему, что «Тов. Кунаев — вам плохая подпорка». Моя оценка оправдалась. С Темиртауским делом эта подпорка так подвела товарища Беляева, что боль от этого он будет чувствовать еще долго» дегені келіп, Беляев саясат теңізінің шыңырауына батып бара жатқанда Д.А. Қонаев су бетіне көтеріле берді. Сәбеннің осы сыны «шипалы» болып 1960 жылдан 1962 жылға дейін Орталық Комитеттің бірінші хатшысы болды да, кейін 1942 жылдан бергі отырып келген Министрлер Кеңесіне қайтып барды. 1964 жылдан 1986 жылға дейін республиканың бірінші басшысы болды, ірі-ұсағы бар, бас-аяғы 44 жыл жетекшілік қызметте отырды. Қазақ тарихында Димекендей ұзақ дәуірлеген қайраткер болған жоқ. 2003 жылы «Жұлдыз» журналының 10-11-сандарында жарияланған «Алыптардың айқасы» атты эсседе жазған пікірімді сол күйінде қайталап, осы ойдан айнымайтынымды айта кетейін.

Қазір Америка дегенде ішер асымызды алдымызға қоя салатынды шығардық қой. Үйренсек, толық үйренейік. Президентті әрі кеткенде екі рет сайлайтыны дұрыс. 8 жыл ішінде, бір жылы үйренуге, қалған 7 жылы істі атқаруға кетеді де, биліктің тәтті дәміне тойынады, бірақ бойына сіңіре қоймайды.

Ал біздің тоталитарлық жүйеде олай болмады. В. И. Лениннің ұзақ жасауына құдай мұрсат бермеді. 1922-1953 жылдары 31 жыл патшалық құрған И.В. Сталиннің ұлы еңбектері мен ұлы зұлымдықтары болғанын көрдік, айғайлап айтып жатырмыз. Одан кейінгі Хрущев, Черненко, т.б. пәтуасыздығын былай қойғанда Л.И. Брежневтің алжығанша билік басында отыруынан КСРО өлшеусіз зардап шекті. Барды ұқсата алмады. Төңірегіннің бәрі кәрі-құртандар болды, іс істемек түгілі, бөксесін дұрыс көтере алмағандары өтірік емес. Ал біздің

Қазақстанда ең ұзақ патшалық құрған Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев. Алдында отырып кеткен екі жылын қосса, табаны күректей 24 жыл, яғни ширек ғасыр бірінші басшы болды. Рас, әуелгі он жылда керемет ыждағат көрсетті, ел сүйіктісіне айналды, Мәскеу де қырын қараған жоқ. Ал одан кейінгінің бәрі өзінің жөн-жобасымен, көмекшілердің тиянақтылығымен жасалды. Димекен соларға қарауылшы болды, бұрыс кетіп бара жатса «әй, балалар» деп өзі білген жөнге салып жіберіп отырды. Шығаратын кітабын, сөйлейтін сөзін, жасайтын баяндамаларын төңірегіндегілер орындады. Үстінен қарап түзеткендері, әрине болды, өйткені көп жылдан бергі тәжірибе оны жасатпай қоймайтын еді. Сол түзетулердің өзі жаңадан іске араласқан қызметкерлерге көрегендіктің, данышпандықтың ұшқынындай болып көрінді. Оның үстіне жарамсақтар дабырлап, данқ тұғырын биіктете беруге тырысты. Тіпті әріберіден соң әдейі қоздырылған жүздік түсінік пен ниет араласып, істелген оң істің бәрін бір адамның басына таңуды шығарды.

Жарымаған «социализм» тұсында пенделердің жоқ-жітігі көп болды. Димекеннің алдына барып, өзіне зәруді, әсіресе пәтер, машина сұрап алғандар құдай жарылқағандай дуылдатты. Осындай қол ұшын беру де ол кісінің даңқын дабырайта түсті. Ақындар өлең-жыр арнауы әдетке айналдыра бастады. Қолдан құдай жасау жолы кеңейіп бара жатқанда, 74 жастағы Димекен ширек ғасыр отырған жылы орнын басқа біреуге беруіне тура келді. Жаңа адам, оның ішінде сонау Ресейден орта қолды бейтаныс біреуді әкеліп жатқаны Димекенмен қызметтес болып, шайқап ішіп жүргендерге ұнамағаны тағы бар. Қазақ жастарының намысы оянып, Желтоқсан көтерілісін бүрк еткізді. Ол көтеріліс Димекен орнынан алынбаса да болатын құбылыс еді, өйткені кәрі-құртандар бастаған қоғам шіріп, әр жері сыр бере бастағанды. Соны одақ көлемінде бастап беру қазақ жастарының үлесіне тиді. Әуелі қорланды, енді абыройға кенелді Қазақстан.

Ұзақ патшалық құрғандардың ішінен мен тек И.В. Сталиннен ұлылықтың шетін көремін де, ал Брежнев, Кириленко, Суслов, Қонаевтарды өзіне жүктелген міндеттерді біршама жөнді атқара білген қайраткерлер деп есептеймін. Оларда

қайраткерліктің сыртқы көрінісі (жұлдыздар, ордендер, кітаптар) болмаса, шын мәніндегі інжу-маржаны, кемеңгерліктің белгілері аз. Тоталитарлық жүйенің жөндемді орындаушылары ғана. Әрине, ұзақ уақыт билік құрған соң жұрт «кемеңгерлігімен отыр» деп те ойлап қалуы ғажап емес. Мен өзім Димекенді пенделік келбеті келіскен, адамгершілігі мол, өзім дегенге, ағайын-туысқа шапағаты көп тиген, ал ұнатпағандарын у-шусыз тұншықтыра салуға ақылы жететін, үлкен әріппен жазылатын Қайраткер деп білемін.

Теміртау оқиғасын қараған пленумның материалдары ақын-жазушылардың қолына түскенде өңделіп, толықтырылып, ел-жұртқа жайылып, әр түрлі саққа жүгіртіліп кететін еді. Оны мейлінше жасырып келді. Алайда оның алыс жаңғырығы филология ғылымдарының докторы, әрбір мағлұматты тірнектеп жинап, айы-күнімен көрсететін атақты библиограф Әбділхамит Нарымбетовтің құлағына жетіпті. «Қазақ әдебиеті» газетінің 2000 жылы 2 маусымда шыққан санында Сәбит Мұқановтың «мен Д.А. Қонаевты да, М. О. Әуезовті де сынадым...» деген мақаласынан көреміз: «1959 жылы Теміртау көтерілісі туралы мәселе пленумда қаралды. Мен пленумда сөз сөйлеп, Н.И. Беляевты да, Д.А. Қонаевты да (Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің председателі) қатты сынадым. Олар менің бұл сынымды жаратпады. Қонаев пленумда маған отпор бермек болып сөйледі. Осы пленумнан кейін Н.И. Беляев «Мұқановтың бар кітабын қарап, қате табыңдар» деп Қазақстанның КГБ-сына тапсырма берді. КГБ қызметкерлері «Алматы» гостиницасынан бір бөлме алып, 2 ай бойы менің кітаптарымды қарап ештеме таба алмады» деген естелігін кенес құлағаннан кейін ғана жарияланды.

Пленумда айтылған сынды Димекен кешіре алмапты. Есесін қайтарудың жолдары өзінен-өзі табылды.

Сәбит пенделік тұрғыдан емес, идеологиялық тұрғыдан өте ұрыншақ қайраткер болды. Оған заманы дем берді, өзінің тақыр кедейден шығып, жетімдікпен жетілгені негізгі тірек болды. Сондықтан партия мен кеңестің сөзі Сәбеге Құран сөзінен де артық саналғаны өтірік емес және бұл ойын қысылмай, қымтырылмай айтатын. Оның артығына да, кеміне де коммунистік партия демесін жасап, сөзін уәлі етті.

Сонсоң, құдай берген мол дарынның арқасында жиырма-сыншы жылдардың өзінде-ақ «Сұлушаш» пен «Адаскандарды» жазғаннан кейін Сәбит даңқы Қазақстанға кең тарады. 1946 жылы Ғ. Мүсіреповтің «Сәбиттің еңбектері — халық қазынасы, ел мақтанышы. Сәбитті қазақтың елінен, елді Сәбиттен айыратын ешбір саңылау болған емес» деп сендіруі тарихи шындық. Міне, осындай адамның аузынан «өтірік уәденің қабы» деген атаққа ие болу кімнің болса да ұйқысын бұзары айдан анық. Осының есесін қайтару үшін Димекен Мұхтар Әуезовтің әлемдік абыройын мықтап пайдаланды.

Сәбеннің Мұхаңмен қарым-қатынасын әдейі ушықтырғандардың қанша пайда тапқандары бізге мәлім. Қазақтың «солай болыпты ғой» дейтін өсек-аянын өшіру үшін өзім анық білетін жайларды құжатпен дәлелдеу қажет деп білемін.

1933 жылға дейін Мұхтар мен Сәбит шүйіркелесіп сөйлескен адамдарға ұқсамайды. Сәбеннің жиырма-сыншы жылдардағы ащы да оғар мақалаларында Мұхтар ұлтшыл, байшыл деген пікір оңды-солды жазылған. Мұхаң Алматының түрмесінде жатқан кезде жазылып біткен «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген атышулы еңбегінде тұңғыш рет Мұхтар Әуезовтің монографиялық портреті жасалып, 378-418-беттерде, табаны күректей 40 беттей, яғни 2,2 баспа табак көлемінде арнайы тарау жазды. Артық айтқаны, кем соққаны, әдейі бұрмалағаны бар бұл еңбекте мынадай түйін жасалды: «Ақындық, жазушылық күшін алғанда Мұхтар күшті жазушы. Тілі сұлулығының үстіне Мұхтар кейіпкер жасауға шебер. Мұхтардың кейіпкерлерінің сыртқы көрінісі мен ішкі сезімі айқын көрініп отырады. Оның кейіпкерлерінің көбінде жасырынбақ жоқ, қай тапқа жататынын айқын көріп отырасың. Таптық бетін бүркемейді, өсе береді, өркендей береді. Бастаған ісін аяқтауға тұрақтылығы жетеді. Байшыл жазушылардың ішінде байлар табының таптық кескінін оның кейіпкері арқылы көрсету ретінде Мұхтардан асканы жоқ. Жазуға шеберлік жағынан пролетариат жазушыларына Мұхтардан үйренетін нәрсе көп. Мұхтардың байдың айқын кейіпкерін шығара білгеніндей, пролетариат жазушылары пролетариат кейіпкерін шығара білсе, бұл үлкен олжа» (418-бет) дегенін қандай саққа жүгіртсек те, Мұхтардың ұлы жазушы екендігін мойындау бар.

Кітап 1931 жылы 15 мамырда жазылып бітіп, 1932 жылы 29 сәуірде жарыққа шыққан. Тап осы кезде Мұхтар Әуезовке Алматыда сот болып, үш жылға сотталған-ды. 1930 жылдың қыркүйегінен бері түрмеде отырған күндерін есептеп және өзінің қателігін, кеңес өкіметін танитынын мойындап (қазір кейбіреулер Ахмет Байтұрсынов «түбінде біздің ісімізді жалғайтын сен боласың» деп айтыпты дегенді жазып жүр. Ол қисынсыз, өйткені Ахаң 1929-1935 жыл аралығында түрмеден ешқайда шыққан емес. Хат жазуға мұрша берілмегендігі тағы шындық) 1932 жылы 10 маусымда «Социалды Қазақстан» мен «Кеңесская степь» газеттерінде орысша, қазақша жазған «Ашық хат» жарияланған-ды.

Ал Сәбит бұл кезде Мәскеуде Қызыл профессорлар институтында оқып жүрген болатын. Мұхана 1933 жылы 21 ақпанда ұзақ хат жазыпты. Онда: «Біз Алматыда көріскенде жөнді сөйлесе алғамыз жоқ. Біздің сенімен сөйлескендегі мақсатымыз — сені үгіттеу емес, түзелем деп алған бетіне жолдастық көмек көрсету» деп марксизм-ленинизм ілімінің, әсіресе пролетарлық түсінігін айтып, сөзді тіпті шығандата бастапты: «Бұдан бірер жыл бұрын біз екеуміз екі таптың жыршысы ек. Сені субъективно да ұнатпайтын ем. Сөйткен саған менің осы хатты жазуымның өзі көлденең қараған адамға ұқпайтын нәрсе сықылды көрінуі мүмкін. Таптар біткенмен, тап өкілдерінің татулығы болу мәселесі әлі ерте» деп марксизм-ленинизм дүниетанымын тарамдата баяндайды, «бұл сөздер әрине үгіт емес» (сен сықылды пікірі ержеткен адамды үгіттеудің өзі балалық болар еді) деп қайырып, «Жаңа қоғам жаршысы боламын деген ниетінді құптаймын, әсіресе «Ашық хатыңды» адал ниетіңмен жазғаныңа сенемін» дейді.

Мәриям Қожахметқызы Мұқанованың теледидарға берген сұхбатында және ауызекі әңгімесінде бір жайды еске алғаны бар. «1933 жылдың көктеміне қарай Сәбитке Мұхтар Ленинградтан «Жанұямды көшіріп әкеле жатырмын» деп телеграмма береді. Қарсы алып, жатақханамызға қондырдық. Тамақ ішкеннен кейін Сәбит пен Мұхтар екеуі бөлмеге кіріп алып түні бойы сөйлесті. Көз шырымын алдырмай, танертең Алматыға шығарып салдық. Сондағы ұзақ сөздерінің түйіні 1933 жылғы әлгі хатына түсіпті: «Саған қиындық аз кездеспейді, өйткені

сен пролетариат тілегіне қарсы болған адамсың, сондықтан пролетариат саған біразға дейін сене алмайды. Сен «кателе-сем бе?» деп біразға дейін жалтақтық істеуің мүмкін, «жаса-сын» жағын басыңқырауың мүмкін. Сен бұрынғы Мұхтар бол-саң «қанжығада көрісерміз» деп айдай берер ек. Қазір ол пікірден, әрине аулақпыз. Түзелуіне бізден керек жәрдем бол-са, қолдан келгенше аянбаймыз» дейді.

Сәбит оқудан келгенше Мұхтардың 1935 жылға дейін бірде-бір кітабы басылып шыққан жоқ. Шығармайын демеді, со-ған редактор болатын адам Алматыдан табылмапты. Күні бұрын дайындалған Мұханның «Ескілік көлеңкесінде» атты жиыrmасыншы жылдардағы әңгімелер жинағына редактор болып, қысқаша алғы сөз жазып шығарған адам — кәдімгі Сәбит Мұқанов. Және күні бүгінге дейін әуезовшіл болып кел-ген және жүргендердің ойына келіп, аузына түспеген пікірді, яғни алғашқы әңгімесі «Қорғансыздың күнінен» бастап «Мұхтар еуропалық мәдениет деңгейінде шығарма берді» дегенді айтқан тағы да Сәбит Мұқанов. Осы батырлығы, әде-биетке, Мұхтарға деген жанашырлығы 1937 жылы Сәбитке пәле болып жабысты. Қызыл қырғын тұсында газет бетінде, жиналыстарда Сәбенді кінәлағандар, ауыр саяси айып етіп таққандар болды. Әсіресе, Қазақстан Жазушылар одағының жұмысын сынаудан «рахат» тапқан «Социалды Қазақстан» мен «Казахстанская правда» газеттерінің материалдарын тал-қылауға арналған 1937 жылдың 11 шілдедегі жабық партия жиналысында басқалардан бұрын алдымен Сәбитті айыптауға бағытталған сөздер Хамза Жүсіпбековтің баяндамасында ай-тылып, қаулы жасау Қалмақан Әбдіқадыров, Ілияс Жансү-гіров, Өтебай Тұрманжанов, Жакан Сыздықов, Мұхамеджан Каратаевқа тапсырылды. 13 шілде күні хаттаманы бекіткенде «поставить вопрос перед ЦК КП (б)К о немедленном отзыве тов. Муканова из командировки и специально обсудить воп-рос о его непартийном поведении» деген арнаулы қаулы алды да, 4-бапта әлі тұтқындалмаған Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешу», Сәбиттің «Адасқандар», «Сын бая», шығармаларының 1-томын, «XX ғасырдағы казак әдебиеті», Майлиннің 1 және 4-томдарын, Жансүгіровтың 1-томын, Әуезовтің «Ескілік көлеңкесінде» және «Караш-Қараш», Тоғжановтың «Абай»,

Сәрсеновтің «Әкесі мен баласы», «Токсан» атты кітаптарын «немедленно изъять из распространения» деп шешті.

ҰҚК-ның отставкадағы полковнигі, тамаша публицист Амантай Кәкен «37 жылы Сәбең қалай тірі қалды?» деген ащылығы удай мақаласында осы жабық партия жиналысының қаулысының ызғары күшті болғанын, өңгелерді былай қойғанда, «Қазақ әдебиеті» газетінің қыр сонынан қалмағандығын, әйтеуір «Мұхтар, Ғабит, Ғабидендер сияқты Сәбитті бұл нәубеттен құдай сақтады» деп жазды (Қазақ әдебиеті. 09.06. 2000).

Осындай қиын-қыстау кезеңнің өзінде сыр бермеген тату-тәтті қарым-қатынас Сәбит пен Мұхтар арасында 1941 жылға дейін созылды, теперішті бірге көрді. Болар-болмас қалжыңнан от шықты. Оған екі алыптың жазған хаттары куә. Оның шет жағасын Тұрсын Жұртбай М. Әуезов мұражайынан алып, «Сәбит Мұқанов тағылымы» деген жинақта 1990 жылы, одан кейін «Талқы» роман-эссесінде жариялады. Бірақ толық айтпады, тарта сөйледі.

Үлкен мәселені бастағанда қазақтың «дейді екені, солай болыпты ғой» деген сөздері емес, нақты деректер ғана бізді қиын, сұсты жолдан адастырмай алып шығады. Қызметі өсіп, абырой үсті-үстіне қосылып, айтқан сөз, істеген әрекет шашау болмай, нақтылыққа көшкен тұста Димекен Сәбит Мұқановтың 1959 жылғы сынының орайын қайтаратын сәт туғанын мықтап межелей алған және оны пәлендей сөзге қалдырудың өзі қиын. Ақылдылықтың көрінер сәті де осындайда болса керек. Есеп қайтарудың оңтайлы жолы – М. Әуезовке жасалар құрметті көбейткен үстіне көбейте түсу болмақ. Былай қарағанда, ұлы жазушыға үкімет тарапынан жасалғандардың бәрі құрмет болып көрінгенмен, іштей бәсекесі бар кексе жазушыларға, әсіресе Сәбитке шаншудай қадаларын білетін өзіміздің «қуларымыз» орынсыз дабыралатып жатты. Әуезовшілдер тобы бұрынғыдан да күшейте түсті, өйткені бастықтан көр-жер алудың ыңғайы келгендігін олар мықтап сезді, орынсыз дабыралатты. С. Мұқановтың даңқ тұғыры шайқала беретінін сезіп, өсек-аянмен қоса Мұханның 1941 жылғы «жайдақ жазушы, шығармалары шала, иі қанбаған» дегендерін Әбдіжәміл Нұрпейісов, Сафуан Шаймерденов,

Зейнолла Қабдолов, Тахауи Ахтанов, Тәкен Әлімқұлов сынды болашақ классиктер дүрілдетіп әкетті. Соның арқасында газет-журналға редактор, бастық, не керек пайдасы тиетін, атақ шығаратын жерлердің бәріне көз тігіп, қайсыбіріне Димекеңнің демеуімен орналасып алған «үкілі балалар» көбейді.

Бұлардан үлгі алған, әуелі сын жазып атағын шығарған, оның тиімсіздігін сезгеннен кейін басқа жанрларға ауысқан Т. Тоқтаров, А. Сүлейменов, М. Мағауин, Қ. Жұмаділов сынды талантты дарындар бұл үрдісті күшейтпесе, саябырлатқан жоқ. Өзіне дейінгіні көзге іліп алмауды машыққа айналдырған екі ұрпақтан да асып түсетіндер сахнаға шығып келеді. «Егемен Қазақстан», «Жас алаш», Қазақ радиосы, теледидар ауыздарына құм толтырып алғандай қазақтың кеңес заманындағы жазушыларын еске алмай, алаш қозғалысы ақталғаннан бері Сәкен мен Сәбитті даттап, бар пәлені шығарған осы екеуі деп қиналмай, ойланбай айыптайтындар табылып жатыр.

Мұның бәрін Сәбең сезбеді, білмеді деп айта алмаймын. Бір кездескенімде «Мен туған ауданға Жамбыл аты берілді, Сәбитке бұйырмасын деген саясат қой бұл» дегенді қамығып айтып еді. Расында да, солай болып келеді.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Сәбеңнің 70 жылдығына арнайы қаулы алып, соңынан іздеу салмады. Мәскеуге «өздерің білесіндер» деген жаны ашымастың сөзін айтқандарын естісе де үлкен атактан үмітін үзбеген Сәбеңнің мерейтойында Ленин орденімен марапатталады дегенді естігенде қасында қақшиып отырған Социалистік Еңбек Ері Берді Кербебаевтан бес елідей шөгіп қалғанын көргенбіз. Жауап сөзінде «Қимағандарынды алмай бәрібір өлмеймін» дегенін сол салтанатқа қатысқандардың бәрі естіген болатын.

Айта берсе, тере берсе, сөз көп. Димекеңнің демеуімен бір Алматының басында Мұханның үш бейнесі — опера, драма театрлары мен зиратта тұр. Әуезов атындағы мектеп, көше, институттардың жөні бір бөлек. Алматының халқы көп шоғырланған Әуезов ауданы бар. Болсын, бұдан да көп болсын, бола берсін. Данышпандарға көптік етпейді.

Бірақ алалаудың да қисыны болуы керек қой. Өзі орнатқан өкімет тұсында Сәбит Мұқановқа бір беті жоқ бұралаң көше тиіп, мүсінін 100 жылдығында бір мүйіске әрең орнаттық.

Рас, Димекен Мәриям апайдың көз жасына, көңіліне қарап, былайғы жұрттың сөзіне қалмау үшін Сәбит мұражайын ашып берді. Рахмет, бірақ ол М. Әуезов мұражайындай үлкен-ғылыми зерттеу орталығы емес, қызық көремін дегендердің көз қуанышы ғана болды. Жалғыз өзіне көптік қылатындай, ол мұражайға қазақтың тағы бір ұлы классигі Ғабит Мүсірепов қосақталды. Бір өңірде туып, бірге сахнаға шығып едіңдер, құдалықтарың да бар, бірге болындар деп тұмшалап тастадық. Қазақтың әр ұлымен мақтануына мүмкіндік бермей, өзгеге қисақ та өзімізге қимайтын мінезімізді әр тұста танытып-ақ жатырмыз.

Көкейде бұлардан басқа да ұсақ-түйектер бар, бірақ оның бәрін сыртқа шығарып жатудың қажеттігі шамалы. Негізгі айтпақ ой: ұлыларды дүниеден өткеннен соң да алаламай, әрқайсысына өз деңгейінде құрмет көрсетсек елдігіміз жарқырап, бауырларымыз мерейленіп жүрер еді ғой деген арман ғана.

Еңбекпен, күреспен, елге деген ұлы қайрат-жігермен көтерілген Сәбennің даңқ тұғырының осылайша шайқалуы талайларға ой салуға тиіс. Ойланайық, толғанайық, ағайындар!

Ал енді «Даңқ тауына қалай көтерілді, қандай кезеңдерден өтті, артына өлмес, өшпес қандай мұра қалдырып кетті, олардың қасиеті қандай?» деген сұсты сауалдарға көшетін уақыт келді.

Екінші тарау

ӨКТЕМ ОЙ ӨРІМДЕРІ

1917 жылғы Қазан төңкерісі Сәбиттің жетімдік тонын шешіп алып, солдат шинелін кигізді, қолына мылтық ұстатты. Аз уақыт ауыл мұғалімі болғанына қарамастан Сәбит замананың айбынды жауынгері екенін ұмытпаған, әрқашан сапта тұрмын деп сезінген.

Аққұсақ болысынан оқу ісімен Қызылжарға келгендер қала жұртшылығының екіге жарылғанын көріп, көп шығын болып жатқанын естіп, жаңа өкімет жағына ойланбай шығады. Бірден совдепшілер жатағына келіп, жаңалықты жақтағандардың жасағына қосылады. Сәбиттің тапшылдық танымы оны бірден кеңесшіл етті. Қызылжарда 1921 жылғы ақпанда ақ бандылардан үш жүздей большевиктердің, совдепшілдердің қазаға ұшырауы бірден қолға қару алдырды. Қалай қаруланбасын, өзіне үлгі көрсетіп, ұстаз болған Баймағамбет Ізтөліндей арыс азамат майып болып жатса?! Олардың жаназасын шығаруға екі-үш айдан бері қазақ жерін Сибревкомнан Қазақстанға қайтарып алу үшін келіп жатқан төтенше комиссияның мүшесі, айбынды акын Сәкен «Қызыл ерлер» деген жоктаумен Қызылжарға келіп, жерлеу шараларын ұйымдастырған. Ақбандылардың жасап кеткен зұлымдығының кегін қайтару үшін қуғыншы отрядтың құрамына еніп, Көкшетау төңірегіне жеткенде жаңа өмір құру жолындағы пәрменді ісіне таңғалған халық «қара бөрік» деген ат қойып, ризалығын білдірген еді.

Қарсыласқанды «могилев губерниясына» тексерусіз аттандырып жатқанда Сәбеннің кеңес өкіметіне жасаған алғашқы «опасыздығын» айта кетсек, оның көңіл сыры едәуір аңғарылып қалар.

Көкшетаудың ЧК-сында (Төтенше комиссиясында) Политбюроның оперативтік өкілі болып жүргенде Сәбит қаныпезер Волковтан бұйрық алады: «Маған жеткен хабарға қарағанда, осы Көкшетаудың үстінен Міржақып Дулатов өтетін көрінеді. Тегінде жанұясына соғатын болар, мықтап күзет қой,

карсыласса бірден түрмеге тық, оған көнбесе қару қолдан!» дейді. Бұйрықтың аты бұйрық, бірақ ойланатын да уақыт табылады ғой.

Қалалық кітапханада қызмет істеп жүрген Ғайнижамалмен, яғни Міржақып Дулатовтың әйелімен Сәбит кітап оқу арқылы танысқан екен. «Жақан келіпті» деген хабар жеткен соң Сәбит түн ішінде қонақ болып отырған бажасының — Еркосай Мұқышевтің үйіне кіріп келеді. Табакка жаңа ғана қол сала бастаған сәттері екен, «отыр, отыр» дегенге қарамай үйден шыға бергенде Ғайнижамал бірге еріп шығады. Сәбит «Бүгінгі түннен қалмай көзін жоғалтсын» дегенді айтады да жұмыс орнына тартып отырады.

Ұзақ жыл ешкім білмеген шындықты енді Сәбеннің өз аузынан естіік. «Бұдан 39 жыл бұрын төніп келген ажалдан Дулатовты құтқарып жібердім. Аузымнан өмірде бірінші рет шығып тұр. Көкшетау политбюросының начальнигі Волков барып тұрған қаһар адам. «Ақ», «Алашорда», «банда» дегенге қаны қас. Олардың талайын топ-тобымен «могилевская губернияға» аттандырғанын көзіммен көргем. Міржақып Дулатовты ол сыртынан жақсы біледі. Оған мейлінше өш, «қолыма іліксе, шіркін» деп кіжінетін сыртынан.

Дулатовты оның көзіне көрсету аянышты болып кетті. Мен Дулатовтың өзін емес («алашордашыл» дегенге, «кеңес өкіметіне қарсы құралды күрес жасады» дегенге сырттай өшігіп жүретінмін), жазушылық талантын аяп, оны «могилевская губернияға» жіберуге қимадым.

— Мені тоқтатпаңыз, — дедім Гая жеңгейге. — Достық ақылымды алыңыз: бүгінгі түннен қалмай бұл қаладан жоғалсын, әйтпесе ол да өкпелемесін маған, сіз де өкпелемеңіз!

Міне, құрметті Үмітбай Балқашев жолдас, «Дулатовты төнген ажалдан құтқарып жібердім» дегенім осы. Аузымнан өмірде бірінші рет шығып отыр. «Бесіктен коммунист болып туған кісінің ісі ме осы?...» Бұл барып тұрған либералдың ісі...» деп алады да, оның түпкі себебін түсіндіреді.

«Қолыма түскен кітаптарды талғамай оқитын балалық шағымда мен Байтұрсынов пен Дулатовтың да кейбір шығармаларын оқыдым. Мысалы, Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» аталатын прозасы мен өлеңі аралас романын бала шағымда

жатқа айтып жүрдім. Өзге алашордашыларға өшіге жүре Дулатов пен Байтұрсыновтың кеңестік дәуірде кеңеске қарсы жасаған әрекеттерін көргенге дейін іштей сыйлау ойынан арылған жоқпын». (С. Мұқанов. Өсу жолдарымыз, 1960. — 668-бет) дегендерін бүгін түсіністікпен қабылдаған абзал.

Төңкерістің дауылды екпінімен Сәбит Мұқанов Қызыл-жар мен Көкшетауда кедейлер теңдігін орнатуға белсене кірісіп жүргенде айрықша көзге түседі. Кеңес-партия мектебінде оқып жатқанда 1922 жылы ақпан айында өткен Қырғыз (қазақ) облыстық екінші партия конференциясына делегат болып сайланады.

II конференцияда: «Среди киргизского народа нет почти никакого политического воспитания, нет брошюр на киргизском языке, нет систематически выходящих газет. На эту сторону обком до сих пор не обращал внимания» (II киргизская областная конференция РКП (б). 19-27 февраля 1922 г.) деп сөйлеп, қазақ халқының өсіп-жетілуіне қам жейтін болашақ қайраткерлердің қарымын танытты. Орынборда Сәбең талай адамдармен танысты. Мән-жай білісіп қана қоймай, келешекті де ойластырады «Бұл қалада қызмет атқаратын республика басшыларын көргім келеді, әсіресе Сәкен Сейфуллинді көргім келеді. Естуімше, ол қазір «Еңбекші қазақ» (бұрынғы «Ұшқын») газетінің алқа мүшелеріне председатель. Мен Сәкенді көруге ақындық атын естігендіктен құмарттым» (494) дегенінің талай қызықтары бар.

Деевская 5-ке әдейі іздеп барғанында, «тек буржуйлерге ғана тән киім киген, оң жақ білегіне салған қара алтынмен әшекейлеген сом, бұрамалы күміс білезік пен қайырмаалы ақ жағаға байлаған қара галстук. Бұл «тұрпайылығының» үстіне Сәкен, хош иіс құйынып келгені Сәбиттің «кеңестік тәкаппарлығын» қоздырып, әдейі іздеп келген үйіне кіргізбей жібереді.

Жақында ғана достасқан Абдолла Асылбековтің мейманханасында Сәкенмен танысып тез шүйіркелесіп кетеді. Күні бұрын Абдолла Сәбитті сырттай таныстырып, ептеп ақындығы бар десе керек «кәне, өлендерің қайда» деді Сәкен. Одан алған дәптерді ол үн-түнсіз бастан аяқ оқып шығып, мұрнынан сөйлейтін қоңыр даусымен «енді сөйлесуге болады» деген екен.

1961 жылы Сәкеннің газет-журналдарда жарияланған шығармаларын алты томдығына қосу қажет болғанда Ленинградтың кітапханасында он бес күн тапжылмай отырып, фотокөшірмелер жасатқанмын. Сонда ақтармаған газеттерім қалмай, бәрінің де библиографиясын дәптерге түсіріп отырғанмын. «Еңбекші қазақтың» 1921-1929 жылдардағы сандарын түгелге жуық сүзіп шыққанда Сәкен мен Сәбиттің жариялағандарына айрықша назар аударыппын. 1922 жылы күзде Орынбор рабфагіне түскеннен кейін Сәбит «Еңбекші қазақ» газеті редакциясымен мықтап жанасыпты.

Басқармадан (редакциядан) беріп жататын жауаптардың ішінде бірнеше қызықты да мәнді жайлар кездесті. 1922 жылы Сәбит Мұқанов «Еңбекші қазақ» газетіне Сәкен Сейфуллин редактор болып тағайындалғаннан былай қарай өндіріп жаза бастаған. Оған дәлел мынау: «Достықты ұмытпапты» деген жолдас Сәбиттің әңгімесінің аяғы тым ұзақ болғандықтан, газет басқармасы бәрін басуға қолайсыз деп тауып, «Қызыл Қазақстан» журналына берді. Сондықтан әңгіменің жалғасын іздеушілер журналдың 18-санын қарап отыруы керек» деген ескерту жасапты. Сәбит Мұқановтың бұл әңгімесі кейінгі жинақтарда қайтадан жарияланған-жарияланбағанын анық білмеген соң, алдымда қобырап жатқан қағаздарды ақтардым. Оның ішінен «Еңбекші қазақ» газетінің шағындау қағазбен шыққан санын тауып алдым. Газеттің 2-3-4 беттерінің астына «Достықты ұмытпапты» деген әңгіменің екінші тарауы басылыпты. «Басы өткен номерде» дегені мені амалсыз орнымнан тұрғызып, өз мұрағатымды ақтартты. Біз әдетте Сәбенің аты шулы «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер!» деген мақаласын білеміз де, басқаларына назар аудармай келіппіз. Оның үстіне Сәбенің өзінің көп томдықтарына қоспаған басқа да еңбектері болғанын айтпай кеткен екен. Ол шығармалары әлі де ескерілмей жатқан соң, соның бірі осы «Достықты ұмытпапты» әңгімесі (тегінде әңгіме емес, повесть пе деймін, әйтпесе «Қызыл Қазақстан» журналына көшірмесе керек еді) болып отырғандықтан, Қазақстан кітапханаларынан таптыра бермейтін, не зерттеушілер, не мұражай қызметкерлері ықтият жасамай жүргендіктен біразын әдейі тізіп көрсетейін деп отырмын.

Сәбең алғашқы әңгімем деп «Түсімде» дегенді шегелеп айтушы еді. Сол әңгіме менің қағазыма түспепті. Оның есесіне 1922 жылдың 24 қарашасында шыққан газеттің 55-санынан «Сәбит Мұқанов» деген есімді алғаш кездестіріп, «Ескі әдет һәм қазақ кедейінің міндеті» деген мақаласына тап болдым. Екі саннан кейін, яғни 28 желтоқсандағы 58-санда «Өмірден сүйіспеншілік көрмеген жан», келесі 59-санда «Оқығандар кімдер еді?» (31.12.22) деген дүниелеріне кездестім. Соңғысы «Түсімде» әңгімесі емес пе екен? 1922 жылы Сәбеңнің қолынан шыққан басқа дүниесін кездестіре қоймаппын.

Орынборға жаңа ғана келіп, оқуға түскен жас талапкер өндіріп жазба бастайды. 35 күн ішінде үш материалы басылған. 1923 жылғы дүниелер бұдан да көп. «Параны қалай тыюға болады?», аты шулы «Қара тақтаға жазылып жүрмендер шешендер!» (№69) бірінші наурызда жарияланса, «III конференция» (№72), «Қазақ кедейі ояна бастады» (13 наурызда, №73), «Газет-журнал қайтсе тарайды?» (№76) 29 наурызда шығыпты. «Достықты ұмытпапты» әңгімесі 2 сәуірдегі 77 санда жалғаса түсіпті. Әрине, газет беті шағын, сондықтан журналға аудармасқа шарасы қалмаған сияқты. Бастағанды аяғына шейін жеткізу керектігі бір болса, ол кезде қазақ профессионалды прозасының жаңа қанаттанып келе жатқаны, үшіншіден, журналға оқушы тарту мақсаты да ескерілмеді дей алмаймын.

Әңгіменің көркемдік әуселесін кейін көре жатармыз, Сәбеңнің газетте осыншама жиі көрінуіне қарағанда редакцияға қызметке орналасқан жоқ па екен деген де ой келеді.

Әлгі әңгімеден кейін жариялағандарын шолсақ, «Абдолланың қызметі» (20.04. №82), «Бұған да шүкіршілік» (25.04. №84), «Қазақстан баспасөзі» (27.04. №85), «Шәймерден жолдас Әлжанов» (01.05. №87), «Шәрипа» (әңгіме, 12.05. №90), «Саясат ағымы» (24.05. №93), «Уғар» (02.06. №98), «Дін не нәрсе?» (18.06. №103), «Сандырақ» (өлең, 21.06. №104), жазғы каникулдан оралғаннан кейін «Төртінші октябрь» (яғни Қазақ АССР-ның құрылған күні. 04.10. №131), С. М. деген жасырын атпен «Баяғы заман қайта туыпты» (14. 10. №133), «Ұтылмаудың жолы» (16.10. №134), «Қазақ еңбекшіл жастары һәм Октябрь төңкерісі» және «Баймағамбет» (Ізтөлінді еске

алу, 07.11. №140), «Жауап емес, ескерту ғана» (17.12. №150) деген шығармаларының 1923 жылы жарияланғаны қазақ әдебиетіне қандай өнімді қаламгердің келе жатқанын аңғартқандай.

Бүкіл мәдениетімізді, оның үстіне жаңа әдебиетімізді өрге сүйрелеген ұлы жазушы Сәбит Мұқановтың алғашқы қалам сілтесін аңғартатын «Достықты ұмытпапты» әңгімесінің екінші бөлімінен азды-көпті хабар берейін. Әңгіме кейіпкерінің қалаға келген сәтін, қонып шыққан жайын баяндай келіп: «Махмет үлкен көшенің бойымен жүріп отырып бақшаның мандайшасына көзі түсіп кетіп еді, ірі қаріппен «Солдатам и собакам вход в сад воспрещается» деген жазуды оқыды. Бұрын бақшаға талай келсе де бұл жазуды көрмеген. Махмет нендей сөзді, нендей істі ысқалап тексеруге ынтық еді. Мына жазуды көргенде әжептеуір тоқырап, ойға қалды» деп әрі қарай себебін ашатын жайларға токталады да, бір әсем үйдің қасына тоқтағанда:

— Бұл үйде қыз бар ма?

— Бойжеткен қызы бар. Күзге қарай ұзатпақшы, анау отауды соған берейін деп жатыр.

— Несін сұрайсыз, мырза, үйіне барып түскенде білерсіз, осы маңайда жігіт пар келмей қойды», — дегеннен кейін талай салыстырулар мен теңеулер кетері белгілі ғой. Мынау әңгіменің суреттеу тәсілі, баяндау амалы жиырмасыншы жылдардың бас кезіндегі сұрау-жауапқа құрылатын әңгімелерден өзгеше. Тегінде Сәбең хикаят етіп жазғанға ұқсайды.

Осылардың ішінен «Түсімде» дейтін айбынды публицистикасының қалай дүниеге келуін Сәбеңнің өзінен естиік.

«Сен осы партиядан не аласың? Бұдан шығу керек қой. Ертең соғыс болып кетсе не істейсің?» — деді 1921 жылы «Бостандық туы» газетінде редактор болып отырған Мағжан кеңсесіне келгенімде.

— Арыз жазып бере қойыңыз, — дедім қайтерекен деп. Жазды.

Мағжан көшіріп беріп, оригиналын жыртып тастады. Осының артынан мен Орынборға екінші партия конференциясына келдім де, алашордашылардың бағыты неге бұрылғандығын көрсеткен «Түсімде» деген фельетон-әңгіме жаздым. Оным 1922 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде басылды. Сол

фельетон күні бүгінге дейін программалар болып келеді. Алғашқы баспаға шыққан әңгімем осы» (С. Сәйфуллин, Ә.Тұрманжанов. Әдебиет оқу құралы, 1934. 35-бет) дегенді болашақ ұзақ баяндаудың құлақ күйі ретінде әдейі келтіріп отырмын. Әрине, тұңғыш болған соң қымбат қой, алайда Сәбеңнің қазақ мәдениетіне, әсіресе әдебиетіне келгендігін бірден аңғартқан шығармасы – «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер!»

Белсенділік қашанда бірдемеге апарып ұрындырмай қоймайды. Оқып жүрген шәкірттердің құлақ салмайтын әңгімесі, араласпайтын ісі болмайды ғой. Бүкіл Орынбор басын, әсіресе кедейшіл, тапшыл жастарды дүрліктірген, Сәбеңнің сөзімен айтсақ, «Алаш» партиясының көсемі, қазақтың шын мәніндегі ғұламасы Ахмет Байтұрсыновтың 50 жасқа толуын тойлау мәселесі болды. Оған кімнің қалай дайындалғанын Сәбеңнің сол кездегі ойы, кейіннен кітапқа түскен сөзімен сіздерді таныстырайын.

Біздің кейінгі әңгімелеріміз көбіне таптық түсінік аясында өтетіндіктен, алдымен Сәбеңнің имандай сырын ұғып алайық. «Мен қаналушы таптан шыққан адаммын. Қиналуды сезу үшін, оған жан жүрегіңмен қарсы тұру үшін адамға марксист болу міндетті емес» деп 1960 жылы (Өсу жолдарымыз, 654-бет) ағынан жарылса, онда Сәбеңнің 20-30 жылдарда айтқан, жазған ойлары бұдан да ашылау болары хақ қой. Және бір ғажабы өзі жасаған қателіктерін елден бұрын өзі айтып-жазып отырғаны болса керек. Кезінде сындыра да, қирата да білді, кейіннен артық-кем кеткенін ешкімнің зорлығынсыз өзі мойындай да білді.

Енді Сәбеңнің әдебиет әлеміне, идеологиялық майданға келгендігін аңғартқан, аңғартып қана қоймай, осы жігіттен бірдеме шығады деп үміттендірген және шошындыра үміттендірген аты шулы мақаласына оралайық.

1923 жылы 28 қаңтарда Орынбордың ең үлкен залы – Я. Свердлов атындағы клубта қазақтың ұлы оқымыстысы, филология ғылымының негізін қалаушы, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсыновтың 50 жылдық мерейтойы аталды. «Ахаңның алдында» деген тақырыпта Қазақстан Жастар одағының жетекшісі, Әлиханнның Елизавета деген қызының күйеуі

Смағұл Садуақасов баяндама жасады. Осы тойға дайындалу кезінде Смағұл және басқалар бұл тойды Оқу-ағарту комиссариатының құзырында өткізу орынды деп тауып, жоспарын жасаған екен.

Дүниеде болып жатқанның бәрін бақылап отыруға машықтана бастаған партия комитеті оқу комиссариаты белгілеген шаралардың бәрін тыйып, 1923 жылы 23 қаңтарда мынадай қаулы шығарды: а) считать недопустимым организацию ке-несскими органами празднования данного юбилея; б) против проведения праздника частными лицами не возражать; в) возложить персональную ответственность за содержание речей выступающих товарищей от имени ке-несских органов на товарища Сейфуллина» деп қаулы алады. Кімнің аузынан қандай сөз шығарын аңдудан жаман не бар?! Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы болуға әзер көнген тарпан, асау Сәкенге бұл тапсырма орынсыз болып көрінді де, бүкіл мерейтойдың билігін қолына алып кіріспе сөз сөйледі. Ол сөзі 30 қаңтар күні «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланды. Партиялық тапсырма алған Сәкеннің сөзі қандай екен, енді соған құлақ түрейік: «Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттың арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Өзге оқыған замандастары өз бастарының пайдасын ғана іздеп, ар һәм имандарын сатып жүргенде Ахмет халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен. Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл» деп қайырғаннан кейін басқа сөйлеушілердің не дері белгілі ғой. Осы тойға қатысып, әңгімелерін естіген қазақ жазушысы, қайраткер Ғалым Ахмедовтың кітаптарында жазылғандарымен қатар, өз аузынан майын тамызып тұрып айтатын естелігін талайлар естісе керек. Бұл той Еуропа дәстүріне бой ұра бастаған қазақтардың ең алғаш көрген қызығы, тамашасы еді. Той керемет өтті, бірақ оны қоштамағандар, әсіресе үлкен ағайындар, шовинист-коммунистер «алаш, националист, пантюркист» деп таңбалауға аузы үйреніп қалғандар тыржындады. Астанада болып жатқанды естіп жүрген Ішкі істер халық комиссары Әбдірахман Әйтиев «Степная правда» (қазіргі «Казправданың» бастауы) газетінде «Фактические поправки» деп, өзінің басшысы Сәкен

Сейфуллинді «ұлтшылдықпен күресе алмайды, ең үлкен пантюркисті мақтап жатыр» деп байбалам салды.

Мұның да себебі жоқ емес. Әбдірахман Әйтиев Ақмола губерниясына басшылық еткенде төтенше комиссияның тапсыруымен (яғни Орталық атқару комитетінің атынан) облыс әкімшілігін ұйымдастыруға қалдырылған Сәкен жер-жерде кеңес мекемелерін орнатпақ болып, Ақмоланы бетке алып сапарға шығады. Біраз шаруаны тындырып, Ақмола қаласына жеткенде сүзек ауруына шалдығады, емханаға түседі. Осы кезде Орынбордан Сәкенді іздеген жеделхаттар келгенде, бір қолы екі бола алмай жүрген, Әбдірахман Әйтиев «Сәкен еліне кеткен, хабарсыз, еш жәрдемі тиген жоқ» деген жауап қайтарған болатын. Тегінде, әлеуметтік істе тіл табыса алмаған азаматтардың көңіл қуысында әр түрлі ойлар қалғанға ұқсайды. Иә, мұның Сәбитке қандай қатысы бар дейсіздер ғой. Тікелей! Бай десе, қанаушы таптан шықты десе мың жылдық өші қалғандай шамданып шыға келетін Сәбитке Ахметтің мерейтойын өткізу кеңеске жасалып жатқан қастықтай көрінді. «Шығайын деп тұрған көзге шыбық тиген соң не жорық?», Әбдірахманның орыс тілінде жазғаны Сәбиттің тапшылдық ойына от тастады.

Оның жай-күйін Сәбеннің өз аузынан естиік. Пролетарлық бағыттағы қаламгер болар деп сенгендіктен Деев 5-тегі пәтерінің бір кішкене бөлмесін беріп, рабфактағы сабағын қадағалап, камқорлық жасап жүрген Сәкеннің Ахмет Байтұрсынов жөнінде ұстанып жүрген ой-пікірі ұнамағанын Сәбен «Есею жылдары» романында былай баяндайды.

«Сәкен Байтұрсыновтың революциядан бұрынғы ағартушылық қызметін асыра мақтаған мақала жазды. «Меңдешешілердің бірі» саналатын Әбдірахман Әйтиев баспасөз бетінде Сәкенге қарсы шығып, Байтұрсыновтың кеңес өкіметіне жат қылықтарын айтты. Мен де Әйтиевтің пікірін қолдап, «Еңбекші қазақ» газетіне «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер!» деген мақала апарып бердім. Мақаланың түбінде өз мақаласына қайшы келетін пікірлер бола тұра, Сәкен оны жариялады» (1964. 43-бет) дегенін санаттан шығарып тастауға болмайды.

Әбдірахманның мақаласында Ахмет пен Сәкеннің қарым-қатынасы, ой-пікірі ғана әңгіме болса, ал рабфак шәкірті

Сәбит құлашты кеңге сілтеп, әріден ой өрбітті. Әрқайсысына пролетарлық сыбаға үлестіріп, Абылай, Шокан, Кенесары, Абайлатып келіп, Ахмет Байтұрсынов туралы айтпағаны қалмады.

«Ахмет Байтұрсыновты еңбекшілерге майлап өткіземін деуді қою жөн. Еңбекшіл қазақтың арасынан Ахана орын жоқ. Ахмет — байдың Аханы, «күле кіріп, күнірене шығып жүрген» мырзалардың тірегі. Еңбекшілердің Аханы да емес, әкесі де емес, досы да емес. Еңбекшіл қазақтың әкесі — өздерінің қолын теңдікке жеткізген Октябрь революциясы. Ендеше, шешендерге айтатыным: «Қисынсыз сайраймын деп еңбекшілердің қара тақтасына жазылып қалып жүрмендер!» деген әсіреқызыл ескерту жасады. Осы эссесінде Сәбең талайларды тарихтан сызып тастаймын деп үлкен қателіктерге ұрынды, ұлылардың аруағын қозғап, Сәбит Мұқановқа өмірі кешірілмейтіндей күнә болды. Оны даттағысы келетіндер осыны дәлелге келтіріп, өздерінің жымысқы ойларын өткізіп жүрді, жүргізіп келеді. Бірақ тарих — әділетті, бәрін де өзі орнына қояды.

Сонымен Сәкеннің ықпалында жүрген, үйінде жатқан Сәбит үкімет басшысының Ахмет Байтұрсыновқа жасаған құрметіне, ол жөнінде айтқан ойына қарсы екенін көреміз. Рас, Сәкеннің аты аталмайды, бірақ ол Әбдірахман Әйтиев ашық айтқан адреске бағытталғаны сөзсіз. Себебі бар ма? Сылтау табылады. «1921 жылы Міржакып Дулатовты төніп келген ажалдан құтқарып жібергенде Ахмет Байтұрсынов қаламгерлігіне риза көңілі 1919 жылы Ахмет Ленинге жолығып, талай игі іске араласып, «сол күзде коммунист партиясының қатарына мүше болып кіріпті» деген хабарды естігенде мен өзім қатты қуандым. Өйткені ол кездегі менің ұғымымда «Ахмет Байтұрсынов — халық қамқоры» (Есею жылдары, 1964. — 9-бет) еді. Алайда екеуінің кеңеске қарсы жасаған әрекеттерін көргенге дейін іштей сыйлау ойынан арылған жоқпын» (Өсу жолдарымыз, 1960. — 668-бет) дегені бізге мәлім. Олай болса, бірден осыншама теріс айналып кететіндей не болып қалды? Болды. Тапшыл Сәбитке Аханның қолымен істегенін былай қойғанда, газет-журнал бетінде жарияланып жатқан мақалаларындағы ойының өзі кеңестік құрылысқа қастандық болып көрінгені қашан.

1922 жылы ақпанда бірінші рет Орынборға келгенде Сәкеннің киім киісінің өзіне «кеңестік тақаппарлығы» ұстап, сәлемдеспей кеткен Сәбең енді Ахмет Байтұрсыновқа жолыға кетуді ойлайды.

— «Ие, не жұмыспен келдің? — деді сарғылт адам.

— Сізді көріп, сәлем беруге.

— Рахмет, — деді сарғылт, — ал, біздің қазір қолымыз тимей жатыр.

— Сізге сөзім бар еді.

— Уақытым жоқ қазір.

— Қайтып келуге менде де уақыт жоқ. Орынбордан бірер күнде кетем.

— Мынау бір тіл мен жақ кой, бейбастак! — деді зор қара. Мені де ашу қыса қап, азамат соғысының дағдысымен оң қолым мықынымдағы кабураға жақындай берді.

Артынан білсем, сырғылт расында Байтұрсынов екен, қара — «Алаш орданын» Сейтәзім Кәдірбаев деген қуы екен» (Өсу жолдарымыз. 1960. — 674-675-беттер) деген көрініс Сәбеңнің түсінігін бұрынғыдан да жайсыз ете түссе керек. Бұл аз болса, сол 1922 жылдың 8 шілдесінде Сәбеңді қатты шошындырған, таптық түсінігін ушықтыра түскен «Қазақ қалам қайраткерлері жайынан» деген мақала болды. Оның авторы — Ахмет Байтұрсынов.

«Қазақ баласын ұлтым, жұртым, бауырым деп үйреніп қалған қазақтың қалам қайраткерлері Октябрь революциясынан кейін интернационалдық (бибауырмалдық) жолға түсе алмайды. «Әлімсақтан бері» коммунист, интернационалист едім деп айтуға аузы бармайды. Бауырмал болып қалған қазақ қалам қайраткерлері иә бояумен түсін өзгертіп, иә түленмен түгін өзгертіп, бибауырмал болмаса, нақ ішін өзгертіп бибауырмал бола алмайды. Сондықтан бауырмал десін, қазақшыл десін, ұлтшыл десін, оған құлақ аспай, бұрынғы жолдан таймау керек. Қазақтың сөзін қаймықпай сөйлеу керек. Бас өзгерді, бастық өзгерді, төбе өзгерді, төре өзгерді. Басқасы әлі қарап тұр. Қазақ көрген қорлық пен зорлық көбеймесе кеміген жоқ. Қазақты бұрын жегендер әлі де зорлық қылып отыр. Қазақ мәдениеті орыстан кем болған соң жем болатыны сөзсіз» дегенді оқығанда интернационалист революционермін,

лениншілмін деп жүрген Сәбит Мұқановтың таптық санасы қалай оянбасын? Оны нақты істе көрсетудің орайы табыла кетті. «Бір күні витринаның бетіне ойда жоқ қағаз жапсырыла қалыпты. Үлкен афишаның ортасында Ахмет Байтұрсыновтың портреті. Жоғары жағында ірі әріптермен «Аханның алдында» деген жазу бар. 50 жасқа толуына байланысты мерекелі жиналыс өткізілетін болыпты.

Осы мәселе сол күні кеште рабфак жатақханасындағы казактар жататын бөлмелерде сөз болды, студенттердің басымы көпшілігі юбилейге қарсы шығуға бекінді. Одан кейін Орынбордағы Совпартшколада, Қазақ педагогика институтында, соғыс, милиция школдарында, финанс және заң курстарында оқитын қазақтармен байланысып, олардың да басымы көпшілігімен ауыз біріктіргеніміз есімде берік сақталған оқиға» деп 1960 жылы баяндауына карағанда, Сәбеннің «Қара тактаға жазылып жүрмендер, шешендер!» деген памфлетті жазуға іштей дайындығы барын айқын көреміз. Идеологиялық майданның жауынгері болғандардың Сәбитті аспандағы жарық жұлдыз санап, бір деп мойындауларына себепші болған жариялымның басы осы «Қара тактаға жазылып жүрмендер, шешендер!» еді.

Сөйтіп, Сәбит Мұқанов жаңа ғана туа бастаған қазақ кенес әдебиетінің есігін зор екпінмен, уытты ой-пікірмен ашып кірді де, оның негізін қаласуға, өркендетуге, қалыптастыруға бар ақыл-санасымен, жазыр-қайратымен кірісті. Опыра кимылдады, қисынсызды қиыстырды, жоқтан бар жасауға бүкіл парасатын жұмсады.

Осы аты шулы мақаладан кейін қазақ елі Сәбитті бірден ақын-жазушы, публицист, қайраткер деп танып, оның жазғандарын үзбей оқып, айтыс-тартыстарына тікелей араласпағанымен демеу жасап отырды. Оған партия жол көрсетіп, өкіметі мықтап қолдады. Сәбит сөзі, Сәбит әрекеті әрқашанда ірі де пәрменді болды, еленді, қадірленді.

Осының алғашқы көрінісі — Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің (КирЦИК) төрағасы Сейітқали Мендешев «Қара тактаға жазылып жүрмендер, шешендер!» мақаласы жарияланғаннан кейін Сәбитті шақырып алып «Риза болғанын айтты да, IV съезді өткізетінін республикалық сайлау комиссия-

сына студенттер атынан менің де мүше болуымды ұсынды» (45), съезд үстінде КирЦИК-ке мүше етіп сайланғаны, 75 сом жалақы алғаны, мейманхана нөмірінде Ғабитпен бірген жатқандығы, екі айлық ақшаны алғаннан кейін өзінің немере інісі Шәкен, Ғабиттің інісі Баязит төртеуіне төрт костюм, төрт шинель, төрт хром етік алып «байығандары» да бар.

«Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер!» мақаласы Сәбитке атак, құрмет дарытқанымен шұбатылған іс пен сөзді де ала келді. Кеңесшілдер Сәбитті ақын-жазушы деп танып жатса, алашшылдар Сәкен, Сәбиттерді мазақ етіп, жаңадан туып келе жатқан әдеби бағытты мансұқтап, абыройын түсіру үшін «тапшыл-ақпыз» деп жүрген «ақтардың» бет жуары Сәкен, Сәбит қой. Қара қазақтың қолына түспейтін «Асау тұлпар» болып жүрген, комиссарлықтан түскен күні өткен Сәкенді қалай тапшыл ақын дейміз? 8 жылдай айғайы таусылмаған кемпірге үгіт-насихат айтып отырған, өлең жазудың техникасын білмей, соқыр түйедей шалып отырған Сәбитті қалай тапшыл ақын дейміз? («Ақ жол», 1925. №566) деген сияқты сайқымазақ сөздерде кенделік болған жоқ. Осындай күрестің салдарынан Сәбит Қазақстан баспасынан, не Мәскеудегі баспадан өзінің өлеңдер жинағын шығара алмаған соң РКП(б) Орталық Комитетінде 1924 жылдың желтоқсанында И.В. Сталиннің қабылдауында болғаннан кейін баспасөз бөлімінде қызмет істеп жүрген Ғаббас Тоғжанов Сәбиттің өлеңдерімен танысып, 1925 жылы 23 қаңтарда ресми пікір жазып бергені бар.

«Жолдас Мұқановтың жинағына 1918-1924 жылдардағы жазған өлеңдері кірген. Өлеңдер әр тақырыпқа жазылған. Жолдас Мұқанов ұлтшылдарға қарсы шыққан, байшылдарға, өтірік коммунистерге қарсы жазған. Ішкі мазмұнына, алған бағытына қарағанда, өлеңдері жалпы жақсы. Жеңіл тақырыпқа жазған өлеңі жақсы болып шығады, ауыр тақырыпқа: қазақтың өткеніне, білім күшіне, тап тартысына келгенде сүрініп отырады. Мұндай өлеңдерінің көбі нашар.

Жолдас Мұқанов — қазақтың коммунист ақыны. Өлеңдерінің көбі коммунистше жазылған. Ондай өлеңдер қазақта өте аз. Мұқановтар — қазақтың кеңестік әдебиетінің бірінші қарлығаштары. Мұндай жазушыларды сүю, көтермелеу ке-

рек» деген ресми пікір әкімшілік тұрғыдан бұлтартпас шешім болса да, 1927 жылға дейін өлеңдер жинағын шығара алмады. Баспасөз төңірегіндегілер Абай, Ахандармен «кисынсыз ойнауға» болмайтынын анық аңғартқан-ды.

Өмір жолы бұралаң Ахана байланысты ашы мақала жазған Сәбең өзінің пенделік «кінәсін» ақтаудан гөрі тапшылық түсінігіне қайшы келгендіктен Нәзір Төрекұловтың «Асау тұлпар» жинағына жазған о жар сынына қарсы шығады. Бұл әрекетінде бір оқпен екі қоянды атып алу мақсаты да болған шығар: «Қара тақтадағы...» Сәкенге бағытталған сөздерді жұмсарту, ең негізгісі — жаңадан қанаттанып келе жатқан әдебиеттің қанатын қырықтырмау, түзу бағыт алып кетуін көздеу болса, «Асау тұлпар» төрт аяғынан тік басқан шығарма деп ешкім де айтпайды. Бірақ ол қазақ еңбекші табының мүддесінен туған бірінші көркем шығарма. Ендеше оны ешбір қарсы шыққан науқан жоққа шығара алмайды!» (Қызыл Қазақстан. 1923. — №16, 110-бет) деп Сәбит «Сынға сын» деген мақаласында 1923 жылы жазды.

Рабфак студентінің белсенділігі бұдан былай арта түспесе, кеміген жоқ. Онысы сабағына зиянын тигізген сияқты Ғабиттің сендіруіне қарағанда, қазақтың көсем және көркем сөзіне араласу қажет екендігін және бұл бетінен қайтпайтындығын «Еңбекші қазақ» газетінде 1924 жылы шыққан дүниелерінен анық көреміз. «Қазақ жалшылары» (23.1), «Ленин жолдасқа ескерткіш» (31.1), «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» (Сәкен жолдастың лекциясы 19.2), «Жапалақ» (22.26. 3., 1,4), «Құрғақ қиял» (18.9), «Кеңес ұлы» (28.10), «Демагогтық» (30.10), «Еңбекші қазақтың» үш жылдығына» (14.11), «М.И. Калинин» (4.12), «Балшықпай мен Калинин» (12.12) «Сәлемге сәлем» («Мағжанға». 19.12) деп мақала, өлең жазып жариялату жалғыз кадрдың аздығы емес, балағында биті «бар» дарын екендігінің және әншейінгі жайма-шуақ емес, шотаяғы күшті, артынан даудамайы шығып жататын жарияланымдар екенін көреміз.

Қазір Сәбеңнің кеңес құлағаннан бергі тағдырына жағымды бола қоймайтын және Мағжанмен екеуінің қарым-қатынасын жөндеп жіберуге шапағаты тимейтін өлеңін келтірейін. Таптық дүниетанымның бойға сіңуі қандай болатынын анық аңғарасыздар.

Мағжан 1923 жылы «Ақжол» газетінде «Жай, әншейін ойым ғой» деген өлеңін жариялағанда Семейде шығатын «Қазақ тілі» газеті:

*Шерлі ақын, мұңды ақын,
Сылдыр-сылдыр дейді ақын.
Енді өлшейік кеңесін,
Кімнің қамын жейді ақын.
Колчак дейді, Саша (Керенский) дейді.
Жаса Саша, жаса дейді
М. Ж. М. Ж. М. Ж. (Мағжан Жұмабаев) болып қаңғырған
Сорлы ақын семіздерді сағынған, —*

деп жазғанда, Сәбит те өз сәлемін әуелі «Тілші» газетіне (3.12), «Еңбекші қазаққа» (19.12) жолдап жатты.

*Ел, сені көрмегелі көп күн өтті,
«Мағжан онда кетті, мұнда кетті» —
Деген сөз әр орында бір шашырап
Жүргенде, бүгін сенің хатың кепті.*

*Ел — дария, адам — онда жүзген балық,
Бір жаққа балық кетсе ағып.
Бармақтай қарасы бар бір жәндікті
Қашанғы есіне алып жүрмек халық?*

*Сен құлан өз қағынан жүрген жеріп,
Ел аман, жұрт тыныштықта қайғыға еніп.
Ужеген бір қасқырсың, сені қалай?
Ел жазып, адам қылмақ емін беріп.*

*Сұлу сөзге көп заман сеніп болдық,
Сұлулардың артынан еріп болдық.
Сағым қуған көбелек сықылданып,
Кеудемізді алғызып демік болдық.*

*Отыз жыл арпалысып құдың сағым,
Қорек қып тұрағы жоқ желдің дәнін.
Ел безген қобызыңнан айрылма,
Қобыз бен желден басқа нең бар жаным? —*

деген сияқты шумақтар айтары жағынан болсын, көркемдік жағынан болсын, ешкімнен көмек сұрамағы түгіл, біраз әңгімеге өзек боларын аңғарамыз. Сәбеннің қаламы тиген тұстан у-шу шығып жататыны — құдай берген табиғаты, жаңа заманның бойына дарытқан қасиеті.

1925 жылдан бастап «Ақжол» газетінің №555-санында Жүсіпбек Аймауытов қазақ әдебиетінің бүгінгі жай-күйі жайында ұзақ әңгімені бастап, әркімге ой салатын, бел қайыстыратын сауалдарды көлденең тартты.

«Төңкерістен бұрынғы қазақ әдебиетінің бағыты рухы қандай еді? Енді қандай болуы керек? Төңкеріс әдебиетке қандай олжа салды? Қазақта төңкерісшіл, тапшыл ақын-жазушылар бар ма? Болса кімдер? Тапшыл ақын жоқ болса, себеп не? Қашан болады? Әдебиеттен ұлтшылдық жол қашан қалады? Қазақ әдебиетінің орыс әдебиетінен өзгешелігі бар ма?

Қазақ ақын-жазушылары төңкеріске жолдан қосылған жолбикелер ме? Әдебиет техникамен қатар өсе ме? Қазақ әдебиеті қазір қай дәуірде? Әдебиетке қандай көзбен қарау керек?»

Байқайсыздар ма, бұл сауалдардың қыршаңқылығы да жоқ емес. Төңкеріс бір жағынан уайым-қайғы, екінші жағынан айғай-шу енгізді деген уақытта найзаның ұшы кемпірге өсиет айтқан тапшыл ақындарға, әсіресе айғайы басым Сәкен мен Сәбитке бағытталғанын аңғармау мүмкін емес. Сәкен «Асау тұлпар» жинағы, «Қызыл сұңқарлар» мен «Бақыт жолына» пьесалары үшін 1922-1923 жылдары «Шолпан» мен «Темірқазық» журналдарынан тиісті «сыбағасын» алды. Оңбай сыналды. Әрқайсысына жауап беріп, қысас сөздер уытына еті үйрене де бастады. Ал «Қара тактаға жазылып жүрмендер, шешендер!» атты памфлетімен екпіндетіп келген Сәбитке енді ғана құрық сілтене бастағанда тарпандық танытып, қып-қызыл айтысқа кірді де кетті.

Ташкенттегі «Ақжол» газетіндегі айтыс мақаласының ызғары Қазақстанға жетті. Сәкен 1925 жылдың басынан өкімет жұмысына да, жазушылыққа да селқостана бастады. Октябрь төңкерісінің 7 жылдығына арналған поэмасын әзер дегенде бастырып, Смағұл Садуақасовтың «Күміс қоңырау» повесі жарияланғаннан кейін және Сырдария мен Жетісу облыста-

Мағжан 1923 жылы «Ақжол» газетінде «Жай, әншейін ойым
ғой» деген өлеңін жариялағанда Семейде шығатын «Қазақ тілі»
газеті:

*Шерлі ақын, мұңды ақын,
Сылдыр-сылдыр дейді ақын.
Енді өлшейік кеңесін,
Кімнің қамын жейді ақын.
Колчак дейді, Саша (Керенский) дейді.
Жаса Саша, жаса дейді
М. Ж. М. Ж. М. Ж. (Мағжан Жұмабаев) болып қаңғырған
Сорлы ақын семіздерді сағынған, —*

деп жазғанда, Сәбит те өз сәлемін әуелі «Тілші» газетіне (3.12),
«Еңбекші қазаққа» (19.12) жолдап жатты.

*Ел, сені көрмегелі көп күн өтті,
«Мағжан онда кетті, мұнда кетті» —
Деген сөз әр орында бір шашырап
Жүргенде, бүгін сенің хатың кепті.*

*Ел — дария, адам — онда жүзген балық,
Бір жаққа балық кетсе ағып.
Бармақтай қарасы бар бір жәндікті
Қашанғы есіне алып жүрмек халық?*

*Сен құлан өз қағынан жүрген жеріп,
Ел аман, жұрт тыныштықта қайғыға еніп.
Ужеген бір қасқырсың, сені қалай?
Ел жазып, адам қылмақ емін беріп.*

*Сұлу сөзге көп заман сеніп болдық,
Сұлулардың артынан еріп болдық.
Сағым қуған көбелек сықылданып,
Кеудемізді алғызып демік болдық.*

*Отыз жыл арпалысып құдың сағым,
Қорек қып тұрағы жоқ желдің дәнін.
Ел безген қобызыңнан айрылма,
Қобыз бен желден басқа нең бар жаным? —*

деген сияқты шумақтар айтары жағынан болсын, көркемдік жағынан болсын, ешкімнен көмек сұрамағы түгіл, біраз әңгімеге өзек боларын аңғарамыз. Сәбеннің қаламы тиген тұстан у-шу шығып жататыны — құдай берген табиғаты, жаңа заманның бойына дарытқан қасиеті.

1925 жылдан бастап «Ақжол» газетінің №555-санында Жүсіпбек Аймауытов қазақ әдебиетінің бүгінгі жай-күйі жайында ұзақ әңгімені бастап, әркімге ой салатын, бел қайыстыратын сауалдарды көлденең тартты.

«Төңкерістен бұрынғы қазақ әдебиетінің бағыты рухы қандай еді? Енді қандай болуы керек? Төңкеріс әдебиетке қандай олжа салды? Қазақта төңкерісшіл, тапшыл ақын-жазушылар бар ма? Болса кімдер? Тапшыл ақын жоқ болса, себеп не? Қашан болады? Әдебиеттен ұлтшылдық жол қашан қалады? Қазақ әдебиетінің орыс әдебиетінен өзгешелігі бар ма?

Қазақ ақын-жазушылары төңкеріске жолдан қосылған жолбикелер ме? Әдебиет техникамен қатар өсе ме? Қазақ әдебиеті қазір қай дәуірде? Әдебиетке қандай көзбен қарау керек?»

Байқайсыздар ма, бұл сауалдардың қыршаңқылығы да жоқ емес. Төңкеріс бір жағынан уайым-қайғы, екінші жағынан айғай-шу енгізді деген уақытта найзаның ұшы кемпірге өсиет айтқан тапшыл ақындарға, әсіресе айғайы басым Сәкен мен Сәбитке бағытталғанын аңғармау мүмкін емес. Сәкен «Асау тұлпар» жинағы, «Қызыл сұңқарлар» мен «Бақыт жолына» пьесалары үшін 1922-1923 жылдары «Шолпан» мен «Темірқазық» журналдарынан тиісті «сыбағасын» алды. Онбай сыналды. Әрқайсысына жауап беріп, қысас сөздер уытына еті үйрене де бастады. Ал «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер!» атты памфлетімен екпіндетіп келген Сәбитке енді ғана құрық сілтене бастағанда тарпандық танытып, қып-қызыл айтысқа кірді де кетті.

Ташкенттегі «Ақжол» газетіндегі айтыс мақаласының ызғары Қазақстанға жетті. Сәкен 1925 жылдың басынан өкімет жұмысына да, жазушылыққа да селқостана бастады. Октябрь төңкерісінің 7 жылдығына арналған поэмасын әзер дегенде бастырып, Смағұл Садұкасовтың «Күміс қонырау» повесі жарияланғаннан кейін және Сырдария мен Жетісу облыста-

рының Қазақстанға қосылуымен бірге түркістандық қызметкерлердің, әсіресе іскер де тапқыр, 1922 жылы Ташкенге барғанда Шегірдің мақаласы және өзінің «Кім жауапкер, жолдас!» өлеңімен Сәкенге қоңырау тағып жіберген Сұлтанбек Қожанов өлкелік партия комитетінің ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі (яғни екінші хатшы) болып келгеннен соң Смағұлмен тізе қоса қимылдаулары төңкерісшілерге, әсіресе Сәкен мен Сәбитке өте жайсыз болды. Сәкеннің орнына редактор болып тағайындалған Смағұл Сәбитті «Еңбекші қазақтағы» қызметінен шығарды, жазғандарын жарияламауға көшті. V съезде КазЦИК мүшелігіне қайтадан сайланбаған соң рабфактың стипендиясына күн көру киындай түсті. Оның үстіне былтыр күзде үйленген Рахиманың аяғы ауырлап қалған соң Қызылжарға тартып отырды. «Бостандық туы» газетінің жауапты хатшысы болған соң елдегі ағайындарында қалған Рахиманы алғызып, дәрігерлердің жәрдемімен аман-есен босандырып, Арыстан атты ұлдың қуаныш-шаттығымен өмір сүре бастады.

Сонымен қатар, Орынбор, Қызылорда сияқты астанадан оралған Сәбең газеттің жұмысын жандандырып, әдебиет бетін ұйымдастыру арқылы ауылдағы жүздеген тілшілерден болашақ қалам қайраткерлерін тәрбиелей бастады. «Бостандық туы» арқылы Атбасар жакқа жұмыс бабымен барған көкшетаулық Жақан Сыздықов, Мәжит Дәулетбаев, Ғалым Малдыбаев, Елжас Бекенов, Абдолла Садуақасов, Шахмет Құсайынов сынды қаламгерлер айқын көрініп, совпартшколдағы әдебиет үйірмесіне өзі, педтехникумде Мәжит, «Ақтас» казак мектебінде 1914 жылы «Тұр, казак» атты өлеңдер жинағын шығарған Байбатыр Ержанов басшылық жасап, 1925 жылдың аяғында 300 тілші қатысқан губерниялық съезд өткізіп, әдебиетті өркендету жайында баяндама жасап, ұйым құру жөнінде қаулы шығартты. Оның ұйымдастыру бюросына 11 дарын сайланып, жоғарыда аталғаннан басқа Қайырбек Бимурзин, Хамза Қадырбеков, Мәлік Төкішев сынды жігіттер жігерлене іске кірісті. Қоғамдық және пенделік тірліктің 1926 жылдың қысында сұрқы қаша бастады. Жас босанған әйелі туберкулез ауруына шалдығып, сәуір айында көз жұмса, анасыз сәби ұзаққа бармай 12 мамыр күні қайтыс болды. Қызылжарлық Када-

ленко, Орынбаев сынды белсенділер Сәбиттің Баспасөз күніне арнаған мақаласында ұлтшылдарды сынағанын сылтау қылып, оны Ұлытау болыстық комитетіне төрағалыққа еріксіз тағайындайды. Әйелі мен баласы қазасының үстіне қосарланған зорлықшыл бұйрықты айтып, астанаға телеграмма бергенде «Қызылордаға орал» деген жауап алады.

Елдегілер «қайғының уын қуаныш қана қайтарады» деген мақалды ескеріп, тағы да Жәмпейіс пен Абылай қажы үлкен қиындықпен, кеңес заңы бойынша Мәриям Қожахметқызына үйлендіріп, астанаға аттандырады. Өмірдің соққысын көріп келе жатқан Сәбиттің алдынан кәсіподақ комитетінің төрағасы Әбдірахман Байділдин шығып, Қазкрайкомның шешімімен Сәбит ҚазАПП-тың хатшысы, «Еңбекші қазақ» газеті партия бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалған. Бұл кезде Голошекинмен сыйыса алмаған редактор Тұрар Рысқұлов Мәскеудегі қызметіне ауысып, Шәймерден Тоқжігітов уақытша редактор болып отыр екен. Орталықтың шешімімен Плеханов атындағы Экономика институтын тәмамдап, РКП (б) Орталық Комитетінің баспасөз бөлімінің нұсқаушысы болып жүрген Ғаббас Тоғжанов «Еңбекші қазақ» газетінің жауапты редакторлығына тағайындалып келе жатқан шағы болатын.

Үй-жай, жұмыс ыңғайы дөңгелене кеткен соң ҚазАПП-тың жұмысын жүргізуге зор ынтамен кіріседі. 1925 жылы мамыр айында Сталинге жолыққаннан кейін Крайком қарамағындағы Испартқа меңгеруші болып тағайындалғанын сылтау етіп, күз айында еліне кетіп қалған Сәкен де Қызылжарластып, совпартта оқып жатқан қарындасы, болашақ жары Гүлбаһраммен танысып, күзге қарай оралады. Келе сала өзінің Маркс пен Энгельс көшелерінің бұрышындағы үйінде Әбдірахман Байділдин, Әбдірахман Айсарин, Сәбит Мұқанов, Орынбек Беков, Елжас Бекенов, Сейфолла Байғожин, Хамза Жүсіпбеков, Әбдірахман Бегішев қатысқан жиында бұдан былай пролетариат және қара шаруа жазушылар ұйымының (қысқартып айтқанда ҚазАПП) платформасын жасау хатшы Сәбитке тапсырылады. «Оны тез жасау қажет болды, себебі — сол тұстағы қазақ әдебиетінде біріне-бірі қарама-қарсы айқын екі жүйе байқалып қалған: бірі — еңбекші таптың қамын

ойлаушылар, екіншісі – байшыл-ұлтшылдар» (С. Мұқанов. Есею жылдары. 1964. 229-бет).

Ол платформа 1926 жылы 4 қазанда алынып, мәнді-мәнді 12 баппен негізделді. Әрине, әдебиеттің тапшыл, пролетаршыл, кара шаруашыл бағытын нығыздай түсумен қатар, «қазақтың еңбекші жазушыларының қаламы әлі төселіп болған жоқ. Олардың жазғандарының көбінде мазмұн мен түр (форма и содержание) екеуі тең түспей тұр. Еңбекші жазушылардың міндеті осы екеуін де ақсатпау. Түр үшін ешкіммен таласпайды да айырылыспайды» (233-бет) дегенді де айрықша атап өту қажет саналады.

«Ақжол» газеті бастаған әдеби айтыстың нысанасы «қазақта тап ақыны бар ма, жоқ па? дегеннен ұзап шықпай қойған соң Сәбит Мұқанов 1926 жылдың 14-15 қазанында «Көркем әдебиет туралы» мәнді айтысты бастап, олай да сілтеді, былай да сілтеді.

«Біздің үстіміздегі дәуір – күрес дәуірі. Мылтық алып күреспегенімізбен, пікір жүзіндегі күресіміз әлі қойылмайды» деп домбыраның құлақ күйін тапшылдыққа келтіріп алады да, Қазақстанда кеңес өкіметі орнағаннан бергі 6 жылда не істелді, қандай шығармалар жарық көрді деген мәселе айтыстың негізгі арқауына айналып, кедейден шыққан жазушыларға, тілшіден өсетін қаламгерлерге, яғни «біздің бүгін көтеріліп келе жатқан тілшілерден шыққан ақындарымыз да ертең көкке қолын сермейтіндерге» керек деп жеті түрлі ұсыныс жасайды.

Кейінгі және күні бүгінге дейін әңгіме болып келе жатқан бір проблема – «...құрғақ айғайдан шығатын пайда аз екеніне ешкім таласпайды. Бірақ елді бір жағынан қанын қыздырып үгіттеу деген нәрсені, менімше, әзір түгелімен тастауға болмайды. Қазақ кедейлері әлі оянып болған жоқ. Байдың ықпалынан әлі шығып кеткен жоқ. Оларды саналандыру үшін әр түрлі тәсіл керек. Соның біреуі нақты іс болса, біреуі пәрменді үгіт, онсыз болмайды.

Ал сөздің әдемілік, суретшілік жағына келсек, ол бір күнде бола қоймайды. Оқи, біле, түсіне, көре болады. «Үйрен» деген сөздің айыбы жоқ. Жас жазушыларымыз үйренуге тырысулары керек. Бірақ үйреніп болғанша қыспақтап кету қате.

Азын-аулақ кемшіліктеріне ақыл берілсін, бірақ көңілін қалдырарлықтай әзірге зілді сын болмасын» деп Сәбит Мұқанов жанадан туып келе жатқан әдебиеттің өкілдерін қызғышша қорғап, келешек кадрлары үшін қам көңіл болыпты. Қаз АПП-тың жұмысын жақсарту, журнал ашу, шығармаларын жариялау, әдебиеттің тарихын түсіндіретін, жазуға үйрететін курстар ашып, талапты жастарды жоғарғы мектептерде оқыту мәселелерін күн тәртібіне қояды. Сөздің қыскасы, әдебиет шаруашылығын бүгінгі күннің мәнді мәселелерінің бірі деп есептеді.

Дер кезінде қозғалғандықтан ба, әлде қоғамдық-әлеуметтік дамуда жаңа бір науқанның айқындалып келе жатқандығынан ба (қазақ байларын тәркілеу қарсаңы), әлде Ахмет Байтұрсынов мерейтойы тұсында айрықша тапшылдығын танытқандықтан ба, айтылған ащы ойларының ұмытылмауынан Сәбиттің бұл мақаласы бұрынғыдай белсенділігін танытуға себепші болып, қиян-кескі айтысты өршітіп жіберді.

Сәбит мақаласынан көп кемшілік табуға талаптанған алғашқы жарияланым — Қошке (Қошмұхамед) Кеменгерұлының 1926 жылғы 1 желтоқсандағы мақаласы болды. Қошке: «Алты жылдың ішінде көркем әдебиет туралы не істедік дегенде, Сәбит «жок» деп жауап береді» дегенге дау айтып, «Сәбит өңгені көрмесе де, Бейімбет пен Сәкенді, «Қартқожа» романын көруі керек еді» деп талай дәлелдер келтіреді. Бұған пәлендей күдік келтірмегенмен, осы ойдың ар жағында «бұдан былай кедей әдебиеті өрісін кеңейтер деп үміттенуге болады. Әліде болса кедей әдебиеті көрнекті орын алу үшін көп жылдар керек. Сынның қаттылығы бөгеу болады деген қисынға келмейді. Сынның әкесі Нәзірдікіндей болар, сонда да Сәкен бұққан жоқ» (Қ. Кеменгеров. Рухнама. 13 кітап. Павлодар, 2003. — 162-163-беттер) деп алады да, «біздің жас жазушыларымыз емлені білмей жатып қатардан қалғысы келмейді, өлең жазған болады. Бұған не дерсің?» деп кекетеді.

«Қазақ әдебиетінде тойып секіретін күн әлі туған жоқ. Ұлтшылдардыкі көп басылатын болса, көркемдігі үшін басылған шығар» (164-165-беттер) деген ойлар түтінінің қалай шалқығанын, яғни көркемдікті талап ету тым шамадан тыс екендігімен араласып жатты. Талай орыс білімпаздарынан

цитата келтіргенде өзінің ішкі ойына сабақтастыра береді де «әзіргі қазақ әдебиетінде екі ағым бар, біреуі — кедейшілік, екіншісі — бұқарашылдық» деп жіліктейді де, пролетаршылдар айтып жүрген негізгі тезистердің үстіне көркемдіктің пердесін жаба салады. Тіпті «іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын» дегенде Абай пәлсапашы болғандықтан мазмұнға артық баға беріп отыр» деп мінейді де «сұлулық жағынан түрі де алтын болу керек дегенді ұран қылу керек» деп ойын дөңгелетеді.

Бұдан кейінгі Ерғали Алдонғарұлы 12, Мәжит Дәулетбайұлы 31 желтоқсанда жариялаған мақалаларында Сәбит ойларына іш тартып, кедейшіл әдебиеттің сойылын соқты.

Күреске әбден дағдыланып алған Сәбит келешек авторлардың не айтарын тоспай «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім (Қошкеге жауап ретінде)» деген мақаласын 1927 жылдың 4 қаңтарында «Еңбекші қазақта» (сонымен қатар «Қызыл Қазақстан» журналының 1-санында) жариялап, айтыс арнасын кеңейтіп, назар аударатын әдебиет мәселелерін нақтылай түсті. Көркемдік неге байланысты екенін әңгімелей келіп, екінші бапта, «бізде қазір неше бағыт бар?» деген түбегейлі мәселеге нақтылай жауап береді. Еңбекшілдік бағыт, кеңес өкіметіне қарсы бағыт және шөре-шөредегілер деп үшке бөледі. Әсіресе «соңғы бағыттағыларда тиянақты пікір жоқ. Күш кімде болса, оның тілегі сонда. Кеңес өкіметін тамағы тойса жақсылайды, қарны ашса жамандайды. Бір күні байды жырласа, бір күні кедейді жырлайды. Олар тарыға қызығатын тауық сықылдылар» (Өсу жолдарымыз, 1960. — 42-бет) деп жолбике жазушылардың ар-намысына тигізе пікір айтады. Талайлардың Сәбитке қарсы шығуына осы ойы себепші болғанын да жасырмайық.

Ал «Ұлтшылдар туралы» тарауында Ахаң жөнінде жазған ойынан қайтпайтынын айта келіп, «біз олармен біріге алмаймыз, жолымыз бөлек» деп шорт кеседі. Еңбекшілер жазушыларына тоқталғанда, Қошкенің емлені білмей жатып шығарма жазады дегеніне біраз шамданып алады да, «Бізде өсіп келе жатқан талай жазушылар бар. Бірақ көңілдегідей өсіп болғанымыз жоқ. Мұндай кезде көркем әдебиеттің қазіргі міндеті — үкімет пен партияға көмек беріп, іспен қатар үгіт те жүргізу,

кедей, жалшы, жұмыскерлердің мұқтажын табу. Осыдан үгіт те шығады, көңілдендіру де шығады, тұрмысты суреттеу де шығады, әдебиеттің бағыты да табылады» (46-47-беттер), ол үшін мазмұн мен пішіннің бірлігі керек, «біздің еңбекші жазушылар поэзиясының түр-пішін дәрежесін мазмұн дәрежесіне жеткізуге тырысуы керек» (49 б.), ол үшін білу, үйрену, білгеннен үлгі алу керек. Қазақтың байшыл ақындары бізге үлгі болуға жарай алмайды. Жалпы қазақ әдебиеті өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге жеткен жоқ» (51 б.) деген нигилистік түсінігін ашық айтқанда талай тілектестерінен айырылып жатқанын аңғармайды.

Осы көркемдік мәселесін «Кім үстем болады?» деген ушықтырғыш проблемамен аяқтайды. «Күш, шаруа, саясат кімнің қолында болса, соның әдебиеті тез өседі. Қазақ байлары ажал аузында отыр. Олар құриды. Олар өлсе жыршылары да өледі. Қазақтың еңбекші табы өркендеп келеді. Олай болса, еңбекші таптың әдебиетшілері де өркендейді. Келешек біздікі!» (50 б.) деп үкім шығара пікір түйеді. Кедейшілдердің қауайтын тақырыптарын башайлай ашып, жәрдемдесетін арналардың бәрін мүмкін қадірінше көрсетіп береді.

Әдебиет туралы айтыс өзінің бар аумағымен өріс ала бастағанда Қошке 30 қаңтар күні «мұндай адаммен айтысарлық менің уақытым жоқ. Сондықтан Сәбитпен айтысты доғардым. Білім жолымен айтысатындар болса мен даярмын» деп менсінбеушілік танытады. Бірақ Сәбит оған шамданбай жауап қайтарды. Айтыс мұнымен тұйықталған жоқ. Ы. Мұстамбайұлы («Қызыл Қазақстан», №2), Ж. Орманбайұлы («Еңбекші қазақ», №171), Сәкен Сейфуллин («Жыл құсы», №1), Ш. Токжігітов, («Қызыл Қазақстан», №3-4), Мәжит, Сейтбаттал, Мұстафа, Жұмабай, Жанайдың түйінді ойлары «Еңбекші қазақтың» 2 тамыздағы санында жарияланды. Ал «Екеудің» аты шулы мақаласы 8,9 тамызда шығып, мәселені мейлінше ушықтырып жіберді.

Әуелі «Екеу» деген бүркеншік атты шешіп алайық. «Кереку-Баян кітапханасының» 13-кітабында «Екеу» Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезовтің бүркеншік аты дегенді Қайым Мұхамедханов, орталық мұрағат қызметкері Бейсембай Байғабылов пен зерттеуші-ғалым, филология ғылымы-

ның докторы Мекемтас Мырзахметовтің пікіріне сүйеніп айттық деген шүбәлі ойды қазір анықтау керек, себебі теріс пікір етек жайып барады.

Жүсіпбек пен Мұхтар 1916 жылы «Алаш» газетінде және 1918 жылы «Абай» журналында бірлесіп жазған мақалаларына «Екеу» деп қол қойғандары рас. Ал көпшілік әдебиетшілер, оның ішінде өзімнің талай еңбектерімде «Екеудің» Абдолла Байтасов пен Даниял Ысқақов екенін дәлелдеп көрсетіп едік. Енді осы мәселеге тиянақ жасау үшін Сәбеңнің «Өсу жолдарымыз» деген жинағында берілген ескертпені келтірейін: «Бұл мақаланы» «Еңбекші қазақ» редакциясына мен жазып апарғанда, редактор Тоғжанов баспады. Аздап өзгертіп, өлкелік партия комитетінің партиялық коллегиясында секретарь боп қызмет атқаратын Хамза Жүсіпбековтің қолын қойғызып апарған соң басты. «Екеу» — Абдолла Байтасов пен Даниял Ысқақов» (56-бет) деп ешбір ескертусіз түсіндірме беруіне шүбә келтіруге болмайды.

Ал енді «Екеудің» аты шулы мақаласы қазақ әдебиеттану ғылымында үлкен дау-дамай туғызып келе жатуының арғы бастауы Сәбит Мұқановқа байланысты болған соң оған амалсыз тоқталасың және Сәбит позициясының қай кезеңде болмасын мәнді іздері айғай-шумен араласып жататынын көреміз. Мүмкін, бұл Сәбит пенделігінің белсенді позициясының ерекшелігі болар. Әйтеуір Сәбең жүріп өткен жерден із қалмай қоймайды.

«Байдың толғағы» дейтін кезеңдік мақала-эссе газетте Хамза Жүсіпбековтің атымен жарияланды. Оның шын авторы — Сәбит Мұқанов мақала мәтінін 1960 жылғы «Өсу жолдарымыз» жинағының 56-68-беттерінде келтірген. Әрине, ол мәтін Сәбеңнің осы қампиған қалың 996 беттік жинаққа берер материалы аздығынан кіріп отырған жоқ, айрықша мәнділігінен және кезеңдік ой-пікірдің жүйесін танытатындықтан кіріп отыр.

Тартыс бірден басталған. «Шынында, «Екеудің» мақаласы әдебиет туралы ғана емес, әдебиетті бүркеншектеп біздің ұстаған түпкі мақсатымызға түбімен қарсы пікір» деп алады да, таптар күресі туралы, өз мақсатына жету үшін Маркс, Лениннің сөздерінен мысал келтіріп, кешегі ашық қарсылы-

ғын бүгін бұқпантайлап өткізуге көшкендігін ұлтшылдық жөніндегі ойларымен көрсетеді.

«Қазақтың ұлтшылдығы басқаны өзіне бағындыруды көксеген, шегіне жеткен, озбыр ұлтшылдық емес, алдымен бас қорғауға, жан сауға қылуға, жете алса теңдік алуға талпынған тіленші ұлтшылдық. Бұрынғы жалаңаш ұлтшылдық бұл күнде бұқарашылдыққа айналса бұл бір саты, бұл бір табиғи жол» деген мүләйім пікірлерін келтіріп, еңбекшілерді осындай сөздермен алдауға бұлар машықтанып, тәсілденіп алған. Оларға әдебиеттің өсіп-өркендеуін әңгімелеу өз-өзінің қысас ойларын, елді бүгінгі шындықтан алыстату үшін қана керек. Сондықтан «идеология майданындағы күшті құралдардың бірі – көркем әдебиет. Бұл ретте олар ашық қарсы болмай, Марксті шымылдық қыла сөйлеуге тырысады... Олар дамып келе жатқан жаңалықты көрмей, өліп, құрып бара жатқан ескілікті тірілтіп, пайдаландыруға жан сала тырысады» (62-бет) дегенді негізгі тезиске айналдырып, байшылдық-ұлтшылдықтың сырын ашуға талаптанады.

Сәбит Мұқанов «Екеудің» оң сөзін де теріске шығаруға ниеттенген соң «жаңа жұртшылық әлі қалыптана алмай жатыр. Бұрын жекеге бағынған дарашылық пікір үстем болса, енді көпшілік, тапшылдық пікір күшейіп отыр. Мұның бәрі де әдебиетке әсер етіп отыр» деген өнімді пікірді де теріске шығармақ болып, талай қисынды-қисынсыз деректерді алға тартады. Реализм жөніндегі добалдау пікір айтып, «біздің жаңашыл жазушыларымыз ескінің құрығанын, жаңаның туғанын жазса, оның аты сарнау емес, шындықтың өзі» деп үкім шығарады. Осындай ойға әбден берілгендіктен «біздің әдебиетімізде әсіресе сыртқы пішінінен де ішкі мазмұны анағұрлым артық, айқын болу керек. Мазмұн айқын, таза болмаса, біздің әдебиетіміздің пайдасы шамалы болады» (66-бет) деп кеңестік штампты орнықтыруға үндеп, қателікке ұрынады. Бірақ бұл пікір бүкіл кеңес әдебиеті ғана емес, елінде үстемдікке жеткен тапшылдық көзқарас болатын. Осы тонмойындық әлгі мақалада болсын, кейінгілерде болсын сары аурудай соңымыздан қалмағаны рас.

Саяси астары қалың «Байдың толғағын» әшкерелеу 1927 жылы шыққан «Жыл құсы» альманағының, 1928 жылдан шыға бас-

таған «Жаңа әдебиет» журналының (қазіргі «Жұлдыз») негізгі шығармашылық мәселелеріне ұласып, өлкелік партия комитетінің 1929 жылғы V пленумының шешімімен тұйықталды. Онда «укрепление и развитие Казахской пролетарской литературы и завоевание ею руководящей роли всей художественной национальной литературой требует решительного преодоления среди коммунистов-казахов и восточных нацмен неведения и сомнений в возможность создания пролетарской художественной литературы в данную эпоху» делінді («Резолюция и постановление V пленума Казкрайкома». 1929. — 82-бет).

1926 жылы Сәбит бастаған әдеби айтыстың пайдасы КазАПП, яғни казактың пролетарлық кара шаруалар жазушылар ассоциациясының ұйымдық негізін нығайтты, Жүсіпбек Аймауытов ұсынған «Бұқарашыл жазушылар ұйымы», Ғаббас Тоғжанов пен Смағұл Садуақасов әлеуметтік-идеологиялық астары әлі жетіп-пісіп болмаған «Кенес жазушыларының одағын» құру жөніндегі ұсыныстары, сол сияқты Мағжан Жұмабаевтың Мәскеуде жүрген кезінде әр түрлі ресейлік және батыстық платформалардан сығымдап алып, казакқа ұсынған, тек қана 16 данамен таратылып, көбінен құптау таппаған, жанбай жатып сөнген «Алқа» тобының айтқандары болмай, партия мен үкіметке сүйенген және жаңа заманның екпінін пайдаланған КазАПП оjarлықпен жеңіске жете бастады. Оның сыртында әкімшілік шаралары, яғни бай-феодалдарды тап ретінде жоюды көздеген тәркілеудің қауырт өтуі әр қилы ой-пікірлердің негізін талқандап тастады. Осы тұста кедейшіл жазушылардың туындылары барынша молайып, көркемдік жағынан болмаса да, айғайы жағынан басым болды.

Міне, осындай жағдайлар пролетарлық бағыттағы, яғни казак кеңес әдебиеті деген шығармашылықты сапа жағынан болмаса да сан жағынан көбейтіп алды да, өлкелік партия комитетінің 1929 жылдың желтоқсанында өткен V пленумының шешіміне жеткізді. Сөйтіп, пролетарлық бағыттағы әдебиеттің туып, дүниеге келгендігі, ендігі көркемдік дамудың негізгі бағыты, ағар арнасы осыдан табылуға тиіс екендігі аян болады.

Осы айтыстарда айрықша серкелік танытқан Сәбит Мұқановтың әлеумет алдында даңқы өзінен-өзі өсіп, Сәбит ойына, сөзіне құлақ қоятын, іс-әрекетіне мән беретін дәрежеге

жетті және бұл айтыс-тартыспен ғана емес, кезендік шығармашылық табыстарымен дәлелденіп жатты.

Үлкен айтыста екпін алып қалған Сәбең енді өз түсінігін басқаларға ұғындырамын деп жүріп, өзара мінесуге себепші болған сәті де жоқ емес. «Мен қоймаймын арғымағымды жебелеп» дегендей, Сәбең ешкімге бет қаратпады. Әуелінде тапшылдықтан басталған айтыс енді жеке тұлғаларға ауыса бастады. «КазАПП 20-жылдардың аяқ кезінде өз арасындағы уак-түйек түсінбеушілікті шұқылаумен шұғылданып кетті» (Өсу жылдарымыз. 1960. — 680-бет).

Мәскеуде журналистика институтында оқып жүрген Ілияс Жансүгіров бір келгенде Ораз Жандосовқа өзінің әркез жазған өлеңдерінің қолжазбасын тастап кетеді. Өлкелік комитетте жауапты қызметте жүрген Ораз оны Қазақ мемлекеттік баспасының бас редакторы Сәбит Мұқановқа тапсырады. Сәбит оқиды. Ол жөнінде Сәбең «20 баспа табактай жинақты әуелі өзім оқып шықтым. Одан алған әсерім: басым көпшілігінің өлеңдік, сөздік жағы жақсы екен. Ал мазмұнына келгенде бірталай сұрақтарым болды. Ең басты сұрауым — тап тартысының мәселесі» (686-бет) дейді де, «Сағанақ» деген атпен шығайын деп жатқан Ілияс жинағына алғы сөз жазады. «Даудың басы Дайрабайдың көк сиыры» дегендей, Сәбит пен Ілиястың әлеумет алдында тұңғыш рет ұстасуына, айтысуына себепші болған болар-болмас кіріспені толық келтірейін.

«Жансүгірұлы Ілиястың бұл «Сағанағына» таңдамалы өлеңдері кіріп отыр. Ілияс — жаңада ғана қаламы өсіп келе жатқан жазушы. Әзірге ол шығаннан шыққан жүйрік те емес, желісі жоқ топас та емес. Өлеңнің ішінде көркемдері де, орташасы да, төмендері де бар. Ілияс көбінесе ауылдың ақыны, кара шаруаның ақыны. Ел ішіндегі кедейді өзгеден гөрі бұрынырақ көретін мінез Ілияста бар. Бірақ Ілияста бір дұрыстыққа жатпайтын әдет «ел» деген сөзді көп қолданады, «еліме», «елім үшін», «елімнің жайы» деп елді көбірек сөйлейді. Бұл ауру жалғыз Ілияста емес, осы күні жазушылардың біразында әдетке айналып барады. Тегінде, ол жақсы әдет емес. «Ел» ішінде кімдер жоқ? Елге бай да, молда да, саудагер де, кедей де, батырақ та кіреді. Мұндай «бұқарашылдық» қазақ еңбекшілеріне қызмет етем дегендерге ыңғайлы емес, дұрыс емес.

Ілияс бұл кемшілігін келешекте түзер деп сенеміз және сенуге де болады, өйткені Ілиястың «Заводта» дейтін өлеңі оның біраз күнәсін аршып, қара шаруамен қатар пролетариатқа да қызмет еткісі келетініне, соған қаламын бұрғандығына сендіреді».

«Алғы сөздің» бар-жоғы осы ғана. Бірақ оның аяғы ұзаққа созылған айтысқа, түсінбеушілікке, дұрдараздыққа апарып соқты. Бұған, әрине, кедейшіл емессің, елшілсің, таза қара шаруа жағында екенінді ашық жазбайсың деген пролетарлық ояр талап себепші болғанын сырт көз анық көреді. Тіпті екеуінің арасында салғыласқан сөз сайысының сыртқы көрінісі осы таптық түсінік болды. Бірақ Ілияс оған емес, «жаңада ғана қаламы өсіп келе жатқан жазушы. Жүйрік те емес, топас та емес» деген ойдың 1927 жылы айтылып, жазылып жатуына мықтап намыстанған сияқты. Өйткені 1894 жылы туған, 14-15 жасынан бері өлең шығарып, ел арасында танылып қалған, Диваевтың фольклорлық экспедициясына қатысып, Ташкент жеткен, онда «Жас Алаш» газетіне жанасып, Мағжан өлеңдеріне тәнті болған, Ілияс ақындығының мықты зерттеушісі Мырзабек Дүйсеновтің сөзімен айтқанда «біраз идеялық бояулар жұқтырып алып», елге оралған, «Тілші» газетін шығарысуға білек-сана күшін қосқан, Жетісудың оқу-ағарту майданына белсене араласып, абыройға ие болған Ілияс Жансүгіровтің таптық көзқарасын іліп-қаққаннан гөрі, елді аузына қарататын шығармаларын, соны біліммен толықтырайын деп Мәскеудегі коммунистік журналистика институтында оқып жатқан ағасына рабфактық қана білімі бар Сәбиттің жөн-жоба айтуы, өлеңдерінің ішінде «өте көркемдері де, орташасы да, төмендері де бар» деп баға беруі шамдандырып, Ілиястың қолына қалам алуына себепші болғанын аңғарамыз. Сәбиттің КазАПП, оның төңірегіндегілер «уақтүйекті шұқылап», дау-дамайды өршітіп жіберді дегенінің бір дәлелі осы.

Мәскеуде оқып жатқандықтан болсын, не өзінің табиғи ақындық мінезінен болсын, Ілияс Сәбиттің ескертпесін қабылдамады. «Бетім анадай емес, мынадай» (5.04. 1928) деген, шаққан жерінен қан шығаратын ащы да өткір сөздерді аямай қолданып, жауап берді. Сәбит қолма-қол «Бас асаулық» (11.04. 1928) деген

мақаламен жауап қатты. Сөз әлпеттерін, бірінің бетін бірі шиедей қылғанын аңғарту үшін Сәбит мақаласының бісмилдесін ғана келтірейін.

«Жүген-құрық көрмеген асаудың мойнына алғаш рет құрық түскенде бауырына шаптырып жіберетін. Мына Ілияс сын көрмегендігін жасап отыр. Оған қарағанда біздің жанымыз сірі екен» деп ендігәрі көріспейтін-біліспейтіндей сөзге барады. Мұның өзі жаңадан туып келе жатқан әдебиетте жікшілдіктің пайда болуына апарып соқтырды.

Бір ғана 1928 жылда жарияланған мақалалардың өзі біраз шындықтардың бетін ашады. Мәскеудегі қазақ оқушыларының пікірін Ө. Балқашұлы мен Ө. Оспанұлы, қарақалпақтағы қазақ оқырмандарының ойын Елтоқ білдірсе, Ы. Мұстанбайұлы «Біздің таластарымыз», «Сын және баспасөз туралы», Ғабит Мүсірепов «Қазақстан баспасөзінің жайы», Өтебай «Баспасөз бен сын мәселесі», Сәкен «Әдебиет майданында», Ғ. Тоғжанұлы «Әдебиет мәселелері», «Қандай әдебиетіміз үстем болмақ, қандай әдебиетіміз бар?», Ш. Токжігітұлы «Тағы да «Токсанның тобы» туралы», А. Токмағамбетов «Жас жазушылар естерінде болсын» мақалаларын жарияласа, 1929 жылы онан әрі өрши түсті. Олардағы іліп-қақпа сөздер мен ойлар акын-жазушылардың пенделік сезімдерін оятып, топтасуға, жіктелуге бастады. Ғабиттің Сәкен мен Сәбитті сынауы, Сәбиттің Ғаббас, Ілияс, Ғабиттармен ұстасуы, Ғаббастың пролетарлық әдебиет жоқ дегені, бүкіл кедейшілдерді өзіне қарсы қойғандағы әдебиет әлеміндегі әңгімені мейлінше қыздырып, зор екпінмен екінші он жылдыққа, яғни отызыншы жылдардың босағасын айрықша белсенділікпен ашқызды. Осы қозғалысқа от тастаған Сәбит Мұқановтың 1926 жылғы «Көркем әдебиет туралы» мақаласы өнімді ойлардың айтылып-жазылуына түрткі болды.

«Әдебиет — тап жаршысы, идеологиялық құрал» деген түсінік қанат жайып, көркемдік дегенді саясатқа, бүгінгі күннің тыныс-тірлігіне айналдырып жіберген-ді. Өнгені былай қойғанда ажалмен алысып, шығарма жазуға мұрсаты болмай жүрген Сәбит Дөнентаевты «Соңғы кезде жазбай қоюына қарағанда бұл байшыл-ұлтшыл жазушы деп саналсын» деген

Қайыпназаровтың тұжырымына күлу былай тұрсын, сол кезде ойлана карағанды кездестіре қоюдың өзі қиын еді.

Өмірдің қай мәселесіне болса да енжар қарай алмаймын, бәріне араласамын, халқыма қолымнан келген пайдамды тигіземін деп жанталасқан Сәбит Мұқанов осы тұста айрықша тұлғаланып көрінді.

Сәбең жүріп өткен жерден дау-дамай шықпай қалғаны некен-саяк. Белсенділікке әбден берілгенде коммунистік идеология сана-сезімге ендеп кіріп кетті. Сондықтан Сәбең араласқан істің түзелгені көп болуымен қатар, бұрмалана бұзылғандары да аз емес. Оны жасыруға болмайды. Және осының бәрі әдейі қастандықпен, қысастықпен жасалған жоқ, адал көңілден, ақ ниеттен, шын тілекпен жасалып жатты.

Даңқ дейтін керемет осындай кезде өзінен-өзі өсіп, ел-жұртқа жария бола береді екен. Қазіргідей бригадалық насихатпен жасалған жарнама емес, өзінен-өзі дабырайып, халықтың көкейіне орнай кететін деңгейге жетеді екен.

Және бір қызығы, осы дау-дамай мен талас-тартыстың бәрі көркем шығармалармен ажарланып жатқанын аңғармасқа болмайды. Өнерпаздық бәсеке күшейді. Ілияс «Даланы» жазса, Сәкен «Социалистанды», Сәбит «Сұлушаш», «Адасқандарды» туындатып, сын мен өзара сын көрігін бұрқыратты. Қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс, қайсысы тамаша, қайсысы жасық екенін өктем ой өрмегінен тауып алып, тарих өз елеушінен өткізіп жатыр.

*Үшінші тарау***АЛҒАШҚЫ АСУ**

Өлеңмен жазылған «Сұлушаш» романын отыз шақты жылдан кейін қайтадан оқыдым. Қазақтың жаңа әдебиетінде дәуір жасаған, шын мәніндегі көркем шығарма қандай болу керектігіне үлгі-өнеге болған, сөйтіп авторын сол кездегі замандастары ғана емес, кейінгі ұрпақтың айрықша қадірлеуіне, Сәбит Мұқановты классик деп тануына жол ашқан «Сұлушаштың» сюжеттік желісін, оған негіз болған оқиғаларды есіме түсірейін деген оймен қайтадан оқыдым.

Және кейінгі көп басылымдарынан емес, 1936 жылы Қазақстан көркем әдебиет баспасының Сәбит Мұқановтың «Толық шығармалар жинағының» 2-томында латын әрпімен жарияланғанын оқыдым. Оған себеп, біріншіден, кейінгі уақыттың алып-қоспаларынан аулағырақ болайын деген ой. Қай автор болмасын шығармаларын қайта бастырар алдында оған көз салмай, жеңіл-желпі өзгеріс жасамай, қалам ұшын тигізбей жібермейді. Сонда кешегінің бүгінгідей болып шыға келетіні аз кездеспейді. Және мұндайға көбіне-көп «мен сол кездің өзінде-ақ қалыптасқан қаламгер едім» деп айтуға ыңғайланып тұратындар барады. Өйткені олар әдебиетке ерте келгендіктерін тарихта таңбалауды қалайды.

Екіншіден, жасыратыны жоқ, шәкірттік, студенттік, алғашқы зерттеу ісіне жегіле бастаған кездегі эстетикалық қабылдаумен есейген, тіпті егделенген тұстағы сезімнің арасы қандай болар екен деген есеппен оқыдым.

Әрине, романдағы оқиға желісі, бай қызы Сұлушаштың кедей баласы Алтайға ғашық болып, зорлықпен ұзатылып кеткеннен кейін де ол сезімінен айнымай, талай азап-бейнетпен Қарқаралы тауына келіп паналауы, бұлардың әбден шырққан тағдырларын табиғаттың өзі оп-оңай, ешбір идеялық жамаусыз-ақ шешіп беруі оқушыларға бұрыннан-ақ белгілі ғой. Роман оқиғасын жіліктеп талдамай-ақ, өзімді қайран қалдырған жайға сіздерді куә етейін.

Қазақ тілі, оның лексикалық жүйесі сонау жиырмасыншы жылдардың ортасынан бергі жерде керемет көп өзгерістерге ұшыраған екен. Қазіргі біздің сөз қолданысымыз көптеген ықпал-әсерлердің арқасында құбыла бастапты. Ол заңды да, өйткені өмірдің даму логикасы солай болуға тиіс. Алайда, қазіргі ақын-жазушылардың лексикасын ойлана оқығанда орыс тілінің өктемдігі айрықша аңғарылып жатады екен. Ал орысша ойлап, қазақша тіл қатқандардың не айтып тұрғанын түсіну қазір қияметке айналып барады. Бұған, әрине, басқа мектепте оқығандары, айналадағы ортаның ықпалы себепші болса, қарапайым халыққа қарағанда тіл қолдану шартына журналистердің, қалам ұстағандардың немқұрайлы қарауларын газет-журнал бетінен оқып, радио-теледидардан естіп жатамыз да, ана тілімізге деген аяныш сезімі өзінен-өзі оянып, баяғы заманның жыр-дастандарын, шешендердің көрікті ойларын, әсем де ойнақы сөздерін еріксіз сағынады екенсің.

Мен өзімді сөздің майын тамызатын адаммын деп сезінбегенмен, ойын анық жеткізе алатындардың қатарындамын ғой деп ойлаймын. Ал поэзияны түсіну жағына келгенде басқалардан оза шауып кетпесем де, өлең теориясына жетіктердің қолына су құюға жарайтындардың қатарында шығармын. Әйтеуір «Сұлушашты» қайта оқығандағы қуанышымды сіздерге жеткізе алсам, күні бүгінге дейін өзінің классикалық сипатынан айырылмай келе жатқан керемет туындының қадір-қасиетін сезінгендей болармыз.

Сәбең сол кездің өзінде-ақ қазақ өлеңінің жілігін шағып, майын ішкен екен. Ұлттық түсінігіне, дүниені қабылдау сезіміне, сөз бояуына көз салсақ талай қызықтарға батамыз. Тілеубердінің байлығын аңғарту үшін алғашқы шумақтың өзінде:

*Төрт түлік мал толықсып судай қайнап
Қара құрттай қыбырлап жапқан жерді.
Түйелері түздерде бота тауып,
Қойы жүрген жерінен қозы терді, —*

дегендегі қазақы түсінік пен суреттің өзі қазір аузымызға түсе бермейді. Қарапайым ұғыммен берілсе де, қойы жүріп өткен

жерден өсіп тұрған, қызғалдақтай «козы терудің» өзі қандай бейнелі?! Немесе:

*Күн-түн санап толықты туған айдай,
Қап-қара көз, қыр мұрын, қасқа маңдай.
Қаз мойынды, кең иық, сұлу тұлға
Тіп-тік боп тауда өскен қарағайдай.
Кір-қожалақ табанын тас тілсе де
Жүдемеді, үдеді гүл боп жайнай, —*

дегенде келбеті анық аңғарылатын «торсық шеке, ақ сазан» Алтайға кім қызықпас, кім сүйсінбес?!

Осы арада Сәбеңнің шығармаларында аты аталатын кейіпкерлердің, тарихи тұлғалардың оқушымен алғаш дидарласатын сәтінде адам портретін бірден сөзбен салатын суретшілік машығын алдымен айта кеткен жөн. Кейбір акын-жазушылар өзі жасамақ көркем бейнені кимыл-әрекет үстінде, сезім толқынында көрсетемін деп ұзақ-сонарға созып, бұлыңғырлатып жіберетін болса, Сәбең бірден портрет жасап, болашақ кейіпкермен таныстырады. Соның әсерінен оқушы өзінің таныс-бейтанысына айналатын образын әрбір детальдан іздеп жатпайды.

Алтайдың портретін бірден жасап алғаннан кейін соған лайық мінез-қылық дарытады.

*Аузынан шыққан сөзден қайтпайтұғын,
Сөз ұстағыш қажырлы, сертті болды.
Сол бірбеткей бетінен қайтпаймын деп
Жасында талайлардан тепкі көрді.
Бесіктен-ақ әлдінің қылығы өтіп,
Жас күнінен өзегі өртті болды.*

Осындай мінездемені оқыған соң ол кейіпкерден талай әрекетті, өр істерді күтеміз, бірақ олардың қай бағытта, қалай өрбитінін білмей дал боламыз.

Осындай тұста оқиғаға өзек болар құбылысты автор көп тостырмайды. Құл Шұнақ пен күн Тезектен дүниеге келген Алтай әлгіндей болса, бүкіл Арқаны ауызға қаратқан Тілеуберді

бай мен тоқсан нарға жүк артып, құл мен құтанды үйірімен ерте келген Алтынайdan ай мен күндей Сұлушаш дүниеге келеді. Ол 16-ға толған кезде:

*Қан қызыл жұқа ерін, оймақ ауыз,
Қиылып құмырсқадай белі үзілді.
Сүйрік саусақ, жұп-жұмыр жұмсақ білек,
Орта бойлы, шалқақтау ер пішінді.
Көзқарасы көргенді күндей ерітіп,
Ішпей-жемей мас болып, көзін жұмды.
Әлдеқалай есіркеп, құты түсіп
Не керек, ен табиғат берген нұрды.*

Өлердей ғашық болар, маңдайға жазғанды қиналмай көтер кермарал осындай-ақ болар. Автор осындай көрініспен оқырманның көзін қызықтырып, көңілін аулап қана қойса образ жасай алмас еді. Жансыз сұлулардың біреуі ғана болып қалар еді. Алтай сынды ер азаматпен қол ұстасар, уәде байласар қыздың біраз мінезі болуға тиіс.

*Сандалды ел мырзасы болып ғашық,
Талай жорға, ішікті төкті шашып.
Бетпе-бетте бір ауыз сөз қата алмай
Сұлу жүрген маңайдан жүрді қашып.
Бетіне жанды сұлу қаратпайды,
Сөзге шешен, ақ жарқын, мінезі ашық.
Толған айдай толықсып, гүлдей жайнап
Күннен-күнге сұлулық өрледі асып.*

Бір-біріне көрік, мінез жағынан тең түсетін құрбылардың өмір тезіне түскенде не болса да шыдас беріп, неге болса да төтеп берерін іштей сеземіз, әр қилы әрекеттеріне күні бұрын дайындалғандай боламыз. Және оларды жарық дүниеге келтіре салып, бірден көзсіз көбелектей етпейді. Біртіндеп сатылап өсіреді, жеткізеді. Міне, сол кездерде болашақ көркем образдың бойына, әр іс-әрекетіне лайық детальдар мен бояулар ұнаса жарасып, көз алдымызда жанды бейнеге айнала береді.

*Ол кезде екеуі де құлын еді,
Құлындай ойнап қана күлімдеді.
Ержеткенде ол ойын у болуы
Оларға бала кезден білінбеді.
Қызарып, жайнап тұрған қос қызғалдақ
Суық желдің лебімен үрілмеді.
Неге екенін сезбеді өздері де,
Көзқарастан жүректері дірілдеді.*

Ержетеді, сырласады, ләззат шырынын татады, Сұлушаш айттырылып, еріксіз ұзатылады. Алтай, Қайсар мен бірге іздеп барып алып қашады. Қарқаралыны паналайды. Бұғылының «Сайтан көлі» пана бола алмай, сүйіскендерді, оларға қамқор болған Қайсарды табиғаттың долы күші жеңіп тынады. Мұндай шешім Сәбит Мұқановтың осы романының кіріспесі «Кілтте» баяндалған декларациядан тысқарырақ. Алайда ақындық зор қабілетпен ширықтырылған оқиға нанбасқа, сенбеске шараңды қалдырмайды. Алтай – Сұлушаш – Қайсар образдары көз алдымызда көлденеңдеп, аяныш пиғылмен қатар сүйініш сезіміне жетелейді. Бір оқыған пенде «Сұлушаш» романын естен шығара алмайды.

Сәбең жасаған кейіпкерлердің пенделік сипат алуына пейзаждардың қосар үлесі айрықша күшті. Тіпті шығарманы оқып отырғанда табиғат құшағында жүргендей сезім пайда болып, әр суретті көкірегіңе орап алып, сананда сақтауға тырысасың! Бұл ақындық қуаттың тегеурінін, күштілігін анық аңғартып, көркем образдардың өсіп-жетілу, толысу сәтін көрсетеді.

*Көпіршіп ақ көбігі бетінде ойнап,
Өзендер сылқ-сылқ күліп ақты.
Бұтақтар сұлу қыздай бұралаңдап,
Ағаштар сылдырлаған шолпы тақты.*

Осы суретке түсіндірме жасаудың қажеттігі жоқ қой деймін. Әйтпесе талай көріністерді еске түсіруге болғандай. Романның әр тарауы, әр бөлімі осындай жақұт-маржандармен безендіріліп, тіпті әрі-беріден соң сөзбен салынған суретке тәнті боламыз.

*«Асықпа, кешікпейді, келеді» деп,
 Майда жел хабаршы боп күбірледі.
 «Екі жас, ұяларсың, мен кетейін» –
 Деп Шолпан езу тартып күлімдеді. –*

немесе:

*Бөлмеуге екі жастың әңгімесін
 Басылып, жел жадырап, болды тынық.
 Жарыса аққан өзен мөлдірленіп.
 Сыр бермей күп-күрең боп қалды тұнып.*

Сезім мен әрекеттің суретін көз алдымызға алып келетін мына шумақтардың да айтары мол. Алтай мен Сұлуаша оңаша кездескендегі:

*Сығалап сұлу күн де күлімдеді,
 Жел сыбырлап құлаққа күбірледі.
 Қосылған қос жүрекпен қоса-қабат
 Талдардың жапырағы дірілдеді.
 Өзеннің қабағында қоңыр қаздар
 «Мұншама құмарланған бұл кім?» деді.
 Тал ішінде қызарып шыққан гүлдер
 Жайқалып, нарттай жанып үлбіреді.
 Шықтар күмістей боп жарқ-жұрқ тамып.
 Әр жерде бір мөлтілдеп селбіреді, –*

легендерді жаныңмен ұғып, көркемдік ләззатына батасын. Бір ғана детальмен көрініс, сурет жасау, әрине, акынның ғана қолынан келеді. Күмістей боп көрінетін шықтардың жарқ-жұрқ үзіліп түсетін сәтін талай көрген-ақ шығармыз, қоңыр қаздардың «мұншама құмарланған кімдер?» деп қабақ түюін «дірілдеген жапырақтар» сездіріп қана қоймай, ибамен кырсырды аңғартуы қандай мәдениетті?! Әйтпесе, қазіргі жастардай бас салып, шопылдатып сүйе бастау, бізді көрдіңдер ме деп «тілден ұзақ бал алудың» ешбір елесі жоқ, бәрі де ыммен, ибамен түсіндіріліп, суретпен беріліп жатады.

*Үміт кейде тұрақсыз ұшқан бу ғой,
Ой дегенің күйдіргі ол бір у ғой
Көздің жасы жанған отты
Сөндіретін себелеп бұлақ су ғой.
Жарға әкеліп жыққанын білгізбейтін
Сиқыры мол түлкідей тұрмыс қу ғой, —*

деген шумақтың әр жолы сурет болуының үстіне қанша ой қазынасына бастағандай.

Сәбеңнің ақындығына, әсіресе «Сұлушаштағы» шеберлігіне тәнті болған көңілімді Сәбит шығармашылығын алғаш докторлық диссертацияға айналдырған қазақтың аса білімпаз әрі талғампаз зерттеушісі Темірғали ағай Нұртазин қалай баяндаған екен деген оймен «Жазушы және өмір» монографиясын кітапханамнан олай іздеп, бұлай іздеп жүргенде М. Қаратаев, Т. Нұртазин, С. Қирабаев үшеуінің 1968 жылы жоғары оқу орындарының филология факультетіне арнап жазған оқулығы қолыма түсіп, «Сұлушашқа» арналған тарауды оқи жөнелдім: «Сұлушаштың» тілі бай, бояуы көркем. Романда жаңа сөздер, көп жерлерде сөзді жаңаша қолдану әдістері бар. Сонымен қатар ақын халықтың төл тілін творчестволық жолмен кең, шебер, орынды пайдаланады. Сөздер еркін құйылып кеп, орайласып тұр. Соның бәрі ақынның мол дарынынан, үлкен шеберлігінен туған. Бекерге тұрған сөз жоқ, әр сөз орнында және салмақтары батпан-батпан.

«Сұлушаш» романы — қазақ кеңес әдебиетін идеялық-көркемдік жағынан байытқан аса бағалы шығарма» (282-бет) деген сүбелі ой менің қуанышымды еселей түсті.

Мен өлеңмен жазылған «Сұлушаш» романынан үзіп-үзіп алған шумактарды көптен келтіріп отырғанда, біріншіден, Сәбит Мұқановтың ақындық қуатын, екіншіден, ұзақ сюжетті эпикаға еркін баруға мүмкіндігі мол екенін, үшіншіден, кейінгі баяндауларда Сәбең поэзиясына онша үйір бола бермеу қамымен молырақ келтіріп отырмын және төртіншіден, осындай поэтикалық моншақтардың «Сұлушаш» романының этаптық, дәуірлік сипатын аңғартып, жарияланған сәттен бастап ел-жұрттың ғана емес, әдебиетшілердің ынтасын өзіне айрықша назар аударғанын көрсетуді көздедім. Жалғыз менің

танымым ғана емес, басқа зерттеушілердің ойлары әдебиет тарихында қалай негізделгенін аңғарту үшін де керек.

«Сұлушашты» жазамын деп Сәбит Мұқанов пролетарлық тапшылдықты бойтұмардай тағынғандардан қып-қызыл пәлеге қалғанын бүгінгі оқушының біреуі білгенмен, көпшілігі білмейді. Сәбеңнің жазған мақалалары у-шу шығарып қана қоймай, көркем туындыларының өзі дау-дамайға ұрынып, дүрліктіріп жатты. Ең әуелі бар пәле Ташкент қаласында шыққан «За партию» журналында «Замандас» деген бүркеншек атпен «Сұлушаш» романын сынаған, «Не все то золото, что так именуется» деген атпен орыс тілінде жарияланған сыннан басталды. Ол кейінгі сындарға «жөн-жоба» көрсетті. «Жаңа әдебиет» журналында 1928 жылы сыншы Ғаббас Тоғжанов және ол басқарып отырған «Еңбекші қазақ» газеті «Сұлушашқа» жаппаған жала, айтпаған пәле қалдырмады. Тапшылдықты Сәбеңнен де асырып жіберетіндер табылды. Романның бисмилләсі «жалғанда табынатын тәңірім табым» деп басталатынына қарамай, «пролетарлық әдебиетке опасыздық жасап отыр. Сәбит «байдың қызын алып, қатын еткеннен таптық кегіміздің қайтпайтындығын» түсінбей, жалған жолға түсті, либерализмге ұрынды» деген сөздерде кенделік болмады.

Жалғыз «Сұлушашқа» ғана айналып қалмай, пролетаршыл жас кадрлар таптық пікірлерін қатайтып, бүгінгі күн шындығынан ауытқымауды, кедей мен жұмысшының төңірегінен айналып шықпауды талап етті. Міне, осы тұста қас қылғандай Сәкеннің «Аққудың айырылуы» мен «Көкшетаудың» бірінші бөлімі, Ілиястың «Күйі» мен Исаның «Құралай сұлуы», Сәбиттің «Жетім қыз күйі» мен «Сұлушашы» жарияланып, оқушыны өздеріне еріксіз тартып алып жатқанда, әсіре тапшыл сыншыларға бүгінгі күнді өткен дәуір жұмарлап бара жатқандай көрінді және де «қызғаныш отын» өршіте түскендей бұл шығармалар, идеялық жағынан ірілі-уақты кателіктері бола тұрса да көркемдік жағынан ұтымды шығып жатты. Үлкен полотнолық көркем туынды берутенденциясын «Сұлушаш» қорытындылап, өзінің өміршеңдігін танытты. Бұл процесс көркемдік дамудың заңдылығына сүйенді, бірақ оны көптеген ақындарымыз түсіне алмай, «е, ескі тақырып оңды жазылады екен ғой» деген шалақ пікір тудырды. Бірқыдыру ақындар өз

әлдеріне карамай бүгінгі шындықтан аулақтауға тырысты. Рас, бұл жағдай көбіне «Сұлушаштан» кейін болғанымен де, оның алдында талай белгілері көріне бастаған болатын.

Әрине, ескі тақырыпқа назардың көп аударылуына белгілі дәрежеде қарсы болғанда әдебиет сыны үлкен сақтықпен, барынша әдептілікпен, ақтан қараны, жақсыдан жаманды айырып алумен, дұрыс жол көрсету бағытымен жүргізілуі керек еді. Алайда дөрекі социологизм, оның қолшоқпарына айналған ҚазАПП сыншылары әдептен аттап кетті. 1929-1932 жылдар арасында шығармашылыққа қиянат жасайтын, әдебиеттің өсуіне кеселін тигізетін сауатсыз, надан, дөрекі сындар, сын емес-ау, қара сойылдар көбейді, Сәбиттің «Сұлушашына» айтпағандары қалмады.

Осы кезеңде жазылған сындардың басым көпшілігі мазмұн мен түрді екі айырып қарады. Өз «пікірін» дәлелдеу үшін көркем шығармадан тарихи деректердің дәлдігін, географиялық атаулардың шындығын талап етіп, арифметикалық есептеулерді де қолданды. Автордың дүниетанымы, шығармасындағы айбынды позициясы еске алынбады. Сөзіміз дәлелді болу үшін енді «Сұлушашқа» жазылған сындарға көз салайық.

Ең алдымен әдебиет әлемінде артық-кемді болса да өз пікірін айта білген, жиырмасыншы жылдардың аяқ шенінде «Жылқышылар» атты повесть жазған Жұмабай Орманбаевтың «Сұлушашты» сынауына назар аударыңыздар. «Сұлушаш» жөнінде кейінгі уақытқа дейін айтылып келген, әсіресе М. Қайыпназаров қайталай беретін дөрекі пікірдің «априорлығы» осы сыннан басталды десек, жалған болмас. Ж. Орманбаев «Сұлушаштың» идеялық мазмұнын да, көркемдік қасиетін де, романдағы дәуір шындығын да, әдебиеттің көркемдегіш бояулары мен тәсілдерін де мүлде түсінбей, құрғақ саясатқа салынған.

Сұлушаш пен Алтай – көркемдік шеберлікпен нақыштана, кастерлене жасалған шын мәніндегі көркем образдар. Олар – бүкіл романның оқиғасын, оның сюжеттік арқауын қолына ұстап тұрған өр тұлғалар. Сыншы олардың әрекетінен, қарым-қатынасынан тек қана нәпсіқұмарлықты ғана көрген.

*Құмары басылмаған екі жастың,
Сүйісіп шөп-шөп етті тағы ерні.
Сұлушаш бір уақытта Алтайына
Бір алмас екі жүзді қанжар берді, —*

деген сияқты детальдардың мәнін ұқпайды да мынадай пікір айтады: «Тағы да шу дегеннен Сұлушаш Алтайды қаруландырады, өле-өлгенше өзінің құлы Алтаймен бірге болады. Біз өзімізге қарсы таптың еркегімен қас, әйелімен дос боламыз ба? Байлардың қыздары бізді қаруландырып, әкесіне, берген қайнына (өз табына) қарсы қырып-жоюға аттандырып отыра ала ма? Соншама ол әйел құл Алтайдың несіне қызығады? Сәбит қызды «махаббат», ғашықтық сүйретіп жүр деп айта ала ма, рахатта өскен, рахатта туған Сұлушаш мекнатқа неге тырысады? Бұл арасы өте қисынсыз. Бізге қарсы таптың әйелі де қас, еркегі де қас» (Жаңа әдебиет, 1929. №4, 72-бет). Бұл сияқты дәрекілікті «Жаңа әдебиет» журналының осы жылғы 11-12-сандарында шамасы 3 баспа табақтай болатын «зерттеуінде» Сейілбек Үсенов былай қоюлатады. «Алтайды ақын қанша дәріптегенімен ісінің бәрі жындылық... Алтайға мұндай сүйіспеншіліктің не керегі бар?.. тегінде Алтайдың дені дұрыс емес... Алтайдан үлгі алып, енді бізге «жынды» болу қалып па?! Біз олай сүйіспейміз, қиялды иман тұтпаймыз. Махаббатқа берілмейміз. Алтай өлмей-ақ Сұлушашты алды делік. Сонда кегіміз бітер ме еді? Пәле де болмас еді. Қыз алу-берумен таптың тартысы, кегі шешілмейді ғой. Не деген саяси сауатсыздық?!»

Бұл авторлар өздерінің «таптық» көзқарасының дәрекі социологизмге қалай ұрынып қалғанында шаруасы жоқ, осындай долбармен өршелене түседі, сүйіскен жарлардың ойы мен сезімі де, Сұлушаштың талай ғасырдан бері қазақ әйелдерін мал орнына ұстап келген ғұрыпты тас-талқан еткен моральдық ерлігі де, Алтайдың заманға, езушілер дәуіріне «махаббат тонын жамылған» қарсылығы да сыншылардың көзіне түспейді, оған мән бергісі де келмейді.

Бұл айтылғандарды «күрделі» мәселе деп түсінейік те, енді олардың көркем шығармадан не талап еткенін көрсетейік. Сыншылар тарихи дәлдіктің жоқтығына өкінеді. Қазақ байларының сыртқы түрі ептеп жаңаланғанымен, ішкі дүниесі сол қалпында қалғандығы Тілеубердінің жинақталған (обобщенный) образында екендігін қаперге де алмай, Қуандық руынан шығып, Қорғалжынды жайлаған Тілеубердіге түр, әрекет жағынан ұқсамай кеткендігіне қамығады. Ол ол ма, авторға географиядан да сабақ беруді талап етеді. «Сұлушаш»

оқиғасы Сібірде болады. Әуелі оқиғаны жазғанда осы күнгі Ақмола төңірегіндегі атақты өзен-көлдердің аттары жазылды. Оқиға бұлай басталғаннан кейін, бастан-аяқ кітаптағы жерлердің аттарын осылай етіп, елге мәлім болса да, мәлім болмаса да атаусыз қалдырмай айта кету керек еді» деген талап қояды.

Жарайды, тарих пен географияның әдебиетке байланысы бар-ақ дейік, ал енді арифметиканың не құны қапты? Сұлушаштың айқын портретін жасау үшін:

*Басына бәт құндыздан киді бәрік,
Тізеден қара шашты жіберді өріп.
Шеберге шашын ылғи маржандатты
Бір рет өргеніне бір ат беріп. —*

дейтін әсірелеу бар. Міне, осы арада сыншылар есепке кіріседі. «Шаш өруге қанша шеберлік керек, шаш өрушіні бір ат бермей-ақ жай жалдап алмай ма? Күніне бір ат, айына — 30 ат, жылына — 360 ат, Сұлушаш шашын 10 жасынан 18 жасына дейін өргізсе, 8 жылға 6480 ат береді екен» немесе Жетісу мен Сарыарканың арасын шақырымдап өлшеу, я болмаса «Ақмолада отыз мың жылқы біткен бай болған жоқ» деп статистикаға салыну — «Сұлушаш» романына жазылған сындарда әдебиетке пайдасын тигізетін пікірдің болмағандығын көрсетеді. Мәселе жалғыз даттаушылық қана болса, онда бүкіл қазақ кеңес әдебиетінің өркендеуіне, оның ең жауынгер солдаты Сәбиттің өсуіне бұл сындар тосқауыл қойды. 1929-1932 жылдардағы қазақ поэзиясының көркемдік-идеялық жағынан құлдырап кетуіне осындай сындардың кеселі қатты тиді.

Мұндайды оқыған әрбір ақын «Сұлушаш» үшін Сәбиттің көргені бізге де дайын екен ғой деп сезінді. Әлгі тақылеттес сыншылар мынадай қорытынды жасады: «Сұлушаш» романында мазмұн жағынан кәдеге асар жері қалмады десе де болады. Майда-шүйдені ірі қате пікірлер басып кетті. Сыртқы пішіннен ғана керегімізді алып, онда да кемістік жерінен үйрену керек. Сонан романның сыннан хабары бар орта, жоғары дәрежелі мектеп айналасында болмаса, жалпыға, бұқараға таралуы қауіпті. Теріс әуенге түсіріп жібереді».

Енді қандай ақын болып отыр дегенге келейік. «Сәбит бұрынғы бетінен айныды, құлпырды. Надандықты, ескішілікті, санашылықты, тағылықты дәріптеп, соны жырлап кетті. Романда айтқан өз жырына қарағанда осы жолы Сәбит надандыққа бас игіш, ескішіл, санашыл, дарашыл (яки топшыл), басқамшылдықты көтермелейтін ақын болып отыр.

Оның үстіне болмағанды болды қылып айтатын жері көп ұшырады, соған қарағанда «өтірікшіл» және көп жерінде оқиғаны оқиғамен байланыстыра алмай, бірін айтып болмай жатып, екіншісін бастап кетеді, соған қарағанда «салак», кей жерінде ебін келтіріп айта алмайтын жері болды, соған қарағанда «олак», көп жерінде қайталап айтатын жері көп, бұған қарағанда «қайталағыш», онан соң байлықты дәріптеп, оны әдіс ретінде де ұсынады — оған қарағанда «байшыл ақын» болып отыр» деген КазАПП тұсында «дәурені жүрген» сын шоқпарын кездестірмесіне көздері жетпей, көп ақындар шығармашылыққа нәр беретін бүгінгі тақырыпты да, ескі тақырыпты да жазудан бойын аулақ ұстауға мәжбүр болды.

Осы тұста жәреуке өлең де, тұрпайы еліктеу де, адам психологиясын ашуға бара алмайтын схемалар да туды — сайып келгенде, қазақ кенес поэзиясының бақшасында арам шөптер көбейіп кетті. Егер де сол кезеңдегі поэзияның дамуына шолу жасауды Саттар Ерубаевқа жүктесек, ол ешбір жасқанбастан: «Бұл күнде поэма жазбайтын ақын жоқ, ақын дегеннің өзін аз емес десек, поэма жазбайтын қазақ жоқ. Соңғы 4-5 жылдың ішінде «поэма дәуірі», «рапорт дәуірі» басталды. Ол поэмаларда не желі, не белгілі тақырып, не қызық айтылған оқиға, қадам көрсеткен қаһарман жоқ. Белгілі тартыс, анық образ, тұрпат-үлгі жоқ. Тек бастан түсіп, жадағайлатып, кара сөзді Құран оқығандай зулата береміз» деп түйіндер еді.

Сол кездегі эстетикалық танымның дәрекі социологияның «құлы» болып кеткені соншама, әр мақаласында Сәкен мен Сәбиттің қыр соңынан қалмағанмен, көп ретте әдебиеттің даму бағытына оңтайлы жөн сілтеген Ғаббас Тоғжановтың 1929 жылы «Әдебиет және сын мәселелері» деген монографиялық жинағында Сәбитке арнап тарау бергендігін, алғаш рет Сәбит шығармашылығын толық қамтып пікір айтуға талаптанғанын айта отырып, сын садағын «Сұлушашқа» қалай бұрғанын

көрсете кетейік. Жиырмасыншы жылдардың аяқ шенінде Ғаббас сыншы ретінде әбден мойындалған тұлға болғанымен, голошекиндік кезеңде қисынсыз белсенділік көрсетіп қалатын сәті аз болмайтын. «Ғаббас не дейді екен, қалай түсінеді екен?» деген елендеушілік көбіне-көп «Еңбекші қазақ» газетінің жауапты редакторлығымен байланысып жататындығын да ұмытпаған жөн.

Ғаббастың сыншы ретіндегі үлкен қатесі жаңа әдебиеттің туу, жетілу процесін көбіне-көп пролетарлық, яғни кәсіптік жұмысшыларды суреттеуге байланыстыра қарастыруы, қалың бұқараны, кедей-батырақты бейнелегендерді «ауыл қорасына» тығып қоюы еді. Сондықтан «шынынан Сәбит өзгерлерге қарағанда көркем әдебиетте пролетар тілегіне жақындаған ақынның бірі. Тапшылдық жолы, тап тілегі Сәбит өлеңдерінде ашығырақ айтылады. Сәбит, сөз жоқ, төңкерісшіл ақындарымыздың ең кедейшілі. Бірақ, Сәбит әлі нағыз пролетариат ақыны бола алған жоқ» (Ғ. Тоғжанов. Әдебиет және сын мәселелері. 1929. — 82-бет) дегенді оқып шошып кетпеңіздер. Кенесті орнатқан, тапшылдықты қоздырған, әсіребелсенділікке салынған Сәбит Мұқановқа Кеңес үкіметі құлағанға дейін де, кейін де кіжініп, бар ашуын Сәбеңнен алғысы келетіндерге жаңа әдебиетті жасаушылардың көрген күнін бастарыңа берсін деуден басқа ештеңе айта алмаймыз.

Сонымен, Ғаббасты «Сұлушаш» романына жақындатар сәтте осындай көріністерді аңғартудың айрықша мәні бар. Өйткені әдебиетке жанасып пікір айтқандарды былай қойғанда, профессионалдық дайындығы мойындалған, сөзінің қадірін асырған сыншының «Сұлушаш» жөніндегі ойында жөндемді бірдеме бар шығар деп дәмеленуге болар.

«Сұлушаштың» мазмұнын бұрмалай баяндайды. Сұлушаштың «Алтайға ғашық болуына шектенеміз. Мұндай болу үшін Алтайда жұрттан асқан дене, өзгеден үздік туған, өзгеше бір қасиеті бар адам болуы керек. Сәбит жырына қарағанда, бұларда жұрттан асқан ештеңе көрінбейді. Сұлушаш байдың кәдімгі ерке қызы, сылаңдаған әдемі кербез қызы, жалғыз қызы. Алтайдың да өз тұсындағы көп қойшы, көп жылқышыдан ұзап кеткен ештеңесі көрінбейді: жегені таяқ, баққаны қой, жаққаны отын, кигені құрым-жұрым, ішкені іркіт.

Осындай күйде жүрген Алтайға Сұлушаш оп-онай құмар бола қалады» (90-бет) деген сенімсіздіктің аяғын үлкен саясатқа бұрады. «Сәбиттің бұл поэмасында үлгі қыларлық ештеңе жоқ. Алтайдың қыз койнына барғанымен тап кегі біте ме?! Әуелі тап тартысын солай ұғуға бола ма?» деп ұзақ толғайды да, есіне «Мырзабек» әңгімесі түсіп кетіп, «қазаққа тиген Лола деген әйелдің қылығын сынап суреттеген. Сәбиттің қатесі – мешан-ка қылып жалғыз орысты ғана алуында, орыстың жақсы әйелін көрсетпеуінде» деп ұлттар достығын қорғап, орыс өкілдеріне жаны ашитындығын көрсетеді. «Сәбит пролетариат ақыны бола алған жоқ. Сәбиттің ең соңғы жазған «Мырзабегі» мен «Сұлушашы» мазмұн, пікір, идея жағынан кейін кеткендігін сипаттайды. Бұл жақсы емес. Сәбит бұл кемшілігін тез жоймаса, тез түземесе, «Мырзабек», «Сұлушаштағы» пікірімен Сәбит ілгері баспайды, кері кетеді. Пролетариат жұртшылығында мұндай пікірлі ақынның өркені өспейді» (96-97-беттер) деген саяси ауыр қорытынды жасады.

Бұл ой 1933 жылға дейін қоюлана түспесе, сейіле қоймағанын КазАПП-тың бірінші съезінде баяндама жасаған Мұстафа Қайыпназаровтың пікірінен анық көреміз. «Осы күнгі қазақ жазушылары туралы» деген негізгі тарауын Сәбиттен бастап Сәкен, Бейімбет, Ілияс, Ғабиттердің шығармаларын талдаудан гөрі, «мен алдымен жазушылардың қатесіне, кемшіліктеріне тоқталам» деп алғаннан кейін «Сәбит жас жағынан кіші, бірақ көп жазған. Көбіне ауыл, кедей, жұмысшы өмірінен жазады. Сәбиттің алған тақырыбы, айтқан мазмұны өте жақсы. Алайда көркемдік жағынан кемшілігі көп» деп алады да, ұйқысынан шошып оянған адамдай» Сәбиттің пролетариат дүниетануына үйлеспейтін, теріс өлең, романдары да бар. Мәселен «Мырзабек» ұлтшылдықты қоздырады, «Сұлушаш» санашылдыққа (мұратшылдыққа) шауып кетеді. «Елге барам» — обывательдікке жатады. «Жайлау үстінде» — феодалдық дәуірді мадақтайды...» деп Сәбиттің шығармаларына социологиялық ен салып, атақ таныпты. Және осыны съездің қаулысында атап көрсетіпті. Сәкенде «троиизм сарындары», Ілияс, Бейімбет, Сәбиттерде «ұсақ буржуазиялық санашылдыққа (идеализмге) салынғандық бар» деп (М. Қайыпназаров. Қазақ пролетариат әдебиетінің жай-күйі мен алдағы

міндеттері туралы. 1932. 15-16,34-беттер) түйіндепті. Өзгеріске ұшырамайтын үкімдей тұжырымдалыпты. Әдеби-эстетикалық таным-түсінік әбден дөрекі социологизмнің жетегінде кетпегендіктен Орталық партия комитеті жазушылар ұйымын қайта құруға қаулы алған-ды.

«Сұлушаш» романы дүниеге келгеннен кейін осындай саяси ой-пікірлердің атой салатынын ғана емес, шын көркем шығарма өзімен бірге өнімді де толымды сынды ала келетіндігін анық көрсетті. Қазақ әдебиетінің тарихында әуелі «Сұлушаш», отызыншы жылдары «Жұмбақ жалау» елуінші жылдардың бас кезінде Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы қазақ әдеби сынының азулы да шапағатшыл болатындығын танытқан-ды.

Осындай үрдістің «Сұлушаштан» басталуы оның сорлылығы емес, кезеңдік сипаты бар туынды екендігінен болатын. 1929 жылдың өзінде «Жаңа әдебиет» журналының 4-санында «Айтыс, сын» бөлімінде Жұмабай Орманбайұлының көлемді талдау мақаласы жарияланды. Әрине, автордың «Сұлушаш» романының қадір-қасиетін тани алмағандықтан туған қияс ойларын былай қойғанда елеуге тиіс, тіпті өзінің мән-мағынасы, көркемдік сипатымен қолға еріксіз қалам алдырудың өзі ол шығармаға абырой. Сынға ілінген шығармада ой қозғарлық, пікір түйіндерлік қасиет болғандықтан кейін ғана қолға қалам алынады. Сондықтан шығып жатқан шығарма жайында айтыс, дау-дамай болып жатса, онда әдебиеттің әлеуметтік парызы мәнді орындалып жатқанының белгісі болмақ. Қазақ кеңес әдебиеті тарихын зерттеп жүргенде көркем шығармаға жиырмасыншы жылдары осыншама ұзақ сын жазылып, кең орын берілгенін «Сұлушаштан» ғана көрдік. Жұмабай Орманбайұлы «Жаңа әдебиет» журналында үнемді араб әрпімен табаны күректей-14 бетке мақала жарияласа, 1929 жылы 11-санында Сейілбек Үсенұлы 14 бетке, келесі 12-санында 19-бетке «Сұлушашқа» сын жазды. Олардың бет санын әдейі келтіріп отырмыз. Әдеби сынымыз жанрлық жағынан қалыптаса, ал әдебиеттану ғылымымыз туа бастаған шағында мұндай дүниелердің жазылып, әр қилы ой-пікір айтқанына қарамай жариялануының өзі айрықша құнды және қуанышты көрініс.

Сейілбек Үсенұлының шын мәніндегі зерттеу еңбегі тарау-тараушаларға бөлініп, оқушының назарын белгілі мәселеге ыңғайлап отырыпты. «Сынау алды» деген кіріспесін Әбділла Тәжібаевтың:

*Сын күшейсін, мін түзелсін,
Сыннан өтсін сан жұмыс.
Сыналмасын кемдік жері,
Мінсіз болсын бар жұмыс, —*

деген шумағын жазар сынының әлқиссасы етіп алып, «Жазғанымыздың дұрыс-бұрысын оқу барысында өздеріңіз аңғарарсыздар. Орынсыз байбалам салып, ақынның жеке басына шапшымаспыз, теріс жері болса аяушылық етпеспіз деп ойладық. Дұрыс сынаудың бет алды осы болар. Орынсыз шашпау көтермелейтін яки жерге соғатын мінезден де аулақ болармыз» (№11, 68-бет) дегенінен-ақ біраз сыр аңғарылып қалуға тиіс.

Зерттеу-талдау мақаланы «Мазмұны», «II бөлімі», «III бөлімі», «IV бөлімі» деген тараулары «Сұлушаш» романының бар сюжеттік оқиғасын тәптіштей баяндағанынан хабар берсе, «Пішініне сын» атты тараушасындағы «шығарманың мінсіз болуы жалғыз сыртқы пішінінің әдемі, яғни мазмұнының мәнді болуымен ғана бітпейді» (71-бет) дегені теориялық дайындығынан хабар береді де, композиция шарттарын, яғни образ жасауға қажетті жайларды біршама білгірлікпен баяндайды. «Оқиға таптыкі ме? Көптікі ме?» деген тараушадан бастап шиыршық ата бастайды. Сәбеңнің «жалғыз-ақ табынатын тәңірім менің» деген «Кілт» тарауынан үзінді алады да, «ауызбен айтылғанды іс жүзіне асырмаған. Тап-тап деп зарлап келеді де, романда тапшылдыктан шығып кетеді» (75-бет) деп ауыр-ауыр қорытындылар жасайды. «Сүйісу мен жолығысу жайында» ұзақ толғап, мұның өзі «Қандай сүйіскендік?» деген тарауда тәптіштеуге көшеді. Сұлушаш пен Алтай «сүйіскенмен қосылуға мүмкіндік бар ма? Бола қалған күнде де бұл сүйіскендіктің бізге керегі қанша деп қарастырамыз» (№12, 68-бет) дегенде іш тартып алмасқа шараң қалмайды. Өйткені «Алтай тап үшін емес, қара басының қамына сергел-

дең болып жүр» (69), «мұндай сүйіспеншілікті еңбекші елге дәріптей көрсететін қаншалықты керегі бар?» (72-бет) деп шұқшияды да, «Үлгі үшін дейді» тарауында социологиялық ағаш атқа теріс мініп алып, «Алтай өлмей-ақ Сұлушашты алса тап кегіміз бітер ме еді?» деп адами сезімнен алыстай береді сыншы.

Мақаланың «Қайсар кім?», «Ата-анасы жайында», «Бүркеп кеткен», «Анықтай кетейік» тарауларында айтпаған сөзі қалмай, «Қорытындыда» «Сәбит бұрынғы бетінен айныды, құлпырды, надандықты, ескішілікті, санашылдықты, тағылықты дәріптеп, соны жырлап кетті» (85-бет) деген түйінін әрі қарай жалғай түседі де, Сәбит «осы айтқандарымызды ескеріп, бұрынғы бетіне қайта түсіп, мына қаталықтарынан оқып, келешекте нағыз еңбекші жұртшылығының ақыны болар деп тілек қыламыз. Көрсеткен жолдастығымыз осы!» деп екпін басқан екен.

Міне, осындай сыннан кейін махаббат жайында шығарма жазып, көңіліңнің күйін шертіп көр! Расында, кеңес заманындағы ақындардың пенделік сезімдері жоқ, тек идеямен күн көрген жандар емес еді ғой. Осындай сындың салдарынан тапшыл мазмұнға толы шығармалар жазылмасқа шара қалмай қойған-ды. Сәбиттің кейінгі поэзиясында, Ілияс, Бейімбет, Асқар, Тайырларда идеялы жырлардың басым болуы осыдан еді.

Осы мақалаларды жариялап отырған «Жаңа әдебиет» журналы редакциясының «Сын жазушының жауапкершілігін мойнына ала алмайды. Оның үстіне қорытындысындағы кейбір жерлерге қосыла алмайды. Кімге болса да сын жазуға журнал орын береді. «Сұлушашқа» осымен үш рет ауыр сын жазылды. Ендігі сөзді жауап ретінде Сәбиттің өзінен күтеміз» (86-бет) дегендері көркем шығармаларға көбірек көңіл бөлетіндігін аңғартқанмен, қабындап қаулап келе жатқан науқандар мен қиястықтар ақын-жазушы мен сыншыларды саясат арнасына көбірек бұрып жіберді де, бай-манап, олардың қыз-қырқындары суреттелген шығармалар байшылдыққа апаратын сокпактай көрінді. Осындай кінәден Сәбит көпке дейін арыла алмады. Профессор С. Макпыров: «Сұлушаш» — әлеби сында көп сөз болған туынды. Роман жарық көргеннен (1928) кейінгі 7-8 жыл ішінде сыннан әділ бағасын ала алма-

ды, керісінше, «еңбекші таптың мүддесіне жат шығарма» деген үкім шығарылды, авторы айыпталды. Теріс сынның ықпалы соншалық, С. Мұқанов «Сұлушашты» «жазу қателігім» деп «мойындауға» да мәжбүр болды» дейді. (Қазына: Арыс, 2004. — 67-68 беттер).

Ал Сәбит Мұқановтың көркемдік шеберханасын терең және білікті зерттеген, төрт-бес монографиялық еңбек жазған профессор Құлбек Ергөбек «Сұлушаш» даңқынын жайылуын «Қазақ даласын күңіrentкен дастан» дейтін тарауда көптеген деректермен, оқиғалармен дәлелдей келіп, әсіресе Сәбеннің өзі жазып кеткен жан сырларымен жарқырата көрсетіп, әрбір жаңа басылым жасарда мұқият тексеріліп, толықтырып отырғанын, тіпті төртінші түзетуден кейін автордың үлкен үміт артқан шығармасын әрқашан есіне алып, үйтсем-бүйтсем-ау дейтін пиғылын Сәбеннің алғаш рет оқушыға ұсынар кезде, 1928 жылы 2 қарашада жазған қағазынан «әйтеуір осы «Сұлушашқа» көңілім бір толмай қойды. Осымен 5-6 рет жаздым білем. Жазған сайын бір жері кем қалған сықылданады да тұрады» деген үзінді келтіріп, кезеңдік шығармаларына әлсін-әлі оралып отырғанын «1926-1948 жылдар аралығындағы шығармашылық шарықтау сәттері өз ісіне көңілі толмай, іштей мүжіліп күйзелген, ширығып қайта оралған шамырқанған кездері халықтың ғашықтық, лиро-эпикалық жыры — «Сұлушаш» Сәбитті, Сәбит жырды байытты, дамытты, жетілдірді» деп ой қорытуы көркемдік-эстетикалық тұрғыдан да, тарихи-этнографиялық жағынан да дәлелденген екен (Қ. Ергөбек. Сәбит Мұқанов. Санат, 2000. — 126-130 беттер).

Әке бар баласын жақсы көргенмен, біреуінен көбірек үміт күтетіні сияқты, Сәбеңде өзін зор ақын, үлкен жазушы ретінде танытып, көпшілікті мойындатқан «Сұлушашты» айрықша құрметтепті. «Қазақ даласын араласам рахатқа батамын» дейтін Сәбең кезекті сапарында Жезқазған — Ұлытау маңындағы Қаракеңгір, Сарыкеңгір бойында ескіден келе жатқан ескерткіштің біріне «мынау Сұлушаштың белгісі, соның сағанасы» деп танба салыпты. Жазушы: «Солай болсын, халайық» депті. «Үні жалынышты, көзінде жас тұрды дейді» қасында болғандар (бұл да сонда, 135-бет). Бұл енді автор мен кейіпкердің бауырласып кеткен ең қымбатты сәті ғой.

Шын көркем шығарма кейде авторының ынғайына, ойлағанына көнбей, өз бетімен өмір сүретіндігі белгілі. Қазақтың ғасырлар бойы жасап келе жатқан жыршылық дәстүрі «Сұлушаш» романын той-томалақ, ойын-сауықтың көркі етіп, талайлардың жырлағанын естіген, көрген адам қазақта аз емес. Соның бірі, бүкіл Қазақстанға белгілі ұстаз Ғ.Зариповтің 1970 жылы 23 сәуірде Жәнібек ауданының газеті «Октябрь туында» шыққан әдемі мақала-эссесі осыған мықты куә.

Сонымен қатар шынайы шығарма айқыш-ұйқыш пікір таласын тудырып жатады. Бұл жағынан келгенде Сәбеңнің «Сұлушашы» қазақ әдебиетіндегі кеуделі шығармалардың алдын бере қоймайтынын осы ұзақ-сонар баяндаудан аңғарып отырған боларсыздар.

«Сұлушаш» жөніндегі сындардың «дәмділеріне» тоқтаған уақытта қазақ кеңес поэзиясының қалыптасу дәуірінде шоқтығы биік болған көркем шығарманы кезінде түсіне алмағандық та, яғни қазақ әдебиетінде новаторлық желіні мықтап тартуға «Кеңесстан» мен «Көкшетауға», «Құралай сұлу», «Майкөл тамына» білек күшін қосып, болашағы үлкен жаңалықты орнықтыруға айқын бағыт ұстаған Мұқановтың шығармашылық табысы көп қиындықты жеңіп, уақыт сынына төтеп бергендігін, әлгіндей сындардың әдебиеттің өркендеуі үшін қаншалықты кесел болғандығын аңғартса керек.

Енді романның күрделі шығарма есебінде қазақ поэзиясындағы кезеңдік маңызына аздап болса да назар аударған жөн. Көп сыншылардың көзіне түскенімен, көңіліне оралмаған бір кішкене фактіні келтіре кетейік. 1927 жылы 14 сәуірде Қызылордадағы Одақтар клубында әдебиет кеші болды. Әдебиетпен шұғылданушы, оны қадір тұтушы астана жұртшылығы, акын-жазушылар клубқа сыймай кетті. Ол кеште «Қазіргі әдебиеттегі бағыттар туралы» проблемалық баяндама тыңдалып, бірқыдыру акын-жазушылар өздерінің шығармаларын оқығанды. Сонда «Сәбит «Сұлушаш» деген поэмасының 3-тармағын оқыды. Бұл поэманың әсері күшті болды, — деп жазды «Еңбекші қазақ» газетінің репортері, — өйткені халық поэманың түгелімен оқылып шығуын тілек қылып, қол шапалақтап қоймастан сұрады. Бірақ кештің ақыры бұл емес, бастамасы, келесі бейсенбіде тағы оқылады деген соң ғана

қанағаттанды» дегенді сыншылар қаперіне алмаса, оқушы қауым ондай оқиғаның болған-болмағанын білмей-ақ, іштей қуанды, көршісіне әңгіме қып айтып берді, бірден-бірге құлақтанып, роман бүкіл қазақ даласын түгелдей аралап шықты, сөйтіп, халықтық шығармаға айналды. Халықтың көпшілігі Сәбитті ол туындының авторы деп білсін-білмесін, жадына сақтасын-сақтамасын «Сұлушашты» екі адам бас қосқанда әңгімелеп отырған. Ет жүрегі елжірегіш аналардың Алтай мен Сұлушашқа көз жасын төккенін, ал құрбы-құрдастарының кара түнек дәуірге қаны кайнап, кекшілдене түскенін көргендер аз болмаса керек.

Мұның сыры неде еді? Оның ең негізгі оқиғаларының халық өмірінен алынғандығында және сол өмірдің реалистік бояумен көркем сөз өрнегіне шебер түсірілгендігінде. Мұндай пікірді жұрттың бәрі де айтқан, айтып та жүр. Енді сол жалпыламаны нақтылай көрсету қажеттілігі тумак.

«Сұлушаш» — мазмұны мен көркемдік түрі диалектикалық бірлікте шыққан шығарма. Халық өмірінен алынды деген уақытта оның қазақ елінің тіршілігінде болған осындай көптеген оқиғалардың ең мәнді жағын, ең сипатты көріністерін ерекше ұқыптылықпен жинақтай, қорытындылай (обобщение) жырланғанын, яғни Энгельстің пікірімен айтқанда, типтік кейіпкерді типтік жағдайларда суреттей алғандығын еске аламыз. Тілеубердінің, Сұлушаштың, Алтайдың Қорғалжын даласында болған-болмағаны ескеруге тұратын нәрсе емес. Олардың қазақ халқының өмірінде болғандығы тарихи шындық. Мұндай трагедия тағылық жайлаған елде жиі кездескен типтік құбылыстар екендігі аян. Міне, осыны кеңес акыны заман шындығына сай өткен өмірге бүгінгі күннің талабы деңгейінен қарап, баға беріп, реалистік негізі мықты, шын мәніндегі көркем шығарма тудырды.

Мәселенің ендігі үлкені және шешуші саласы — ақын шеберлігінде. Сәбит нақты көркем образдар жасауды мақсат етті. Ол үшін қазақ тілінің лексикалық байлығын толық пайдалану мен қазақ поэзиясында ғасырлар бойы қалыптасып келген дәстүрлерді барынша толық және шебер қолдану қажет.

Автордың идеялық көзқарасын ашатын «Кілт» деген толғаудан дәйексөз алына-алына жауыр болғандықтан, басқа

тұстан мөлдір поэзияның үлгілерін келтірейік. Сұлушаш портреті:

*Қаламмен жалғыз сызық тартқандай боп,
Қиылды қара пүліш қиғаш қасы.
Қарақат көз, қыр мұрын, ұзын кірпік,
Тістері меруерттің тізген тасы.
Бетінен нұры бөртпін, қаны тамған.
Толқыған сұлу айдай кесер басы...*

не болмаса сезім күйіне балқыған пейзаж:

*Қарақат төне қарап мөлдіреді,
Жасыл жапырақ перде боп желбіреді.
Тал бетінде қызарып шыққан гүлдер
Шайқалып, нарттай жанып үлбіреді.
Бұтаққа қонып алып бұлбұл сайрап:
«Ұзақ болсын қуаныш, сүйіс», — деді.*

Иә болмаса ән әуеннің қуаты:

*Ол әнді күміс көбік көл тыңдады,
Құлпырған астау жонды дөң тыңдады.
Бөлмейін дегендей-ақ зарлы күйді
Тына қап жұпар иісті жел тыңдады.
Көзінен мөлдір жасы мөлт-мөлт тамып,
Буланып шық басқан жер тыңдады, —*

деген сияқты поэзия маржандары романның өн бойына тізілген. Романның тіл шеберлігі — ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет үлгілерінің шығармашылық жолмен қисынын тауып қиыстырылуының, бөлінбес бірлігінің нәтижесі.

Роман тек тіл көркемдігімен ұтты десек, онда шеберліктің бір ғана жағын көрген боламыз. Сәбит «Батырақ» пен «Октябрь өткелдерінде» жеріне жеткізе алмаған сюжеттік желі тарту амалын осы жолы меңгергенін айқын танытты. Романның қасіретті, тіпті трагедиялық сюжеті ылғи нық тартылып, ширай түсіп, бірден-бірге өрби береді. Көркемдік сарын мен

тәсілдердің бәрі де сюжетті ашуға жұмсалады да, кейбір кем-кетіктерді аңғартпай тастайды. Мысалы, Қайсардың Алтайға өмірлік серік боламын деген жерінде артық сөздер ға-на емес, Қайсардың өресі жетпейтін революцияшыл пікірлер де бар. Сондай-ақ Алтайдың ата-анасымен қоштасуы да артық, өйткені «Жорық» бөлімінің 2-тармағында:

*Жүр, Қайсар, жаудан бұрын елге барам,
Баласын ақтық сүйсін сорлы ата-анам!
Сонан соң Сұлушаш пен Ермагімді,
Жер шетіне кетсе де іздеп табам, —*

деген шумақ бүкіл бір тармақтың міндетін, әке-анаға деген сүйіспеншілікті көрсету міндетін емін-еркін атқарып тұр. Қайталаудың үстіне, осы тармақта Сәбит ауыз әдебиетінде жауыр болған баяндаудан әрі бара алмай, сюжеттің динамикасын бір сәтке әлсіретіп алған. Романның өн бойындағы осындай бірді-екілі кінәраттарды Алтайдың бақсы болып келуі немесе дұшпандарының қолына түспей мылқау табиғат күшінен жеңілу сияқты тамаша шешімдер «жұтып» жібереді де, романның бүкіл сюжеттік желісін шарықтау шегіне жеткізеді.

Ерекше атап айтатын бір мәселе — романдағы жанды пейзаж. Табиғат көріністері, долы өзен, ашық аспан, түнерген бұлт, қара түнек түн, жайма-шуақ күн, күлімдеген ай, шаңы шыққан сахара, «парсының масаты кілеміндей» құлпырған жазықдала — осының бәрі романдағы негізгі кейіпкерлердің іс-әрекетіне, ой-арманына, көңіл-күйіне қарай әр түрлі өнмен, бояумен сюжет желісіне шырматылып, жанды бейнеге айналған.

Міне, осы сияқты көркемдік әдістер мен тәсілдер қазақ кеңес әдебиетінде шын мәніндегі көркем образдарды — Сұлушаш пен Алтайдың, біршама Қайсардың образдарын тудырды. Образдардың тұлғалы, өрен болып шығуында автордың бар назарды негізгі кейіпкерлерге аударып, Тілеуберді, Байбосын, Берден, Айжан, күйеу, Алтайдың әке-шешесі, тіпті Ермактердің бейнесін жасау мақсатын көздемеуі шешуші рөл атқарған. Автор аз да болса саз болсын деген принципті қатаң ұстаған. Сөйтіп, Сәбит Мұқанов жиырмасыншы жылдардағы қазақ поэзиясының эпикалық саласын өлеңмен роман жазу

арқылы қанаттандырып, қазақ әдебиеті тарихында көркемдік дәуір жасады, кезеңдік шығарма берді.

Мұның классикалық сипаты Сәкен Сейфуллиннің реалистік астары қалың асқақ романтикамен заманның образын жасауы, Бейімбет Майлиннің сюжетті шағын өлеңдермен ұлттық сипаты айқын жағымды кейіпкер — Мырқымбайды, Исаның қас сұлу Құралайды, Сәбит Мұқановтың Сұлушаш пен Алтай сияқты нағыз көркем образды жасауы, сондай-ақ поэзияның ішкі жанрларының өркендеуі, жаңа мазмұнға сай жаңа түрі іздеудің пәрменділігі — қазақ кеңес поэзиясының қалыптасқанын және көркемдік дамудың даңғыл жолына түсіп, биік шыңдарға көтерілу процесінің басталғандығын айқын танытатын әдеби факторлар.

Қазақ кеңес поэзиясының қалыптасуы әдебиетіміздің профессионалдық арнаға түскендігін анық аңғартады және осы процессте поэзияның жетекші жанр болғандығын көрсетеді.

Бұл қорытынды отызыншы жылдарда қазақ мектептеріне арналған оқу құралдарында, оқулықтарында үнемі жазылып, кейінірек жасалған тарихтарда, очерктерде айқын тұжырымдалып отырды. Өзінің қатар құрбыларының уәлі аузынан шыққан ойлар оны еселей түсті. Жәреуке сөзге бармайтын, берген бағасының жан-жағын өлшеп айтатын Ғабит Мүсіреповтің: «Дәуірдің кесек қорытындысы — «Сұлушаш» романы. Сәбиттің бұрынғы поэзиясының бәрінен жоғары, өте көркем жазылған, кең тынысты, серпінді ақындықтан туатын еңбек «Сұлушаш» қазақ кеңес поэзиясының іргесін бекітті. Өлеңмен жазылған «Сұлушаштың» ерекшелігі кейін қайталанбаған, енді қайталанбас қымбатты шығарма» (Ғ. Мүсірепов. Суреткер парызы, 1970. — 221-222-беттер) немесе Мұхтар Әуезовтің «Көркемдік сапасы бойынша аса ірі шыққан дастаны — белгілі «Сұлушаш» (Кәдімгі Сәбит Мұқанов, 1984. — 9-бет) дегенінен кейін келтірер дәлеліміз азайып қалғанмен, қалыптасқан тарихтардан бір пікірді келтіре кеткеннің артықтығы жок.

«Қазақ әдебиеті тарихы» атты көлемді еңбектің 3-томының I кітабында: «Сұлушаш» көркем образ жасау мәселесін шебер шешкен, қазақ поэзиясының жаңа өрге шыққандығын танытқан кезеңдік шығарма» (1967, 92-бет) деген тұжы-

рымдарды қай еңбектен болсын кездестіреміз. Түп-тура отыз жылдан кейін «Сәбит поэзиясының шарықтау шегі — «Сұлушаш» поэмасы. Бұл тек өзінің ғана емес, бүкіл қазақ кеңес әдебиетінің табысы. «Сұлушаш» — мазмұнына түрі сай бірінші сюжетті поэма. Оның тарихи мәні, үлкен құндылығы да осы» (М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты шығарған «20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті» (Жаңаша бажайлау. Ғылым, 1997. — 80-бет) деп түйінделді.

2000 жылы ЮНЕСКО-ның шешімімен Сәбит Мұқановтың 100 жылдық мерейтойына әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті халықаралық арнайы ғылыми-теориялық конференция өткізгенде ректор, академик, қазақ әдебиетін жақсы білетін экономист-ғалым Көпжасар Нәрібаев «Қазақ әдебиетіндегі алып тұлға» деген баяндамасында «ғасырлар бойы өзіміздің рухани азығымыз болып келген поэзияда «Сұлушаштай» керемет шығарма берді. Сәбит Мұқанов өз халқымен бірге мәңгі жасайтын алып тұлға» (Сәбит Мұқанов және қазақ әдебиеті. Қазақ университеті, 2000. — 6-7-беттер) деген тұжырымның өзгермес қағида екені баршамаызға түсінікті.

Бұл ойлар «Сұлушаш» романының тарихтағы орны, көркемдік құны, әлеуметтік мәні жайлы болғанмен, оның жасалу, дүниеге келу жолына да аялдай кеткен дұрыс. Сәбиттің жазушылық шеберханасының бүгесі мен шүгесіне шейін білетін профессор Құлбек Ергөбектің «Құбылып соққан замана желі-ай...» деген эссесінде «Дүниеден қайтарынан біраз бұрын жазушы Ғабит Мүсірепов халықтан «Сұлушашқа» сұрау салып іздегені, іздеттіргені жадымызда» (К. Ергөбек. Сәбит Мұқанов. Санат, 2000. — 281-бет) деп хабарлайды. Мұны Ғабеннің қазақ теледидарынан сөйлегенінен естіп, «Қазақ әдебиеті» газетінде: «Мен өзім үш кітапқа жоқтау саламын — Қазанда шыққан «Абай» жинағы, «Сұлушаш» поэмасы, орыс әрпімен басылып, қазақ тілінде шыққан «Енжіл» 1917-1921 жылдары Пресногорьков жоғары дәрежелі бастауыш мектебінде болушы еді.

Тозығы жеткен «Сұлушаш» кітапшасы Обаған бойындағы «Жаман тымақ» елі, Сеймолда Қарасарт ұлының қойнында жүреді екен. Өзі хат танымайды. Мен оқыдым, ол жаттап алып айтатын болды» (10 көкек, 1981) деген сөздердің ар жағында

ізвестіретіні, тіпті «Сұлушаш» романына 1928 жылдан 1973 жылға дейін күдік келтірер сөз айтылмағаны қалай деп ойға қалғандар аз болмады. Тіпті Сәбең шығармашылығын жан-жақты зерттеп жүрген Құлбек Ергөбек: «Бүгін халық «Сұлушашын» Ғабен іздеп отыр. Не мақсатпен іздегенін бір құдайым біледі. Әйтеуір іздеп отыр» деп үрейлене таңданады.

Жарты ғасыр мұрағат ақтарып, революцияға дейін шыққан кітаптардың көбін көз алдымнан өткізіп, газет-журналдарды сүзіп жүргенде кездестірмеген дерек, әсіресе «Сұлушаштын» кітап болып шыққаны біреу болмаса біреудің көзіне түсуге тиіс еді, тіпті Сәбеңнің өзі іздеуге тиіс қой. Сонда қалай? Жарияланған дүниені жым-жылас етуге партия мен үкімет шешім қабылдаған жоқ қой. Болар-болмас сыбысы болса, Сәбеңнің өзі аңқылдап отырып айтып қояр еді ғой. Әзірге біздің білетініміз «Аққан жұлдыз» романының үшінші кітабын жазуды тоқтатып қойып, тарихи және этнографиялық шолу «Халық мұрасын» ұсынғанда Сәбең қазақтың баспа бетін көрмеген махаббат жырларынан менің естігендерім: «Мақпал», «Сұлушаш», «Балқия-Жиенбай» ауылдас ақын Қабанбайдың Ғабдолласынан бала шағымда естіген ем» дегені бар. Ал «Сұлушашты» баяндағанда айттырылған «күйеуі сұр қасқа таз болған соң Алтай атты бір сал, маңғазбен ойнап-күліпті. Соны сезген «Сұрқасқа» қалыңдығы Сұлушашты зорлықпен алмақ болады. Жырдың аяғы ертегіге ұласып, қыз үйрекке айналып қашады, Сарқасқа қаршыға болып қуады. Алтай да бірге қуып, Сарқасқадан бұрын іледі де, мақсатына жетеді. Мен жазған «Сұлушаш» поэмасы басқаша идеяға құрылған» дегені (С. Мұқанов. Халық мұрасы. Қазақстан, 1974. — 138-бет) аздау болса, Сәбеңнің: «Мен маңғаз Алтайды құлдың баласы, өмірі кісі есігінде мекхнат көрген батырақ еттім. Құлдың баласына ғашық Сұлушаш сүйіктісімен бірге елге сыймай, тауға барып паналайды. Мерт болады. Қайсар, Еремектерді жанымнан костым да, сюжет құрдым» дегенді оқығанда екі классиктің қайсысына сенетінін біле алмай дал болуы да ғажап емес.

Сәбиттану ілімінің ғылыми негізін мықтап қалаған, дүние қусырылып бара жатқан 1960 жылы «Жазушы және өмір» деген алғашқы монографиялық зерттеу жасаған және осы еңбегі

үшін филология ғылымдарының докторы, профессор атағын алған аса білікті ғұлама Темірғали Нұртазин «Сұлушаш» романы ел аузындағы аңызға негізделіп жазылғанын, аңыз толық күйінде сақталмағанын әрі жазып алынбағанын тек оның «Көкейкескен» күйі түрінде танымал» болғанын (1960. 47-бет) ескерткен-ді.

Шығарманың туу тарихын дұрыстап зерделеу, әрине, ғылыми тұрғыдан қызықты да машақатты болғанымен, оқушының көңіліне күдік сеуіп тастайтындай да әсері болмақ. Міне, осындай жағдайда 1936 жылы 13 қаңтарда өндіріске жіберіліп, 20 ақпанда шығуға қол қойылған «Толық шығармалар жинағының» 2-томында «Сұлушашты мен ел аузында жүрген ертегі түрінен өлеңге айналдырып ем» дегені нағыз адалдықтың, мәдениеттіліктің белгісі.

Жиырмасыншы жылдары «Сұлушаш» әдебиетті ауызша қабылдаудан жазбаша әдебиетке, жанаша ойлауға, профессионализмге көшіріскен көшелі туынды. Ол ауыз әдебиетіндегі дастандық дәстүрден роман, поэмаға көшудің бір үздік үлгісі. «Сұлушаш» – дәуір жасаған бақытты шығарма. Әдебиетіміздің алғашқы биігі.

Сәкен мен Сәбит. 1928 ж.

Сәбит Мұқанов. 1919 ж.

Кәкіш пен Сәбит. 1940 ж.

Советтердің I съезіне келген Ақмола делегациясы ортасында.
Төмендегі қатарда солдан бесінші отырған – Сәбит Мұқанов

Оңнан төмендегілер: Әбдірахман Бекішев, Елжас Бекенов, Қалмақан Әбдіқадыров. Отырғандар: белгісіз, белгісіз, Сәкен Сейфуллин, Хамза Жүсіпбеков. Тұрғандар: белгісіз, Сәбит Мұқанов, белгісіз, белгісіз, белгісіз, Бәделхан Тұрсынбаев

Орынбор рабфагінде. Екінші қатардағы үшінші – Сәбит Мұқанов

Отырғандар: Қалижан Бекхожин, Сапарғали Бегалин, Сәбит Мұқанов. Тұрғандар: Хамит Сапарғалиұлы Бегалин, Нығмет Ғабдуллин. 1969 ж.

Сәбит Мұқанов, Николай Анов. Тұрғандар: Есмағамбет Ысмайылов, Ғайниден Мұсабаев, Қапан Бадыров, белгісіз, Әбділда Тәжібаев, Зейін Шашкин

Мәриям мен Сәбит

Сәбит Мұқановтың отбасы (оңнан солға қарай): Арыстан, Сәбең, Бақытжан Арыстанұлы, Нелля (Арыстанқызы), Мәриям апай, Алтай. Тұрғандар: Энгелина Ғабитқызы (Сәбеңнің келіні), Ботажан, Жанна, Баян, Хасама мен Марат. 1957 ж.

“Правда” газетінің тілшісі болып жүргенде майданда кездескендер: Сәбит Мұқанов, белгісіз, Мәлік Ғабдуллин, Хакім Бекішев. 1943 ж.

Алдыңғы қатарда екіншісі – Сәбит Мұқанов, бесіншісі – Кенен Әзірбаев, тұрғандардың үшіншісі – Тайыр Жароков, төртінші – Ғафур Ғұлам, бесінші – қарақалпақ ақыны Жұмагелдиев, жетінші – Шахмет Хұсайынов. 1960 ж.

Жас жазушылар жиынында

Бүкілодақтық жазушылар съезінің делегаттарымен бірге.
Екінші – Сырбай Мәуленов, үшінші – Сәбит Мұқанов

Сәбит Мұқановқа Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданында шың сыйлаған (“Сәбит шыңы”) елдің ақсақалдары ортасында

Сәбит Мұқановтың 60 жылдығына Қарақалпақ елінен жеткен сәйгүлікті тапсыру сәті. Солдан: Тұрсынбек Кәкішев, қарақалпақ ақындары Райымбердиев, Жұмағалиев, ат үстіндегі Бақытжан Арыстанұлы Мұқанов, қарақалпақ халық ақыны Садық Нұрмұхамедов, Ғали Орманов, Сәбит Мұқанов, белгісіз, Арыстан Сәбитұлы Неллямен. 1960 ж.

*Төртінші тарау***ШЫҢҒА ШЫҒУ**

1960 жылы Сәбеңнің туғанына 60 жыл толуына арналған мақаламда «Адақандар» романы С. Мұқановтың басы бүтін қара сөзге көшуін аңғартып қана қойған жоқ, сонымен бірге профессионалдық әдебиетті жасау үшін алымы мол, тынысы кең прозаны ерекше өркендету тенденциясын тудырды» деген пікір айтып ем. Той өтіп, ыстық-суығы басылған күндердің бірінде Сәбеңмен дидарласып қалдым.

— Әй, Тұрсынбек, — деді өзінің қуақыланардағы тарғыл даусымен. — Сен мені мақтадың ба, боқтадың ба?! — Таң-тама-ша болып, бетіне қарап калсам керек, — шошыма, онша ештеңе бұлдіре қойған жоқсың. Сонда да... — деп біраз үзіліс жасап, — сен анау «Қазақ ССР Ғылым академиясының «Вестнигінде» жазған мақаламда «Сәбит «Адақандардан» кейін ақын болудан қалды» деген пікір айтыпсың. Осы ойыңа келісерімді де, келіспесімді де білмей, ойланып жүрмін. Мен өленді әлі күнге дейін қойған жоқпын, сәті келген тұста жазып-жазып тастаймын, — деп таяғына екі қолын бірдей салып, тақиялы басын қисайта қарады. Қуақы күлкі көзінен аңғарылмайды. «Жарқын жұлдыздар» атты кітабын баспаға дайындауға көмектесіп, тонның ішкі бауындай болдым ғой деп жүрсем де, мына сауалына не дерімді білмей, едәуір ойланып қалдым.

— Тап солай деген болармын.

— Сылап-сипауың басқаша, мәні солай!

— Қазақ кеңес әдебиетінің қалыптасу дәуіріндегі шындықтар тұрғысынан қарағанда солай да шығар. Сіздің өлендеріңіздің, әсіресе «Майға сәлем» мен «Сөз — кеңестік армия» шығармаларыңыздың кезеңдік мәні бары рас, бірақ Сіздің шығармаңыздың жетекші арнасы «Адақандардан» кейін прозаға ауған сияқты, — деп күлімжи бастап ем, жанға жайлы қуақы күлкі көзіне оралып:

— Қысылма, қысылма, ойынды дәлелдей түссең көніп те қалуым ғажап емес, — деп менің еркінірек сөйлеуіме шылбыр тастады. Едәуір әңгімелестік.

— Сен «Адасқандардың» қай жылғысын оқыдың?

— «Мөлдір махаббатқа» дейінгісін.

— 1931 жылғы ма, әлде 1935 жылғы ма?

— Латынша басылғанын.

— Екеуі де латынша басылған ғой.

— Солай ма?

— Ендеше 1935 жылғыны оқыған екенсің, — деп біраз ойланды да, — сонда сен мені отызыншы жылдардан бастап поэзиядан кетті деп есептейсің, ә? — деп тағы да жайсыздау сұрақты көлденең тартты.

— Күні мен сағаты есеп емес қой, — деп қуақыланған болдым...

Шығармашылық тағдырында талай қиындық пен қызықты басынан өткерген туындының тарихы қазақ ақын-жазушыларының тағдыр-талайында болған құбылыстарды еске түсіруге, көзге елестетуге мүмкіндік береді.

«Адасқандар», «Мөлдір махаббат» романдарының шығармашылық тарихын арнайы зерттеген Құлбек Ергөбековтің және келешекте тереңдете зерттейтіндердің егініне түспей, осы атақты шығарманың өтпелі де қиын тағдырына азырақ назар аудара кетейін.

1928 жылы Қызылорда қаласында қанды оқиға болды. «Еңбекші қазақ» газетінің редакциясында қызмет істейтін, көбіне жаңадан шанырақ көтеріп жатқан ұлт драма театрының төңірегінен шықпай, оның сахнасында қойылған шығармаларға ірілі-ұсақты рецензия, хабар жазып жүретін Мұстафа Көшековті тал түсте Сұлтанбек дейтін бөлесі атып өлтіреді. Мұндай пәленің бізге сіңе бастағанынан ба, әлде қаладағылардың онан бөтен үлкен оқиғасы болмады ма, әйтеуір сұмдаған сөздерде кенделік болмады. Саналы түрде жауыздыққа барған Сұлтанбек еш қарсылықсыз, айла-шарғысыз милиция қолына өзі берілді де, тергеу үстінде бар шындықты айтты. Соты болатын күні де тездетілді. Өз редакциясының қызметкері, келешегінен үміт күттірген жас қаламгер болғандықтан ғана емес, сол кездегі жариялылықпен көпшіліктің алып-қашпа сөзін басу және осындай қасіретті құбылыстан белгілі «сабақ» алу, жаманнан безіндіру мақсатымен «Еңбекші қазақ» газетінің редакциясы Сәбит Мұқанов-

ка осы сотқа қоғамдық айыптаушы рөлінде қатысуды тапсырды. Соттың барысы газет бетінде жарияланып тұрды. Оны Сәбиттің өзі жазды ма, жоқ басқа репортерлер жазды ма, әйтеуір ол кез түгіл, бүгіннің өзінде ынта салып оқитын материал республика оқушыларына ұсынылды.

Газеттегі хабардың өзі осындай болса, онда сотқа қатысып, махаббаттан өрбіген трагедияны көзімен көріп, сезім иірімдерін құлағымен естіген Сәбит Мұқановтың шығармашылық жағынан «тұтанбауы» мүмкін емес. Талай ой-сезім толқындары арпалысқан сәттердің көбін Сәбеннің жазғандарынан, айтқандарынан суыртпақтап шығарып алуға әбден болады. Қалай дегенмен, сот шығарған үкімді былай қойғанда, Сәбит Мұқанов бұл тақырыпта шығарма жазуға белді бекем буғаны, міндеттімін деп сезінгені айдан-анық.

Менің алдымда «Адаскандардың» үш басылымы жайылып жатыр. Әдейі бірінші басылымына ұмтылдым. Соңғы беттері жыртылып қалыпты. Сосын 1935 жылы Қазанда шыққан басылымынан «1928-1929 жыл. Ноябрь айы» дегенді оқыдым. Жазған уақытын осылайша белгілеп отыратын ұқыптылығына риза болып, 1959 жылғы «Мөлдір махаббаттың» соңғы бетінен «алғаш жазылып бітуі — 12. XII. 1928 жыл. Соңғы жазылып бітуі — 14. VII. 1959 жыл» дегенді тағы да оқыдым.

Ал басталуы қашан? Мұны да суыртпақтап шығарып алуға болады. Тұңғыш басылымда Бүркіттің, яғни Сұлтанбектің Сәбитке жазған хаты «11 май, 1928 жыл. Абақты» деп көрсетілуіне қарағанда, соттың үкімі мен С. Мұқановтың жазу столына отырып, романға кірісуінің аралығында өмір материалын «пісіру, қорыту» іштей толғану, сюжеттік желіні өрбіту кезеңі болғанын көреміз. Бүркіттің хатын романның оқиғасын өрбітетін «Кілт» деп табу да орынды. Демек, романға 11 май күні кіріскен деуге болады. Бұл «Кілт» екінші басылымда сақталғанмен, «Мөлдір махаббаттан» алынып қалынған. Мұнда да белгілі мән бар.

Мен бір-екі тұста болмаса, «Адаскандардың» ішіне кірмей, талдау жасамауға тырысамын. Өйткені Астанадағы «Елорда» баспасының «Алтын қор» сериясымен 1999 жылы шыққан «Адаскандар» романымен бүгінгі оқушының қызыға танысатынына еш шүбә келтірмеймін.

Сырт көріністен айта кететін бір жай бар. Қазақтың үміт күттіретін ақын-жазушыларының өсіп-жетілуіне көмектесу, демесін жасау Сәбеннің бойына біткен үлкен адамгершілік қасиет екені әмбеге аян. Соны осы романдағы Мұстафа-Мүсәпір трагедиясынан ғана емес, кешегі өткенді де еске түсіруінен анық көреміз. «Адасқандар» романын күндік то-рынан жаңа ғана босанып, ақындық жалыны дауылдап жа-нып келе жатқанда жалп етіп сөне қалған, қазақтың еңбекші әйелдерінен бірінші қалам ұстаған «Шолпанға арнаймын» деуінің өзінде Сәбитке тән үлкен жүрек пен камқорлықтың табы жатқанын көреміз. Ол кез түгіл, қазірдің өзінде Шолпан Иманбаеваны біреу біліп, біреу білмей жатқан кезде тарихтан атын өшіріп алмау үшін тұңғыш романын ақын қызға арнауы әбден орынды және айрықша мәнді.

Бұл арнау екінші басылымда алынып қалып, үшіншіде «Өмірдегі ең сенімді және ең сүйікті серігімнің бірі Мәкеме» — Мәриям Қожахметқызы Мұқан келініне арнауында үлкен символдық сыр бар.

Өмірдің ащысын да, тұшысын да бірге татқан жан жары Мәриям мұндай құрметке әбден лайық. Оны Сәбең ұрпағын өсірген ана, Сәбең мұражайын ұйымдастырушы, ширек ғасырдан бері насихатшы ретіндегі жанқиярлық еңбегімен, ерлігімен дәлелдеді де.

Ал енді алғашқы естелігіме қайтып оралайын. Әдебиет та-рихына Жүсіпбек Аймауытовтың қазақ романының негізін қалаушылардың бірі (Қартқожа, 1926, Ақбілек, 1928) ретінде қайтып оралуы Сәбиттің «Адасқандарының» көркемдік-та-рихи мән-маңызына көлеңке түсіре алмайды. Себебі, Жүсіпбектің шығармаларын оқытпақ түгіл, өзін 1931 жылы «халық жауы» ретінде атып жіберумен оның шығармашылық әсер-ықпалы тұмшаланған болатын. Шығармасын талдау, насихаттау былай тұрсын, оның атын айтуға қорықтық, әлде-қалай ауызға түсе қалса қара бояуды аямай жақтық. Бетін құрдымға бұрдық. Мұның үстіне «Ақбілек» романының алғашқы тараулары «Әйел теңдігі» журналында жарияланға-ны болмаса, жеке кітап болып шығып үлгермеген еді. Хасен Өзденбаевтан алынған қолжазбасы бойынша толық күйінде тек 1989 жылы жарияланғанын естен шығармайық. Осындай

деректі білсе де, абырой-беделді Сәбитке қимайтындар, сексенінші жылдардың аяғында ғана ақталып, оқырманға жеткен шығармаларды шамадан тыс дабыралатып, көркемдік дамудың інжу-маржандарын басқа жаққа бұрып жіберіп, тарихты лайлаушылар кездесуде.

Жиырмасыншы жылдардың екінші жартысынан былай қарай қазақ прозасы айрықша қарқынмен өркендеп, профессионалды арнаға бет бұрды. Классикалық, еуропалық үлгідегі реалистік әңгімелер жазған М. Әуезов, Ж. Аймауытов, Б. Майлиннің әсерімен ғана емес, сол кездегі қарқынды да аумақты өмірдің өрісі өрелі қара сөзді талап еткен болатын.

Жаңа әдебиетті дамытудың ыстық-суығын да, қызығы мен шыжығында бірдей көріп жүрген Сәбит уақыттың көркемдік қажеттігін айқынырақ ұққандардың бірі болғаны тағы рас. Оны шығармашылығының ішкі даму эволюциясынан айқын көреміз.

«Адаскандардың» алдында ғана өлеңмен жазылған «Сұлушаш» романы әншейін шабыт қысқандықтан туған шығарма емес. Неге ол дастан, қисса, поэма жанрында жазылмай, прозаның ең ауыр түріне құлаш ұрды? Оған бірнеше себеп бар. Біріншіден, жақсы-жаман болсын ұйқастырылған сөзді ұнататын халықтың көңілін табу арқылы айтпағына, насихаттамағына жетуді көздеді. Екіншіден, Сәбеңнің шығармашылық қуаты кең құлашты баяндау, суреттеу амалдарына бейім болды. Өзі де талай халықтық дастандарды, қиссаларды айтып жүргендіктен сюжетті шығармаға үйірсектігі жеңді. Оның бұл ұмтылысы, үшіншіден қазақ әдебиетіне оқиғалы, тартысты және кейіпкердің жан-дүниесін актарып көркем образ жасау қажеттігін сездірді. Төртіншіден, тыңнан жол тауып, ешкім бұрын-сонды естіп-білмеген туынды беремін деп әлектенбей, бұрыннан ел құлағы талай естіген сюжетті түгелдей болмаған, оқушы, тыңдаушы өрістеуін аңғарып отыратын таныс дастанның сүрлеуін пайдаланды. Міне, осының арқасында қазақ әдебиетіне тамаша шығарма келіп қана қойған жоқ, Сәбеңнің роман жазуына қажетті тәжірибені жинақта берді.

Қазақ кеңес әдебиетінің қалыптасу дәуірінде сансыз саяси өлең, он бес шақты поэма берген С. Мұқановтың «Сұлушаштан» кейін «Адаскандар» романын жазуға кірісуі осы-

дан. 6-7 ай ішінде кешегі акын ірі жазушыға айналды, салған жерден прозаның ең күрделі түрі — романды еркін игере бастады. Заманның көркемдік талабын тамаша орындап шықты. Бұл процеске қазақ әдебиетінде алдын ала қандай дайындық және қажеттілік себепкер болды дегенге де ой жүгірте кетейік.

Қазақ әдебиетінің шығармашылық тәжірибесін, әсіресе С. Мұқановтың өнерпаздық жолына ойлана көз тастаған уақытта бұл процестің ойламаған жерден тап болған олжа, кездейсоқтық емес екендігін, дәстүр негізінде өрбитін жаңашылдықтың шетін көреміз. Жаңа өмірдің алып көріністері лириканың аумағына сыймай, кең эпикалық суреттеуді талап етті. Жиыrmасыншы жылдардың екінші жартысында поэмалардың көбейгендігі де, Б. Майлин сияқты дарындардың прозаға әбден ауысуы да, Мұхтар Әуезов сынды дарынның проза мен драматургияда бірдей қалам сілтеуі де, Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешуі» мен «Жер қазғандарды» жазуы да осы талапқа байланысты болатын. Бұл көшке Ілияс отызыншы жылдардың орта тұсында қосылды.

Сондықтан, дәуір жыршысы болсам-ау деп армандаған С. Мұқановтың бұл шығармашылық қадамы әбден заңды еді. Ал, «Адаcқандардай» кесек дүниені жазуына келетін болсақ, аз дегенде екі себепті атап көрсеткен жөн: біріншіден, жоғарыда аталғандай, романда суреттелген оқиғалардың бәрі де өмірдің өзінен туып, шындық деңгейінде суреттеледі: Бәтес (Бәтима) пен Бүркіттің (Сұлтанбектің) махаббатынан өрбіген трагедияны көзімен көріп, қатты толғануы қолға қалам ұстатпай қоймайтын еді. Осы шығармашылық қажеттілік сыртқа шығар форманы іздеген уақытта С. Мұқанов прозаның ең ауыр да күрделі түрі — романды тандап алды. Бұған батылы қалай жетті деген сауал екінші себепті шешіп алуға мүмкіндік береді. С. Мұқановтың бұрын проза жанрымен айналыспағаны асу бермес қиындығын сезгендіктен емес, уақытты көп талап ететіндігінен, бүгінгі адуынды тірлікке қолма-қол араластырмай, аз болса да бұра тартатындығынан еді.

Сонымен қатар, атам заманнан бері бір халықтың рухани азығы болып келе жатқан поэзияның «уысынан» сытылып шығу да оңай емес. Сәбит поэмалары эпикалық құлашқа ұмтылып, сюжет желісін нық тартатындығы бойға сіңген әдет-

ке айналып бара жатқаны тағы бар. Міне, осы шығармашылық мүмкіндік, яғни сюжетті шебер құра білу, өмір оқиғаларын іріктей білу, әрбір көріністің ішкі сырын ашу, даму перспективасын аңғару, поэтикалық шарттылықтан азаттық алып, еркін баяндау, қоғамдық-әлеуметтік шындықтарды мол қамту талабы «Адаскандар» романы арқылы жарқырап көрінді.

«Адаскандар» романын оқымаған, одан эстетикалық ләззат алмаған отызыншы жылдар оқушысын кездестіру киын, негізгі кейіпкерлері ғана емес, тіпті қосалқы Әсия, Еркіндердің өзі, ақыл-сананы былай қойғанда сезім дүниесінде, шынайы махаббат, парасат әлемінде үлгі-өнегелік сипатымен жаңа түсінік-танымға бастап отырғанын көреміз. Сондықтан болар, қазақ романдарының ішінде «Адаскандар» орыс тіліне бірінші аударылып, 1935 жылы Москвада «Сын бая» деген атпен шыққанда көркем шығарманың қадір-қасиетін жыға танитын «Литературная газета» мен социологиялық түсінікке ден қойған «Комсомольская правда» газеті мықтап айтысып, үлкен таласқа түскен болатын. Қазақ әдебиетін Одақ көлеміне алып шыққан алғашқы роман қуаныш орнына қасірет әкеліп, «романды жұртшылықтың оқуына тыйым салу, авторын дырылдатып сойып алу» науқанына ұласқан-ды. Қазақстан Жазушылар одағының арнайы шешімімен «Адаскандар» романы әдебиет әлемінен аластатылды, авторы емес, романның өзі түрмеге жабылды, жасырын кітаптар қорына тығылды, оқығандар, еске алғандар сөзге қалды.

Ал осы фактіге бүгінгі уақыттың тұрғысынан карап, зерделі ой жіберсек, әрине, жеке адамға табынушылық заманында сорпаның бетіне жылтырап шыққандардың бәрі де (адам ба, шығарма ма, зат па, әйтеуір бәрі де) қыспаққа түспей қалмағандығы болса, екіншіден, бір жаңа құбылыстың көкірек көзінен тасаланып, көркемдік дүниесінде атаусыз кетіп жатқанын өкінішпен атамасқа болмайды.

Сәбит Мұқановтың өмірді, қазан төңкерісінен кейінгі дәуірді, жаңа шындықты жан-тәнімен жақтаушы, жырлаушы, қолымен орнатушы болып жүрген шағында талай артық сілтеп, қыспаққа түскен кезі аз емес. Сондықтан ол өзін «солақайлар» қатарындамын деп есептеді, оны жасырған жоқ. Осындай өмірлік, өнерпаздық мінезі бар Сәбитті саяси-

әкімдік және ғылыми-әдеби ортада жұрттың бәрі бірдей мойындай бермей, түймедейін түйедей етіп көрсетуге тырысқандар тіпті дүниеден өткеннен кейін де табылып жатыр. Соңғылар «өзі жоқтың көзі жоқты» пайдаланып, кезекті құлқыны үшін, алар атағы, шен-шекпені үшін Сәбеңнің жылы алақанын, мейірімін көргендердің «ұмытшақтыққа» салынғандары да байқалып қалуда.

Кеңес заманында қалыптасқан идеологиялық қысымнан шыға алмай, Сәбит Мұқановтың «Сын бая» («Адасқандар») романы қазақ әдебиетін бүкілодақтық көлемге алып шыққан тұңғыш туынды еді-ау деп мүсіркеуге де жарамадық. Ал, шындығында, бұл көрініс, яғни орыс тіліне бірінші аударылып, үлкен дау-дамай туғызған жанды да құнды шығарма, ел болып, жұрт болып, бүкіл өнер саласы болып қуанатын құбылыс еді, өйткені қазақтың жас прозасының алғашқы кесек шығармасы, шын мәніндегі көркем романы қазақ халқының рухани қуатын, төңкерістен кейінгі жаңаланған түсінік-танымын, әр ұлт, әр ел өзінің айшықты өрнегімен, ажарлы бояуымен көркемдік әлемін өзіне тән көрік-келбетпен байыта түсуінің дәлелі еді. Яғни, жаңа мазмұнды ұлттық түрімен ажарлап, өзгелерге үлгі көрсетуге жараған өнегелі шығармамыз еді. Біз осы құбылысты көркемдік тұрғыдан түсінбей, дөрекі социологияның құрбандығына шалып жібердік те, қазақ әдебиетінің өсіп келе жатқан бетіне дақ түсіріп алдық. Әрине, оған әлгіндей объективтік себептермен қатар, субъективтік сылтау болуы да ғажап емес. Қалай дегенмен де «Адасқандар» — қазақ әдебиеті тарихында айрықша ауыз толтырып айтатын көркем құбылыс.

«Адасқандар» романын арнайы зерттеген Құлбек Ергөбек: «қай-қай шығарма да жарық дүниеге келген уақытымен таразыланады ғой. 1931 жылға дейін қазақ әдебиетінде сүбелі, сүйекті шығармалар бар ма еді? Сыншылар «Адасқандар» романы дүниеге келгенде қазақ прозасының қоржыны бос еді дегісі келеді. Бұл жазушыны жалғыз шапқан жүйрік етуден туған нәрсе. Ойлап отырсақ, ол кезде де бірсыпыра сүйекті шығармалар бар екен. Бірақ қазір олардың бірін білсек, бірін білмейміз. Алайда «Адасқандардың» мықтылығы сонда, құндылығы сонда — ол тәжірибелі қаламнан туған талай-та-

лай шығармаларды тоқтатып қойып, қос ғашық жырын жырлап, мұнын мұндады. Оқушы біткен «Адасқандарды» сұрап жүріп, іздеп жүріп оқыды» (Жақсыдан қалған сөз. Жалын, 1991. — 254-бет) деп санайды.

1959 жылы С. Мұқанов «Адасқандарды» XX съездің тарихи шешімінен кейін қайтадан қолға алды. «Мөлдір махаббатқа» айналдырды, толықтыра жазды. Оқушы қауым тағы да оған лап қойып, ата-бабаларының кешегі сезім күйіне, азаматтық келбетіне үңілді. Сыни-ғылыми ой жаңа арнада көрінгенімен, көптеген құптау мақалалар жазылғанымен, өзінің қоғамдық-көркемдік қуаты жағынан «Мөлдір махаббат» романы «Адасқандардай» бола алмағаны айдан анық.

Сәбит Мұқановтың көзқарасындағы өзгерістер мен бұлтартыстарға назар аударар алдында шығарма тарихынан бірді-екілі дерек айта кетейік.

«Адасқандарды» орысшаға аударған Біләл Малдыбайұлы, редакциялаған Н. Фрелих екенін, алғашқы басылымда кеткен кемдіктерді біраз жөндеп түзеткенін, кейбір сыншылардың «аты келіспейді» дегенін ескеріп «Сын бая» деп орысшалағанымен, көпшіліктің тілегіне орай қазақшасын сол ескі атымен шығарып отырғанын ескертіпті автор. Баспаға дайындап отырған кітаптың алғашқы бетіне Сәбең 1959 жылы 3 сәуірде 1931 жылғы басылымын еш жерден таба алмағанын, екінші басылымы Челябинскіде іссапарда (16. VII. 1935 жыл) жүргенде түзетілгенін, соңғы редакциясы Мәскеуде оқып жүрген кезде (1934 жылы) басталғанын қара қарындашпен жазып қойыпты. Оқушыларға жасаған құлаққағысында айрықша назар аударатын бір ескертпе бар: «Бірінші басылғанда III бөлім боп кірген «Еркіннің сыры» деген бөлім бұл жолы мүлдем шығып қалды» дегенді айтады. Сырт қарағанда бұл әншейінгі шығармашылық өзгертпе болып көрінгенімен, романдағы идеялық-саяси материалдар, яғни «Алаш» қозғалысына, Алашорда үкіметіне байланысты сол кезде қалыптасқан ой-пікірлер мен құжаттар осы үшінші тарауда баяндалып, шығандата суреттелген-ді.

Екінші басылымда алынып қалған сюжеттік желінің үлкен буыны «Мөлдір махаббатта» қайтадан тарамдатыла баяндалады ғой дейтін сауал боларын сезіп, соған тиісті жауап беруді

қажет деп отырмын. Өйткені бұл проблема жөнінде жетпіс жыл бойында қалыптасқан, оны қалыптастыруға өзі едәуір үлес қосқан Сәбит Мұқановтың көзқарасын анықтап алсақ, біраз түйткілдің сыры ашылады.

1928 жылдың 11 мамырынан 12 желтоқсаны аралығында жазылған «Адақандар» романының қандай саяси-әлеуметтік ортада туғанын айқындаудың тап осы арада айрықша мәні бар.

Ф.И. Голошекин Қазақстан партия ұйымына басшы болып келгеннен былай қарай әр қилы «уклондар» көбейіп кетті. Еті үйрене бастаған кезде Қазан төңкерісінің екпінді дауылы Қазақстанды жанай өтіп, әлі күнге дейін партия ұйымдары большевиктенбеген екен дейтін жалған, қате теория шығарып, даурықтыра насихаттатқан болатын. Соның нәтижесінде Қазақстанда «Кіші Октябрь» басталған-ды. Ол процесс толып кеткен «шиналарды», яғни «ходжановщина», «савваковщина», «мендешевщина», «сейфуллинщиналарды» тудырып, бірін-бірі әшкерелеу, ыдырату, араздастыру, таластыру арқылы Голошекиннің билеп-төстеуіне жағдай жасалды. Соның әлеуметтік шымылдығы ретінде әуелі шабындық-егістік жерлерді бөлуден кейін бай-феодалдарды кәмпескелеу науқаны басталған болатын. Оның аяғы бүкіл қазақ зиялыларын үндетпеу, әшкерелеу, құрту шараларына ұласты. А. Байтұрсыновтың «қазақтың әзер болса жеті жүз байы жұтқа ұшыраған шығар» деген өкінішті ойы Қазақстандағы ұлтшылдықтың, ұйымдасқан қарсылықтың ұраны деп түсіндірілді. Бара-бара кешегі алашордашылар жасырын контрреволюциялық ұйымдар құрып, оның ішінде «Алқа» деген ең зиянды топ Кеңес үкіметін құлатуға дайындалыпты деген саяси айыптар онды-солды сумандап, ашық аспанды тұмандатып жіберген-ді.

Соның нәтижесінде 1929 жылдан бастап Алаш қозғалысына қатысқан, Қазан төңкерісін мойындамаған, кеңеске амалсыздан көнген Міржакып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов сынды 44 қайраткер тұтқындалып, абақтыға жабылды. Олардың ісі өздері құлатпақ болған Қазақстанда емес, Мәскеудің Бутырка түрмесінде тексерілді. Олардың «сұмдық» жауыздығы мен қастандығы қазақ еліне даурықтырыла, өтірікке құйрық жалғана жеткізілді. Оған сенбеске шара қалмады. Сөйтіп, бүкіл

идеологиялық аппарат алалшордашыларды, қазақтың ескі оқығандарын әшкерелеу «науқанына» жұмыла кірісті.

Одан көркем әдебиет те, яғни таптық күрестің құралына айналатын шығармалар сырт қала алмады, үстем көзқарасқа қызмет етуге ыңғайланды. Сол әлеуметтік міндетті атқармаққа талаптанғандардың бірі, сөз жоқ, Сәбит Мұқанов болғаны даусыз. Сондықтан осындай «қан майданның үстінде» туып жатқан «Адасқандардың» үшінші бөлімі, яғни кедей Еркіннің пайымдауымен «Алаш» қозғалысы және оның басшылары, әсіресе Міржақып Дулатов жөніндегі ойлар голошекиндік түсінік деңгейінде роман сюжетінен орын алған болатын. Бұл саясаттың жалғасы 1930-1932 жылдардағы сот процестеріне ұласып, аштықтан азап шеккен қазақ халқының зиялыларының қаймағы сыпырылып, қуғын-сүргінге түскен-ді. Оның үстіне 1932 жылы И.В. Сталиннің «Пролетарская революция» журналында жарияланған мақаласына байланысты «Алаш» қозғалысына қатысқандар шетінен ұлтшыл-байшыл деп танылсын, ауызға алынар болса тек даттала сыналсын» деген нұсқауды Қазақстан өлкелік партия комитеті арнайы қаулымен бекітті. Бұл Голошекиндік зорлық-зомбылықтың соңғы тұяқ серпері болғанмен талай қиындықтарға кезіктіріп кетті.

Ал, 1935 жылы, яғни Л. И. Мирзоянның келуіне байланысты аз уақыт толас тапқан жайма-шуақ күндерде қайтадан шығайын деп жатқан «Адасқандардан» «Алашқа» байланысты тарау алынып, Бүркіт пен Бәтестің трагедиясы бар көркемдік бояуымен қалың оқушыға жетіп еді. Қазақ оқушыларының құныға оқығаны осы басылым, өйткені алғашқысы небәрі үш мың таралыммен мешін жылғы апатқа кезіккен болатын. Кітап оқып ләззаттану былай тұрсын, ол тұста аман-есен қалудың өзі үлкен арманға айналған-ды.

1935 жылы «Сын бая» болып шыққанда «Комсомольская правда» газеті, «Литературная газетаның» араша түсуіне қарамай, дөрекі социологиялық сынмен сойды да салды. Одақтық көлемде айтылған ойдың салмағы ауыр болды. Қазақстан Жазушылар одағы «Адасқандарды» тұтқында ұстау жөнінде қаулы шығарды. Сәбиттің көкесін көзіне көрсетті. 1937 жылы С. Мұқановтың «Алашқа» іш тартқан кезі бар, бай баласы Бүркітті суреттеуінің өзі тегін емес, Мағжанды кеңес

жазушылары қатарына алмақ болғаны, қаражат жағынан жәрдемдескені белгілі. Ұлтшыл М. Әуезовтің «Ескілік көлеңкесінде» деген жинағына редактор болып, алғы сөз жазды деп айғай-ұйғай шығарушылар газет-журналдарға жазып, қызметінен босаттырып, партиядан қуып, ұзақ уақыт тентіреткен-ді. Осыдан аузы күйген Сәбең қылышын жалаңдатқан жергілікті «марксистерден» жасқанып, 1959 жылы «Мөлдір махаббатта» «Алаш» мәселесін «тереңдетпеске» шарасы қалмағанын көбіміз біле бермейміз.

Білсек те білмегендей боламыз. Расында, 1949-1953 жылдардағы айғай-шулардың негізгі лейтмотиві ұлтшылдықпен алысу болса, оның ар жағында алашшылдар «егіп кеткен дәндердің» семіп қалмағанын ескертіп отырғандар көбеймесе азайған жоқ-ты. Міне, сондықтан идеологиялық майдандағы атмосфера бірде өшіп, бірде лаулап, қаламгерлерге әсер-ықпал жасайтындығы әдеттегі құбылысқа айналып кеткенді. Жеке адамға табынушылық дегеннің ар жағында кеңестік қытымыр жүйенің талаптары жатты. Халықтың арман-тілегін шығармаларында суреттей көрсетіп, акын-жазушылар идеологиялық майданның алдыңғы легінде жүрте тиіс болды. Бірде басшы, бірде қосшы ретінде өзгені сынап, өзі де сыналып жүргендердің ішінен Сәбит Мұқановтың даусы да, бойы да айрықша көрініп келгеніне қазір көз жұма алмаймыз.

Кеңес үкіметінің соңғы кезіндегі қайта құру мен жариялықты пайдаланбақ болған кейбір сыншы-ғалымдар, бұрынғының бәрін салауат қылайық, мүлдем тыңнан пайымдайық дегенді айтып-жазып жатқандар айырдың тармағын С. Мұқановқа қарсы жұмсамаққа ниеттенгенін аңғару қиын емес. Ұлы жазушыны сөзге қалдырмақ болғандардың жалғандығын дәлелдеу үшін «Адасқандар» романына көз салудың өзі-ақ жеткілікті.

Қай акын-жазушыны, әсіресе Сәбит Мұқановты шындықтан, өзі өмір сүрген қоғамнан бөліп алуға болмайды. Кеңес елінің орнығу, құралу, нығаю, өркен жаю кезеңдеріне қолма-қол араласып, барлық уақытта да белсенді шығармашылық позицияда болғаны әмбеге аян. Осы дәуірлердің бәрінде де идеологиялық майданның жауынгері ретінде кезеңдік жетекші идея-пікірлерді дәйекті насихаттап отырғаны да белгілі.

Уақыт ұсынған негізгі идеялардан Сәбиттің бар бақыты мен қуанышы, кателігі мен кемшілігі туындап жатты. Демек, Сәбиттің дүниетанымындағы қайшылықтардың қай-қайсысы болмасын уақытпен, жаңа заманды орнату мақсатымен үндесіп жатқанын естен шығармауымыз керек.

Әрине, осылай деген уақытта мен Сәбиттің жасаған катемшіліктерін заманға аударып салудан аулақпын. Жаңа дәуірдің ұсынған ұлы идеяларын жүзеге асыруда қандай бұралаң жолдар кездескенін қазір көріп-біліп отырғанымызбен, сол процесс жүріп жатқанда көрегендік танытқандар өте аз. Пір тұтқанымыздың айтқанына иланып, партияның өзі шалыс басқан кездері болыпты. Міне, осыны өз заманының бел баласы болған Сәбит Мұқановтан еселеп таппасақ, аз таппаймыз. Әркім өз биігіне ұмтылады, әркім өз базарының нарқымен баға береді.

Әрине, жаңа заман орнату романтикасы, билікті қолға алып, ұлы мақсатқа ұмтылу барысындағы зор екпін, көп нәрсені омыраулап жасатқызуға пролеткультшылардың шапағаты қатты тиді. Оның үстіне мәдени-әдеби саладағы тарихи сабақтасты дәйекті түсіну жағы да жетіспей жатты. Бүкіл кеңес елінде болған құбылыстан қазақстандықтар, әсіресе Сәбит Мұқанов құралақан қалмады. Таптық негізде оянған сана-сезімі асыра сілтеуіне себепкер де болды. Көпшілік жағдайда Сәбитті өрттің өтінде, шабуылдың алдында болғызды. Осыған байланысты Сәбит Мұқанов ірі-ірі кателіктер жіберді, кемшіліктер жасады.

Пролеткульттық көңіл-әуен біздің елде өте күшті болғаны белгілі. В. И. Лениннің пролеткульт әпербақандығымен қатты күрескені, арнайы қаулының жобасын өзі жазғаны, Орталық Комитет атынан пролеткульттар туралы арнайы хат жариялап, қауіп-қатерді көрсеткені бәрімізге белгілі бола тұрса да, еңбекші халықтың революциялық күш-жігерінен, романтикалық пафосынан нәр алғандар пролетарлық мәдениетті жасау үшін күресіп жатырмыз деп бірталай қисынсыздықтарға ұшыратқанды. Пролеткульт мекемелері отызыншы жылдарға дейін өмір сүргенде бұрынғылардың бәрін мансұқ етіп, Николаидың малайы болған Пушкиндерді, графтығын ұмытпаған Толстойларды, буржуазияның жандайшабына айнал-

ғандарды, «шөкпенді Россияны» жанындай жақсы көрген Есениндерді тарихтан сызып тастау керек деп өрекіп жатқандардың ой-пікірі Сәбит Мұқановқа дарымай кетпеді. Сылтау себептен де көп болды.

1923 жылы «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер!» деген мақаласын А. Байтұрсыновтың елуге толған тойын өткізгендерге қарсы жазып, Абай, Шокан, Ыбырай, Кенесарыдан ат-тонын ала қашуы пролеткульт идеясының жаңғырығы болатын. Оған, әрине, білім өресінің жетіспеуі де субъективті себеп дегенімізбен, кезең талабының өзі түрткі болғанын жоққа шығара алмаймыз.

В. И. Ленин социализмді сауатсыз халықпен жасай алмаймыз, сондықтан елдің мәдениетін өркендету керек деп тапқаны белгілі. «Нужно взять всю культуру, которую капитализм оставил, и на ней построить социализм. Нужно взять всю науку, технику, все знания, искусство. Без этого мы коммунистического общества строить не можем. А эти наука, техника, искусство в руках специалистов и в их головах» (В. И. Ленин. Шығармалар. 38-том, 55-бет) дегенді рабфактың тыңдаушысы ғана емес, іс басындағылардың көбі онтайлы пайдалана білмегендерін, түсіне бермегенін жасырмайық. Ақ көйлек киіп, қара галстук таққаны үшін Сәбитке ұнамаған Сәкен Сейфуллин сынды революционерлерді былай қойғанда, қазақ оқығандарының алаштықтан сауы жоқ деген түсінік қалыптасып жатқан кезде С. Мұқанов бар құбылысқа «қызыл әйнектен» қарағаны рас. «Мен ол кезде идеологиялық майданда «солақай» аталатын адамның бірі болдым» деген Сәбеннің мойындауы көп шындықты түсінуге себепші бола алады. Сондықтан өзге ұсақ-түйектерді былай қойғанда, қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін қалаған Абай туралы Сәбит көзқарасының өзі заман шындығының сырын аңғартып, шығармашылық күштердің оң жолға түсу процесін анық көрсетеді.

Абайдың «шынжыр балақ, шұбар төстің» семьясында туып-өскені 1923 жылғы рабфак студенттерінің көңіліне күдік сеуіп, кедейдің жақтасы бола алмағандығын жадында сақтатса, жиырмасыншы жылдардың екінші жартысында пролеткульттық қисынмен «Пушкин де, Абай да орыс пен қазақ әдебиетін бастан жаратқандар емес, түйінін түйіп қорытқан-

дар. Қазақтың әріден келе жатқан жақсылы-жаманды әдебиеті болды. Абай кез келген соң даяр таяқтың иесі, даяр тоқпақтың ұрушысы, даяр қазықтың қағушысы болды да жүре берді. Абай — байшыл таптың ақыны. Ондап зерттеген кісіге байшылдық-ұлтшылдықтың түп қазығы — Абай» деп білгенін алақанмен жауып қоя алмаймыз.

Отызыншы жылдардың бас кезінде, мұраны игеру қажеттілігі айқын сезілгенде, «қазақтың ұлт әдебиетіне күшті негіз салған Абай, сондықтан оны оқып-үйрену керек» десе, 1932 жылғы «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты еңбегінде, Қазақстан жазушыларының I съезінде 1934 жылғы жасаған баяндамасында әпербақандық ойдан қайтқаны сезіледі. 1937 жылы — жалғыз Қазақстанды ғана емес, бүкіл елді дүрліктірген кара құйын тұсында, Сәкен, Бейімбет, Ілияс сынды кеменгерлер «халық жауы» болып тұтқындалған кезде, өзінің қарақан басы дау-шарға түсіп жатқан шақта Сәбит «Абай — халық ақыны» деген өте-мөте принципті мақала жазып, қазақ әдебиеттану ғылымында тұңғыш рет «ағартушы-демократ» деген тұжырым жасады. Оның жетілген, ғылыми жағынан толысқан және Абайдың ұлылығын жарқырата ашқан нұсқасы Абайдың 1939 жылғы екі томдығына алғы сөз болды. Сол кезде негізі түскен, 1945 жылы М. Әуезов оқып, «басылып шығуы керек» деп тапқан, әр түрлі себептерге байланысты 1964 жылы ғана «Жарқын жұлдыздар» болып жарияланған көлемді еңбегі арқылы абайтану іліміне өлшеусіз үлес қосқанын тек соқырлар ғана көре алмайды.

Абай төңірегіндегі Сәбит ойларының эволюциясы әншейінгі шөлкем-шалыс басқан қадам емес, кезеңіне қарай өзгеріп отырған қоғамдық-әлеуметтік, ғылыми-әдеби көзқарас. Мұндай кезеңнен Ілияс Жансүгіров те, Сәкен Сейфуллин де, тіпті Мұхтар Әуезов те өтті. Көзқарас эволюциясында Сәбит ойлары барынша ашық, тіпті ащы айтылып, дау-дамай тудыруына себепші болған кезі де жоқ емес. Соның ең соңғысы — 1951 жылы «Абайдың ақындық мектебі» жөніндегі айтыс Х. Жұмалиев екеуіне тікелей байланысты болғанын да тасада қалдырмайық.

Бұл мәдени мұраны игерудегі құбылыс болса, әдебиеттің ағымындағы даму процесінде Сәбиттің орны ала бөтен.

Кеңестік әдебиеттің өсу-өркендеуі барысындағы жай-күйлердің бәріне Сәбит ерекше белсене араласты. Және жаңа әдебиетіміздің бар қуаныш-шаттығына да, «қайғы-қасіретіне» де «Сәбит тіпті Сәкеннен де бұрын ортақ және жауапты».

Майданға түскеннің жеңісі мен жеңілісі қатар жүретіндігін ескертер болсақ, ондайды Сәбит көп көрді, басынан көп кешірді. Соған байланысты «солақайшыл» деген атқа да ие болды, оны өзі сезіп-біліп қана қоймай, кезінде мойындап та отырды. Ашық жазды. Сәбитті даттағысы, сөзге қалдырғысы келгендер оның өз ой-пікірі мен сөздеріне құйрық жалғап, даурықтырып та жатты. Әдебиеттің идеялық тазалығы жөніндегі ойын Сәбит досына да, қасына да ашық айтты, жазды. Бақай есебі барлар одан өзіне саяси капитал да, оңай олжа да жинап жатты.

1932 жылы «Социалистік Қазақстан» газетіндегі «Менің кателерім қандай?» деген еріксіз мойындаудан кейін Сәбит ешкім зорламай-ақ 1942 жылы «Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиетінің тарихынан очерктер» атты еңбек жазды, 1964 жылы «Есею жылдары» романында өзі жасаған катемшіліктердің объективтік, субъективтік себептерін толық және барынша адал жазды...

Сәбит шығармашылығын қарастырған уақытта бұл мәселелерді тасада қалдырмай, ашық айтып түсіндірген абзал. Өткендегінің бәріне Сәбитті кінәлі еткісі келетіндердің біразы күні кеше ғана ол кісінің жылы қолтығына кіріп, жіліктің майлы басына ұмтылғандар екені де белгілі. Тәуелсіздік заманы тұлкі болып құбылуды, аярсинуды тілемейді, кеткен кателердің сырын ашып, келешекте болдырмаудың жолын іздеуге бастайды.

«Адаскандар» романын әңгімелегенде осындай кезеңдік түсініктеме берілсе ғана оқушы қауым кешеден бүгінге жетіп отырған асыл қазынаның қадір-қасиетін тереңірек түсінері сөзсіз. Өйткені бұл шығарма жалғыз Сәбит Мұқановтың ұлы проза жанрына түбегейлі бет бұруына ғана емес, қазақ әдебиетінде қара сөздің қадірін аспандатып, қалыптасуына айрықша үлес қосқандығын танып-білуге мүмкіндік береді. Сондықтан, мәдениеті өскен бүгінгі оқырманға мөлдір бұлақтан сусынын қандыруға жағдай жасауымыздың өзі жаңа дәуірдің белгісі, азат заманның самал желі.

Осынша толғауды айтқан уақытта «Адаскандардың» ауыр тағдырына барар жолды іздедік.

Кітаптың да адам сияқты тағдыры бар. Әрине, олар азап-бейнет көріп, көз жасын төкпейді, тулап-бұлкынбайды, бірақ көрер қорлығы пенделерден кем емес екенін қазір аңғарасыздар.

Қазақ әдебиеті тарихында көркем шығарманы тұтқындап, түрмеге жабудың жаман әдеті «Адаскандардан» басталады. Жазушылар одағының басқармасы 1935 жылы тегінде НКВД-ның дүмпуімен «Адаскандар», әсіресе «Сын бая» романын оқушыларға жеткізбеудің бар шарасын қолданып, дүкендерде сатқызбады, кітапханаларда оқуға бергізбеді, қолда жүргендерді «кәмпескеледі». «Адаскандар» романы алғаш 1931 жылы шыққанының өзінде қазақтың елін дүрліктіріп, қолдан-қолға өтіп оқылған соң, 1935 жылы қайтадан екінші басылымға дайындалған-ды. Әсіресе қызылкөз «Комсомольская правда» газетінің «Сын бая» жөнінде айтпаған саяси айыбы қалмаған соң, Мәскеуде соққан жел Қазақстанға дауыл болып жететін ғадетіне бағып, «аш құлақтан тыныш құлақ» болайық деп бірден «құпия қорға» (секретный фонд) апарып тықты да тастады. Одан алынған кітаптардың бәрі бақылауда болатынын білгендер маңынан жүрмеді, ал мұндай шығарманың болғандығын білмеген кейінгі ұрпақ іздестіре қоймады. Сонымен, «Адаскандар» 1935-1959 жылдар аралығында Сәкен, Ілияс, Бейімбеттер сияқты тарихтан аластатылды. Сәбиттің өзі коммунист, Жазушылар одағының басшысы (1943-1951) болып қанша дүрілдегенмен, тұтқындалған романы жөнінде ауыз ашпады, азат етуге әрекет жасамады. Рас, әдебиет тарихын зерттеген еңбектерде жұрт елер-елемес деңгейде сөз арасында аталғаны болмаса, талдау жасалған жоқ, насихатталмады. Оны ауызға алғандар қара тізімге ілініп жатты.

Уақыт деген құдірет жеке шығарманың, адамның тағдырын ғана емес, жасап жатқан заманның құпия сырын XX партия съезінде Н.С. Хрушев дара қылығымен жариялап қойғаннан кейін ептеп «жылымық» пайда болды. Бірақ Қазақстанның идеологтары «жіби» қойған жоқ, дүниенің бәрін бұлдірген «Алашорда», оған жақындап кеткендер «байшыл-ұлтшыл» деген ұстанымнан айырылмады. Қазақтың ауыз әдебиеті үлгіле-

ріндегі жат сарындар, еңбекші жұртшылыққа қарсылықтар, қазақ тілін қолданудың аясын кеңіту жөніндегі ойлардың негізі жат пиғылдан туып жатыр, М. Әуезовтер өзінің бұрынғы қателіктерінің құшағында жүр деген ой-пікірлер Қазақстан баспасөзінің бетінен бір түспей, екпіндетіп жаттық. Міне, осындай идеологиялық жағдайда Сәбең қазақ әдебиетіне үлкен олжа салған, профессионалдык прозаға өнімді де сау дән еккен, талайларға рухани азық болған «Адасқандарды» дәуір әуеніне ыңғайлап шығаруға кірісті. Сәкен, Бейімбет, Илиястар ақталып, тарихымызға қайта оралғандары күш-қуат бітіріп, енді шығарманы ақтап алу кезеңі келді деп білді. Сәбең жырмасыншы жылдардағыдай жалаңаш тапшылдықтан ештеңе шықпайтынын коммунистік белсенділігін сақтай отырып түсінді.

Идеологтарды шошытып алмау үшін барлық өмірлік оқиғасы, кейіпкерлерінің аты-жөні сақталған, бірақ аты өзгерген, кейбір жайларды тұздықтай суреттеген «Мөлдір махаббатты» шығарды. Мұның өзі жаңа дүниедей оқушы жұртшылықты бір сілкіндірді. Әрине, алпысыншы жылдары қазақ оқушысының білім өресі де, талғам-таным деңгейі де, әдебиетінің көркемдік әуселесі де марқайып қалған кезінде Сәбеңнің «Алашорда» азаматтарын, әсіресе Міржақып Дулатов жайындағы қатқыл ойларын сол күйінде қабылдай қоймағаны «Мөлдір махаббаттың» бағын байлауға себепкер болғанын да көрдік, ашық айтылмаған күнкілдерді естігенбіз.

Байқайсыздар ма, Сәбеңнің күрделі шығармасының қайсысы болмасын ресми орындар мен газет-журналдардан бірден қолдау таба алмай, әрқашан дау-дамай шығарып жататыны, сөз жоқ, ол туындыларда еленетін өмір шындығы барлығын көрсетеді.

Алайда, оқушы жұртшылықтың көңілі сыншы-зерттеушілерден бөлек болғаны Сәбеңе келген хаттардан көрінеді. «Сіздің «Адасқандарыңызды» оқып шығып едім, соны өңдеп жазыпты деген соң («Мөлдір махаббатты») оқуға асықпаған себебім сол еді. Соның реті енді түсті. Ал кітап шынында тіпті басқаша болып өңделген. Тіпті тамаша.

Енді осы кітап туралы бірер сөз. Мен әдебиетші де, әдебиет сыншысы да емеспін. Оның бер жағында кейбір ақын-жазу-

шы шығармасының бір жағын оқып жатқанда бір жағы естен шығып жатады. «Мөлдір махаббатты» оқығанда Сізге хат жазамын деп ойлаппын ба?! Оқып болған соң роман оқиғасы бірнеше күнге дейін есімнен шықпай қойды. Кейбір кейіпкердің ісі өкіндірді, кейбіреуіне риза боласың. Осылайша өзімнен-өзім ойша осы кітапты талдап әлекке түстім» деп шымкенттік Асантай Әлімов ағынан жарылып жатса, өзіміздің алматылық Жауынбай Қорнаровтың: «Сәбит аға! Неткен жансыз?! Неткен ғажап жазушысыз?! Шек жоқ менің рахметімде «Мөлдір махаббат» үшін. Сіздің түгелге дерлік шығармаларыңызды оқығанда осы күнге дейін «Мөлдір махаббатты» оқымаған неткен оңбаған адаммын!

О-о, өмір деген менің түсінігімнен әлдеқайда терең жатыр, әлдеқайда күрделі. Осы ұғымды маған Сіз үйреттіңіз!» деген хаттарының айтары да, түсіндірері де өмірдің өзінен туып жатқанын көрсетеді.

Жасыратыны жоқ, бізде ұжымдық, жерлестік сыншылар мен зерттеушілер, сонымен қатар кітап түрінде жариялағанға пікір айтып, «капитал жинайтын князь зерттеушілер», иә бейнетке белшесінен батып, ұмытып бара жатқандарды тарихқа қосатын батырақ ғалымдар бар болса, осыны біз «Адасқандар» төңірегінен мол табамыз. Және олардың айтып-жазғандарына қарауыл қойып, оқушы жұртшылыққа сіңімдісін ұсынатынымызды да жасырмайық.

Байқайсыздар ма, Сәбеңнің қай шығармасына болмасын жақындап кетсең талай ой айтылып, күрделі шығармасының қайсысы болмасын елеусіз қалмағанын, дау-дамай, айқыш-ұйқыш пікірталастарын туғызып, оқушы жұртшылықты елендетіп, әдеби ауанға шипалы екпін бітіріп отырған. Әрине, бұл сол шығармада әлеуметтік мәннің барлығын, әсемдік әлеміне әкеле жатқан жаңалығы күштілігінен болатын құбылыс.

Осының ғылыми негізге түсуіне себепкер болған ең онтайлы да сүбелі ойларға аса білімпаз ғұлама Темірғали Нұртазин алпысыншы жылдары «Жазушы және өмір» атты монографиямен қозғау салды да, артынан жас жеткіншектер Сәбеңнің күрделі де атақты шығармаларының жазылу, шығу тарихын зерттей бастады. «Жұмбақ жалау» – «Ботагөздің» шығармашылық жүйесін Серік Макпыров алғаш қолға алса, бүкіл

одақты шулатып, қазақ оқырмандарын көркем қара сөзді, оның ішінде роман деңгейінде жазылған шығарманы оқуға ниеттендірген, прозаны игеруде Бейімбет, Жүсіпбек, Мұхтарларға демесін жасаған «Адаскандардың» тарихы барынша терең зерттелді.

Оны жүзеге асырған Құлбек Ергөбектің мүмкіндігі кімнен де болса мол болды. Өйткені ол Сәбен мұражайы ашылған сәттен бай мұраның ішінде еркін жүзіп, нәрлісі мен дәмдісін таңдап пайдалана білді. Соның арқасында 1992 жылы «Мөлдір махаббат» романының шығармашылық тарихы деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғағанда «мұндай еңбекке бірден докторлық атақ беру керек» деген ойды айтып, «Алматы ақшамы» газетінде «Адаскандар» ақиқатының авторы — ғылым кандидаты» деп көлемді мақала (01.02.1992) жазғаным бар. Бұл аз болса, «Өтпелі дәуірдің кесек туындысы» деген еңбегімді С. Мұқановтың 1999 жылы «Елорда» баспасының «Алтын қор» топтамасында шыққан «Адаскандар» романының соңғы сөзі ретінде жариялағанмын. Құлбек екеуіміз шығармашылық қарым-қатынаста өзгеден гөрі жақынырақ жүргендіктен, оның 1981 жылғы «Жан жылуын», 1991 жылғы «Жақсыдан қалған сөз», «Баянғұмыр» немесе «Сәбит Мұқанов» (2000), «Жазушы шеберханасы» (2002) монографияларын, 2004 жылғы «Арыстар мен ағыстар» топтамасының бесінші кітабында «Құбылып соққан замана желіай» эссесімен бір тиянаққа жеткізуі біздің біраз міндетімізді жеңілдетеді. Әсіресе, «Адаскандар» тарихына құмарлар Құлбектің монографиялық зерттеулерінен сусынын қандыратынына кепілдік бере аламын.

Өмірден туған шығарманың кейіпкерлері қайда, олардың тағдыры не болды дегенге Сәбиттің өз сөзімен жауап берген орынды болмақ және көп сыр, өмір өткелдері ешбір қоспасыз бүгінгі оқырманға жетіп, бар сауалына жауап беріледі.

«Телефон үздіксіз қатты шылдырлап тұр.

— Алло!

— Сәбитсіз бе?

— Иә.

— Сізбен Сұлтанбек сөйлесем дейді.

— Әкел!

Сағатқа карасам, түнгі төрт жарым, таң қараңғысы мезгіл. Құлақ тосқан телефоннан ышқына дем алған сырылдаған дыбыс естіледі.

— Сәке! — деді осы дыбыс.

— Иә, мен.

— Мен Сұлтанбекпін (ол сөздерін бөлшектеп әрең айтты). Мен туберкулез ем ғой... Қыс ортасынан төсек тарта жығылғам... қысылып отырмын... Өмірімнің соңғы минуттерінде... Сізбен... х-х-о-ш-ш...

«Қош»-тың «ш»-сы созбақтала айтылып еркін бітпеген кезде, телефонның Сұлтанбек ұстаған трубкасы әлденеге сылқ етіп түсіп кеткен дыбысы естілді.

— Алло! — дедім үрейленіңкіреп. Бір тың дауыс:

— Сәкеңсіз бе? — деді.

— Ә! Сұлтанбек қайда?!

— Үзіліп кетті.

Айытын адамыңның өлімі қандай ауыр! Тұнжырап аз отырғаннан кейін, романның қолжазбасын алып, біраз ақтарып, ауыр оймен отырдым.

...1928 жылы Сұлтанбекті сот сегіз жыл абақтыда отыру жазасына кесті... Бұл жазадан алты жылда құтылып, 1934 жылы ерік алды. Содан 38 жылға шейін әрбір кеңес мекемелерінде қызмет атқарып, 1938 жылы Алматыдағы екі жылдық мұғалімдер институтына оқуға түсті. Оқуды жақсы оқып жүріп ол туберкулезбен ауырды, 1939 жылы бір жылға демалыс ап, 1940 жылы қайта оқыды. 1941 жыл шыға сырқаты мендеп, бірнеше ай больницада жатып, одан шыға тынығуға елі Торғайға кетті. Содан күз оралып кеп, тағы оқуға түсті. Ойдағысын орындамай тынбайтын жігіт еді ол.

Ақыры «айналдырған ауру алмай қоймас» дегендей, қуған сырқат жыққан екен.

Ереді, шіркін!

Қайғылы басталып, қайғылы аяқталған қысқа ғұмыр. Өмірге талантты болып келіп, ойға алған армандарының бірін де орындай алмай дүниеден өткен жан екен Сұлтанбек».

Романдағы тағы бір басты кейіпкер — Бәтес. Бәтестің прототипі — Бәтима апай. Ол Жанахмет Ақпанбетов деген кісіге тұрмысқа шыққан. Ептеп әдебиетке әуестігі болған соң

«Еңбекші қазақ» газетіне жазып жүрген. «Мөлдір махаббат» романында ол Ақпан деп аталған. Бәтима — ұзақ жылдар әр салада қызмет істеген, ұлын ұяға, қызын қияға қондырған аяулы ана. Жеңіс Ақпанбетов деген ұлы Қазақ радиосында ұзақ жыл қызмет істеп келеді. Көп жыл «Еңбекші қазақ» газетінде істеп, кейін Ақмоладағы мектепке ауысты. Жазғандары бірталай. Артында қалған ұл-қыздарының ішінде Абай атындағы опера және балет театрында жуан дауысты (бас) әнші болған Абай Байтоғаев әуелі Қазақ мемлекеттік университетінде оқыған болатын. Ғани Ермекбаев екеуі көркемөнерпаздар жарысында талай рет ҚазМУ-дің абыройын асқақтатқан болатын.

Роман кейіпкерлерін тарата берсек талай өңірге шығып, негізгі мәселеден ауытқып кетерміз.

Сонымен, «Адаскандар» романы қазақтың профессионалды прозасына Сәбит Мұқановтай қаламгердің жалтақтамай келгендігін, талай күрделі шығармалар беруге шығармашылық қуаты, эстетикалық таным-білігі мол, өлеңмен жазылған «Сұлушаш» романында байқалған үрдісті енді еуропалық үлгімен бере алатын жазушы екенін танытты. Екіншіден, көркемдік тұрғыдан келгенде, бұл шығарма классикалық деңгейде жазылды. Күні кеше «Сұлушаш» арқылы елді өзіне мойын бұрғызып, үлкен үміт тізгінін қолдарына ұстатып қойған автор «Адаскандар» арқылы Сәбиттен көз жазбау, оның шығармаларын үзбей оқып отыру керектігін туғызып қана қойған жоқ, қазақ қаламгерлерін шығармашылық жарысқа шақырғандай дүние болды. Біраз ақындар прозаға қол сала бастады, соның ең ірісі — Ілияс Жансүгіровтің «Жолдастар» романы.

«Адаскандар» романы — қазақ әдебиетінің тарихында көркемдік асу жасаған кезеңдік шығарма. Осындай елеулі еңбегімен Сәбит Мұқанов даңқ тұғырын бетке алып, шың басына алқынбай көтеріле бастады.

*Бесінші тарау***ЖАҢА ӨРІС**

Қолына қалам алғанның ой-қиялы қай өңірге ұмтылмай-ды дейсің?! Барлық әлем менің түсінігімнен өрбіп жатса ғой шіркін дейтіндер бұл жалғанда аз емес. Сәбеңнің 1931 жылы 15 мамырда бітіріп, 1932 жылы 29 сәуірде баспаға жіберілген «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. 1-бөлім» (ұлтшылдық, байшылдық дәуір – буржуазно-националистический период) деген ғылыми еңбегін оқып, көп жайларды сол кездің деңгейінде түсінуге талаптанған кезде, кешегі үгітші ақынның «Сұлушаш», таза профессионалдық деңгейдегі «Адаскандар» романдарын жазған, жаңадан қалыптасып келе жатқан әдебиетке асқар бел болған туындыларды берген ақын-жазушының әдебиет тарихымен айналысуға қандай дайындығы бар еді деген сауал туары сөзсіз. Әрине, бәрі де оның қолынан келеді, өйткені даңқы шыққан дарынға ол кеменгер, ұлы, асқан данышпан демей, шындық сырын ашуға тиістіміз және оқушыны адалдық жолынан адастырмауымыз керек.

Мехнатты азаппен жазылатын еңбекке Сәбит неге барды? Онан да ел әдебиетінен естігені бар, бүгінгі өмір ұсынып жатқан талай тақырыбы бар, тіпті қайсыбіріне өзі араласып жүрген оқиғаларды әсірелеумен неге болмаған? Әр салаға жүгіре бермей, поэзия мен прозадағы шыққан биіктерін орнықтыра, дәлелдей түсуге неге күш салмаған деген ойлар араша талайды. Өзімен қатар әдебиет әлеміне келгендерді былай қойғанда, алдындағы ағаларының үлгі-өнегесін, бір жанрдан айырылмау дағдысынан неге үйренбеген? Сонда сөзі уәлі, суреті көркем бола түсер еді ғой деп те қиялданасың.

Шын дарын қуаты ондайларды әу баста есепке алғыза бермейді. Оның үстіне заман талабына қалай болса да жауап береміз деп жанығу әсіретапшылдарға айрықша міндет деген ұранға сеніп идеологиялық ұрыншақтықпен талай айтыс-тартысқа түсіп жүрген Сәбит Мұқанов неге тартынбақ?! Тартынбады, өйткені өзі араласып, көзімен көріп, құлағымен естіп, күнделікті тірлікте қажеттігі сезіліп жатқан әдебиет тарихын

жазуға күшім жетеді деп ойлаған және оны мен жазуым керек деген сенімде болған. Осы түсінік қолына қалам алдырған. Және 1929 жылы 18 желтоқсанда «Еңбекші қазақ» газеті арқылы «Әдебиет туралы ашық хат» жазып, қалың көпшіліктен көмектесуді, яғни әр қилы шығармаларды, қолында жоқтарды жіберуді өтінген болатын. Әрине, оның қажеттігі, қандай дүниеге айналары да айтылмай қалмады.

XX ғасыр басындағы әдебиеттің шындығын бүге-шүгесіне дейін айтып берерлік дерек мәліметтері жоқ болса неге кіріскен? «Мектептегі мұғалімдеріміздің бәрі бірдей Маркс дүниетануына жетік адамдар емес. Біразы пролетариатқа теріс бағыттағы адамдар. Міне, осы мұғалімдер мектепте әдебиет сабағын оқытқанда күні бүгінге шейін өз ойына келгенін істеп жүр. Өз програмымен, өз талдауымен айдап жүр. Бұларға нұсқау болатын, «мынаған сүйеніп оқыт» дейтін бізде әлі әдебиет тарихының құралы жоқ» деген зәрулікті (С. Мұқанұлы. *XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. 1-бөлім. 1932. — 4-5-беттер. Бұдан бұлай беті ғана көрсетіледі*) өтеу қысқан көрінеді. Және әдебиетті түгел алмай, тек алашшылдық дәуірді әңгімелейді, жаңада туған кеңес әдебиетін кейін әңгімелесек болады.

Өзі оқу-ағарту саласында істемейтін Сәбене мектеп зәрулігі неге батқан деп те сауал қоюға тура келеді. Менің өз жорамалым — Сәбең бастаған ісі орындалғанша дамыл таппайтын пенде. Әдебиет айтысы кезінде түйінделген ойлар, жиналған материалдар және әр ақын-жазушы жайында жазған мақалалары ғылыми еңбек саласына еріксіз алып келген. Және жасыратыны жоқ, қазақ оқырмандарына әлі күнге дейін әсер-ықпал жасап келе жатқан байшыл-ұлтшыл, яғни алашшыл әдебиеттің сыр-сипатын өзінше түсіндіруді қажет санаған.

Ал осыған Сәбит Мұқановтың білім жағынан дайындығы бар ма еді деген сауалды көлденең тартып, жауап іздеуге тиіспіз. Өйткені, бойыңа жараспайтын шапанды киіп, ел-жұртқа күлкі болғанша, қолыннан келетінді істей бермейсің бе деп қазір ақыл айтатындар табылар. Өзінің алдына қойған максатына жету үшін Сәбең қандай қиындықтан болсын жалтармаған, жолын өзгертпеген.

Жиырмасыншы жылдардағы айтыс-тартыстары кезінде Сәбең өзінің білім дәрежесінің саяздау, жетімсіздеу екенін

айтудан ұялмады. Қошке Кемеңгеровтің «Сәбитпен айтысты доғардым» деген мақаласында «білім жолымен айтысатындар болса мен даярмын» деп намысына тиген кезі де бар. Өзгенін айтқанынан өзі айтқаны жеңіл болатындықтан емес, Сәбең білім қоржынын толтыруға айрықша мән бергені. Соны қазір қайта пысықтаған жөн сияқты, өйткені жұрттың көбі біле бермейтін бұрылыстар мен қызықтар Сәбеңнің ғұмырнама-сында көп екен.

1922-1926 жылдары рабфакта оқығанымен, Қазақстанның саяси-әлеуметтік ісіне белсене араласты. 1923 жылы шешендерге кара тактаға жазылып қалмандар деп ескертіп жүргенде, күнкөріс қамымен «Еңбекші қазақ» газетінде аудармашы болып, «труженник» дегенді «қорқақтар» деп тәржімәлап, фельетон кейіпкері болғанын, КирЦИК мүшесі болғанда өзінің немере інісі Шәкенді, Ғабитті Баязит деген інісімен бірге асырап-сақтау қамында жүріп оқығанда қандай білім алып шыққанын Ғабит Мүсірепов «Автографиялық әңгімесінде» қалжыңмен жеткізеді. Рахимаға үйленіп, әуелі әйелінен, онан кейін алғашқы баласы Арыстаннан айырылып, 1926 жылы Орынборға Мәрияммен оралуы, негізгі қызметі — ҚазАПП-тың жауапты хатшысы, қосалқысы — «Еңбекші қазақ» газеті партия бөлімінің меңгерушісі, одан кейін «Қазақстан» баспасының бас редакторы болуы, сөз жоқ, білім көтеру қажет екендігін сездірді. Ленинград университетіне түсіп, қысқы каникулда Мәриямды ұлы Арыстанмен қалаға алып келгенде қай дәулетіне сенгенін құдай білсін. Баспадағы орнына келген Ғабитке хат жазып, қаражат жібер дегені құжаттармен расталады.

Жазғы каникулге келгенде кадр тапшылығын тартып отырған Қызылжар округінің басшылары Сәбене бірден жармасып «Бюро үш іске қатар тағайындайды: бірі — «Кеңес ауылы» газетінің редакторлығы, екіншісі — округтік партия комитетінің үгіт-насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасарлығы, үшіншісі — осы қаладағы совпартшколаның саяси сабағын жүргізетін мұғалімдік» (Есею жылдары, 1964. — 410-бет). Ол аз болса, трактористер курсіне уақытша сабақ беріп, жазушылар ұйымын құрды. «Жарыс» атты альманах шығарды. Педтехникум мен қазақ мектебінде әдебиет үйірмелерін жандандырды. 1930 жылы

наурыз айында газет тілшілерінің І съезіне қатысу үшін Алматыға келгенде «қазақ әдебиетінің актуалды мәселелері жайында екеуміз қаттырақ айтысып, содан бері көңілім көңтараздау болып жүргенмен бірге өсіп, біте қайнасқан» (417-бет) Ғабиттің пәтеріне түсіп, республика жаңалықтарына қанығады.

1929 жылы қазан айында Сәкеннің партиялық тазалаудан өткенін Ғабит жыр қылып шертіп, «Сәкенді әшкерелеу түгіл, кір жұқтыру түгіл, халық үлкен құрметпен алақандарына көтеріп шықты. Сәкенге соңғы кезде сын көзімен қарап жүретін адамның біреуі мен едім ғой. Оны халық мұншама қадірлейді деп ойламайтын едім. Сәкен кеңестік қазақтардың қазіргі ең аяулысының бірі екен!» (418-бет) дегенін, съезде Ғаббас Тоғжанов «Еңбекші қазақ» газетінің редакторлығынан алынсын» деген ұсыныс жасалып, оған І. Құрамысов арашашы бола алмай Ф.И. Голощекиннің зорлығымен орнында қалғанын, сонымен қатар өзіне де таяқтың бір ұшы тигенін Сәбен былай баяндайды:

— «Мақұл, — деді Ізмұқан Құрамысов, — енді жолығуға уақытымыз келе бермес, хе-хе-хе... Біз Филипп Исаевич екеуміз ақылдасып, Сенің Алматыға келуіңді мақұл көрдік, хе-хе-хе-хе»...

— Неге? — деп сұрадым мен, бұл жаңалық хабарға елендей қап.

— Қайтесің себебін сұрап, — деді Құрамысов партия солай ұйғарған соң, келмеуіңе болмайды, хе-хе-хе-хе...

— Қандай қызметке сонда?

— Оны Алматыға келгеннен кейін ақылдасамыз, хе-хе-хе-хе...

— Басқа қызметке ауысатын болсам, одан бұрын оқуымды аяқтап алғаным жөн ғой, — деген сөзді дәлелдеріммен айта бастап ем:

— Оны да Алматыға келе сөйлерміз, хе-хе-хе... — деді Құрамысов» (423-424-беттер) деген диалог-хабардың айтары мол болса керек.

Өзіне деген көзқарастың өзгергенін аңғарған Сәбит күпті көңілмен Қызылжарға қайтты. Тамыз айында Казкрайкомның бөлім меңгерушісі Садықбек Сапарбеков:

— Әй, Сәбит, әңгіме қылып отырғанымыз екеуміздің қолымыздан келетін іс емес. Ақыры неге соғарын өмір көрсетер. Голощекин сенің оқуға кетуіңді талап етіп отыр, — деді.

- Оқығым келмесе ше? — дедім мен күліп.
- Ол болмайды, — деді Сапарбеков. — Қазақстанда Голошкекиннің сөзін екі қыларлық адам жоқ.
- Ұғымды, — дедім мен, — сонда қайда барып оқуым керек?
- Оны ақылдасармыз. Әзірге «Әдебиет майданы» журналына редактор бола тұр.
- Мақұл.
- Сапарбеков август айында шақырып алды:
- Саған әзірге ермек боларлық оқу табылды.
- Қайдан? — дедім мен.
- Москвадан.
- Қандай оқу?
- Академик Маррдың есіміндегі Тіл білімі институты.
- Мен тіл маманы емеспін ғой және боларлық ниетім де жоқ.

— Ол есеп емес, — деді Сапарбеков, — табылғанына бара тұр. Артынан қалаған бір институтыңа ауыса саларсын» (442-бет) дегенге қарағанда, партия үшін адамның қалауы емес, оған керегін істеу қажеттігі кейіннен күшеймесе, солғындай қоймады. Пенде тағдыры билеушінің ойыншығына айналды.

Өндірітіп қызмет істеп, әсіресе әдебиеттің көсегесін көгертіп, жас дарындарды даярлап, «Кеңес ауылы» газетін гүлдендіре бастаған Сәбенді саясаттан да, пәрменді әлеуметтік өмірден де, елден де, республикадан да алыс жүрсін деп оқуға айдап қоя берді.

Бұрын өз қалауымен оқуға ұмтылған Сәбең әпербақан Голошкекиннің әмірімен аспирантурадан бір-ақ шықты. «Бұл өзі елеусіздеу бір институт па, қалай, биыл алуға тиісті бес аспиранттың орнын толтыра алмапты. Сондықтан мені құшақтай алды» (442-бет) дегені көпшілікке беймәлім дерек болса керек.

Өзің қалап бармаған соң анау-мынауды байқағыш боласың ғой. Әйтсе де Сәбеңнің өзінен естісек: «Маған ең ауыры тұрмыс жағы болды. Пушечная көшесінің 7-номерлі үйіндегі подвал әрі қараңғы, әрі мейлінше дымқос. Бір бөлмеде бес жан қыстырылып-қымтырылып тұрып жатқан шақта Лаура есімді қызын құшақтай Сәкен Сейфуллиннің әйелі Гүлбаһрам келе қалды. Менің айына алатыным 60 сомдық стипен-

дия. Ол күнкөріске жетпеген соң әйелім біз тұрған үйдегі тігіншілік шеберханасына жұмысқа кіріп, айына 40 сом алатын болды. 100 сом айымызға шаққа жетеді, онда да шай мен нан ғана» (444-бет) дегенді қазір естудің өзі қисынсыздау, бірақ шындық солай. Оқуды осындай қиындықпен алмаса, оның санада сақталуы оңай емес қой. Бұл барлық жұрттың басынан өткенмен, шиеттей үш бала, жасөспірім немере қарындасты Мәриям мен Гүлбаһрамның асырап-сақтауы қиын болды. Жаз шыға Лаураның ауруы асқынып, Қызылордаға жетіп қайтыс болғанын ескерсек, тұрмыс тауқыметі Сәбеннің қабырғасын қайыстырғаны сөзсіз.

Бір жамандықтың бір жақсылығы бар деп ойламасақ та «Март институты оқу орны емес, аспирантура саналғандықтан мұнда лекциядан гөрі семинарлық сабақтар көбірек өтеді екен. Ол да айына бір реттен артық болмайды, сондықтан уақытты библиотекада өткізіп, сабақты асықпай даярлауға мүмкіндік толық» (443-бет) болғаны Сәбең іздегенге сұрағандай болды. Қазақстаннан оқуға аттанған кезде шіркін жазсам-ау деп шыққан Сәбең «XX ғасырдағы қазақ әдебиетін» жазуға кірісіп кетті. Және Сәбең ол мүмкіндікті толық пайдаланған көрінеді. Кітаптың ең соңғы бетіндегі «1930-31 жыл, 15/V» деген дерек Март институты берген дерекпен дәлме-дәл келеді. 1930 жылдың күзінен бастап 1931-дің көктеміне дейін жазып тастау да оңай болмаған. Оны Сәбең 1931 жылы 28 көкекте жазған «Жазушыдан» деген кіріспеде айқын аңғартып, талай қиындықтардан хабар береді.

Кітап болып шыққан туындыны оқып, олай екен, бұлай екен дегенді айта салу оңай, ал оны жарық дүниеге алып келу үшін қаншама мазасыз күн мен түнді өткізгені зерттеушіге ғана аян. Сәбең еңбегінің қадір-қасиетіне жету үшін енді оған осы тұрғыдан қарап, артық-кеміне баға берейік.

Мектептерде әдебиет тарихын оқыту қажеттілігі туралы алты түрлі дәлел келтіреді. Бірден «әдебиет тарихы — тап таратысы тарихының бір жүйесі» деп социологиялық баяндауы мығым болатынын жасырмай, «көркем әдебиетті тудырған саяси-шаруашылық жағдайларға көбірек тоқтадық» деп өзінің зерттеу принципінен хабар береді. Бұл сол кезде қалыптасып келе жатқан, кейін таптаурын болатын схеманың алғашқы көрінісі еді.

Екінші себепті Сәбен тереңнен тартады. «Әдебиетті зерттеудің толып жатқан тармағы бар. Мәселен, әдебиеттің тарихы, қисыны, әдісі, сыны» деп алады да, өзінің міндеті «тарих жазу» деп ықшамдағанымен бұрыннан жазылған, елге таныс еңбек жоқтығын ескеріп кеңінен жайылғанын, шығарманың шыққан себебін, тарихын айқындаумен қатар «ішкі-сыртқы құрылысына тоқтап, өзімізше сын бердік. Кей жерде тіл, ырғақ, көркемдік жағына көз сап, қисын жағына да көңіл бөлдік. Бұлардың бәрі әдейі істелді. Өйткені бұл кітап мектепке арналған бірінші оқу құралы болғалы тұр» (7-бет) деп пайымдады.

Шынына келгенде, Сәбең бұл еңбегінің орта мектептің қай сыныбында оқытыларын мүлдем шамалай алмаған. Отызыншы жылдардың бас кезінде бірінші және екінші басқыш мектеп жүйесінің өзі толық орта білім бере қоймағанын, кеңестік бастауыш, орталау, орта білім беру жүйесі отызыншы жылдардың орта тұсында қалыптасқанын еске алсақ, Сәбеңнің бұл оқулығы жартылай жоғары білім беретін оқушылар институтының студенттеріне лайықты болған еді. Алайда, ондай оқу орындардың өзі жетіле қоймағандықтан кімге арналғаны анықталмай, қолданыста болмай қалды-ау дегенді амалсыз айтуға тура келеді. Әрине, жан-жаққа көз салып, шәкірттерінің біліммен сусындауын ойлайтын білікті мұғалімдер балаларға айтқанымен, Халық ағарту комиссариаты тарапынан берілетін нұсқау мен бағдарламалардан бұл еңбекті кездестіре қоймадық.

Оған бірнеше түрлі жорамал жасаймын: біріншіден 1931-1932 жылдардағы қырғын аштықтың қырсығы болар, екіншіден, голощекиндіктің тегершегі теріс айналып жатуы да ықпалын тигізген болуы керек. Үшіншіден, М. Жолдыбаев, М. Әуезов пен Ә. Қоңыратбаев қазақ мектебінің 7-жылы үшін ғасыр мен ғасыр басындағы әдебиет оқу құралын шығаруы да әсер еткен сияқты.

Қалай болғанда да бұл еңбек 1935 жылға дейін, яғни Елжас Бекеновтің «Ұлт қозғалысы және ұлтшылдық әдебиет» деген 72 беттік сын кітапшасы шыққанша тиісті бағасын ала қоймаған. Қазақстан марксизм-ленинизм ғылыми-зерттеу институты атынан жазылған алғы сөзде «Кітаптың шыққанына екі жыл болды. Бұл кітап әдебиет тарихы жөнінде тұңғыш еді.

Алайда бұл кітапқа әлі бір ауыз сын жазылған жоқ. Сын жазылмауы бұл кітаптың мінсіздігінен болмау керек. Бізде әдебиет тарихы ғана емес, қай тарих болсын әлі зерттеліп, бір арнаға түскен жоқ» (3-бет) делінген.

Осы пікірді Е. Бекенов әрі қарай қоюлата түсіп, өзінің негізгі ойын «Қазақтың өзі жасаған тарихы бар. Бірақ бұл күнге дейін жазылған тарих жоқ. Сәбиттің тарихы сол қазақ тарихының бір саласы. Белгілі дәуірдегі әдебиет тарихы. Бұл қазақ өмірінде тұңғыш шыққан (қазіргі дәуірде) ең бағалы еңбек. Мұндай еңбектің керектігіне, бағалылығына ешбір сөз жоқ» (5-бет) деп алады да, қазіргі зәруліктен шығаруға жарайтын, «пайдалануға әбден жарайтын тарих» деп табады. Емін-еркін талдайды. Тоғыз тарауда тарихтың және әдебиеттің өзекті мәселелерін сөз етеді де «бұл тарих үлкен пайдалы құрал. Қазіргі қазақтың пролетариат бағытындағы көркем әдебиеттің өсуіне және еңбекші жастардың жаңа салт-санаммен тәрбиеленіп өсуіне үлкен көмекші» (72-бет) деп пікір қорытады. Осындай ұнамды көзқарастың арқасында 1937 жылғы әшкерелегіш, қиратқыш, қара дүрсін сындарда бұл еңбек ауызға алына қойған жоқ. Партия комитеті мен лито тарапынан қандай шешім болғаны мәлім емес. Әйтеуір мұндай еңбектің үн-түнсіз өтуінде бізге белгісіз жайлар болуға тиіс.

Осы монографиялық зерттеудің негізгі мақсаты — алашшыл әдебиетті әшкерелеуге бағытталғаннан кейін қай мәселені болса да ұлттық таным-біліктің зиянды жағына қарай бұра бергендіктен, кей тұста ішкі қарсылықтарды тудырып отырады. Әрине, заманы солай болған соң жасалған шығар деуге келгенмен, шамадан тыс тапшылдық бірқыдыру ой-пікірді бүгін сабырмен қабылдау қиын екенін алдын ала айтып алғанның еш артықшылығы жоқ. Олай болса, бұл еңбекке айрықша мән берудің қажеттілігі қанша деп шошымаңыз. Пайдалы, керекті жағы мол, сондықтан бұл зерттеуді тарихи тұрғыдан айрықша қажетті деректерді жеткізгені үшін қадірлеу шарт.

С. Мұқановты күні бүгінге дейін сөзге қалдырып, абыройына дақ салып, ел-жұрт көңіліндегі күдікті сейілтпей келе жатқан бір мәселе — алаш қозғалысы және оның қайраткерлері жөніндегі түсінігі, айтқан-жазғаны. Тапшылдықтан оянған санасы, төңкерісшілдікпен қалыптасқан көзқарасы «Алаш»

қозғалысын зиянды деп табудан өзгермей кетті, ал оған қатысқан азаматтарды кеңес өкіметін, партияны мойындамағандар деп білді, жазды. Солардың ішінде ең күрделісі — 1930 жылы бастап 1931 жылдың 15 мамырында аяқтаған» ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген атышулы еңбегі. Бұған айрықша мән беру керек, себебі әлі күнге дейін оның қадір-қасиетін анықтау, маңызын түсіну, жазылу тарихын, сырын білу жағы жетіспейді. Рас, Сәбит Мұқанов Голошкеин тұсында калыптасқан идеологиялық тұжырымды басшылыққа алып, тұрпайы социология соқпағымен пікір айтты, артық-кем сілтеді. Тіпті деректерді ілгерінді-кейінді пайдаланып, «тырнақ астынан кір, саяси қате, қарсылық» іздеген сәттері бірқыдыру. Зерттеу тәсілі мен ой қорыту мәдениетінің төмендігі аңғарылатын «осы кітаптың рухы біздің әдебиеттану ғылымында әлі күнге дейін жойылмай келеді» деп Б. Дәрімбетовше «таңғалып, тұлан тұтпау» керек, өйткені большевиктік (коммунистік емес) идеология кеңес құлағанша дәуірлегені бәрімізге аян. Оның сойылын кім соқпады, жырттысын кім жыртпады?!

Өмір соқпақтарының иірімдері мен бұрмалануына көз салғанда Сәбит Мұқанов осы еңбекті әдейі жазғанға ұқсайды. Бұл ойымды мен Сәбеннің 90 жылдығына арналған салтанатты жиналыста жасаған баяндамада айтқам және ол теледидар, радио арқылы бүкіл республикаға таратылғанды. Кейінгі еңбектерімде нақты деректермен дәлелдене жазылуда.

Расында да, Мәскеуде Қызыл профессорлар институтында керемет қиыншылықпен оқып жатқан Сәбиттің осы кітапта аты аталғандардың ағайын-туыстарына, жақтастарына, әріптестеріне жеккөрінішті боларын біле тұрып 458 беттік еңбекті жазуында, менінше, керемет көрегендік бар. Біріншіден, әдебиетке өзінің қолтаңбасымен келгендерді тарих бетінде хаттау болса, екінші, әдебиет түгіл, тарихқа қайтып оралар-оралмасы беймәлім дарындардың, Сұлтанмахмұт пен Ахметтен басқасының, тіпті жеке мақалаға арқау болмаған ғұмырбаяның, шығармашылығын зерттеп, тексеру, кейінгіге қалдыру, аттарын өшіріп алмау мақсатын көздеді. Және оны сол кездегі таным-білікке негіздей жазбаса еңбегі еш болатынын сезді, жарияланбайтынын білді. Сондықтан социологиялық ой мен сөзді еркін қолданды.

Осы арада XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеп, оқулық шығарған, енді докторлық диссертациясын жақындатып тастаған әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті Өмірхан Әбдимановтың «С. Мұқанов және XX ғасыр әдебиеті» деген мақаласында «бұл еңбек туралы сөз еткенде екі нәрсені естен шығармауға тиіспіз. Біріншісі — уақыт уыты, екіншісі — зерттеушінің ұлттың әдебиетіне деген адалдығы. Алғашқысы кітаптың әр бетінен өзінің дәмін сездіріп тұрса, соңғысы әр екі жолдың, әр түйген түйіннің арасынан сығалап, мені көрдің бе дегендей, «сөнген оттың қоламтасындай жылтырап», үп етсең жарқырай жанып, шалқар ойға айналып кетердей үнсіз жатады. Өйткені автор ұққан ұғып, ұқпас тыныш болсын деген қағиданы ұстанған. Таразыланар тарих, тамыршыдай таныр ұрпақ бар екенін есте тұтқан» деп (Сәбит Мұқанов және қазақ әдебиеті. Қазақ университеті, 2000. — 125-бет) оралымды тілмен өрнектеп жеткізгенін көреміз. Уақыт өте келе бұл кітаптың бағасы өсе түспесе, кемімейді.

Бір жағы келешектің жауапкершілігі, екінші жағы, замана қысымымен жазылған еңбек оңайлықпен дүниеге келмегенін шамалауға болады. Әуелі саяси-әдеби жағынан сөз қозғасақ, С. Мұқанов «XX ғасырдан бастап қазақ әдебиетінде ұлтшыл, байшыл дәуір туды. Осы дәуір күні бүгінге шейін жасап келе жатқан дәуір және пролетариат үшін ең қауіпті дәуір. Әдебиет дәуірлерін түгел зерттеу, бізше, өзгесінен гөрі маңыздырақ болды. Өйткені қай дәуірдің әдебиетін зерттесек те біз сол дәуірге қайту үшін емес, сол дәуірді ұғынып, еңбекші бұқараға ұқтырып, пайдалысын алып, залалынан бездіру үшін, өткен өмірдің кескінін көрсету үшін зерттейміз» (7-8 беттер) деген ойын сол кездегі мектептің оқу құралына зәрулігімен байланыстыруы объективтік сылтау еді. Бүгінгідей емес, кітап, тарихи зерттеулер, оқулықтар жоқ заманда Сәбит көрген қиындықтар мен зорлықтарды аңғарта алсақ, көп мәселенің сыры ашылары сөзсіз.

Осы кітапты жазған кезде «көп жерден жинағанның өзін біріктіру бір жағынан қиын болса, екінші жағынан олар да жеткіліксіз болды. Байшыл-ұлтшыл дәуірді сипаттайтын көркем шығарма деректері, әсіресе баспасөздер қолға түгел түспеді. Аз күн шығып жабылған газеттерді былай қойғанда,

ұлтшылдық дәуірді түгел сипаттап беретін «Қазақ» газетінің өзін түгел таба алмадық. Ақын-жазушылардың шығармаларының біразы жоғалған... Қолға түспеген нәрсенің біреуі — кейбір ақын-жазушылардың өмір тарихы, әлеумет қызметі туралы толық мәлімет.

Бұл тарихты, әрине, төрт аяғы түгел тарих демейміз. Жоғарыдағы себептер арқылы қазір толық тарих жазу қиын да... Біздің мақсатымыз — толық тарих жазу болған жоқ. Тың жатқан мәселеге із салып, пікір көтеру. Сонымен қатар, бытыранды материалдарды системаға келтіріп, жол ашу болды» (10-11-беттер) деген дәйектемесін құлаққа іліп алмай осы кітапты даттау обал, тіпті ғылыми тәртіпсіздік. Өйткені ғасыр басындағы әдебиетіміздің жай-күйін осы кітаптан біліп алғандар көп. Одақ құлағанша бұл мәселеге ешбір зерттеуші аяқ баспағаны, «ақтаңдақ» күйінде жатқаны жұртқа мәлім. Ол аз болса, отызыншы жылдары-ақ қолдануға рұқсат етпей, аты аталғандарды кейінгі ұрпақ білмей-ақ өтсін деген ниетпен кітапты «тұтқындап», кітапхана «түрмесіне» (арнайы бөлімге) жабуы автор еңбегінің қаншалықты қажеттілігін және «қауіптілігін» көрсетсе керек.

Бұл жайға молырақ тоқтап отырғаным, Сәбиттің ғылым-білім майданындағы «қызылкөзділігін» айтушылар бүгіндері көбеймесе азайған жоқ. Алаш азаматтары алдындағы ұлы кінәсіндей етіп көрсететіндер бар. Егер осы еңбек жазылмаса алаш ардақтыларының өмірі мен өнерпаздығын қай жерден іздеп табарын білмей, әуре-сарсаңға түсерін ойламайтын сықылды. Олардың ішінде айғай-шумен өз атын шығарғысы келетіндер осы кітапты Құранша оқып, кем-кетікті тіміскілей іздеп, айғайлап шыға келетіндерін қайтерсін. Ал ондай «игі мақсатты» көздегендер Сәбиттің әр ақын-жазушының негізгі сипатын білдіретін қорытынды пікірін елегілері келмейді.

Мәселен, «қазақ тілінің негізін жасап, қазақ мектебінің іргесін қалаған алғашқы адам — Ахмет». Немесе «Абайдан кейін тіл өнегесіне Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ» деп түйю оларды «құртқаны» ма, әлде?.. «Ақындық, жазушылық күшін алғанда Мұхтар күшті жазушы. Тіл сұлулығының үстіне Мұхтар кейіпкер жасауға шебер. Мұхтардың кейіпкерлерінің сыртқы көрінісі мен ішкі сезімі айқын көрініп отырады. Бай-

лар тобының таптық кескінін оның кейіпкері арқылы көрсету ретінде Мұхтардан асканы жоқ. Жазуға шеберлік жағынан пролетариат жазушыларына Мұхтардан үйренетін нәрсе көп» (418-бет) дегені, 1935 жылы «Ескілік көлеңкесіне» жазған алғы сөзінде «Мұхтар қазақ әдебиетіне еуропалық мәдениетті сіңіріп жүр» деген кесек ойларды айтуы сол кезеңдегі тұрпайы социологтардың аузына түсе бермегені былай тұрсын, қазіргі әуезовшілер Мұхана қимай ма, әлде саналары жетпей ме, мұндай кесек пікірді айта алмай келеді.

Сәбиттің ұлтшыл, байшыл әдебиеттен, яғни алаш ақын-жазушыларынан безбегені былай тұрсын, оларға жанашырлық жасаған сәті де тарихқа белгілі. 1921 жылы Міржақып Дулатовтың жазушылық талантын аяп, төніп келген ажалдан құтқарып жіберуі Сәбит Мұқановтың коммунизмге жасаған «опасыздығы» емес пе?!

Және дүние күйіп, идеологиялық қысым 1932 жылы 10 қаңтарда алынған Өлкелік партия комитетінің қаулысымен мейлінше күшейіп тұрған уақытта жазылған «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» бір жылдай баспаның қарауында болғаны, олай-бұлай тексеріліп, талай редакторлардың қолынан өткені мәлім, қолжазбаға кім қаншама түзетулер, идеологиялық бояулар қосқанын бір құдайдың өзі ғана біледі.

Тұрпайы социологиялық тұжырымдарға қаныпезер литоның қаншама «үлес» қосқанын естен шығармау бір болса, екінші, Карелияда тұтқында жүрген Мағжан Жұмабаевқа Сәбит Мұқановтың 1934 жылы хат жазып, кеңес әдебиеті жағына шығу жайында ой айтуы да таңғаларлық құбылыс.

Неге десеніз, Мәскеуде оқуда жүрген, қолында әзірге ешқандай билігі жоқ Сәбиттің ешкіммен ақылдаспай алашордашылардың «ең қаскөй жыршысы» саналған ақынға өз тарапынан хат жазуын кеңес өкіметі қолдамайтыны белгілі ғой. Соған қарамастан «Токсанның тобы» өлеңі жөнінде дұрыс пікірде болмағаны үшін кешірім сұрап, ішке тартуы Сәбит адамгершілігінің деңгейін көрсетсе керек.

Бұл аз болса, қайталап айтам, Зылиха апайдың М. Горькийге барып, Е. Пешкова арқылы Мағжан азабын үш жылға қысқартуына Мәскеуде жүрген Сәбит араласпады деуге дәтім бармайды.

Себебі, бұл Сәбит Мұқановтың тарих алдында кінәсі бар ма деген сұсты сауалға берілер жауаптың бірі болса керек.

«XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» тарихын жазған «қыстың оқуы жеңіл болғанмен, тұрмысымыз ауыр болды. Пушечная-дағы дымқос, жаман пәтерде өкпесі қабынып ауырған алты-жеті айлық қызым Жанна жарық дүниемен коштасты. Жандай сүйетін Жаннаның атын 1945 жылы туған кенже қызымызға қойдық» дегеннің айтары аз болмаса керек.

Себеп-сылтауы бір басына жетерлік тұңғыш зерттеу еңбегі оқушыларға не ұсынды, қандай мәселелердің кияын тапты деген сауал туындары сөзсіз.

Табаны күректей 80 бетке «Әдебиеттегі ұлтшыл-байшыл дәуірдің сыны» (*түсініректеу болу үшін — «Характеристика буржуазно-националистического периода казакской литературы» дегенді қоса оқыңыздар*) деген шолу-түсіндіру тарауы И. В. Сталиннің ұлт мәселесі туралы айтқандарын басшылыққа алып, карауылын маркстік-лениндік танымдардан аудармайды. Оны тараулардың аты, бөлімдері өзі-ақ аңғартады.

Бірінші тарау — «Ұлт деген не?» дегенде И. В. Сталиннің ойын өз түсінігімен баяндап, «Қазақ ұлты қашан құрылды?» деген күні бүгінге дейін шешуі табылмай келе жатқан мәселені қозғады, «Қазақ елінің ұлт болуына бес жағдай (тілі, мекені, бірыңғай шаруашылығы, мәдениеті мен салты бір) түгелімен ғасырдан бастап, әсіресе ғасырға жақындағанда туды. Қорытып айтқанда, Русия қол астындағы қазақ елі қазақ ұлты боп XIX ғасырдың бер жағында құрала бастады. Бұдан, әрине, казак елі XX ғасырдың басынан толық ұлт болды деген сөз шықпайды. Октябрьге дейін казактың ұлттығы толық піскен жоқ» (18-бет) деп кітап жазылған тұс түгіл, бүгін де талас тудыратын ойды айтқан. Социализм дәуірінде өше бастаған жүздік, рушылдық сипаттардың қазір өршіп, белгілі бір үрдіске айналып, қиындық келтіріп жатқанын аңғарып жүргенімізді ешкім теріске шығара алмас.

Сәбең «ұлт жасалып болмай, ұлтшылдық жоқ» (18-бет) дегенімен, екінші тарауын «Ұлтшылдық неден шығады?» деп атап, бірден «Ұлтшылдар кімдер?» деген сауалды көлденең тартады. Одан кейін «Отар мәселесі» тарауында Ресей үкіметінің Қазақстанға бұғалық салуы хандықты жойып, аға сұлтанды,

онан кейін болыс сайлауын шығарып, елдің береке-бірлігін қашыра отыра, қазақ жерін тартып алудың түрлі шараларын ойластырғанын баяндайды. 1860 жылдан бастап «Қазақ даласына переселен қардай борап, құйыла бастады» (22-бет). Оның қалай жүзеге асқанын көрсету үшін 1903 жылы шыққан «Россия. Дорожная книга русских. XVIII том. Киргизский край» деген кітаптан ауып келген және өкімет зорлап көшірген кара шаруалардың санын келтіреді. Ақмола губерниясына 1860-1887 жылдары, яғни 17 жылда небәрі 8350 жан көшіп келсе, жалғыз 1896 жылдың өзінде 36580 келімсек келіпті. 1896-1917 жыл аралығында 653330 жан қоныс аударып, қазақтарды ата мекенінен шөлейтке көшіріп жіберіпті.

Міне, осындай жағдайға байланысты «Қазақ шаруасындағы өзгерістер» деген бөлімде ауыл шаруасы, сауда кәсібі, салт-сана, әдет-ғұрып мәселелеріне назар аударып, әдеби шығармалар арқылы «Ескілік пен жаңашылдық» деген бөлімінде Садуакас Шорманұлы, Нұржан Наушабайұлы, Шәңгерей Бөкейұлы, Ыбырай Сандыбайұлы өлеңдерінің отарлану жайын әңгімелеген үзінділерін келтіріп, «Ақмолла, Әубәкір молда, Абай, тағы сондай ақындар негізінен феодалшыл (ақсақалшыл) ақындар болғанымен, бұлар феодал табының сол жақ қанатын алып жаңашыл болғандар (либерализм). Бұлардың ішінде әсіресе Абайдың жаңашылдығы айқынырақ» (29-бет) деп бірнеше өлеңінен үзінді келтірілді.

Ал «Қазақтың ұлтшыл оқығандары» дейтін үшінші тараудың «Ислам діні және қадим оқуы», «Миссионерлік және орысша оқу», «Жадит» деген баптарда «мектептерден ойшыл, оқыған (зиялы) атын алып шығып, қысқасы, қазақтан оқығандар тобы (интеллигенция) жасалды» (35-бет) деген қорытындыға келеді де, төртінші тарауды «Ұлтшылдықтың өркендеуі» деп атап, 1905 жылға дейін және кейін деп бөлшектейді де, «Ұлтшылдардың ұрандары» деген мәселені ұзақ толғап, негізгі арналарын айқындайды. Өткенді дәріптеу, жерден айырылу, мәдениет, ұлт тілінің өркендеуі, «мәдени автономияға» дін, әйел, жастар туралы әдебиеттерді қосақтап, 1916 жылды баяндап, бесінші тарауды «Алашордаға» арнады. Алаш қозғалысының туып, өрістеуін «Февраль және ұлтшылдар», «Байшыл ақындар», «Большевикке қарсы», «Колчак-

пен бірлік», «Байшылдар азамат соғысында», «Жеңілген байшылдар» деп бөлшектеп, нақты деректерді сөйлетеді де, алтыншы «Төңкеріске қарсылық» тарауында өзіне тән тапшылдықпен айқын баяндайды. Онда устряловшылдық, жастарды байшылдыққа тарту, баспасөзді, халық әдебиетін, аударманы пайдалану жайларын әңгімелей келіп, «байшылдардың жүйелерін» жіліктейді. Қандай әлеуметтік, мәдени мәселелер болмасын әдебиетке қарай бейімдейді де, түпкі қазығынан айнымай, «коммунист сыншылар байшыл әдебиеттің байшылдық пердесін еңбекші бұқараға ашып бермесе, әрине, ел арасында байшыл әдебиет әсерін жоймайды, байшылдық рухты жая береді» деген қауіппен қорытындылайды.

Әрине, Сәбит Мұқановты осы ойлары үшін сынауға болатын шығар, бірақ нені айтса да, қандай мәселеге назар аударса да ойының айқындығы мен ашықтығы, түсініктілігімен оқушыға жетіп жатқандығын мансұқтай алмаймыз. Ал бұл ғылыми-зерттеу еңбектері де қолға түсе бермейтін, әркімнің өресі жете бермейтін табыс екендігі айдан анық. Ақын, жазушы Сәбит Мұқановтың ғылымға, жаңа өріске ниет қойғандығының алғашқы және күрделі де жауапты қадамы осылай басталды.

«XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегінің екінші бөлімі түгелдей «Ұлтшыл-байшыл дәуірдің ақын-жазушылары» деп аталады да Ахмет, Міржақып, Омар Қарашев, Мағжан, Сұлтанмахмұт, Сәбит Дөнентаев, Бернияз Күлеев, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов шығармашылығына талдау жасалып, баға беріледі.

Бұларды ғылым тілінде монографиялық портрет деп атайды. Қалыптасқан дәстүр бойынша әуелі өмірбаяны, атқарған қызметі, шығарған кітаптары айтылып, әдебиет тарихындағы орнын айқындау үшін ел есінде сақталған шығармасына мүмкіндігінше талдау жасалады да, артық-кемі, жетістігі мен олқылығы, әдебиетке қосқан үлесі сарапталады. Алайда әр автордың өзіндік қолтаңбасы, шығармашылығының негізгі бағыты, шеберлікке жету жолдары әңгімеленгенде Сәбең саяси-идеялық мәселелерді кейде тіпті бірінші орынға қойып, социологиялық талдауға түсіп кететін сәті аз емес. Бұл жайлар монографиялық тарауларға тән болғанымен, әр ақын-

жазушы өзінің қаламгерлік ерекшелігімен көрінеді. Ол бейжай зерттеу жолына түспей, Сәбит Мұқановтың өзіне ғана тән танымын танытады, жұрт айтқанды өз тілімен қайталап шығатындардай күй кешпейді. Өз түсінігі бойынша еш қысылып-қымтырылмай пікір айтады. Артық-кем кетіп жатқан жоқпын ба деп жалтақтауды білмейді. Сәбең өз ойын түйіліп те, түңіліп те, шаттана қуанып та жеткізетін машығынан бір танбайды.

Айрықша ескертетін бір жай, Сәбит Мұқанов бұл акын-жазушылардың шығармашылық портретін бірінші жасап отырғанын еш уақытта естен шығармайық және кімнен кейін, кімнің тарихтан орын алатынын айқындау да Сәбеңнің үлесіне тиіпті. Азаттықты аңсаған, бүкіл қазақтың әнұранына айналған «Оян, қазақтың» авторы Міржақыптан бұрын Ахмет Байтұрсынұлының алдымен берілуі де сол кез үшін ойланарлық мәселе еді ғой. Мұнда жасы үлкендігі, шығарған кітаптарының саны емес, олардың елге тигізген пайдасы, санаға жасаған ықпалы, ел-жұрт алдындағы беделі деген сияқты қасиеттердің бәрі де түгелге жақын ескеріліп, әдеби шеберлігі, эстетикалық мәні алдыңғы орынға шыққан. Сәбең жүйелегеннің бәрі де орынды деуден аулақ болғанмен, аңызға түскен алғашқы түрен бойынша ойымызды жүйелесек, оқушы қауым біраз шындықпен танысары сөзсіз.

Сонымен, портреттер галереясы Ахмет Байтұрсынұлынан басталып, әуелі өмірі, содан кейін «Қырық мысал» мен «Маса» жинақтары ғылыми талдаудан өтеді. «Қырық мысал» жинағын әңгімелей бастағанда «Замандастарға» дегенінің басқасының барлығы орыстың Крылов Иван Андреевич (1768 – 1844) деген ақынның өлеңдерінен аударылғандар» (102) деп алады да, оны өзінің саяси көзқарасына лайықтай тәржім-алағанын айтып, «Отаршылдық саясаттан сокқы көрген қазақ елінің «Әй, бәлем-ай, қылдың-ау» деген орысқа тымырсық өшпенділігі Ахметте болды. Ахмет 1905 жылға шейін ашық ұлтшыл бола алмады» (105-бет), сондықтан «Крыловтың кейбір мысалдарын қазақтың сол кездегі отар күйіне мысалдады» (110-бет), астарлап сақтана айтты десе, 1911 жылы шыққан «Маса» жинағында Ахмет «белгілі бір бағытқа түскенін, одан өзгермейтінін, соған бағыт ұстағандардың құлағына ызындап ояту екенін көрсетіп отыр» (144-бет).

*Қазағым, елім,
Қайқайып белің
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді оянып, —*

деген шумақты, Сәбең түсіндірмесінде, «соңғы алты жолды патша заманында цензура жібермеген» (115-бет) деп айрықша ескерту жасайды да, «Ахмет қазақ халқын орыс отаршылығына қарсы ояту үшін екі үлкен әдіс қолданды, (118-бет) біреуі — оқыту, екіншісі — ескі замандағы еркіндікті аңсау — Ахмет істейтін істің програмы болды. Елінді алды, жерінді орыс алды, ел болудан қалдың, бұдан құтылмасаң жарық сәуле жоқ. Осы сөздерді жарқылдатып айтпай, көмескілендіріп берді. Іле-шала шыққан ұлтшыл ақындар Ахметтен гөрі бұл мәселеде ашығырақ, қаттырақ кетті» (121-бет) деп идеялық жағын айқындағанмен, акындық келбетіне тереңдей қоймады.

Оның есесіне оқу-ағарту саласындағы еңбегін айрықша жоғары бағалап, «қазақ тілінің негізін жасап, қазақ мектебінің іргесін қалаған алғашқы адам — Ахмет. Ахметтің бұл тарихи еңбегі бағаланбай қалмақ емес. Мұны пролетариат та бағалайды» (129-бет) деген түйінді ойы тарихи шындықтан алыс емес еді.

Қай дарынды әңгімелемесін, Сәбит Мұқанов өз «дініне» берік екендігін айқын айтып, жазып отырған. Осындай биік бағадан кейін «Ахметтің тарихи еңбегін бағалаймыз, бірақ оны дәстүрлемейміз. Ол бір кезде төңкерісшіл болғанмен, қазір біздің тап дұшпанымыз» деп елпілдеп келген көңілді кері итеріп тастайтын ғадетті қай монографиялық портреттен болса да кездестіреміз. Олай етпесе сол кездегі идеологиялық қыспақты айналып өту қиын болар еді. Осыны Сәбең саналы түрде жасап, тарихта бадырайған ізін қалдырды.

Мекемтас Мырзахмет пен Өмірхан Әбдимановтар «Ояну дәуірінің әдебиеті» деген кезеңнің оң бағытын және азаттық идеясын мықтап жырлаған Міржакып Дулатов шығармашылығын талдау үшін үлкен тарау (40-бет) арнап, ең әуелі тарихи мәні зор деректен бастапты.

«Міржақыптың өмір тарихы туралы толық мәлімет біздің қолымызға түспеді. Бар мәлімет 1913 жылы Мәскеудегі Күншығыс Лазарев институтының басқаруымен басылып шыққан «Ашшарқият» дейтін кітап болды. Осы кітапта түрік елдерінің бірнеше ақын-жазушыларының шығармаларынан орыс тіліне аударма жасалған. Қазақ жазушыларынан ол жинаққа кіргендер — Абай Құнанбайұлы мен Міржақып Дулатұлы» (125-бет) деген деректің мәні де зор. Лазарев институты Күншығыс тілдерін, оның ішінде түркі тілдес халықтардың ақын-жазушыларына айрықша назар аударғанда, қолына түскенді емес, іріктеп, таңдап, әрқайсысының әдебиеттегі орнына қарай таңдап алғаны сөзсіз. Олай болса, Абай мен Міржақыптың 1913 жылы бір жинақта кездесуі тегін болмасқа керек.

Әрине, шығарманың мінсіз көркемдікпен жазылғанына не жетсін, алайда идеяның күштілігі анау-мынау жетіспеушілікті өз диірменінде ұнтақтап, барлық жанға татымды да дәмді өнім шығаратыны, әсіресе «Оян, қазақ!» жинағынан анық аңғарылады. Сәбең осыны алдымен аңғартып алып, идеясына келгенде Сталинге теңеу таба алмай қиналған Жамбылдың күйін кешкен екен. Мен соны сіздерге жеткізіп, кейбір түсіндірмелер жасайын.

«Оян, қазақ!» мазмұнына келгенде, қазақ ұлтшылдарының програмы деуге болады. Қазақ ұлтшылдары ұлт туын қолға алып, патша үкіметіне қарсы шыққанда осы «Оян, қазақты!» өздеріне програм ретінде қолданды. «Оян, қазақ!» жарыққа шыға сала қазақ зиялыларының жәрдемімен қазақ елінің түпкір-түпкіріне аз уақытта тарап, тіпті сол кездегі ұлт туын ұстауға ынталы оқығандар «Оян, қазақты!» ел аралатып сатты» (130-бет) деген ең түйінді ойды тарата кеткен жөн.

Шығарманың уақыт талабын, замана міндетін айқындап беретін идеясы, әсіресе қиын-қыстау күндерде алдыңғы лекке шығады да, көркемдіктің орнын толтырып жатады. Отаршылдықтан зардап шеккен халыққа:

*Ол заман үш жүз бірге араласқан,
Бағынып еш патшаға қарамастан,
Хан шығып өз ішінен халқын билеп,
Билейді хұқым етіп өнер шашқан.*

*Көшсе де мың шақырым жері жайлы,
Аққан бұлақ, шалғыны көк орайлы.
Тоқты қоздап, жүріпті тай құлындап
Жер тар болып көрменгі уайымды, —*

деген суреттеулер кімді болса да елегізiтер сөз ғой. Осындай жұмақта өскен жұрттың енді тамұққа түсуі, әрине, аянышты, әрі ашындырады. Оның үстіне:

*Шыққалы болыс сайлау 40 жыл өтті,
Сол сайлау, байқасаңыз, түпке жетті, —*

немесе

*Өзіне-өзі халық жаны ашымай
Мал шашар боламын деп волосной, —*

деп іштей ыдырап, берекесі қашқан қазақ еліне:

*Мінеки, мұжық келді көшкен бұлттай
Қазақтың қояр емес жерін құртпай, —*

деп алады да, осыған бүкіл түркі жұрты, мұсылман қауымы болып қарсы тұруға ауыз бірлігі жетпей, басы бірікпегенін:

*Русияда жиырма миллион бар мұсылман,
Жері жоқ осылардың бір қосылған, —*

деген сияқты отаршылдарға жақпайтын, олардың саясатына қарсы национализм, пантюркизм, панисламизм идеяларын жеткізе айтқан, жазған шығарманы қазақ оқушылары мен тыңдаушылары бас шұлғи тындағандарын, оқығандарын дәлелдейтін, яғни шығарманың орасан зор әсерлігін айқындайтын көріністер көп болды.

Ұлтшылдық идеологияның бағдарламасы болғандығын Сәбең дәл бақылап, «Оян, қазақ!» көп кешікпей қуғынға ұшырады. Жер-жердегі патша үкіметінің полицейлері «Оян, қазақты!» іздеп, оны ұстаушыны қаузап, сатушыны абақтыға жаба

бастады. «Оян, қазақ!» үшін Міржақып абақтыға түсті» (130-бет) дегенді Сәбең ел-жұрттан естіп қана қоймай, өзінің куәлігімен де дәлелдеп, тарихи шындық болған соң Міржақып ғұмырбаянының осы бір мәнді құбылысы қазақ әдебиет тарихында онды-солды айтылып, бірақ нақты деректер көрсетілмей келген-ді.

Рас, Ресей өкіметі орыс-жапон соғысында жеңіліс тапқаннан кейін бар пәле осы түркі тектес мұсылман халықтарында деп түсінді де, оны уағыздаушыларды мықтап қуғындады. Бұл саладағы сақтығына адам таңғалғандай. Ел ішінде беделі бар адамдардың бәрі аңдуда болды. Олардың жүріс-тұрысын қатаң бақылау нәтижесінде тыңшылар көбейді. Алауыздықты саналы түрде қоздырып отырды. Көкшетаулық керей Шахмардан Қошығұловтың Абайға жазған хатының орыс охранкасына қаншама дүрбелең алып келгенін, жандармерияның ұйқы-құйқы көрмегенін көрсете кетейік. Ол Сәбең пікірінің дәйектілігін анықтайды.

«Оян, қазақ!» жинағы қуғындалыпты, әне жерде, мына жерде ұсталыпты, таратпай қойыпты дегенді естігеніміз болмаса, қалай жүзеге асқанын білмейтін едік. Менің қолыма түскен мына құжаттар ол оқиғаны сағат-минутына дейін баяндап береді. 20 шақты құжаттың алғашқы дайындалғаны қолжазба күйінде, яғни аптап ыстығы басылмаған күйде табылды. Оларды сақталу ретімен баяндап берсем, Міржақып атамыздың аруағын риза қылып, біраз жайдың бетін ашамыз және отаршылдардың жанды сөзді тұншықтыру арқылы қазақ әдебиетінің құлашын жаздырмағанын көріп, «Оян, қазақ!» бастаған азатшыл, күресшіл әдебиеттің қалай туа бастағанын анық аңғарамыз.

Әлқисса, осы арада бір шегініс жасап алғанның артығы жоқ сияқты. «Аса қымбатты Тұрсынбек. Жетпіске толған мерейтойың құтты болсын! Әдебиет пен ұстаздық еңбегің халқымыздың кәдесіне жарасын! Өзіңе, үй-ішіне зор бақыт, денсаулық тілеймін.

Айналайын Тұрсекем! Сонау қиын-қыстау кезеңде батырлық жасап, Міржақып әкемнің «Оян, қазақ!», «Бақытсыз Жамалын» табыс етіп қуантқаның есімнен кетпейді. Сол заманда мұндай сыйлық тарту қайсар мінезіңнен, мейірімді

жүрегіңнен, ар тазалығынан туған ерлік! Оны ұмытпай бағалайтын апаң Гүлнар Міржакыпқызынан ескерткіш. 10.05.1997» деп қол қойылған автографтың мен үшін қадірі зор, айтары мол. Сіздер де ортақ болыңыздар.

1957 жылғы ғылыми іссапарымды Уфадан бастадым. Республикалық кітапханаға келгенде үйіліп жатқан, үстіне «узбекский, казахский, кумыкский» деп жазылған үйіндіні көрдім. Татар-башқұрт әдебиеті бөлімінің бастығы Софья Мамлеевамен танысып, жұмыс істейтін болған соң әлгі үйінділердің жайын сұрадым.

— Оқитын адам жоқ, текке орын алып тұрған соң списать етейік (құртайық) деп жатырмыз, — деген соттың үкіміндей ауыр сөзді естігенде шошып кеттім.

— Өртемеңіздер, маған беріңіздер, елге ала кетейін, — деп ем:

— Жоқ, олай етуге правомыз жоқ, өртеп, актісін жасағаннан кейін ғана заңды болады бит, — деп Софья ханум маңайына дарытпады.

Мен қиылып қоймай, «Мәдениет министрлігінің рұқсатын алып келіңіз» деген соң сонда бардым. Министрдің орынбасарын әзер дегенде көндіріп, «институтыңнан жеделхат жеткіз» деген иманжүзді сөз естідім. Телеграфқа келіп, Партия тарихы институтына жанадан ғана директор болған Серікбай Бейсембаев ағайға телефон соқтым.

— Біреуін де қалдырма! Почтамен жөнелт! Телеграмманы жібереміз! — деген әмірлі де зерделі сөз естіп қуанып кеттім.

Сөйтіп 700-ден астам кітапты, ондаған газет-журналдар түптемесін ҚКП Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтының кітапханасына жеткізіп ем. Күні бүгінге дейін аман-есен сақталуда. Почта шығыны көп боларына карамай, неше дана болса, соншасын елге аттандырып, келген соң екінші даналарын, әсіресе коммунистер шошитын алаш қайраткерлерінің шығармаларын өзім алып қалдым. Ең азында жүз шақты кітап. «Оян, қазақтың!» бірнеше данасы келген-ді. Соны сақтана сұраған Әбен Сатыбалдиевке, Гүлнар апайдың жарына бергенмін. Ана автографтағы сөздер елуінші жылдардың аяғынан бері сақталып келе жатқан көңілдің ықыласы ғой. Сол кітаптардың арқасында Әбекендердің үйінде қадірлі қонақтың бірі болғаным әлі есімде.

Сонымен, «Оян, казак!» хикаясы былай басталыпты. Қазанның баспа ісі жөніндегі уақытша комитеті 1911 жылы 23 наурызда татардың «Шора» журналына қосымша болып Орынбор қаласында шыққан «Уақыт» газетінің редакциясынан «Оян, казак!» жинағының бірінші басылымы сендердің типографияларыңнан шықты ма?» деген сұрауына «жоқ» деп жауап алыпты. Бұлардың тануында да белгілі мән барын соңынан аңғарамыз.

Барлық ізденістер мен қуғындауға себепші болған, Санкт-Петербургтен 1911 жылы 18 қарашада аттанып, Қазанға 23 қарашада жеткен құжатты түгел келтірейін, өйткені бар қуғын-сүргін осыдан бастау алып, қандай нәтижеге жеткізгені айқындалады. Және жоғарыдан түсетін әмірдің қанша ызғарлы екенін сезіп қана қоймай, оның орындалу барысынан да хабардар боламыз.

«Въ Казанскій Временный Комитетъ по деламъ печати.

Вследствие представленія отъ 8 сего Ноября за № 1733 Главное Управление по деламъ печати предлагаетъ Временному Казанскому Комитету сообщить основанія, по коимъ брошюра на киргизскомъ языке подъ заглавіемъ «Пробуждайся киргизъ» (Уянь казак), соч. Мир-Якуба Дулатова была инкриминирована Комитетомъ по ст. ст. 128 и 129 Угол. Улож. съ наложеніемъ на нее ареста лишь 7 сего Ноября, тогда какъ, согласно списку неповременныхъ изданій, представленныхъ въ Казанскій Временный Комитетъ по деламъ печати съ 15 по 17 Марта 1911 г. за № 23, названная брошюра поступила въ Комитетъ 15 Марта сего года; следовательно со времени поступления вышеупомянутого изданія на рассмотрение Комитета до времени наложенія на это изданіе ареста прошло около 8 месяцевъ.

Кроме сего, принимая во вниманіе, что ныне Временнымъ Казанскимъ Комитетомъ инкриминировано второе изданіе вышеуказанной брошюры, Главное Управление предлагаетъ Комитету принять меры къ выясненію, где и когда было напечатано первое изданіе брошюры Дулатова, было ли таковое инкриминировано, и о последующемъ донести Управленію.

Начальникъ Главнаго Управленія По деламъ печати».

Мұндай әмірлі қағазды алғаннан кейін бағынышты комитетте жан қалсын ба? Қазан Уақытша Комитетінің бастығы

ма, әлде оның хатшысы ма, тышканның ізіндей ұсак, бірақ керемет анық та әдемі жазумен осы комитеттің мүшесі, ситатский кеңесник Богдановка «означенная брошюра рассматривалась Вашим Высокоородием, и, кроме того, Вами более 2 месяцев не сообщалось сведений о ней по требованию судебного следователя уч. Семипалатинского Окрсуда, то Комитет покорнейше просит Вас безотлагательно дать обстоятельное объяснение по настоящему вопросу на предмет представления Комитетом в Главное Управление» деп жаны ышқына жазыпты.

Казанның Уақытша Комитеті осылай жанталасып жатқанда Саратов сот палатасының прокурорынан 28 қарашада бұл әрекеттерді жокка шығаратын қатынас қағаз келіпті.

«Саратовская судебная палата, рассмотревъ въ распорядительномъ засѣданіи 18 сего ноября предложеніе мое объ оставленіи въ силе наложеннаго Комитетомъ ареста на брошюру Дулатова «Побужденіе киргизъ», определила: арестъ, наложенный Казанскимъ врменнымъ комитетомъ по деламъ печати на брошюру подъ заглавіемъ «Пробуженіе киргизъ» \Уян казак\сочиненія Миръ-Якуба Дулатова отменить и переписку объ этомъ при копіи сего опредѣленія возвратить Прокурору Палаты для исполненія.

Уведомляя объ изложенномъ въ исполненіе опредѣленія палаты, присовокупляю, что вся переписка по поводу означенной брошюры Дулатова мною вместе съ симъ за № 6682 преповождена Оберъ-Прокурору Уголовнаго Кассационнаго Департамента Правительствующаго Сената, для внесенія ея на разсмотрѣніе Сената въ порядке надзора.

Прокурор судебной палаты:

Секретарь».

Әлгі әдемі жазу Саратов прокурорының бұл шешімін дереу Петербургтегі Бас Басқармаға жеткізіп, екі оттың ортасынан қалай шығарын білмей шырылдапты. 8 желтоқсанда Саратов сот палатасының шешімін орындайық па, әлде Сенаттың қаулысына дейін тоқтата тұрайық па деп ақыл сұрапты. 21 желтоқсанда кітап жөнінде жаңа қорытынды шыққанша тоқтай тұрындар деген хабар келген көрінеді.

Сол екі ортада Орынбордың округтік сот орнынан «прошу прислать мне экземпляр брошюры на киргизском языке Мир-Якуба Дулатова «Просыпайся киргиз». Издание 2-ое типографии газеты «Вакт» в Оренбурге 1911 г. Для приобщения к делу по обвинению Дулатова» деген қатынас қағаз 6-желтоқсанда Орынбордан аттанған. 11-і күні Қазанға жеткенде әлгі әдемі кол «бұл өтінішті орындай алмаймыз, өйткені Комитеттің өзінде бір-ақ данасы бар» деп жазыпты. Сөйтіп «Оян, казак!» Орынбордың өзінде шыкса да, сот пен жандармдардың қолына түспей, талай әлекке салғанын Саратов сот палатасы прокурорына 19 желтоқсанда келген қатынас қағаз анық аңғартады. Ол өз тарапынан «приобщить к делу в качестве вещественных доказательств» деп зіркілдейді.

28 желтоқсанда әлгі әдемі жазу Бас Басқармаға Богдановтың «Оян, казактан» пәлендей орысқа келетін қысастықты байқамағанын, негізгі мазмұны — қазақ халқына білімді, мәдениетті болып, надандықтан құтыл дегеннің төңірегінде деп 22 наурызда қорытынды жасағанын, енді оның аныққанығына жету үшін өзінің жасырын мүшесі Н.Ф. Катановқа беріп отырғандарын хабарлапты. Ал Катанов «8 ноября представил перевод всех сомнительных мест и тогда Комитет имел возможность на означенную брошюру наложить арест» депті. Демек, профессордың қорытындысын іздеу, бүгешүгесіне дейін айқындау керек. Қазақ ойының құнарлылығы мен асқақтығын жандармерияға үрейлендіре жеткізу арқылы жаңадан өріс ала бастаған азатшыл әдебиетке қаншама зиян тигізерін әрине, ойламаған.

Желтоқсанда Қазан Уақытша Комитеті Каримов пен Хусаиновтың Уфадағы «Шығыс типографиясына» 1908 немесе 1909 жылдары «Оян, казак!» сендерде басылды ма, басылса қанша тиражбен шықты, қайда жіберілді, кім қолхат берді дегенге тез жауап қатуды талап етті. 1912 (жазуында 1911) жылдың 3 қаңтарында жауап келді.

Қазақ әдебиетіне орасан зор жаңалық әкелген XX ғасыр басындағы азатшыл әдебиет бағытын белгілеген, жаңаша өріс алуға мүмкіндік жасаған жыл құсын — «Оян, казактын» әрбір санын, әрбір күнін дәл белгілеген жауапты толық келтірейін. Әдебиет пен мәдениет тарихында белес жасаған шығармалар-

ды пәлен жылы шықты деп жалпы атай салмай, өзінің жарык көрген күнін көрсетсе, ол туындының даңқы артып, абыройы асқақтай түсер еді. Осындайды ескеріп отыру мәдениеттіліктің белгісі болмақ.

«Брошюра «Уянь-Казак» на киргизском языке сочинение Мирь-Якупа Дулатова, печатался в нашей типографии в 1910 году в марте месяца в количестве 8 экз. И получено нами выписка от С.П.Б. Комитета от 13 марта 1910 г. №5960. По просьбе Г. Дулатова бр. «Уянь-Казак» тысяча экз. отправлено в Петерпавловск большой скоростью. 31 марта 1910 года выслано на имя Дулатова в г. Петерпавловск. Заведующий типографии «Восточная Печать» товарищество Каримовъ, Хусаинов. Уфа Б. З. Максютов» дегендей нақты деректер әдебиет тарихында ескеріліп отырылуға тиіс.

Орынбордың округтік соты 1912 жылы 13 қаңтарда «не имется ли в распоряжении Комитета сведений о преследований Дулатова за первое издание его сочинения, когда и каким судом он судился?» деген сауалына тікелей жауап беруден жалтарып, екінші басылымы 3000 дана болып шықты деген жаңа дерек келтіреді де, канша данасы қай жерде тұтқындалғанын анықтауға ерініп, бірінші басылымы Петербургтің рұксатымен шыққан дегенмен шектеледі. Бұл деректерді 1912 жылдың 28 қаңтарындағы №121 қатынас қағаз жеткізіп отыр.

Ал «Оян, казакты» қуғындау мұнымен аяқталмағаны белгілі. Сондықтан орыс империясына қауіпті кітап екенін ең әуелі кім, қашан айтты, жазды дегенді Семейдегі жандарм қағаздарынан іздеген абзал. Міржақып түрмеде отырғандағы тексеру ісінен қарастырып, содан кейін Орынбор, Қазанда немен аяқталғанын біліп, «Қазак» газетіне күн көрсетпей шағым жасағандардың кім екенін анықтау қажет. «Оян, казакты» айрықша жеке-дара зерттейтін талапкер шықса, казак әдебиетінің тарихы өзінің әлеуметтік мәнімен байи түсер еді.

Әрине, Сәбегінің ой-пікірін қысқаша дәлелдеуге болатынын білгенімізбен, бүкіл әдебиет тарихына қажетті деректердің ешкімге зияны тимейтіндігін және азатшыл әдебиеттің өріс алу бағытын Міржақып шығармашылығы арқылы көрсетуді орынды деп таптық.

Сәбегі «Оян, казакты» талдаған уақытта дін, өнер, әйел тақырыптарына соғып, «Жұмбақ» деген өлеңге ерекше мән береді

де, «қазақ даласының патша үкіметіне қарсы көңілін оятқан шығарма» (141-бет) деп қорытынды жасайды.

Бұдан кейін «Бақытсыз Жамал» қазақ тілінде шыққан бірінші роман дерлік кітап болғандықтан, оған толығырақ тоқтауға тура келеді» (142-бет) ескертпе жасауынан көп жай аңғарылса керек. Роман мазмұнын замана дамуымен байланыстыра отырып, қазақ әйелдерінің әлеуметтік жай-күйіне, қоғамдағы орнына социалистік идеология насихаты деңгейінен қарап, тапшылдық таныммен баяндайды. Бүкіл образдар жүйесін, композициялық құрылысын, оқиғаның шарықтау шегін, Міржақып жасаған жаңа кейіпкерлер Шолпан, Ғали, Жамал, Фатқолла образдарына айрықша көркемдік талдау жасап, «бұл роман бірінші жақтан әйел бостандығын жырласа, екінші жағынан, ескі дін, ескі салт, ескі әдетке қарсы шыққан роман. Бұл роман қазақ елінің басынан өткен феодалдық дәуірі мен жаңа байшылдық дәуірінің күресін көрсететін үлкен тарихи дерек» (152-бет) деген қорытындысы, әрине, қазіргі көзқарастарға ұқсамағанымен, «Бақытсыз Жамалдың» әдебиет тарихындағы орнын дұрыс межелегенін көреміз.

Бұдан кейін Сәбит Мұқанов М. Дулатовтың «Азамат» деген өлеңдер жинағын талдауға кіріскенде «Европа капитализмнің жиһангерлік саясатын шет пұшпақтан көру, екіншісі — қажығандық, торығу, «уайымға кірген, кейде үмітсіздікке түскен өлеңдері» (155-бет) деп жалпылай айтқан уақытта қазақ әдебиеті тарихында болған бір қызық жайды айтпай кетуге болмайды.

Жинақтың 1912 жылы шыққанын айтып алып, «Міржақыптың бұл еңбегінде көркемдік жағынан үлкен айырма бар. «Азаматтың» тілі «Оян, қазақ!» пен «Бақытсыз Жамалдай» емес, таза қазақ тілі. Өлеңінің үйлестік құрылысы, көркемдігі жағынан «Азамат» бастапқы екеуінен көп ілгері. Бастапқы екеуін, әсіресе «Оян, қазақты» оқығанда Міржақыптың ақындығына адам шек келтіреді. Ал «Азаматта» олай емес. Мұнда Міржақып өскендігін, ақындық сипатының бойында толық барын көрсетіп отыр» (153-бет) дегенді айтады. Ал осы жайға Сұлтанмахмұт Торайғыровтың басқаша қарап, «Айкап» пен «Қазақ» арасын біраз қиындатуға себепші бол-

ған мақаласына көз салайық. Жабуды жаба тоқудан табар пайдамыз аз.

1913 жылы «Айқап» журналының 17-санында М. Дулатовтың «Азамат» жинағына Сұлтанмахмұт шағын болғанмен тиген жерін ойып түсетіндей сын пікір айтты. «Кейбір өлеңдері бірінен-бірі қысқа, ойнақы емес, оқушының арбасы сазда жүргендей ауырланып шығарлық. Алдыңғы туғандарды «көш жүре түзелер, жоқтан да бар жақсы», біздің неміз жетісіп тұр деп жүген-құрық тигізбедік. Мұнан былайғылардың мінін қолға алып, үлгіні осы бастан түзете беру керек. Қанша дегенмен «жаманның барынан да жоғы жақсы» дейтін мезгіл болыңқырады ғой. Бұл турадағы білгенімді өз алдына жазармын» деп «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» атты төңкерісіне дейінгі қазақ әдебиет сынының ең бір шұрайлы шолуында М. Дулатовтың әдебиетімізде жаңа бағыт тудырып, азаттық идеясын ту қылып көтергенін дәлелдейді. «Оян, қазақтан» тарап жатқан шұғылалардың өз бояуы, үні болғанын тілейді, «киналған жанның, толғантқан көңілдің, толғанған жүректің сағындысы болады. Соның үшін ондай «ойбай», ондай бебеу табыла қалса, салған жерден өзі де шипа бола кетеді» деп XX ғасыр басында бүкіл қазақтың әнұранына айналған шумақты келтіреді.

*Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты!
Өткізбе қорлықпенен бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал ғарам боп,
Қазағым, енді жату жармасты, —*

деген түпкі нұсқаны ардақтайды, құрметтейді, осындай ойды айтып, әдебиетке тың идеялық нысана көрсеткен авторға көңілі әбден толатынын білдіреді. Осы бағыттағы өлеңдерді соны бояу, тың соқпақпен, мақаммен дамыта беруге үндейді.

Алайда сол кездегі өлең кітаптарында бұған еліктеген, солықтаған шығармалардың мейлінше көбейіп, жаңбырдан кейінгі санырауқұлақтай қаптап кетуі Сұлтанмахмұтқа ұнамайды, өйткені оны әдебиеттің даму заңдылығы көтермейді деп біледі. Сондықтан ол анау-мынаудан емес, өзін-өзі қайталаған Міржақыптың кейбір өлеңдеріне көңілі толмай қалғанын

жасырмайды. Ажарлы пішін, соны бояумен ойды бекіту, тапқан идеяны әрі қарай насихаттап, ел санасын ашу керек деп:

*Ал, қазақ, көтер басты, аш көзінді,
Бір уақыт адам санап өзіңді.
Тұрсаңдар қараңғыда қор боларсың,
Алашым, теріс деме бұл сөзімді, —*

деген шумақты ұнатпай, «бұл ананың көшірмесі. Мұның аты солықтау былай тұрсын, ыңкылдау емес пе?» (С. Торайғыров. Ғылым, 1993. 2-том. — 141-бет) деп өзінің көзқарасын былай білдіреді: «Көшірме болғанда да жетіспей қалған жерін жинаған, бүркеулі жерін ашқан, кеткенін келтірген, кемістігін толтырған түзу көшірме дейсіздер ме? Жок, жок! Ілгерілей алмай солқылдап, соқпақтан айрылып қалған көшірме» (сонда, 140-бет) деген пікірлер, әрине, М. Дулатовқа акын ретінде жайлы тие қоймағаны белгілі.

Ал Сұлтанмахмұт өзі ұстаз тұтқан акынның мүлт басқан қадамын сынау арқылы басқаларды оң жолға салатын ой айтады. «Бұзылған қанымызды түзеп, қарайған көңілімізді жуып, жанымызға пайда, дертімізге шипа болды-мыс деген жарыпсал жаңа әдебиетіміздің нысананы нұсқаған қолы, көрсеткен жолы жоқ, құр «қатын ойбайға» айналып, әркім соны сән көріп бара жатқан соң, қазақ жазушылары-ау, алдарына салып отырмын: құр ойбай дегенмен ойбайдың да ойбайы бар ғой, жылаудың да жылауы бар ғой» деп әдебиетке де, әлеуметке де жаны ашып отырғанын жасырмайды.

Қазақ поэзиясын өркендету мақсатынан туындаған егес оңай басталғанымен қиын аяқталады.

«Тәржіман» газетінен аударған «Топырақ, топырақ» пен «Құран бұзғанды» былай қойғанда, «Түсімде», «Бұлар кім?», «Кеше түндегі түс, бүгінгі іс» деген өлеңдер жазды және олардың белгілі адресі бар екенін аңғарғандаймыз.

Сұлтанмахмұттың осы мақалалары мен өлеңдері «Айқап» үшін, Сералин үшін «Қазақ» газеті тарапынан түсіністік таппағаны өкінішті. 1914 жыл мен 1915 жылдың жартысында «Айқап» жайында алаңдаушы материалдар тегін жарияланған жоқ.

1914 жылы «Айқап» журналының 20-санында «Жөнімен өкпелеу керек» деген атпен жарияланған мақаласында Сәбит Дөнентаев газет пен журналдың арасын жарастырмақ болып, өз ойын онша ашық айтпаса да, «Айқапқа» іш тарта сөйледі. Елге басшы боламыз дегендердің қандай қасиетке ие болуын айта келіп, қалың жұртшылықтың атынан «өкпелейтін орнымыз бар, егер де басшыларымыз бастан-аяқ жолдан тайса, бағамалы шын сөз, толық ақыл, сын айтуды қойса, болмаса өзінің қара басының ғана пайдасын ойлап кетсе» деп үшінші жақпен сөйлейді де, пікір таласы болғанында сөкеттейтін ештеңе жоқ: «Сөз айыр шықса, шықсын! Онда не тұр?! Әркім өз пікірін айтуға ерікті» (С. Дөнентаев. Шығармалары. 1957. 392-бет) деп ешкімді де кінәламайды.

«Тағы біреулер жазады: «Қазақ» пен «Айқаптың» келген нөмірлері сайын екі түрлі кеңес келеді, егер де бұл кеңес бітпесе бұларды алып оқушылар азая ма деп қорқамын». Рас, бұлардың таластары не сөз үшін, не дұшпандық болса, онда оқушылары азаймақ түгіл, өздері шығудан тоқтар деген қорқыныш көңілге келеді» (Айқап. №11, 1914) деп Сәбит Дөнентаев өзінің сүбелі ойын ортаға салады. Қалай болғанда да «біз өзіміздің надандығымыз бен сараңдығымызды перде етпей көмектесейік, жәрдемдесейік, газет-журнал ауызбірлік табар, таппаса «өз обалдары өздеріне» дегендей қылады. «Айқапты» да, «Қазақты» да жақтамай, оқушы көпшіліктің назарын жәрдем беру жағына аударады.

1915 жылы «Айқап» тоқтардан екі ай бұрын Сәбит Дөнентаевтың «Айқап» ойларында бар ма?» деген екінші жанашырлық мақаласы жарияланды да, оның негізгі позициясы айқындалды. Мұны өзінің өлеңдерімен де дәлелдей түсті.

Сәбиттің 1914-1915 жылдардағы өлеңдері, әсіресе «Ерегіс», «Ұлтшылға», «Көк төбетке», «Дал болу» дегендердің ішкі мәні «Айқап» пен «Қазақ» басшыларына бағытталған жоқ па екен деп қалғандайсын. «Достан кінә табуға, сөйтіп кегін алуға, жүрек бетін түзепті» немесе:

*«Әр істі аузың айтып, қолың қылмай
Қай түрмен: «елді бастап едім» дейсің...
Орнына өз ақылың келе алмаса
Дірілдеп, қалшылдайсың, безілдейсің...*

*Өшігіп, өршеленіп, барқылдайсың,
Кісінің зияны жоқ, не себептен
Сау жерін таламаған қалдырмайсың, —*

дегендері атын атап, түсін түстемегенмен, қазақ арасында болып жатқан әлеуметтік оқиғалардан хабар берері сөзсіз. Екі басылымның әр қилы сөзі, позициясы акын жырларын осылай тұспалдатқан, «ішің білсін әлу-ай» дегізгені өтірік емес.

Сәбит Дөнентаевтың ойы бір адамның тілегі емес, көптің тілегі еді. Бұрын тана-моншактың бәрін үстіне ілген «Айқап» журналы қазір өгейлік көре бастады. «Жазушылардың жазғаны «Қазаққа» ғана жазатын болып, жазбағаны мүлде қойды... Сөз жазушы мырзалар-ау, «Айқап» сіздердің қаламдарыңызды тістей ме? «Қазақ» көзіміздің қарасы болғанда, «Айқап» ағы емес пе еді? Газетке лайықты пікіріңізді біреуіне жазсаңыздар, қайсысына жетпеуші едіңіздер? «Қазаққа» бір мақала жазып, енді «Айқапқа» келгенде сөзден адасатын жазушыны біз де «жазушы» демейміз (Қазақ, 1915. №138) деп күйіне жазғаны тарихқа белгілі.

Міржақып Дулатовтың ақындығынан өрбіген ойды Сәбит Мұқанов бұрынғы өлеңдерінен іріктеліп алынған «Терме» жинағымен тәмамдайды да, Міржақыптың оқу құралдарын жасаған қайраткерлігін «Төңкерістен кейін» деген тарауға ұластырып жібереді. Ал оның көлемі шағын болғанмен кереғар ой-пікірі көп және ащылау дерегі де бар.

Зерттеуші «Міржақып ақындықты екінші дәрежедегі міндеті ғып ұстап, күшінің көпшілігін әлеумет ісіне жұмсады» (158-бет) деп алады да, «Алаш» қозғалысына белсене араласқан, Торғай «Алашорда» жасағының саяси басшысы және әскери соттың бастығы болған тұста «Кер заман» өлеңін жазып, маршқа айналдырғанын айтады. «Міржақыптың қазақшылдығы февральдан кейін, Октябрь төңкерісінен кейін ашық түрде байға арқа тіреген ғой. «Алашорда» сол байлардың ғана партиясы болған» (161-бет) деп саяси астары қалың тапшылдығына бой алдырады. Атқарған қызметінен жөндемді ештеңе таппайды. «Балкия» пьесасын жол-жөнекей айтып, «Бүркіт кегі» поэмасының мән-маңызын, көркемдік жағын талдаудан гөрі шүбә-күдікке орын берген. Бүркітке

қызыққан Төре аңшы Есетті өлтіреді. Ал бүркіт өз кезегінде Төрені бүріп, жүрегін суырып жеп, Есеттің кегін қайтарады. Осыған қалайша баға беру қажет дегенде Сәбең «өлең мейлінше жұмбақ тілмен жазылған. Жазушы ішкі пікірін білдірмеуге тырысқан. Шынында білу де қиын» (163-бет) деп мініп шыққан торы шолағына — тапшылдыққа бұрылып, «Міржақып өзінің саяси достарына «болсаң Бүркіттей бол, тамаққа сатылма. Дос жолына басыңды бер» деп отыр» деп монографиялық портретті аяқтайды. Негізгі сүбелі ойларын талдау барысында айтып отырған. Қалай болғанда да азатшыл әдебиеттің негізін қалаған, «Оян, қазақ!» атты әнұран жазып, ел-жұртты дүр сілкіндірген ақын, жазушы, публицист Міржақып Дулатов қазақ әдебиетінің тарихынан өзіне ойып тұрып орын алғанын көреміз.

Сәбең жасаған ғылыми ізденістің соқпағына түссек, онда тұңғыш рет зерттеліп, артық-кем ой айтылған ақын-жазушылардың үдесінен шығу үшін сондай еңбек жазуға болатындығын Ахаң мен Жақана байланысты пайымдаулардан аңғарған боларсыздар. Айрықша қажеттігі болған кезде ғана болмаса, өңге портреттерге көсіле пікір айтуды, деректер келтіруді мүмкіндігінше шақтайтын шығармыз.

Қазақ әдебиет тарихында бағы жанбай жүрген ақынның бірі — Ғұмар Қарашұлы. Ең алғаш Сәбеңнің осы зерттеуіне іліккенмен, мектеп оқулықтарына бірде қосылып, көбіне қосылмай, әдебиет тарихынан өзіне тиісті орын ала алмай, «ұмытылып» қала беретін, не алашшыл, не кеңесшіл емес дарындардың бірі осы Ғұмар.

Дәуірлердің өліарасындағы саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты және оның діни-әдеби көзқарасының сырына жете бермегендіктен елеусіз қала бергенін көреміз. Көзі тірісінде болсын, трагедиялық қазаға ұшырағаннан кейін болсын, Ғұмардың әдеби мұрасына шындап көңіл аударғандардың мүлдем аз болғаны да зерттеу ісіне кедергі жасай берді. Осы еңбекті жазар кезде Сәбең Ғұмарды білемін-ау деген Халел Есенбайұлымен кездесіп, әңгімелесе де сусыны қанбаған сияқты. «Ғұмардың өмір тарихын біз жазып отырған ақындарымыздың ішіндегі ең аз мәліметтісі деп санаймыз» (164-бет) дегенінен анық аңғарамыз. Сондықтан да Ғұмар Қарашұлы-

ның шығармалығы осы еңбекте тұңғыш рет баяндалып, әйтеуір Сәбеңнің бейнетқорлығы және эстетикалық танымы арқасында қазақтың Ғұмардай дарыны болған екен деген деңгейге жетіп, кейінгі уақытта бірлі-жарымды әңгімелердің өзегі болды. Сондықтан Ғұмардың осы дәуірге дейін сыздықтап келе жатқан рухани өмірі осы «Тарихқа» кіргендігінің арқасы деуіміз керек.

Сәбең Ғұмар өмірінің ел жадында жүрген белестерін атаумен шектеліп, артында қалған әдеби мұрасы жөнінде, ең алғаш шыққан «Қарлығаш» өлеңдер жинағы, одан кейінгі «Өрнек», «Бала тұлпар», «Аға тұлпар», «Тумыш», идеялық жағынан кілтипаны бар «Тұрымтай» жинақтарын бас-басына әңгімелеп, көп жағдайда шыққан жылдарын дәлме-дәл көрсетуге бара бермей, шамалап көрсетеді. Ғұмардың қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін зерттеуге күні бүгінге дейін демесін болып келе жатқан «Шайыр», «Көкселдір» деген халық әдебиет жинағын бастырды» (165-бет) деп атап көрсетті Сәбең.

Сәбең бейнетқорлығын аңғартатын жайлар да аз емес. Мәселен, «Қарлығаш» пен «Тумышы» табылмады. Оның алғаш жазғанының түрі соларда еді. Біздің қолымызда оның бас-тапқы жазбасынан бар материал Омардың өз қолынан өткен «Шайыр» дейтін көркем әдебиет жинағында басылған өлеңдері мен Төлегенұлы Ибрайым деген Омармен елдес бір мұғалімнің жіберген өлеңдері» (166-бет) деген хабарламаның айтары мол. Осындай болмашы дүниеге сүйеніп екі жарым баспа табақ зерттеу жұмысын жазып шыққаны, әрине, қайран қалдырады.

Монографиялық портретті тағы да «Қарлығаш», «Қырғи», «Тумыш» дейтін шығармалары (кітаптары) қанша іздегенімізбен қолға түспеді. Оларды түсіргенде Омар туралы берген материалымыз толығырақ болар еді. Әйткенмен негізгі сарыны біз көрсеткен шығармалар. Сондықтан шамалы түрде Ғұмарды тануға осылар да жарайды-ау дейміз. Толықтыруды алдағы өмір тағы да көрсетеді» (207-бет) деп жарқын келешекке зор үміт артқанымен, Ғұмар Қарашұлының тандамалы шығармалары тек егемендік жылдарында ғана жарық көргені өкінішті.

1953 жылы қазақ әдебиетінің халықтығы жөнінде республикалық жиын болып, қазақ батырларынан кедейден шығып,

кембағалдары асыраған «Қамбар батыр» ғана халықтық деп табылып, өнге батырларымыз күресінге лақтырылып жатқанда біраз ақындар солардың соңынан ілесіп кеткен-ді. Соның бірі осы Ғұмар болатын. Сондағы негізгі дәлелдері — «Тумышта» «Қарлығаш» болып кедей-кепшікке су тасымак болғандар, «Бала және аға тұлпарларға» мініп қазақ сахарасында сайрандамақ болғандар февральда «Қырғиға» кездесіп, Октябрь тұсында «Тұрымтайға» жем болады. Байқайсыздар ма, Ғұмар Қарашұлы Октябрь революциясын Тұрымтайға тенепп, «біздің бүгінгі жарқын өмірімізді мансұқтап отырғанын» деген саяси зияны мол желпілдеме сөздерді айтқандар болған. Сәбит Мұқанов Ғұмардың шығармашылық деңгейін едәуір тәуір бағалағанмен, кейінгі ойларға өзек болар тапшылық пікірді әр тарауда аңғартып отырғанын айтпай кете алмаймыз. Бұл тенденция бар портреттерге тән құбылыс, одан ешкім сау қалған жоқ. Алайда Ғұмардың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» зерттеуіне ілігуінің өзі айрықша мәнді көрініс екенін бағалай білу керек. Осы кітапта әңгіме болмай қалғандардың, оның ішінде Шәңгерей Бөкеев, Нұржан Наушабаев, Шәкәрім Құдайбердиевтердің шығармашылық тағдырына ойлана көз салсаңыздар, онда Сәбеннің қаламы қалай бұлаңдағанымен аузы уәлі, пікірі конымды екендігін көреміз.

Ғұмар Қарашұлынан кейінгі монографиялық портрет Мағжан Жұмабаевтың үлесіне тиген көрінеді. Зерттеу еңбегіндегі ең үлкен тарау осы. 207-285-беттерде еркін көсілген тарауды Сәкен — Мағжан — Сәбит деген бөлімде арнайы қарастыруды орынды көремін, өйткені олардың қарым-қатынасы зерттеу шеңберінен шығып кеткендіктен және толып жатқан күрделі де сұсты мәселелері болғандықтан оңаша әңгімелесек, Сәбиттің әдеби-әлеуметтік деңгейін, адамгершілік қасиетін жазбай танитын боламыз.

Мағжаннан кейін Сұлтанмахмұт Торайғырұлының шығармашылығы талданған. Мұны әңгімелеуден бұрын сәл ертерек жарияланған «Сұлтанмахмұт қандай ақын?» деген мақаласына көз тастайық. Сәбен оны «Қазақ әдебиетінің классиктері» деген топтаманы (серияны) бастап шыққан Сұлтанмахмұт Торайғырұлының 1933 жылғы «Толық шығармалар жинағына» кіріспе ретінде жазыпты. Сондықтан монографиялық тал-

дауға барар алдында осы мақаланың сөз әлпетін аңғарып алу қажет. Өйткені Сұлтанмахмұттың шығармаларын жинап, баспаға ұсынған адам — Жүсіпбек Аймауытов. Жинақ негізінен Жүсекең ұсталғанға дейін бас-аяғы дөңгеленіп қалғанға ұқсайды. 1925 жылы Нұрпейіс деген азамат «Еңбекші қазақ» газетінде «Сұлтанмахмұттың өлгеніне бес жыл» (25.02.1926) деген мақаласында оның артында қалған мұрасын жинау жөнінде пікір айтқан болатын. Және Жүсіпбек Аймауытов Сұлтанмахмұтпен жолдас, аталас болғандықтан осы игілікті істі атқаруға кірісіп, енді шығарайын деп жатқанда алаш азаматтарымен бірге ұсталып, 1930 жылы Мәскеуде болған сотта ату жазасына кесілді. «Өз елінің азаматтарына, әсіресе зиялыларына зорлық көрсететін үкіметтен кешірім сұрамаймын» деп атылып кеткен ұлы азаматымыз Жүсіпбек Аймауытов екенін естен шығармайық.

Сәбит Мұқановтың мына мақаласы 1930 жылы 28 қазанда жазылса, әлеуметтік жағынан алаш қайраткерлеріне жасалып жатқан зорлық әлгіндей болса, онда таптық көзқарасы мықты Сәбеннің қаламды қалай сілтерін алдын ала шамалап және басқалар сияқты неге бой тасалап қалмады екен деп өкіне отырып жазғанына көз салайық.

Алдын ала ескертер бір жай, Сәбит Мұқанов Жүсіпбек Аймауытов дайындаған Сұлтанмахмұттың жинағын мықтап оқыған. Жинаққа кіріспені жазған кезінде «XX ғасырдағы қазақ әдебиетін» жазуға кіріскен сәті болса керек, өйткені «анау табылған жоқ, мынаны іздедім» деген ескертпелер жоқ. Жүсіпбек жазған өмірбаянның негізгі бағдарын өзінше толғап бергені анық байқалады және осы кіріспені Сәбит жазбаса Сұлтанмахмұттың осы «Толық шығармалар жинағының» жарық көруі екіталай болары сөзсіз ғой. Оған дәлел айтып әуре болмай-ақ қояйық, бұл тұста Сәбиттің айтқаны, жазғаны партия мен үкіметке өтетін кепілдеме деңгейіне жеткен-ді.

Содан соң, осы жинақты Жүсіпбектің дайындағаны аты аталмаса да еш шүбә тудырмайды. Ел-жұрт аузында жүрген сөздерді былай қойғанда кейбір өлеңдерге берген түсіндірмелерден анық көреміз «Күнделік дәптерінен. Үстінен сызып өшірілген. Жүсіпбек» (135-бет) деп қол қойыпты. «Достыма» деген өлеңге «Қолжазбада бұл сөйлем өшірілген болса

да кіргіздік. Ж.» (129), я болмаса «Махмұт бір үйге келіп отырып «оқитын кітаптарың бар ма?» деп сұрағанда «Маса» дейтін бірді айтып келе жатып бірге кетіп қалатын бір қиссамыз бар» деп қолына бергенде соған назаланып жазған өлеңі» деп «Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына» деген шығармасына түсіндірме беріп, сол кездің өзінде саяси сақтыққа түскендерді:

*Бағаң жоқ көр соқырдың көз алдында,
Мұныңды жылап шақшы өз алдыма.*

немесе:

*Сен — сұңқар, көңілі соқыр сенімен қас,
Өзің болмады деп қарғасындай, —*

деп үй иесінің шәт-шәлекейін шығарған екен. Мен пайдаланып отырған кітаптың иесі — Есмағамбет Ысмайылов. Есағанды талай түсіндірмелер жасап, екі бетке араб әрпімен 344, 388 беттердегі ой, 1916-1917 жылдарға қатысты тұсқа «изъято у меня при обыске» деп жазып, қолын қойыпты. Бұл 1952 жыл, яғни қазақ зиялыларына соққан ызғардың, әсіресе Ермұқан Бекмаханов, Қайым Мұхаметханов, Бек Сүлейменов, Есмағамбет Ысмайылов тұтқындалып, 25 жылға сотталуына «ұлтшыл-алашордашыл» Сұлтанмахмұттың да «шапағаты» тигенін көрсетсе керек.

Басқаларға қарағанда Бейсенбай Кенжебаевтың арқасында тарихымызда сақталып, мектеп пен университетте үзбей оқытылып келе жатқан классигіміздің шығармаларына отызыншы жылдары қандай көзқарас болғанын тәптіштемей, Сәбenniң ұлтшыл-байшыл деген терминдерді қалай қолданғанын және қандай қорытынды жасағанын көрсете кетейік.

Сәбenniң сөз саптасында «байшыл-ұлтшыл» деген атаулар қазіргі бүгінгі түсінігімізден мүлдем бөлек көрінеді. «Сұлтанмахмұт оқығандар арасына араласқанын-ақ жалпы ұлтшылдық бағыт көксегендердің бірі болып ұлтшылдықты жырлады. Ұлтшылдардың ұлы мақсатының біреуі — қазақ халқын ағарту, оқуландыру еді. Қазақты оқытып, саналандырып алғаннан кейін орыс отаршылдығына қарсы көтеру еді» (288-бет) деген анықтамасы біз түсінетін ұлтшылдықтан басқа.

«Февральға шейін «қазақшыл» боп келген Сұлтанмахмұт февральдан кейін ашық байшылдыққа көшті» (299-бет). Рас «бұл адамдар февральге дейін төңкерісші болып келді. Онысында дауымыз жоқ. Бірақ февральдан кейін қазақтың байлары мен бектері құрған «Алашорда» партиясының басына мінді. Қазақты байшыл (буржуазияшыл) республика қылуды мақсат етті» (302-бет) дегені де соңғы кездегі түсініктерден бөлек екенін аңғарамыз. Сәкен Сейфуллин «феодалдық» дегенді «билер дәуірі» деп атағаны сияқты байшыл-ұлтшыл терминдері тегінде, Сәбит Мұқановты дәрекі социологияға ұрындырып, атауларды тым еркін және қисынсыз пайдалануына мүмкіндік бергенін естен шығармау керек.

Сұлтанмахмұттың толық жинағына жазған «Сұлтанмахмұт қандай ақын?» деген арашалағыш кіріспесі «біздің алдағы мақсатымыз байшыл жазушылардың шығармаларын баспай ұстап отыру болмау керек. Басып отырып залалын еңбекші бұқараға түсіндіру болу керек» (IX) деген Сәбең ойының арқасында, жасыраны жоқ, 1934 жылы Абайдың жинағы шығуға мүмкіндік алды. Илияс Жансүгіров те тапшылдықтың қандай болуы керектігін Абай жинағына жазған алғы сөзінде байшыл, делдалшыл, діншіл, ескішіл, жаңашыл, орысшыл, тағы басқашыл Абайды қоздатып келіп, әйтеуір ақындығына ғана оң көзбен қарағаны тарихқа белгілі. Олай болса, кеңес жағына шыққандардың бисмилләсі таптық танымнан өрбігендігін біз бұл күнде кешірілмес күнәдай санамауымыз керек. Қазіргі сұрқылтайлардың сөзі ертең қалай бағаланарын ойлағанның артықтығы жоқ. Қаны шыққан шындық айтылмай, кезендік саясат араласқан сәтте әңгіме көбейіп, нәтиже азая беретіндігін осы баяндаулардан аңғарған жөн.

Сәбең Сұлтанмахмұтты көптің бірі санамай, әрі итере салмай, «XX ғасырдағы қазақ әдебиетіне» кіргізіп, сүбелі орын беруінің өзі үлкен азаматтықпен қатар, эстетикалық танымның арқасы екені айдан-анық. Сәбең қорытынды жасарға келгенде «негізгі еңбектерін тексеріп, шамамызша баға берген соң түйін жасамаса да болар еді» деп алады да, «Сұлтанмахмұт ұлтшылдық дәуірінде табандық мақсатына берік, күресшіл адам болды. Социализмге қанша жармасқанмен байшылдық жүрегі бұл бағытты бөтенсі берді» (341-бет)

дегенді өкіне айтады. Шығармалардың түріне назар аударғанда «аздап бағаламай болмайды, сөзді еркін билейтін шын ақын. Мейлінше күшті жазылған өлеңдер Сұлтанмахмұтта толып жатыр» (344-бет) деп біледі де сөзінің соңын «жалпы алғанда Сұлтанмахмұт күшті ақын. Қазақ әдебиетінде ірі орын алатын ақын. Зерттелетін және зерттеуді керек қылатын ақын» (345-бет) деп қорытуы Сәбит Мұқановтың байшыл, ұлтшыл деп тапқан қаламгерді өзі жазып отырған тарихқа кіргізуінің өзі тегін еместігін аңғартса керек.

Сұлтанмахмұттан кейін Сәбит Дөнентайұлы тарихтан орын алыпты. Тағы бұрынғы әуен — «өмір тарихынан қолымызға керекті мәлімет түспеді. Оны аздап білетін Жаманқұлұлы сияқты жолдастардың берген қысқаша мәліметін жазуды мақұл көрдік» (345-бет) дегенді келтірген уақытта бұл еңбекті жазуға 1930 жылы кіріскенде Сәбит Дөнентайұлы Семей — Павлодар жағында аман-есен жүргенін қалай ескермеді екен деген де ой келеді. Қалай болған күнде де тапшыл Сәбит классик Сәбитті әдебиет тарихына тұңғыш рет кіргізіп, оның рухани өмірінің ұзақ болуына алғашқы желіні тартқанын ешкім жокқа шығара алмайды.

Әрине, монографиялық портрет жасаудың жолын әбден игергендіктен де, сондай-ақ оқушы қауымға таныстыру қажеттілігінен де Сәбит Мұқанов әуелі қаламгердің аздықөпті өмірін жазып көрсетеді де, хронологиялық принциппен шығармаларының шыққан уақытымен тікелей байланыстыра саяси әңгімелерді қосақтап отырады. Бұл жолы да ол әдетінен танбаған.

Сәбит Дөнентайұлының «Ұсақ-түйек» жинағын «Ұлт ұйымшылдығы» және «Қажу» деген екі салаға бөліп, «Ұлт ұйымшылдығы» дегенді байшылдықпен ағайындастырып, «оқығандардың беделін көтеру үшін жырламаса «Уақ-түйек» шыққан 1915 жылдар Русия үкіметінің отаршылдық саясаты ең жоғарғы точкесіне жеткен кезі» (351) табады. «Езу мен зорлықтың тән мен жанға батқанын бұдан артық қалай айтсын? Осындай қысым көрген Дөнентайұлы қиял мен үмітке беріліп арпалысады» (353-бет) дейді де «байшылдығын» арнайы тарау етіп тарата жазады. Мұнда басқа ақын-жазушылар жазбаған екі мәселеге тереңірек тоқталады. «Алаш» партиясына

қарсы шыққан «Үш жүз» партиясымен арадағы тартысқа мән беріп:

*Құдай бізге бадырайтып көз берді,
Тәжірибе мен ақыл деген тез берді.
«Үш жүз» түгіл «Үш мың» болып көптігі
Ит те иіскемес ондай арам бездерді, –*

деген шумақтарды келтіріп, «Алаш» ұранын шақырмай, «Үш жүзге» ермейміз десе, біз Сәбит Дөнентайұлын сөге алмас ек. Өйткені «бұқарашылдық» тонын жамылғанмен «Үш жүздің» өзі байшыл партия еді ғой» (357-бет) деген деректердің алғаш айтылып отыруы да қайырлы сағаттан. «Бұқарашылдық» дегеннің ойға оралып, ауыздан шығуы Сәбит Дөнентайұлының жолбикелігіне бастайтын соқпақ екенін зерттеуші Сәбен біртіндеп, сиыр құйымшақтатып әңгімелей бастайды. «Қазақ» деп қаншама қақсағанмен қара бұқараның көпшілігі «Алашордаға» ерген жоқ, сөзін тындаған жоқ. Көп жерде сұраған әскерін берген жоқ. Жалпы қара бұқара көпшілігінің «Алашордаға» осындай беделсіз көзбен қарағанын Дөнентайұлының «Қаулы» атты өлеңі көрсетеді» (359-360-беттер) деп Сәбит көзқарасының эволюциясын анық аңғартады. Сол үшін «Жолбикелігін» қажет тауып, кеңес орнағаннан кейін «идеологиясында (пікірінде) үлкен өзгеріс болды. Салған жерден кеңес тілегіне күмп беріп түсіп кетпегенмен, алғашқы жылдан-ақ бейімделе бастап, бертін кезде, әсіресе шаруаның тұрақталу дәуірінде (восстанов. период) кеңес тілегіне түгелімен құлады деуге болады. Бұл кездегі шығармаларында қазақшылық емес, тапшылдық, тап тілімен сөйлеушілік көрінді» (361-бет) деп өзіне жақын тарта бастап, «тұрақтану дәуірінде кедейшіл болғанмен, социалистік қайта құрылыс дәуірінде шабандауын есіне салып, белсенуін күтеміз» (368-бет) деген. КазАПП-тың әпербақан сыншылары, аз уақыт басшы болған М. Қайыпназаров 1932 жылы І съезде жасаған баяндамасында «социалистік құрылыс қарқын үстіне қарқын алып, ұлы мақсатқа қарай жол тартқанда оның шарығы жолда қалды. Сондықтан оны байшыл-ұлтшыл жазушылар қатарына қосып отырмыз» (Қазақ пролетариат әдебиетінің жай-күйі мен ал-

дағы міндеттері туралы. 1932. — 14-бет) дегені ажалмен алысып жүрген ақынның тезірек о дүниеге аттануына себепші болған да шығар. Қалай болғанда да Сәбит Дөнентайұлының ұлы ақындығы қазақ әдебиеті тарихынан өзіне ойып тұрып орын алғызғандығын, оны ең әуелі Сәбит Мұқанов жасағандығын ұмытпау керек.

Әлі күнге дейін қадай айтылатын бір мәселе — артында қалған мұрасының жай-күйі. Рас, 1935 жылы Рахымжан Жаманқұловтың жәдігерлігімен «Сәбиттің бұл басылып отырған өлеңдері көзінің тірісінде жинап берген өлеңдері, толық жинағы емес. Толық жинағына бұдан былай кіріспекпіз» (Дөнентайұлы С. Өлеңдері. 1935. — 8-бет) дегенін айтқанда 1957 жылы Е. Ысмайыловтың басшылығымен шығармалар жинағы толыққа жақын жарияланды. Бірақ сол кездегі «идеологиялық қырағылыққа байланысты» тіпті 1935 жылғы жинақтағылар, әсіресе 1917-1918 жылдары жазылғандары енбей қалғандарын көріп отырмын. Балташ Ысқаков С. Дөнентаев жөнінде диссертация қорғап, монографиясын жариялағанмен толық жинағын шығаруға үлгермей кетті. Енді қазір ақша үшін кітап шығаратын баспагерлерге кезіккен заманда әдеби мұраны дұрыстап қолға алатындарды кездестірудің өзі қиынның қиыны болып барады. Жан қинамай ғалым болуды көздейтіндер ауыр да абыройлы бейнеттің маңына жолайтын емес.

Қазақ поэзиясының сатиралық саласын аса биік деңгейге көтерген, ақындық қуаты мейлінше күшті, құлашы кең Сәбит Дөнентаевтың жоқтаушысы боларға тиіс, 2004 жылы оның туғанына 110 жыл толуын Павлодар мемлекеттік педагогика институты республикалық ғылыми конференциямен атап өткені үміт отын жандыра түседі. Және қайтадан ашылып жатқан оқу орнына Сәбит Дөнентаевтың атын берсе зерттеушілердің молая түсетіні сөзсіз. Сондықтан сол институттың жанындағы «Аймақтық әдебиеттану орталығы» бұл игі іске мұрындық болып, қазақ әдебиеті тарихында жарқырап көрінетін ұлы тұлғаны әспеттеудің жол-жобасын тапқаны жөн. Оның ең үлкені және мәңгілігі шын мәнінде шығармаларының толық жинағын сауатты және ғылыми түсіндірмемен шығарып, көптен бері көз жазып қалған халқымен табыстыру керек.

Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегінің композициялық құрылысын аңғарғанда ұлтшылдықтың туын алғаш көтеріп, азатшылдық ұранын ел-жұртқа жеткізіп, халықтың ояну дәуірін бастаған Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовты, жиһангерлік мақсатпен қазақ даласына жеткен байшылдықты, буржуазиялықты жырға қосқан Ғұмар Қараш, Мағжан, Сұлтанмахмұт, Сәбит Дөнентайұлы үрдісін Бернияз Күлеевпен аяқтауды жөн көрген сияқты. Сондықтан тарихи шындықтан гөрі қалыптасып қалған таптық сананың жетектеуімен барынша артық сілтеуді Берниязға сақтағаны көп ретте қисынсыздау шыққанын айтпай кете алмаймыз.

Әрине, тарихқа ілігу қуанышты сәт, алайда оның өміршендігін ескермеуге де болмайды. Сәбең Бернияздың өмірі мен шығармаларын таныстыруда бірқыдыру деректерді келтіреді де, бар пәлені ақын трагедиясынан шығарып, жан сырын аша жырлаған Мағжанның «Берниязға» өлеңінен суыртпақтап, көп ретте жөнсіз қисындырғанын көреміз де, эстетикалық талдауына күмәнданамыз. Рас, 1926 жылы оқу комиссариатына Бернияздың өлендер жинағы келіп түскенін, оны өзі пайдаланғанын, 1918 жылдан бұрынғы шығармаларын таба алмағандығын жеткізіп айтып, 1918 жылдан кеңсе қызметіне қатысқанын, Торғай облысында оқу бөлімін, 1919 жылы ревкомның комиссары болып, «Ұшқын» газетін шығаруға алқа мүшесі ретінде қатысқанын, оқу құралдарын бастыруға, көркем әдебиет үлгілерін жариялауды қолға алғанын, оның ішінде Абай мен Мағжанның жинақтары болғанын, сөйтіп жүргенде махаббат трагедиясына душар болып, 1923 жылы 29 қаңтарда түнгі сағат он екі шамасында нақсүйері татар қызын, онан кейін өзін атып лас дүниемен қоштасқанын Мағжанмен байланыстырудың қаншалықты орайы бар еді деген сауал кімнің болса да көкейінен кетпей қояды.

Бернияз Күлеевтің рухани өмірінің солғын тартуына, әрине, әдеби шығарманың көркемдігінен гөрі саяси мәніне көп көңіл бөлген коммунистік идеология күнәкар деп шыға келуге болады. Онда әңгіме қысқа. Ал Сәбиттің шошуына, соншалықты бұрмалай қазуына себепші болған Мағжан өлеңі деп айтуға тура келеді. Алаштың өрен жыршысы, кеңес өкіметіне қарсы

ақын деп танылған Мағжанның Берниязды мұншама жоқтап, жыр арнауы кенестік түсініктегілердің ұйқысын бұзған.

*Мен күңірем ұлы ой кеп басыма,
Жырласаң ед шомылып көз жасыңа!
Өзі-ақ көшіп келмес пе еді қасыңа?!
Өмір-өлім — мәңгі аңдысқан екі жау
Екі жауды бауыр қылар жыр бар-ау!
Сол жыр таппай, садақ тартпай сабыр ғып
Қан майданда күңіренсең ед сор бала-ау.
Ойлаймын да өкінем аңғалдығыңа,
Жаным сеніп еді жақындығыңа.
Жастай солған жалын жырлы жеткіншек,
Күнәңды ауыр кештім ақындығыңа, —*

деп жан тебіренер толғаныстар әрине, пролетариатшыл әдебиетшілердің жүрегін жібітпек түгіл, өшпенділіктерін асыра түсірді. «Берниязың әлгі Мағжанды жылатқан пәле ме?» дегенді ойлаушылар оны әдебиет тарихына жолатпай сексенінші жылдарға шейін келді ғой.

Осы өлеңнен қуат алған Сәбит Мұқановтың таптық тұрғыдан ежіктей талдауы Мағжан шығармасының идеялық қуатын тіпті еселеп жіберді. Өйткені «бізге бұл өлеңдегі толқындар қажет емес, Мағжанның Берниязға «жаным сеніп еді жақындығыңа» деген жалғыз ғана жолы қажет» (371-бет) деп алады да, шығандатып «Мағжан байдың ақыны екенінде талас жоқ. Сол сияқты байшыл ақын Берниязға жанымен сенсе, Бернияз да байдың бел баласы болған боп табылады ғой. Рас солай. Шынында, Бернияз бай табының ақыны» деп бірақ тартқаны Бернияз поэзиясының саясатқа соқпай, көңіл күйіне әуре болғандығына қарсылық деп табамыз.

Расында да Сәбит Дөнентаевтың сыншыл реализм жолымен қазақтың сатиралық поэзиясын, Мағжан мен Бернияздың символикалық, кейде тіпті мистикалық сарынға түсіп кеткендері таңертеңнен кешке дейін саяси лирикамен күн көргендерге ұнамады, тіпті оның сырын білуге ұмтылмағандары, жолдарынан адастырмақ болған әрекеттері қазір тарих бетінен «сыбағаларын» алып жатыр. Әрине, мұны тек эстетикалық сауатсыздықпен ақтай беруге болмайды.

Міне, осындай монографиялық тараудың жазылуы Бернияздың ел-жұртқа танылуына көп кедергі жасады. Әлі де жетісіп кете қойған жоқпыз. Қарапайым оқушыларды былай қойғанда, зиялымыз деп жүргендердің көбі Бернияздан бейхабарлау.

Кітаптың композициялық құрылысын әдейі осылай келтірсін, әлде әдеби өркендеудің қисыны солай болсын, енді Сәбең Мұхтар Әуезов пен Жүсіпбек Аймауытов жөнінде монографиялық портрет жасауды өзімнің оқымыстылық парызым деп ұққан сияқты.

Бір кезеңде жасаған, аралас-құралас жүрген ақын-жазушылардың бір-біріне деген көзқарасында әр қилы оқиғалардың салқыны жүреді. Сәбең Мұхтар мен Жүсіпбектің іс-әрекетіне де, шығармаларына да пролетарлық талаптан туатын тапшылдық қарауылын мықтап қойған. Әрине, бұл «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегінің лейтмотивіне айналғанын, еңбекшілер пайдасына шығарам деп шығандатып жіберген сәтін аңғармай қалмаймыз.

Мұхтар Әуезовтің өмір жолын әңгімелегенде бүгінгі оқушылардың жанарынан тыс қалып, қадап айтылмай жүрген деректер, ойлар, пікірлер кездеседі. Тіпті «алашордашылдар» ұйымына қатысқаны үшін 30-жылдың аяғында Мұхтар абақтыға алынды. Басқа пікірлерін жазғандарымен дәлелдейміз» (381-бет) деп «Кеңес үкіметіне шейін» бөлімінде «Мұхтар Әуезұлы февраль төңкерісіне шейін жазуға араласқан адам болмауға тиісті» деп алады да, 1918 жылы Семейдегі «Алаш» комитетінің тілі ретінде шыққан «Абай» журналының негізгі жазушыларының бірі әдеби шығармамен емес, «саясатпен шұғылданды. Ол үнемі саясат мәселелерін ғана жазды. Бірақ осы саяси мақалалар Мұхтардың келешекте кімнің адамы болуға даярланып жүрген бетін ашты» (381-бет) деп қазақ жастарының Омбыда өткен бірінші съезіне қатысып сөйлегенін, мақала жазғанын, «Жас азамат» газетін шығаруға жәрдемдескенін, көптеген ағарту-таныстыру мақалаларын жазғанын айтып, «оның төңкеріске қарсылығы қолына қалам ұстағаннан-ақ басталған» (384-бет) деп ой түйеді. Кеңес тұсында нендей әрекет, шығармалар жазғанына көшеді. Мұнда да домбыраның құлақ күйі «Мұхтар қанша боянғысы келгенмен Аймауытұлы Жүсіпбектей түлкі бұлтаққа салына алған жоқ.

Ол боянам деген жердің өзінде де байшылдығын сездірмей отыра алған жок» (385-бет) деп «Қорғансыздың күнін» таптық тұрғыдан баяндап, «Еңлік — Кебек» пьесасын Шәкәрімнің 1910 жылы шыққан «Жолсыз жаза» поэмасының тілін пьесаға аударған. Пікірінде түк айырма жок» (386-бет) деп тапқан.

Мұханның Тәшкенге ауысуын, онда «Ақжол», «Шолпан», «Сана» сынды газет-журналдарда жарияланғандарынан «Қыр суреттері», «Оқыған азамат» әңгімелерін талдап, «Жаяусал» деген бүркеншік атын біраз жерге апарып тастайды.

Көптеген сын мақалалар жазды, онда «өзі сықылды жазушылардың шашпауын көтерді де, өз тілегіне қарсыларға (мәселен Сәкеннің «Қызыл сұңқарлар» атты төңкерісшіл пьесасына) қарсы болды. Мұхтардың ол сындарына тоқтауды біз қажет көрмедік» (391-бет) деп «Қилы заманға» ұзақ тоқталып, «Мұхтардың кеңес үкіметі орнағалы сыртына шығара алмай жүрген байшылдығының сарқыны. Мұхтар мұнда астарсыз ашық түрде орысқа қарсылығын, ұлтшылдығын айтып берген» (391-бет) деп түйеді.

Бұдан кейін қызық құбылысқа тап боламыз. «Қаракөз» трагедиясын талдауды басқа адамның ойымен берген. «Орманбайұлы Жұмабай жолдастың 1928 жылы Қазақстан пролетариат жазушылар ұйымының «Жыл құсы» атты жинағының 2-санында басылған сыны еді, соған аздап түзеу кіргізіп алдық, негізі Жұмабайдікі. С.М» (402-бет) дегенінің өзі көзқарас ұқсастығын аңғартады ғой. Ал бұл мақала сол жылдары «Сұлушашка» жасалған шабуылдаудан да сорақылау. «Біздің пролетариат бағытына «Қаракөз» түгелімен қарсы жазылған. Біздің пролетариат әдебиетінен орын ала алмайды» (409) деп кесіп-пішеді. «Қаракөзді» жазғанда Мұхтарда жалғыз-ақ есеп бар. Ол қазақтың өткен өмірін «қызықты» түрде көрсетіп, бүгінгі қазақты, кеңес тұсындағы қазақты артына қарату, тілекті алдынан емес, артынан тілету, социалистік құрылыстан бетін бұрып, кері сүйреу» (413-бет) деп саяси айып тағады.

«Қорытынды» да 1929 жылы «Жаңа әдебиет» журналының 2-3-санында жарияланған «Көксерек» тілі жағынан келгенде бұл әңгіме өте сұлу жазылған» (415-бет) деп алады да, «Әңгіме өте терең астармен жазылған. Қанша қазғанмен ішінен айқын мағынасын ашу өте қиын. Біз бұл арада қасқыр пәлен-

ше, Мұқаш түгенше деп орынсыз жорамалдау жасамаймыз» (416-бет) дегенмен тапшылдық арнасына біраз бұрылып, жалпы қорытындысында «жазуға шеберлік жағынан пролетариат жазушыларына Мұхтардан үйренетін нәрсе көп. Мұхтардың байдың айқын кейіпкерін шығара білгеніндей, пролетариат жазушылары пролетариат кейіпкерін шығара білсе, бұл үлкен олжа» (418-бет) деген Сәбеннің «пролетариат» деген атауды ерекше бір құбылыстай екпін түсіре бергені қынжылтады.

«XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еліміздің атакты қаламгері Жүсіпбек Аймауытұлының шығармашылығына шұқшия талдау жасаумен тәмамдалады. Және М. Әуезов пен Ж. Аймауытовқа арналған тараулар 1931 жылдың аяқ шенінде, 1932 жылдың басында жазылғандықтан, Голощекиннің «Еңбекші қазақ» газетінің 1930 жылғы 229-санындағы мақаласынан екпін алып, әсіресе КазАПП-қа жаңа ғана бастық болып тағайындалған М. Қайыпназаровтың «Художественная литература в период социалистической реконструкции» (Кенесская степь, 1930. 24 желтоқсан, №284) деген мақаласы дәрекі социологиялық танымды күшейте түсті. Бұл аз болса, 1930 жылы «10 лет Казакстана. 1920-1930» деген атпен саяси баспасын шығарған аса айрықша мәні бар жинақтың «Қазақ әдебиеті» деген тарауда қазақ әдебиетінің тарихи дамуына шолу жасап, оны бес дәуірге бөлген уақытта «Начало XX века» деген тарауында басқа акын-жазушыларға карағанда Жүсіпбекке мейлінше көп тоқтап, Сәбен баяндауына ұқсас сөздер мен ойларды оқығанда коммунистік идеологияның бір ізбен жүріп отырғандығын, жоғарыдан айтылғандардың нақты істе қалай жүзеге аскандығын көзбен көргендей боламыз.

«Тов. Тоғжанов в своей книге «Вопросы литературы», безусловно, ошибочно относит Аймауытова к попутчикам. Аймауытов является не меньшим защитником байства, чем Жумабаев, но он пользовался совершенно иными методами и иными приемами. Аймауытов придерживался тактики сменовеховцев. В своих произведениях он внешне являлся как будто бы вполне кеңесским писателем. В своих произведениях он брал, в частности, действующих лиц, большей частью из среды трудящихся...»

Поэты типа Аймауытова не прочь были иногда «воспевать» кеңесскую власть еще и потому, что они рассчитывали на падение кеңесской власти в результате развития и внедрения

НЭПа. Эту надежду питали в последствии лозунги правых о «мирном вращении кулака в социализм» (10 лет Казакстана, 1930. — 317-бет) дегендердің бәрі дерлік С. Мұқановтың М. Әуезов пен Ж. Аймауытовқа арналған тарауларында таратыла да дамытыла баяндалады.

«Ғаббас жолдас «Әдебиет энциклопедиясының» V томына «Қазак әдебиеті» деген макала жазды. Макала 1930 жылы жазылған. Бұл кезде Жүсіпбектің кім екені айқындалған-ды. Ғаббас осы мақаласында да Жүсіпбекті «ұсақ байшыл жазушы, баска ұлтшылдардан өзгешелігі бар» депті. «Ұсақ байшыл» жазушының екінші аты — «қара шаруа жазушылары», жеке қара шаруаларды жырлайтындар. Бұлардың жекешілдік темалары пролетариат тілегі емес. Тап дұшпандығы айқындалып отырған Жүсіпбекті Ғаббас «бұлғақтатпай-ақ» тұп-тура төңкеріске қарсы деп бағалау керек еді. Оның пролетариатты аузына алуының өзі сол дұшпандығының бір нәзік әдісі болды. Сондықтан біз оны еш уақытта жолбике дей алмаймыз және болған да жоқ» (458-бет) деген социологиялық қорытынды жасаған уақытта Сәбит Мұқановтың өз тапшылдық түсінігінің сыртында, желкесінде жоғарғыдай жетекші нұсқаулардың тұрғандығын естен шығармау керек. Сәбенді бүгінгі даттаушылардың көбі сол кездегі саяси-әлеуметтік, ғылыми-әдеби шындықтарды елемеу, білмеу нәтижесінде оғар қылыққа барып, әлеуметтік ойды ластауда.

Сәбит Жүсіпбектің шығармашылығын бірқыдыру толық қамтып, «Абай» журналына редактор болған кезде материалдарды білгірлікпен ұйымдастырғанын, өзі де өндіріп жазғанын, Мұхтар Әуезовтей бірыңғай саяси мақаламен кетпегенін айта келіп, Жүсіпбек «саяси мақала жазумен қатар, «Абайда» жазушылық, ақындық бетін ашты» (421-бет) деп білді.

*Арғы атам, ер түрік,
Біз қазақ еліміз, —*

деген «төңкеріске қарсы күшті өлеңді қазақ байшыл ақындарының ішінде ешқайсысы да, Мағжан да жазған жоқ. Ол кезде мұндай контрреволюционный өлең шыққан жоқ» (425-бет) деп тұқыртып алады да «Мансапқорлар» мен «Қанапия —

Шарбану» пьесаларына аз аялдап, «Қартқожа» романына ұзақ талдау жасайды. Образдарына жеке-жеке тоқтайды. «Жалпы алғанда роман пайдасыз емес. Романның тілі жақсы. Оқиғалардың көбі шындықтан алынған. Жүсіпбек қорқа жазған ұсақ байшылдығының ішінен қазіргі еңбекші бұқараның көзіне өткен өмірін елестететін сәттер көп. Кітап ол бағасын алдағы күнде де жоюға тиісті емес. Біз кітаптың тарихи маңызы барына таласпаймыз. Біздің таласымыз — «Қартқожа» еңбекшілер тілегімен жазылды деген сөз. «Қартқожаны» бұлай деу не түсінбегендік, не Жүсіпбектің байшылдығын жақтаған оңшылдық» (440-бет) деп Сәбең талай қайшылыққа ұрынады.

Бұдан кейін республикалық конкурста екінші бәйге алған «Шерниязды», одан кейін «Ел қорғаны» пьесаларын оқушыларға таныстырады. Тапшылдық тұрғыдан қарауы жетіспей жатқандай, «Ел қорғаны» пьесасын талдауға Сәкеннен жәрдем алыпты. «Бұл Сәкен Сейфоллаұлы жолдастың 1928 жылы «Жаңа әдебиет» журналының 3-санында басылған мақаласы еді. Аяқ жағын алып тастап, қысқартып бердік. С. М.» (445-бет) деп сілтеме жасапты.

Ал енді бір шама әңгіме «Ақбілек» романы жайында болмақ. Біздің кейбір зерттеушілеріміз «Ақбілек» романы жиырма-масыншы жылдары түгелдей жарияланып, қазақ прозасының өркендеуіне өлшеусіз үлес қосты дегенді айтып жүр. Жүсіпбек шығармашылығы жайлы 1931 жылы жазып отырған Сәбит Мұқанов «Ақбілек» ерте кезде «Әйел теңдігі» журналында басылып жүрді. Бірақ түгел басылған жоқ. Әйткенмен оның толығын мен Жүсіпбектің өзінен оқыған едім. Бірақ күні бүгін қолда болмағандықтан толық тексеру жасап, анасы алай, мынасы былай деу қиын болды» (450-бет) дегенін естен шығаруға болмайды. Себебі «Ақбілек» романы 1989 жылға дейін жеке кітап болып жарияланбаған. Жүсіпбекті зерттеуші Р. Тұрысбеков «Ақбілек» романы белгілі аудармашы, ардагер азамат Хасен Өздембаевтан алынған толық варианты бойынша беріліп отыр» (Ж. Аймауытов. Таңдамалы шығармалар. 1989. 557-бет) деп түсіндірсе, 1997 жылғы «Жүсіпбек» атты монографиясында «Әйел теңдігі» журналының 1927-1928 жылдарғы бірнеше сандарында жарияланды. Бірақ кітап болып басылған жоқ» (65-бет) дей отырып, өте бір мәнді деректі, яғни

«Қаламгердің өз қолымен жазған түпнұсқасы М. Әуезов мұражайынан табылды. Р. Т.» деп хабарлайды.

Бұл варианттарды салыстыра зерттеуге кірісетіндер шығарына сене отырып, Сәбеңнің «XX ғасырдағы қазақ әдебиетіне» оралайық. Сәбең Жүсіпбекке пролетарлық түгіл, жолбикеліктің өзін қимай отырса да «Жүсіпбектің тіл жағы жақсы. Сөзге ұста, шебер жазатын жігіт. Сөз құрастырудың техникасын одан үйренуге болады» (458-бет) деп шалақ қайырған ойын қазақ тіліне көбімізден терең де нәрлі түсінетін неміс ініміз Герольд Бельгердің көріп-сезгенімен жеткізейін.

«Аймауытовты оқығанда еріксіз таңғаласың. Әсіресе, сөз кестесі, айшықты, әшекей тілі оқушыны бірден баурап, үйіріп әкетеді. Шын мағнасында эстетикалық ләззат алып, шынайы сезімге бөленесіз.

Аймауытов сөздік қоры орасан бай, ағыл-тегіл молдықтың арқасында туған дүниенің тынысы кең, емін-еркін көсіліп жазып, нақышына келтіріп суреттер жасайды. Төкпе жазушы суреткер так-тұқты місе тұтпайды, еселеп, екпіндетіп, шабыты шалқып, рухтанып жазады. Аймауытов сынды ұлттық мәдениеттің аса ірі қайраткерін қолына қалам ұстаған кейінгі ұрпақ жан-жақты зерттеп, талдап, терең ұғынуымыз керек» (Г. Бельгер. Аймауытов айшықтары. «Қазақ әдебиеті» газеті. 30. 03. 1990).

Сонымен, «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» зерттеуінің соңғы беті жабылды. Біз Сәбит Мұқановтың жетектеуімен, түсіндіруімен, қиястау баяндауымен талай ата-бабаларымыздың шығармашылығымен танысып, бірде оларға жанымыз ашып, бірде қабақ түйе таяуда ғана, өзіміздің ғасырда болған құбылыстардың шындығын көзбен көріп, қолмен ұстағандай күйге жеткен шығармыз.

Бұл еңбекке ұзақ тоқтаудың бірнеше себебі бар. Біріншіден, жаңа заман, оның социалистік деген кезеңі Сәбит Мұқановқа көркемдік саласында болсын, ғылыми-эстетикалық танымда болсын, мұзжарғыш қасиетті дарытқанын көреміз. Және осы абыройлы да пионерлік, алғашқылық сәтті шалашарпы білімін өмір қайрағына жанып алып атқарғанына тәнті боламыз. Өйткені ол өз танымын, білігін уақыт талабына жанастыра айтуға міндеттімін дегеннен көз жазбаған. Ожарла-

на, кейде тіпті тіміскелей айтқанның өзінде тарихқа қиянат жасап отырмын деп ойламайды, қайта замана талабын орындау арқылы келешекке, әсіресе қазақ әдебиеттану ғылымына жүйелі жол салып отырғанын өзі жыға сезінбегенмен, осыдан өніп шығатын игіліктің боларына еш күмән келтірмей, азаматтық бетіне дақ түсірмей, елге керекті істі орындадым деп марқайғанын, халық сүйіспеншілігіне кенеле бастағанын сезді, білді.

Екіншіден, жеке адамға табынушылықтың басталуына негіз болған пролетарлық әпербакандық дәуірлей бастаған тұста ұлтшылдық пен байшылдықты, яғни ұлт мақсатын көздейтін, жаңашылдыққа ыңғайланатын пиғылдың бәрі теріс таңбаланып жатқанда «Алаш» қозғалысына қатысқан ақын-жазушылардың бәрін, тіпті кеңес үкіметін қолмен құрысқандардың ілгешегі барларын тұтқындап, абактыға жауып жатқан тұста Сәбиттің бұл тарихты жазуы өлген үстіне өлтіре түсу ме, әлде, әлде?... Біз осы үлкен тарихты әңгімелей бастағандағы әуелгі ойымызға қайтып оралмақпыз.

Біздерді «буржуазный объективизмге түсті, сынаған болып отырып олардың атын, шығармаларын атап, кейінгілерге із тастап отыр деп айыптағандар бірдеме сезіп, дұрыс байбалам салған еді. Коммунистік идеология қаншама тоңмойын болғанымен өзінің не істеп жатқанын парықтайтын, ертең осы үшін жауап беретіндігін білген. Сондықтан шамалы болса да, оның сырын ашатын қадамдардың бәрін қағып тастап отырған, үндетпеген, зерттетпеген.

Ал осындай кезең белең алып бара жатқанда Сәбеңнің «тарихшы» болып шыға келуі қалай? Суға батырған үстіне батыра түсейін, кешегі мен сықылды кедей-кепшіктердің кегін осылардан қайтарайын деп кірісті ме, әлде, әлде?..

Бізге мынандай шындық та аян. Шәкәрімді ақтау кезінде Сәбеңнің бел шешіп, комиссия жұмысына белсене араласып, өз ойын қағазға түсіріп, алаш қайраткерлерінің ішінен алғаш ақталып шығуына жәрдем қолын созғанын жұрттың көбі біледі, тарихи құжаттар растайды.

Сонан кейін 1988 жылы желтоқсанда Ахмет, Мағжан, Жүсіпбектің мұрасын зерттеу жөніндегі комиссияның он қорытындысы негізінде Қазақстан Компартиясының Орта-

лық Комитеті ұлы дарындардың өмірі мен өнерін газет-журнал, теле-радиода насихаттап, Қазақ ССР баспа, полиграфия және кітап істері жөніндегі мемлекеттік комитетіне Қазақ ССР ғылым академиясының тіл білімі, әдебиет және өнер институттарымен бірлесе отырып, М. Жұмабаевтың, А. Байтұрсыновтың және Ж. Аймауытовтың таңдамалы шығармалары мен ғылыми еңбектерін әзірлеп, басып шығаруды тапсырды («Социалистік Қазақстан» газеті, 28.12.1988). Міне, осы шешімді жүзеге асыру кезінде әсіресе М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қызметкерлері, құрастырушылар Х. Абдуллин, Б. Дәрімбетов, М. Атымов, К. Керейқұлов, Р. Тұрысбековтер. С. Мұқановтың 1932 жылғы «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» зерттеуін алдарына жайып қойып, оңтайлы тұстардан жол тауып, арыстардың таңдамалы шығармаларын дайындағандарын білетіндер де, көргендер де бар. Сонда Сәбеннен басқа қайраткерлерден алаш ардақтылары туралы қандай еңбек, қандай шығарма табылды? Бас шайқап, жоқ деуге тура келеді.

Бұл аз болса, арыстар ақталып, олардың өмір тарихы мен шығармаларын зерттеу, кандидаттық және докторлық диссертациялар дайындау, тіпті мақалалар жазу қажет болғанда Сәбеннің осы кітабына үніліп, деректі алып пайдаланғандар қаншама?! Соның арқасында ғылыми атақ-дәрежеге жеткендер де аз емес. Осындай игі қадамдардың ішінде теріс аяқтылар да кездесіп жатты. Жариялылық пен қайта құру кезеңіндегі ырду-дырдуды өзінің атын шығарып қалуға пайдаланған бүгінгі «Азат» газетінің редакторы Б. Дәрімбетов 1988 жылғы «Әдеби мұраға қиянат болмасын» деген мақаласында кеңес еліне, оның ішінде кеңесшіл Қазақстанға аспаннан жаңа түскен адамдай «Сәбит Мұқанов аталмыш кітабын 1932 жылы жариялаған. Заманның аумалы-төкпелі кезеңде қалың дүрмекке еріп оның қателесуі де мүмкін. Дегенмен осы кітаптың рухы біздің әдебиеттану ғылымында әлі күнге дейін жойылмай келуі де таңғалдырады. Бір адамның пікіріне алпыс жыл бойы құлдық ұра беруіміз қалай? Бір өкініштісі, Сәбеннің 1932 жылы жарық көрген «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген белгілі еңбегінде үстірт тұжырымдардың негізі қаланып, күні бүгінге дейін өз күшін жоймай келе жатқан-

дығы» (Алматы ақшамы, 01.09.1988) деген пәтуасыз сөздерді басқалардан гөрі «дәлелдеп» айтқан болды. 60 жыл бойына қоғамдық-эстетикалық ойдың өрісінде айтылып, ескеріліп келудің өзі де ол еңбектің кеудесінде жан барлығын көрсетпей ме? Күні бүгінге шейін әдебиет тарихын зерттеушілердің қолынан түспеген шығарма құнсыз бола ма?!

Рас, эстетикалық талдауында социологиялық түсінік-танымдар өте көп және соның бәрін ең негізгі мақсатына жету — Міржақыпты төніп келген ажалдан құтқарғаны сияқты қазақтың ХХ ғасыр басындағы азатшыл әдебиетін өрге сүйрелегендердің тарих тұңғыығына батып, жым-жылас болып кетпеуін ойлағандықтан деп неге түсінбейміз? Мұны Сәбең ойлады ма, жоқ па, оның бұл ерен еңбегі, өзінің білімін толықтыру жөнінде жанталасып, Марр атындағы тіл институтында аспирант болып жүргенде жазуын, азаматтығын былай қойғанда, шығармашылық ерлік деп білгеніміз дұрыс болар.

Сәбит Мұқанов поэзиядағы «Сұлушашты», прозадағы «Адасқандарды», ғылымдағы «ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетін» қазақ мәдениетіне тарту еткенде өзінің жан-жақты энциклопедиялық дарын екендігін танытты, одан ұлы туындылар күтуге болатын қаламгер екендігіне жұрттың көзін жеткізді, халықтың сеніміне ие болып, сүйіспеншілігіне бөленді. Жана әдебиетті әлемдік деңгейге көтерудің ауыр да абыройлы жүгін арқалап, алысқа көз тікті. Елі-жұрты Сәбит Мұқановқа сенді.

*Алтыншы тарау***МАТАСҚАН ТАҒДЫРЛАР**

С. Мұқановты күні бүгінге дейін сөзге қалдырып, абыройына дақ салып, ел-жұрт көңіліндегі күдікті сейілтпей келе жатқан бір мәселе — 1937 жылғы қырғындағы іс-әрекеті.

Бұл күрделі проблеманың осы уақытқа дейін шаңы басылмауының екі түрлі себебі бар. Бірі — «Алаш» қозғалысы және оның қайраткерлері жөніндегі түсінігі, айтқан-жазғаны. Тапшылдықтан оянған санасы, төңкерісшілдікпен қалыптасқан көзқарасы «Алаш» қозғалысын зиянды деп танудан өзгермей кетті, ал оған қатысқан азаматтар кеңес үкіметін қабылдамаған, партияны мойындамағандар деп білді. Күні кешеге дейін осы түсінікте болғандардың көбі бүгін жалт беріп, айтпаған-жазбағанысп Сәкен, Сәбиттерді «оққа» байлап беріп жүр. Атақ-даңқтары зор, ел-жұртқа тигізген пайдасы мол болғандықтан олардың белі қайыспайды, бетіне шіркеу түспейді деп ойлайды.

Жарайды, жалпы түсінікті осымен доғара тұралық, Сәбеннің 1926-1930 жылдары алашшыл әдебиетшілерге, әсіресе Мағжанға, Қошкеге, «Екеуге» қарсы жазған мақалаларында ымыраға келмегені белгілі. Голощекиндік арандатумен кеңес үкіметін құлатпақ болды деген айыппен алаш азаматтары сотталып жатқанда қандай іс-әрекетте болды? Идея жағынан қабылдамаған соң олардың пенделігіне немқұрайды қараған шығар, не батпаққа батыра түсейік, қарасын өшірейік деп ұрандатқан шығар?

Идеологиялық айтыс-тартыста айтпаған сөзі, тақпаған айыбы қалмаған Сәбит пен Сәкен алаш азаматтарының, әсіресе Ахмет, Міржақып, Мағжан, Жүсіпбектердің сот ісіне араласқан жоқ, куә ретінде, қаралаушы ретінде қатысқан жоқ. Бұл жағынан келгенде бұлардың ары таза, қолдары ақ. Жалғыз Сәбит, Сәкендер ғана емес, Әбдірахман Байдилдиннен басқа кеңес қайраткерлерін абыройсыз әрекеттерден сақтап қалған бір жай бар — алаш азаматтары Қазақстанда тұтқындалғанымен Мәскеуде тексерілді, сотталды, атылды, жер аударылды.

Осы заманда айрықша белсенділік танытып жүрген Сәбиттің екі қадамына айрықша тоқтаған абзал. Бірі — 1930 жылы басталып, 1931 жылдың 15 мамырында аяқталған «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген аты шулы еңбек жазуы. Бұған айрықша мән беру керек, себебі, әлі күнге дейін оның қадір-қасиетін анықтау, маңызын түсіну, жазылу тарихын, сырын білу жағы жетіспегендігі, оның жай-жапсарын қалай бағалау керектігі «Жаңа өріс» деген алдыңғы тараудан аңғарылса керек.

Рас, Сәбит Мұқанов Голошекин тұсында қалыптасқан идеологиялық тұжырымды басшылыққа алып, тұрпайы социология соқпағымен пікір айтып, артық-кем сілтеген. Тіпті деректерді ілгерінді-кейінді пайдаланды. Тырнақ астынан кір, «саяси қате, қарсылық» іздеген сәттері де бар. Зерттеу тәсілі мен ой қорыту мәдениеті көтеріңкі деңгейден табыла бермейтіні анық аңғарылатын «осы кітаптың рухы біздің әдебиеттану ғылымында әлі күнге дейін жойылмай келеді» деп таңғалмау керек, өйткені большевиктік (коммунистік емес) идеология кеңес құлағанша дәуірлегені бәрімізге белгілі. Оның сойылын кім соқпады, жыртысын кім жыртпады?! Оны әркімнің ар-ұятына тапсырайық.

Ал екіншісі — тікелей Мағжанға байланысты. «XX ғасырдағы қазақ әдебиетін» әңгімелегенде Мағжанға арналған тарауды 1937 жылғы қызыл қырғынға байланыстырып, расөтірігін деректер арқылы көрсетеміз деген едік.

Сәбең жазған тарихта Мағжан шығармашылығы 78-бетте, яғни бес баспа табақтай көлемде талданған. Бар жазығы тұтас кітап ішінде жарияланғаны болмаса, ұлы ақын жөніндегі алғашқы монографиялық зерттеу деуге әбден болады. Сотталып, «Беломорканалын» қазып жатқан, қайтып оралар-оралмасы белгісіз дарынға осынша еңбек сіңірудің қажеті бар ма еді? Бар еді. Әуелі тарих бетінен өзінің ұлы өнерпаздығына лайық орын алсын, екіншіден бүкіл алашшыл әдебиеттің ең жарқын жұлдызы болған ақынның ұлылығын да, қиястығын да елжұртпен қатар шовинистік пиғылдағы билеуші партия көрсінбілсін, өздерін-өздері әшкерелеп жатыр деп мәз-мейрам болсын деген ой Сәбең көкейінде болғанға ұқсайды. Тіпті ондай ойы болмаған күннің өзінде таза тапшылдық пен тарих үшін орасан зор еңбек етіп отырғанын аңғармай қалған. Қалай де-

генмен, Мағжанның аты зор ілтипатпен аталмағанмен адамзат мәдениетінің арнасында керемет дарын барлығын әлемге жайып, кейінгі ұрпаққа ішін білсін деген емеурін жасағанын ешкім жоққа шығара алмаса керек.

Сонымен, Мағжан жайында үлкен монографиялық еңбек жазылды. Қытымыр партия 1932 жылғы 10 қаңтардағы қаулысымен алаш азаматтарын қаныпезер дұшпандар деп жариялап, аттарын ататпай, атай қалғанда тек қана қаралап, даттап сынауды бұйырған соң, 1937 жылдан кейін мүлде тұншықтырып үндетпей қойған соң, табаны күректей жарты ғасыр ішінде екі ұрпақ ештеңені білмей өсті. Міне, 1988 жылдан былай қарай ел-жұрт Мағжанмен қайта қауышты. Шығармаларын оқып, мөлдір бұлақтың суынан шөлдерін қандыра бастады. Зерттеушілер оның ғұмырнамасын білуге ұмтылғанда ең алдымен Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» кітабынан басқа жөндемді ештеңе кездеспеді, табылмады. Сондағы тарихи-әдеби деректердің бәрін, Мағжанның таңдамалы жинағын баспаға дайындағандар алдарына жайып қойып, отызыншы жылдардағы социологиялық тандаулар мен баяндауларды көріп, «шошып» кеткендер табылды. Онсыз да әдебиет әлемінде даңғазаланған даңқы бар Сәбеңе «алашшылдарға күн көрсетпеген қызылкөз» деген пәле жабылды. Одан қорғанып, толымды ой айтатын сәт өтіп кеткен-ді. Сәбең жарық дүниемен қоштасқалы көп болған. Осындай өтпелі кезде күні кеше Сәбеңнің шапағатын көргендер арасында пенделікке салынып, теріс айналып кеткендер аз болмады. Оның үстіне Сәбеңнің даңқына саналы түрде шабуыл жасаушылар да кездесті. Өзі болмағанмен Сәбеңнің рухы заманалар ауысуы майданында атой салып, айтқан ой-пікірінде жан, жазған шығармаларында нәр бар екендігін танытып жатты. Өнердің өлмейтіндігі осыдан-ақ анық аңғарылады.

Қаншама социологиялық негізде жазғанымен Сәбит Мұқанов Мағжанның қазақ әдебиеті тарихындағы орнын мықтап анықтаған және оны түсінудің ең бір төте жолын нұсқаған. Оны көзбен көріп, құлақпен есту үшін негізгі қорытындысынан ұзактау үзінді оқыңыздар. Саясат жағына келгенде Мағжанды кеңес шындығына жақындатпайтын Сәбең шығармашылық саласында қысқа болса да нұсқа қайырып, Мағжаннан көз жазбау керектігін мықтап аңғартқан.

«Ақындық жағына келгенде Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетке жаңа түрлер енгізу ретінде Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесіне Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ» (283-бет) дегеннен артық қандай сөз айтуға, қандай баға беруге болады? Осыған негіз болатын ойлар ұзақ-сонар зерттеуде айтылмаса ешкім сенбес еді ғой. Осы ұлы қорытындыны Сәбең әрі қарай пысықтай түсіпті, дамыта түсіпті.

«Мағжанның жаңа бір еңбегі мынау» деп алады да, Мағжанның Мағжан болып танылуына негіз болған көркемдік арналарын көрсетеді. «Мағжанға шейін өткен қазақ ақындары көбіне өлең үлгісін күншығыс елінен, әсіресе араб, парсыдан алатын.

Мағжан орыс мектептерінде оқып, көбіне Еуропа пәндерімен суарылған адам болғандықтан, Еуропаның, оның ішінде әсіресе орыстың әдебиетін тез меншіктенді. Абай қазақ әдебиетіне Еуропа түрлерін шет-пұшпақтап кіргізсе, Мағжан дендеп кіргізді. Еуропаның әдебиет түрлерімен қазақ оқушылары Мағжан арқылы толық танысты» (283-бет) деген ғылыми негізі мықты ойды қысылмай ашық айтты. Мұны кемістік деп емес, жетістік деп айтты.

Адамзат тарихында мәдениеттердің тоғысқан кездерінде ұлы дарындар жарқырап шығады. Оған өзімізден-ақ мысал келтіруге болады. Түркі мәдениеті мен араб өркениеті тоғысқан тұста әл-Фараби, орыстармен қоян-қолтық араласқанда Шоқан, Ыбырай, Абай, Ахметтердің тарихи сахнаға шығуы табиғи заңды құбылыс екенін дәлелдеу қиындыққа түспейді. Сондықтан Мағжанның әлем, оның ішінде орыс поэзиясындағы ізденістер, әсіресе символизм, акмеизм, авангардизмнің ұнамды көріністері Мағжанның ақындық «заводынан» қорытылып шыққанда қазақ поэзиясы үшін ұлы жаңалық болғанын көре білу және ғылыми дәлелмен айта білу отызыншы жылдар үшін аз олжа емес еді.

Мағжанның әдебиетке сіңірген «екінші зор еңбегінің біреуі — алған теманың пікірін өрбіту ретінде кейінгі жазушылардың көбіне жол ашты. Ұзақ поэмалар жазудың желісін қаққан ақынның біреуі болды» (283-бет) деп қазақтың сюжеттік лирикасын мәдениеттендіргенін айрықша қадір тұтты. Әйтпесе

жетілдік деп кеудесін ұрғылайтын ақындардың өлеңдері бір үн, бір әуен, бір ырғақпен шықпай, әр нәрсенің басын бір шалып, бірді айтып отырып екіншіге көшіп кететін дәйексіздіктен шығудың жолын Мағжан көрсетті. Ойды болсын, сезімді болсын, бір леппен оқушыға жеткізе білу ақындыққа үлкен сын.

Сәбең бұл ерекшеліктерден кейін «Мағжан өлеңдерінде сыршылдық (лирика) жағы күшті келеді. Мағжанның өлеңін оқып отырғанда, оның сол өлеңді жазып отырған уақыттағы жан жүйесінің құбылысы (душевное переживание), ішкі сезімнің толқыны көрініп тұрады. Мағжан өлеңінен құр ғана ұйқасқан сөздерді көрмейсің, ақынның ішіндегі әйгілейтін айнасын көресің. Сыршылдық жағынан Мағжан көп ақынға бәйге бермейді» (284-бет) дегенге тіпті түсіндірме берудің өзі ұят. Ақынды ақынның тануы, мойындауы, дарынын қадірлеуі ылғи осындай деңгейде болып жатса, қаншама социологиялық талдауын осындай ойдың ұшқынына құрбандыққа шалып жіберуге әбден болады. Сәбеңнің оқушыларды бір жіберіп, бір тартып алып отыратын шығармашылық ғадеті оның зерттеу ісінен де анық көрініс бере бастағанын көреміз.

Зерттеу жұмысын жүргізгенде, лекция оқығанда айтпайын демейсің, барынша жеткізуге талаптанасың, бірақ әңгіме болып отырған ақын-жазушының дарын қуатына қарай ой өріс табады. Шын таланттар қаламынды еріксіз жүргізіп, толымды да нәрлі пікірлерді өздері айтқызып отырады.

Сәбеңнің осы қорытындыда айтып отырған ой-пікірлері, әрине, өзінің де сорлы еместігін, эстетикалық таным-білікті ешкімнен қарызға сұрап алмайтынын анық аңғартады. Сондықтан Мағжанның сөзбен сурет салатын, тіпті анау «Толқын», «Шолпы» дейтін өлеңдерінде дыбыстың өзін суретке айналдыратын құдіретін оқушыға таныстырып отырады.

Мағжан өнерінің осындай ерекшеліктерін көсіле айтып келе жатып «Мағжан қазақ әдебиетінде бейнешіл (символист) ақынның орнын алады» дегеннен кейін солға, яғни социологиялық таным-түсінікке қарай бұрыла бастайды. «Әдебиетте бейнешілдік дегеннің өзі қашанда белгілі бір таптың дағдарысқа ұшыраған кезінде туатын нәрсе. А. Блоктың бейнешіл болуына зор себеп, ХХ ғасырдан бастап Блок сүйенген байлар

табының көзіне төңкеріс дауылы елестей бастады» (284-бет) деп Мағжанның қазақ жағдайына ылайықталған «Мені де өлім әлдиле», «Қайың», «Толқын», «Жұмбақ» сияқты өлеңдерін атайды. Өшетін тап өкілдері көмескі, түсініксіз, «сырты сұлу болғанымен іші дәнсіз, мазмұнсыз, не айтатыны ұғымсыз» шығармалар жазады десе, өсетін таптың пікірі ашық болады деп Сәкеннің «Кенесстан» поэмасынан бір шумақ келтіреді.

Бейнешілдіктің бір қыры осы болса, «екінші, Мағжан өлеңдерінің біразында негізгі мақсат жоқ. Өз қара басының ләззатын көксеген өлең онда көп кездеседі. Оның кітап болып шыққан өлеңдерінің как жартысы әйелқұмарлыққа арналғандар. Мұның бәрі, әрине, Мағжанның саяси мақсаты күнгірттеніп, келешегі жоғалғандықтан» (285-бет) деп пролетарлық тоңмойындыққа бұрыла бастайды. Коммунистер махаббатқа берілмейді деген жалған тұжырым бүкіл кеңестік әдебиеттен ғашықтық жырларын, адами сезім сырларын «қуып», ләззатсыз қалдырғаны өтірік емес. Илияс, Сәбит, Асқар сынды акындардың жинағынан «махаббат» сөзін кездестірудің өзі күшке түсетіндігін ескертсек, пролетарлық әпербакандықтың сезім дүниесіне жасаған зардабы зор.

Зерттеудің аяғын саясатқа апарып жыққанмен, Сәбең келешекке зор үміт артқанын осы арада тағы бір көрсетіп, зерттеудің не үшін жасалғандығын аңғартыпты.

«Мағжан қазақтың ірі акындарынан саналады дедік. Мағжанның әдебиет майданындағы істерін түгел жазу үшін өз алдына бір үлкен кітап керек. Біздің мақсат Мағжанды түгін тастамай сынау емес, оның әдебиет тарихында алатын орнының мөлшерін көрсету. Мағжанды тексерудің бұл алды-арты болмақ емес. Бұдан кейін де талай тексерулер болмақ. Бұл, әрине, келешектің ісі» (285-бет) деген ойдың «пролетариаттың дұшпаны» деп сотталып кеткен ұлы дарынға айтылуының өзі рухани дүниенің ұзақ жасайтынына сенімінің мол болғандығын анық танытады. Демек, Сәбең байшыл-ұлтшыл жазушылардың ең ірілерін зерттеу нысанына алғанда олардың құрдымға батып кетпейтінін білген, сезген, үмітін үзбеген. Осы еңбегі үшін де, Мағжан үшін де Сәбеңнің естімегені, көрмегені жоқ екенін 1937 жылға байланыстыра көрсетсек, біраз сыр өзінен-өзі ашылар.

Қазақ оқушылары күні бүгінге шейін айрықша мәні бар жалпы жайға, оның өршу барысына көз салмай, Сәбит Мұқанов төңірегінде әңгіменің шындығына жету мүмкін емес. Өмірде белсенді позицияда болған адамға нені жапсырсаң да «жараса» кететіні, жалпақшешей, адамға үйірсек Сәбеңе оңынан да, солынан да жабыса кететін өзі барда да, жоқта да көріп келеміз.

Кеңес үкіметі құлар алдында «Алаш» қозғалысы қайраткерлерінің тарихымызға қайтып оралуы еліміз үшін, оның тарихы үшін, ертеңгі жолымызды бағдарлау үшін керемет ұлы оқиға болды. 70-80 жыл бойғы бұрмалаушылықты, даттаушылықты салауат етпей, коммунистердің істегенін өздеріне істейміз деп өрекпу орынды емес. Кеңес заманында жасалғандарды сараламай, құр даттай салу жараспайды. Өйткені ол кездің шындығы білімдарлық пен дәлелділікті талап етеді. Тарихи құбылыстарды объективті түрде бағалай білмесең, тағы да қателікке ұрынамыз.

Қазақстанда саяси қуғын-сүргін үш толқын болып өтті. Бірінші толқын қазақ зиялыларының ең жетекші тобын, әсіресе «Алаш» қозғалысының көсемдерін жалмады. Әлихан Бөкейхановтан басқалары түгелге жақын тұтқындалды. Олардың ішінде Ахмет, Міржакып, Халел Досмұхамедов, Мұхаметжан Тынышбаев, Халел Ғаббасов, Әлімхан Ермеков, Мағжан, Жүсіпбек, Мұхтар сынды қазақтың жайсаңдары бар. Қазақстандағы жасырын контрреволюциялық ұйым кеңес үкіметін құлату мақсатын көздеді деген айыппен алаштың 44 азаматын бір-біріне байлап-матап соттау, Мағжан жасаған әдеби «Алқа» ұйымының бағдарламасын соған дәлел ету, Әнуар Паша, Зәки Валидимен байланыста болды деу қазаққа ақыл-сана дарытқан ұлыларды тарихи сахнадан шығарудың амалы болатын. Отаршылдардың да, оның құрығын сүйреткен большевиктердің де басқа елді билеп-төстеу үшін алдымен зиялыларын ауыздықтауға тапқан айла-амалдары еді. Бұрын шен-шекпенге таластырып келгендер, енді өздерінің арам пиғылына таптық және топтық жіктелісті сылтау қылды.

Ең әуелі түркістандықтар мен қазақстандықтарды бөлшектеп, араларына сына қақты. Ол аз болған соң 1924 жылы Орта Азияда бес республика құрып, әрқайсысына ұлттық теңдік

бергенсіп, бір-бірінен іргесін алшақтатып тастады. Түріктердің ауыз бірлігі болмасын, тұтас Түркістан идеясы өмір сүрмесін деген патша саясаты коммунистік қызыл сөзбен оп-онай жүзеге асты да, ел-жұртты исламшылдық, ұлтшылдық, түрікшілдік дегендермен қорқытты.

Қазақтың ұлы азаматтары бұл саясаттың мәнін сонау Қазан төңкерісінен бері айтып, жазып келген болатын. Ахмет Байтұрсынов 1919 жылы «Жизнь национальностей» газетінде «Настолько понятна была киргизам Февральская революция, настолько же непонятной показалась им Октябрьская (социалистическая) революция. С какой радостью встретили они первую революцию, с таким же ужасом пришлось им встретить вторую. Такое отношение киргизов к той и другой революции весьма естественно и понятно... Киргизы не удостоились еще и тех гражданских прав, которыми даже при царском правительстве пользовались рабочие и трудовое крестьянство русского происхождения» десе, осы ойын 1922 жылы бұдан да гөрі ашылау тұздықтады. «Бас өзгерді, бастық өзгерді, төбе өзгерді, төре өзгерді, баскасы әлі карап тұр. Қазақ көрген қорлық пен зорлық көбеймесе, кеміген жоқ. Қазақты бұрын жегендер әлі де зорлық қылып отыр. Қазақ мәдениеті орыстан кем болған соң жем болатыны сөзсіз. Сондықтан бауырмал десін, қазақшыл десін, оған құлақ аспай, бұрынғы жолдан таймау керек» деген ой қазақ зиялыларының, әсіресе алаш азаматтарының көкейінде сайрап тұрған болатын.

Идея түгіл қарумен, түрлі қызыл сөздермен Қазақстанға келгендер елдің тілегін, зиялылардың айтқанын жүре тындады, тіпті елемеуге айналды. 1923 жылы XII съездің шешімі бойынша әрбір ұлттың өз тілі кеңсе тіліне айналсын дегенді, Сәкеннің «қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деген ұсынысын қабылдамауға ниеттенгендер шовинист коммунистер ортасынан да, өзіміздің бибауырмал жағымпаздардан да табылған болатын.

Ф.И. Голошекин сияқты қу жақ, алаяқ, әккі 1925 жылы Қазақстанға келе салысымен қазақ қызметкерлерін бір-біріне атыстырып, шабыстыруға кірісті. Әуелі кеңестік күштерді алаш азаматтарына қарсы айдап салды, онан кейін төңкерісшіл-тапшылдардың өзін біртіндеп ыдырата бастады.

Мендешевшілдерді жасқаншақ, отаршыл большевиктердің ынғайына жығылғыш, шен-шекпенге үйірсек деп садуақасовшылдар айыптаса, кеңеске шын берілгендер Алашорда көсемінің күйеу баласы болғандықтан Смағұл оңшылдықпен қазақ ұлтшылдығын өршітіп отыр деп жабылды. Өзі өкімет басынан кеткенмен, қызметке орналастырғандары әлі тұғырдан түспеген сейфуллиншілдерді тобықтан қағып, жан-жаққа қуа бастады.

Ал Орта Азияның ұлттық жіктелуі қарсаңында екінші хатшы болып келген Сұлтанбек Қожановтың отаршыл пиғылдарға қарсы күресіне қазақстандықтар пәрменді жәрдем көрсете қоймады. Өңгеріп әкетіп бара жатқанын ұнатпағандар әсіресе басшы азаматтар арасында көп болды. Міне, осындай жағдайды білген Голошекин өзінің қанды көйлек жолдастарымен 1925 жылы желтоқсанның 1-7 аралығында V өлкелік партия конференциясын өткізді. Бір баяндаманы екі күн жасап, жел сөздің дауылын көтерді. Сұлтанбек Орталыққа ауыстырылды да, Смағұл жеке таланды. Сонда қазақ елінің негізін сақтау үшін жер үлесін әуелі қазақтарды қанағаттандырудан бастау керек деген шешім шығарғанмен оның ғұмыры ұзаққа бармады. Негізгі соққы садуақасовшыларға тиді де, ауылды кенестендіру ұраны данғазалықпен жүргізіліп, бай-феодалдарды тәркілеуге апарып соқты. Мұның аяғы 1928 жылдан бастап «Алаш» қозғалысына белсене қатысқандарды ұстап, соттауға ұласты.

Саяси қуғын-сүргіннің алғашқы толқыны алаш қозғалысына қатысқан асыл ағаларымызды, кеменгер көсемдерімізді жалмады. Сот деректеріне сенімсіздікпен қараймыз ғой, алайда ағаларымыздың андамай басқан шалыс қадамдары, қисынсыз кірпиязданған тұстары болғанын жоққа шығармау керек. Болар-болмасты, ұсақ-түйекті сылтау еткен сәттер сот қағаздарында өте көп. Соның бірі — «Алқа» әдеби платформасы. Оны 1925 жылы Мағжан Жұмабаев Мәскеуде әрі оқып, әрі қызмет істеп жүрген кезде С. Сейфуллин ұйымдастырып жатқан Қазақ пролетар жазушылары ассоциациясына (Каз АПП), қазіргіше айтқанда, балама (альтернатива) түрінде жалпы қазақ жазушыларын мүшелікке тартатын «Алқа» ұйымын ашуға ниеттенді. Оның тілек-мақсатын, ұстанар жолын,

көркемдік әдісін жүзеге асыру амалын тәптіштеп жазып, 16 дана етіп бастырады. Жер-жерге таратады. Оның бір данасы М. Әуезовтің қолына тигенде онша ұната қоймайды. Жүсіпбек бұдан да бұқарашыл жазушылардың ұйымын құрайық деп ашық айтты, газетке жазды. 1929-1930 жылдары алаштың азаматтарын ұстап, соттағанда, «сендердің жасырын контрреволюциялық ұйымдарың болған. Оның дәлелі — мынау «Алқаның» платформасы» деп айыптады. Ол саяси ұйым емес, әдеби ұйым екенін тергеушілер құлаққа іліп алмады, негізгі айыптаушы құжат ретінде сот материалдарына тіркелді.

Республиканың партия-кеңес басшылары өздеріне оппозицияда болады-ау деген алаш азаматтарын құрту мақсатын көздеген тұста халық басына бір нәубеттен кейін бір зауал орнады да отырды. Осының бәрі қазақ халқының социализм идеясына қарсылығынан туған, оған алаш азаматтары басшылық жасаған деген айыпты ойлап тапты.

Мына деректерге көз салсаңыздар біраз сырдың шетін көріп қаларсыздар. 1929 жылы 31, 1930 жылы 82, аштық әбден дәуірлеген 1931 жылы 80 «бандалық құрамалар» болып, 9906 адам абақтыға жабылды. Созақ, Қарақұм, Адай, Шұбартау, т.б. көтерілістерінің бәрін байлар мен ұлтшылдар ұйымдастырып отыр деген байбаламдар партия атынан айтылып жатқанда әсіресе әдебиет қайраткерлері, ақын-жазушылардың социалистік «жеңіс дабылдарын» қаңғыратқандары қайран қалдырады. «Жасасын!» деп жазылған өлең-репорттарда, қиратып та, жасап та жатырмыз деген көже-поэмаларда кенделік болмады.

Осы қиыншылық қасіретін тек жалғыз Сәкен Сейфуллин ғана тұспалдап суреттегені тарихқа белгілі. Әлі күнге дейін дұрыстап мән берілмей, кешегі кезде порнография арқылы қарсылық жасады деуге аузымыз бармай келе жатқан «Біздің тұрмыс» повесінің, көп айтылатын, бірақ шын сыры ашылмаған «Қызыл ат» дастанының сол кезде жазылуы бүкіл әдебиеттің абыройын жауып қала алмасы белгілі. Өйткені «Дала» деп дабылдату, «Көмір — коммунизм» деп дуылдату, «Пулемет» деп дырылдату, «Трактор, трактор, тыр, тыр, тоқтай тұр құрғыр» деп шаттану, «Бәрін айт та бірін айт, коллективтің жырын айт!» деп әндету алаштың асыл ағалары ұста-

лып жер аударылып, түрмеде азап шегіп жатқан кезде жазылды, жойқын ашаршылықта халықтың 49 пайызы қаза тауып, 25 пайызы босып кеткен кезінде жырланды дегенге бүгін сендіру өте қиын. Бірақ тарихта солай болды.

Сонымен 1929-1932 жылдары қазақ халқы ауыр нәубетті өткеруіне тура келді. Ең алдымен елдің сана-сезімі мен ақыл-парасатын таныта білетін алаш азаматтарының ең ұлы тобынан көз жазып қалдық, халқымыздың жартысынан айырылып беліміз сынды, омыртқамыз омырылды.

Социализм жеңген сайын тап күресі күшейе түседі деген Сталин «теориясын» Қазақстан көлемінде дәлелдеу үшін 1932 жылы 10 қаңтарда ВКП(б) Қазақстан өлкелік комитеті «Сталин жолдастың хатына байланысты Қазақстанның теориялық майданындағы күрестің міндеттері туралы» қаулы алынды.

Сырты мүләйім болғанымен, тарихтағы бар бұрмалаушылықты ресми түрде заңдастырып берген осы құжат болды. Жүзеге асырудың ең алғашқы сөзі 1932 жылы 26-29 қаңтарда өткен КазАПП-тың бірінші және ақырғы съезінде айтылды. «Қазақ кеңес жазушыларының көбінде алашордашылдық, байшылдық салт-сананың ықпалы әлі күнге дейін күшті, бірқыдыру жазушылардың шығармаларында бай-феодал салт-санасы, жергілікті ұлтшылдық, төңкеріске қарсы троцкизм сарындары бар (Сәкен); қазақтың өрісі тар көзқарасына және ұсақ буржуазияшылдық санашылыққа (идеализмге) салынғандық та бар (Ілияс, Бейімбет, Сәбит, Өтебай және басқалар); жік тартысын көркем әдебиетке қыстырғандық та бар. Сын, өзара сынды бетке ұстап, кейбір жолбике жазушылардың кеңес мекемелерін, коммунистерді, колхоздарды обывательдерше сынағандары да (Мәжит, Жұмат және басқалар) болды» («Әдебиет майданы» журналы, 1932. №4, 13-бет) дегені келешекте қиратқыш құжат болады деп ешкім де ойлаған жоқ. Бұдан да басқа қиястықтар да жасалып жатты. Оның ішінде лай судан балық аулап, шен-шекпен киюге талпынғандардың күні туды.

Алғашқы атылған оқ алдымен Сәкенге тиді, жайрата алмағанмен жаралап кетті. Өзінің ескі танысы Ф. Березовский КСРО Жазушылар одағының 1936 жылдың басында Минскіде өткен I пленумында «Сейфуллиннің «Қызыл ат» поэмасы мен бірнеше туындыларында троцкизмге іш тарта-

тын саяси қателіктер бар» деп жариялады. Сол жиынның төрінде отырған, Қазақстан өлкелік партия комитетінде ұйымдастыру хатшысы болып жүрген кезінде талай қазақ азаматтарымен, оның ішінде Сәкенмен де жүз шайысқан, енді КСРО НКВД-сының комиссары болып отырған қанішер Н. Ежовтың естуі жақсылықтың нышаны еместігін Сәкен іштей сезді. Көңілі құлазыды.

1937 жылдың көктемінен бастап ауа райы бұзыла бастады. Ақын-жазушылардың әдеттегі жиналысқа келіп-кетуінің өзі есепке алынып, «хатқа» түсті. Сәкен жазушылардың 5-7 көкектегі кездесуіне келмепті. Ал 11 көкекте өткен партия жиналысында көпшіліктің талабымен еріксіз сөз сөйлепті. Осы жайлар газетке жазылғанда «Сәкен жолдастың осы күнге дейін өз кемшілігін көре алмай келе жатқаны бұл сөзінен толық айқындалды» делінуі немесе «Домбыра» атты жинағы Троцкийге арналғандықтан кәмпескеленгенін айтуы керек еді. Ол жұмған аузын ашқан жоқ» деп «Социалистік Қазақстан» газетінде мамыр айында жариялануы қайырлы сағаттан емес еді. Маусым-шілде айларында қисынды-қисынсыз аты аталуы мүлде көбейіп кетті. Т. Елеуов «националистические взгляды С. Сейфуллина в свое время тесно переплетались с явно троцкизмом» деп «Казахстанская правда» газетінде айғайлап шықты.

Партиялық екі газет осы қызыл қырғынның тұсында белсендікті танытып-ақ бақты. Жел сөзге келгенде алдына жан салмайтын Жазушылар одағының партия ұйымы (хатшысы К. Әбдіқадыров), одақ әкімшілігі (төрағасы С. Мұқанов, хатшысы М. Каратаев), «Қазақ әдебиеті» газеті (редакторы Т. Жароков) біраз желпіне сөйледі. Сөйлемеске шаралары да жоқ еді, өйткені «Социалистік Қазақстан» (редакторы Ж. Арыстанбеков, кейін С. Бәйішев), «Казахстанская правда» (редакторы В.М. Берховых) сияқты партияның көзі мен құлағы Жазушылар одағының қыр соңынан қалмай, өз арасындағы «халық жауларын» әшкерелемей отыр деп тыныштық бермеді. Әуелгі кездегі жиналыс-жиында Сәбит Мұқанов белсенділік көрсетіп, 7 шілдеден бастап Мәскеуге шығармашылық іссапарға аттанды да, тізгінді Мұхаметжан Каратаевқа тапсырып кетті. Екпін күшейе түсті. Жиналыс үстіне жиын өткізіп, қаулы-қарарларды көбейтті. Оны газеттер даурықтыра басты.

Шілдеге дейінгі мақалалар сынау, «әшкерелеу» сипатында болса, «енді халық жауларын жою, құрту» керектігі айтыла бастады. Бұрын «қырағылықты күшейтейік», «өзара сынды өрістетейік», «халық жауларын әшкерелейік» десе, енді «көркем әдебиеттегі ұлтшыл-фашистердің зиянкестігін түп-тамырымен құртайық» (Әдебиет майданы, 1937. №3.), «Социалистік Қазақстан» газетінде «Жинақтар туралы немесе алашордашыл контрабанданың тағы бір түрі туралы» (08. 08.), «Жазушылар ұйымында істен гөрі мылжын көп» (17. 08), «Қазақ әдебиетіндегі авербахшылдықтың қалдығын толық жою керек» (19. 08.), «Кеңес жазушыларының қатарында жат элементтерге орын жоқ» (04. 07), «Қазақ әдебиеті» газетінде «Әдебиеттегі троцкист-бухариншіл ұлтшыл-фашист зиянкестерін жеріне жете құрту керек» (13. 08), «Барып тұрған зиянды контрабанда» (30. 07), «Жастарға теріс идея беретін кітаптың түкке де керегі жоқ» (31. 08), «Жазушылар ұйымындағы ұлтшыл-фашист жаулардың зиянды зардабын біржолата құртайық» (08. 10. 1937) деп ызғар шашып, үкімін шығара келді.

«Халық жауы», тап дұшпаны», «буржуазиялық-ұлтшыл», «ұлтшыл-фашистер», «Алашорданың» сұрқиялары», «пантюркистер», «Алашорда» төбеттері мен күшіктері» дегендер аспаннан қарша жауды. Әдебиетшілер «сын» жазды дегенімізбен осындай қарғыс-лағынеттерден аяқ алып жүру мұң болды. Өзіміздікі аз болғандай, Мәскеуден жансыз болып келген біреу Сәкеннің «Қызыл сұңқарларын» сахнадан алып тастауға нұсқау беріп, «Пьесада қазақ халықының революциялық тарихы бұрмаланып көрсетіледі. Пьесаға жүгінсек, Қазақстандағы революциялық қоғалысқа қазақ интеллигенті басшылық жасаған. Ол орыс жұмысшысы мен неміс эмигрантына және украинге ақыл үйретеді. Қазақстандағы революциялық оқиғаларда орыс пролетариаты мен большевиктік партияның рөлі бұрмаланған» деп кінәлағанда өнер басқармасының бастығы Ғ. Тоғжанов, Өлкелік партия комитетінің мәдениет бөлімінің меңгерушісі Ғ. Мүсірепов арашашы болудың орнына өздері қосарлана кемшілік тапқаны бар.

1937 жылы 7 қыркүйекте Алматы қаласындағы ақын-жазушылардың «Ұлтшыл-фашистердің әдебиеттегі зиянкестік істерімен күресу және жас кадрларды өсіру туралы» жиналы-

сы болды. Оған Сәкен, Бейімбет, Сәбит, Ғабит қатыспады. Бұл кезде Ғаббас пен Илияс тұтқындалған-ды. Жиналыс төралқасына Х. Жүсіпбеков, Ә. Тәжібаев, М. Әуезов, Ғалым Малдыбаев сайланды. Баяндамашы М. Каратаев «әдебиеттегі ұлтшыл-фашист элементтер осы күні көп жерден табылып жатыр. Қазақстан елінде де, әдебиет майданында да ұлтшыл фашистердің агенттері бар. Байдилдин, Тоғжанов секілді адамдар әдебиетімізге зияндық жасады. Олар өзіне Жансүгіров, Тайшықов сияқты күшіктерін ертіп, әдебиетті бүлдірді. Жансүгіров Қоңыратпаев деген бұзылғанды алды. Тоғжанов Қуанышовты хатшы қылып алып, жазушылар ұйымын тамақ қылды. Олар жазушыларды ірітпек болды, бірін-біріне атыстырды. Соңғы кезде бізге партия ұйымы және өлкелік газеттер көмектесіп келеді. Өзара сын бола бастады. Сәкен, Бейімбет, Сәбиттердің қателіктерін көрсетіп келеміз» (Қазақстан Республикасының орталық мұрағаты, 1778-қор, 43-іс, 23-24-беттер) десе, жарыссөзге шыққан Т. Жароков «Жансүгіровтер жастардың еңбегін жоймақ болса, оған Жаманқұлов қосылды. Бізде жастардың еңбегін аудару жоқ. Жансүгіров, Тоғжановтарды НКВД тапты. Мәселен, «Тулаған толқында» деген Ғабит кітабында алашордашылардың бұқаралық рөлі бар деген. Орманов Ғали Жансүгіров идеясындағы адам еді, ол неге үндемейді?», М. Әуезов «Жүргенов халық әдебиетін «Алашорда» жолымен ұғындырмақ болды және орыс халқының үлкен еңбегін пайдаландырмады», Ғ. Малдыбаев «Мұқанов бастық болғалы пайданы әлі көргеніміз жоқ. Сәбит өзінің қателерін мойынына алып болған жоқ» (18-19 беттер) деген сияқты сөздер қадай-қадай айтылып, жазушылардың жалпықалалық жиналысы қаулы алды.

«Екіжүзді халық жауларының көп уақыт әшкереленбей, қастық істеп келгенін көрмей қалуға себеп — жазушылар ұйымында, Сталин жолдас айтқандай, саяси бейғамдық, шірік ауруларының көп орын тебуінен. Қазақстан кеңес жазушылар ұйымының бұрын-соңды басшылығында болып келген Мұқанов, Сейфуллин, Майлин жолдастар халық жауларын кезінде жеріне жеткізе әшкерелей алмаған, олардың көп қылықтарына мән бермеген, либералдық ымырашылдық істеп, өздері де көп саяси қателіктер жіберген. Жазушылар

одағы правлениесінің бастығы Мұқанов жолдаста да, көркем әдебиет баспасының бастығы Жаманқұловта да ұйым жұмысындағы Жансүгіров, Қоңыратбаев, Тоғжанов, Қуанышев сынды жаулардың зиянкестігінен қалған теріс тәжірибе бар» (21-бет) деген сөздер айтылды, хатқа түсті.

М. Қаратаевтың «Қазақ әдебиетінде авербахшылдықтың қалдығын толық жою керек» деген мақаласындағы және қалалық жиналыста жасаған баяндамасындағы ойлар «Казахстанская правда» газетінің бетіне шыққанда талқандағыш күшке айналып кетті.

26 қыркүйекте Мәскеуден оралған Сәбит Мұқанов 3 қазаннан бастап Қазақстан Жазушылар одағы басқармасы төрағалығынан босап, партиядан қуылды.

Сонымен, құйындата соққан қара дауылдың алғашқы кезегінде қазақ халқының мақтаныштары, әдебиетті өрге сүйрелеген ұлы дарындар тұтқындалды. Онан кейінгі кезекте таланттары танылып, келешегінен үміт күттіргендер, үшінші кезекте осы қанды қырғынды көзімен көрген, кейде өздері араласып қойғандар әдебиет әлемінен алыстатылды.

Үшінші лектің жөні алдыңғылардан басқарак. Олар негізінен қызыл қырғын науқанына араласқандардан болды. Көп нәрсені көзімен көріп, қолымен істегендерді «бостандықта» ұстау қауіпті, зұлымдықтың ізі бірде болмаса бірде ашылып қалса куәлер осылардың ішінен шығады деген қауіп ойлап, жер аударды. Олардың алды 7-8 жылда қайтып орала бастағанда, тағы да сылтау табылып, өздерінің өсіп-өнген, қызмет істеген орындарына қайтарылмайтын амал тапты. Оларды қалың елмен араластырмады.

Ал өкімет пен партияның ірі басшылары осы қызыл қырғынның басынан аяғына дейін орындарында отырғанымен қолдарынан ештеңе келмеді. Көп жайды білетіндіктен олар да тұтқындалды. Оған Мирзоян мен Исаев тағдыры дәлел немесе КСРО жендеттері болған Ягода – Ежов – Берия болып алмастырылуының өзі-ақ зұлымдықтың қалай өршіп қайтқанын көрсетеді.

Міне, осындай жағдайда Сәбит қандай күйде болды деп сауал қоюдың өзі әбес қой дейміз. Алайда ел-жұрттың құлағында ғана емес, санасында жүрген «былай болған екен,

сөйткен-бүйткен екен» деген қазақи долбарлар бірқыдыру. Сәкеннің 70 жылдық тойын республика басшылары қаншама тартыншақтаса да, бүкілхалықтық деңгейге шығарып, дүрілдетіп өткізген кезде «көрмейсіңдер ме, күнәсін жуайын деп жанығып жүр» дегендер болған. Енді осының өтірік-шын анықтау қажет. Бұл мәселеге емін-еркін барып, өз ойымды айтуға менің хақым бар. Оған Сәкен жайлы көптеген зерттеулерім, кітаптарым, мақалаларым қолғабысын тигізеді. Соңғы уақытта Сәбеннің өзі білмеген, көрмеген құжат табылып отыр. Ол кімнің кім үшін жазықты, кінәлі екенін ашып беріп, қазақи «дейді екеннің» түбіне су құяды, бықсыған шаланың түтінін басып, өрікпи даурыққандардың үнін өшіреді.

1993 жылы Сәкеннің соттағы ісімен танысу үшін Қауіпсіздік комитетіне арнайы хат жазып ем, 3 айдан кейін рұқсат келді.

Талай мұрағатта жұмыс істеп жүргенде жоқты табамын, елемегенді ескеремін, елге керекті інжу-маржанды жинап насихаттаймын деген ой еріксіз жетелеп, тезірек тындырып тастауға бастаушы еді. Шау тартып қалғандықтан ба, әлде басқа бір адам сезе бермейтін ішкі іліктер ме, әйтеуір Сәкенді соттаған істі көруге онша жаныға қоймадым. Көзі қаракты, ананы-мынаны білемін, менің жанарымнан ештеңе байқалмай қалмайды дегендермен сөйлескенде, «Сәкен ісінің ана томын оқыдым, төртінші томын көрдім» дегенде не айтылып, не қойғанын жұмбақтай салатындарға әлденеше рет кездестім. Олар ештеңені жарытып айта алмайтынынан сезіктенетінмін.

Сосын, Дүкенбай Досжановтың «Абақты» дейтін эссесі әуелі газет-журналдарда жарияланды, кейін жеке кітап болып шықты. Шериаздан Елеукеновтің Мағжанның алғашқы және соңғы соттары туралы жазғандарын, жалпы отыз жетінші жылдар оқиғаларына байланысты кітап, әңгімелердің бәрін оқып, құлағым түрік жүргені даусыз. Тарихшы Мәмбет Қойгелдіұлының Сәкен ісін оқуға ұлықсат алдым дегенін естіп, кейінгі кезде ештеңе дей қоймағанын да жақсылыққа жорыған жоқпын. Әсіресе, кеңес үкіметі құлап, компартия тараған шақта, Ахмет, Мағжан, Міржақыптар ақталған тұста Сәкен мен Сәбитке қарсы пікір айтуға оқталғандар, күні кеше ғана даурықтыра мақтағандар, бүгінгі күні «Азат» газетінің

редакторы Батырхан Дәрімбетовтің мақаласы мен сөздеріне қарасаң, қазаққа Сәкен мен Сәбиттен артық зиян жасаған адамдарды табу қиын дегендері тегінде менің көзқарасымды өзгертуге шамасы келмесе де, ойлана қарау қажеттігін, бұрынғыдай құлай сенуге болмайтындығын есіме түсірген сияқты. Олардың айтқандарында нақты негіз болса, онда баяғыдан бері имандай сенген сенімімнің күлі аспанға ұшады-ау деген күдікті ойлардың қикалақтап жанасқанын жасыра алмаймын. Қауіпсіздік комитетіне дейін он минуттық жолды жарты сағатта әрең өткердім. Аяғым жүргісі келмейді. Алдымнан бір пәле шыға келетіндей жасқанып-ақ келемін.

Сонымен, Сәкеннің 04519 санды ісі үстел үстінде жатыр. Аға лейтенант Василий Иванович Полулях репрессияға ұшырағандардың ісімен танысудың шарттары туралы «Вечерняя Алма-Ата» газетінде жарияланған ереженің 16-бабын оқып берді. Оның мәні — істен көшірме жасауға болмайды, кісі аттарын мүмкіндігінше атамау екен. Ондаймен бұрын таныс емес едім, ескі дағдымен өзіме қажеттерді жазып аламын ғой деп қаламымды сайлап келгенмін. Тағы да бірнеше тежемерді айтты, бірақ сырты сарғыш қатты қағазбен тысталған құжатқа онша ынта қоймай отырмын.

Алдым. Алдыма қойдым. Бетін ашуға жүрексінудемін. Және Василий Иванович кететін шығар, содан кейін шүйілемін ғой деген ой да жоқ емес. Аға лейтенанттың кететін түрі көрінбейді, қолындағы қағазды зерделеп оқып отыр. Әрі тостым, бері тостым, қозғалар емес.

Сәкен түрмеде өткізген бес айдың ішінде бес адам түгіл, бір адаммен беттеспеген, кінәласпаған. Сондықтан «біздің қазақтың» Сәкеннің көзін құртуға анау куәлік беріпті, мынау бұй депті дегендерінің бәрі де дабыра сөз ғана. Осындай қаңқу сөздің әсері менің көңілімде де жүрген сияқты. Сәкен ісімен танысуға ниеттенгеннен бері мені үрейлендірген жай — Сәкен мен Сәбит беттесіп, бірін-бірі қаралаған шығар дегендік. Сәналы өмірлерінде бір бағытта ағалы-інілідей қол ұстасып, жана әдебиетті, мәдениетті көгертеміз деп еңбек еткен, тіпті жаныққан, сол үшін кейбіреулерден ұнамсыз сөз естіп, баға алып жүрген қайраткерлердің тағдыры шешіліп жатқанда олар тергеу үстінде, сот барысында кездеспейді дегенге кім сенер?!

Мен де сондай ойда жүргенмін. Енді, міне, Сәкеннің 04519-ісімен танысып шыққанда ондайдың атымен жоқ екенін білдім, Сәкен мен Сәбит, қайталап айтайын, не тергеу, не сот үстінде бірде-бір рет кездеспеген, беттеспеген. Бұған нану қиын, бірақ шындық солай, мен көрген құжат осылай дейді.

Жасырмайын, екінші бір жаман да күдікшіл ой көкейімнен кетпей қойды. «Сәкенге байланысты бұдан да басқа құжат бар шығар, оны маған көрсетпеген шығар...» Бұл сауалды қауіпсіздік мекемесінде істейтіндердің талайларына қойдым. Ресми түрде жауап бергендері азар да безер болады. Ал сол төңіректі жағалаған кейбіреулердің «олай ғой, бұлай ғой» деп көңілді күпті қылып қоятынына да кездескенімді жасырмайын.

Осы мәселеге тікелей қатысы бар адаммен сөйлестім. Ол кісі — Қожахметқызы Мәриям Мұқан келіні, яғни Сәбиттің атақты Мәкені, елу жыл отасқан жары, досы, серігі. Сәбенді анау-мынау қиянатқа кимасымды ол кісі жақсы біледі. Халықаралық Сәбит Мұқанов қорын ашайық дегенде Мәкен «Мен тек Тұрсынбек Кәкішевтің президент болғанын қалаймын, бізге атақ-дәрежесі көп, төрелігі барлардың керегі жоқ, өзіміздей можантопай Тұрсынбек қана керек» деп отырып алғанын естігенмін. Сәбең барында да, жоғында да ол кісінің қасы мен қабағын бағып жүрдім дей алмаймын. Неге екенін білмеймін, құрдас болмасақ та қалжыңдасып, әзілдесіп сөйлесе кетуге екеуіміз де дайынбыз.

Мәриям апаймен табаны күректей 90 минут сөйлестім. Барлық әңгімеміз магнитофон ұнтаспасына жазылып отырды. Ашық әңгімелесе беретін адам болған соң, анау-мынау дипломатияны сыпырып тастап, төтесінен бір-ақ тарттым.

— «Мәке, жасыратыны жоқ, Сәбеңе осы кезде әр түрлі өсек-аянды жабыстырушылар көбеймесе, азайған жоқ. Сәбеннің көзі тірісінде-ақ «Сәкеннің көзін құртқан Сәбит енді сол айыбын өтеу үшін сәкеншіл болып жүр» деген қаңқу сөздерді өздеріңіз де талай естідіңіздер. Осының өтірік-шыны қандай? Сәкен ұсталып, сотталып жатқанда Сәбеңе бір сокпауы, НКВД-ға, сотқа шақырмауы мүмкін емес қой? Сәкенмен байланысты болды деп партиядан шығарғанда соның бір салқыны Сәбеңе тимеді дегенге ешкім сенбейді. Осының өтірік-шыны қайсы? Бұл жөнінен не білесіз? — дегенде Мариям апай

анқылдап сөйлеп отырған екпінін баспастан бірден жауап берді.

— Сәкен ағайдың бір жақсылығы — Сәбитті шақыртқан жоқ. Менің осы ісіме қатысы бар, не болмаса Сәбит көрсетті деп аузына алмапты. Мына жаңаарқалықтар, Ғабиден, Мәжиттер Сәкенді Сәбит көрсеткен деп те шығарды. Сәбиттің мынадай қиянаты бар деп Сәкен ағай Сәбитті куәлікке шақырмады ғой. Сәбит туралы ештеңе айтпады ғой. Сәбит маған осылай деп айтып еді. Ал енді бір қызығы, Сәбитті жалғыз Сәкен емес, басқа кісі туралы куәлікке НКВД-ға шақырған емес. Бір адам шақырған жоқ.

— Осы тіпті сол отыз жетінші жылдың қырғыны жүріп жатқан кезде де ме?

— Иә, сол отыз жетінші жылдың өзінде бар ғой, осы Сәбит НКВД-ға барып, жауап берген кісі емес. Представляете. Вот, осындайды көрдің бе сен?

— Мұндай да қызық болады екен-ау. Өзін партиядан шығарады...

— Өзін халық жауы етіп қояды, партиядан шығарып.

— Оның жора-жолдастары түрмеде жатады.

— Иә, бәрі ұсталып жатады, ал Сәбит бармайды, ұсталмайды. Сәбенді ешкім шақырған жоқ. Ал сол Сәбеннің бір жерде сынаған арызы, біреудің үстінен жазған қағазы шықпағанын саған мен айтайын. Біреудің үстінен мынау осындай кісі еді, халық жауы болуға тиісті еді деген қағаз шықпаған ғой. Болмаған. Бір адам шақырған жоқ досынан да, дұшпанынан да.

— Мен Ұлттық қауіпсіздік комитетіне Сәкен ісімен таныстырыңыздар деп өтініш бердім. Таяуда солардың мұрағатына отырам. Мына жұрттың «төрт том ісі бар, көрдік» дегендеріне, анау-мынау дегендеріне сенбеймін. Мен ешкімнің де сөзіне сенбеймін, өз көзіммен көрмей. Ертең, Алла амандығын берсе, таяу күндердің ішінде мені шақырады, мен ондағы құжаттарды көремін. Мен осы уақытқа дейін мұрағат қарап жүрген уақытта Сәкеннің атына бір жамандық келетін сөзді Сәбеннен кездестірген жоқпын. Сәкенді Сәбитке, Сәбитті Сәкенге жамандататын сөздерді келтіріп жүрген бір қуаяқтар бар. Тексере келгенде, олар журналистің әр түрлі жиналысқа қатысып қайтқанынан кейін газетке жазған есептерінен, мақала-

ларынан алыныпты. Ауыздан шыққандарды атыстырып-шатыстырған көрінеді. Сәкенді Сәбитке қарсы қойып, Сәбитті Сәкенге қарсы қойып жүрген бір қуаяқ бар осы Алматыда. Олардыкі сөз емес, Сәбеннің 90 жылдығының салтанатты жиналысында жасаған баяндамада Сәбит пен Сәкен, Сәбит пен Мағжан арасындағы қарым-қатынасты біраз ашып айттым ғой тарихи шындық деңгейінде. Сәбенді мұндайға қимайсың, бірақ ұрыншақ болғаны, әсіресе мына идеология мәселесіне келген уақытта таптық көзқарасты тіпті орынсыз бұрап жіберетін жерлерін талай көрдік қой, оны айту керек. Ондай қателік кімде жоқ? Осы пайғамбар болып отырған адамның бірі Сталин еді. Соның да қатесін айттық қой. Сондықтан мұндайдан қорқатын ештеңе жоқ.

— Әрине, қорқатын ештеңе жоқ. Ал енді Сәбитті бірде-бір рет шақырмағанына қайран қаламын. НКВД-ға бірде-бір рет шақырған жоқ. «Мені бір шақырмады ешкім» дейтін. Бұл бейшара біреудің үстінен арыз жазбаған кісі екен. Ал жұрттың арызы, талайлардың арыздары бар екенін айтты ғой. Солай деп жатқандар Сәбитті аяп қалдырмайды ғой. Бар болса Сәбитті неге айтпайды? Ал өмірде мұны НКВД шақырған жоқ деп отырмын ғой. НКВД-ның есігін ашып көрмеген кісі. Вот, менің білетінім осы.

— Мүмкін сіз білмейтін де бірдеме бар шығар?

— Мен білмейтін бірдеме бар шығар деп ойламаймын, өйткені Сәбит өмір бойы қайда барып, қайда тұрғаны жөнінде, соның бәрін үйдің ішінде маған айтып отыратұғын. Ештенені жасырмайтын еш уақытта да. Бір кісінің үстінен қағаз жазып, не бір кісіге куәлікке шақырып, беттестіру деген болған емес. Сәкен бүй депті, Сәбит сүй депті, Сәкен жауабында айтыпты, Сәбитке сүй депті дегенді естідік қой. Жай естідік. Бірақ сонда Сәбитті шақырған кісі жоқ қой соған.

— Ондай сөзге қалдырып жүрген уақытта бұлай депсіз, олай депсіз деп кейінгі Жандилдин де шақырған жоқ па?

— Шақырған жоқ, только Сәкеннің атылардағы суретін, кім еді әлгі секретарь болатын, сол маған көрсетті деді. Алла-ай, Мәриям-ай, жылап жібердім, көзімнен жастың қалай шығып кеткенін білмей қалдым. Адамға ұқсамайды деді, хайуанға ұқсайды деді. Шаш-сақал өскен деді. Атуға апарып

тұрғанда түсірген көрінеді. Сондай сұмдық болып кеткен деді. Соны маған ана кісі көрсетті деді. Құдай сақтасын. Атылуға апарып тұрғандағы суретін, Сәбе, сіз көріңізші деп Сәкенді көрсетті маған деді ЦК-да, Сәбит жағасын ұстап, құдай сақтасын, айта көрме, Мәке, бір аңға ұқсай ма, құдай сақтасын деді. Осылай жасаған. Не істемеді дейсің?! Бәрін де істеді ғой. Бірақ Сәбит ешкімге әйтеуір куә болып барған жоқ, ешкімге әйтеуір бір жақсысы куәлік берген жоқ, соттың бетін көрген жоқ. Беттескендерін көрген жоқ, НКВД-ға барып олардың түрмесін көрген жоқ. Менің құдайға риза болатыным осы. Сәбит бейшара өзі бір сондай адам еді деп біреудің үстінен барған жоқ, сенің үстіңнен арыз берді, беттес деп апарған жоқ. Соның өзіне құдайға шүкір», — деген Мәкен әңгімесін ешбір қырнау-сырнаусыз келтіріп отырмын.

Жасырмайын, Сәбит анда-мында барған жоқ, ешкімнің үстінен арыз беріп, беттескен жоқ дегендерді қадай да қайталап отырғанына сөйлесіп отырғанда назар аударған жоқ едім. Енді, міне, көшіріп отырғанда сол жағын баса айта бергеніне де шүбәланып отырғанымды жасырмайын. Сіздер де солай ойлап қалуларыңыз ғажап емес, бірақ істемегенді ақтап алу дан қиын ештеңе жоқ. Сондықтан ондайға екпін де, сөз де көп, арналары психологиялық жағынан түсінікті де. Мен де Сәбенді қаншама жақтап отырсам да, Мәкеннің аузынан күмәнданатын бірдеме шығып қалар ма екен деп тақымдай берген сияқтымын, соным тіпті орынды екен деп те отырғаным жоқ. Жанын алмасақ, бір шындықты айтқызарлықтай сауал-тергеу жасаппын.

Тағы да қайталайын, мына мен көрген Сәкен ісінде Сәбиттің Сәкен үстінен берген куәлігі, беттескен сәті жоқ, жазған-сызған ештеңесі көзге түспеді. Осының рас екендігін дәлелдеу үшін сіздерге бала-шағамның қызығын көрмейін деп қарғануыма болады. Өтірік айту, жазу менде болып көрген емес, енді тіпті болмайтын да шығар.

Сонымен, Сәкен тағдыры жөніндегі әңгіме арқылы Сәбиттің адамгершілік келбетін бір тануға мүмкіндік алдық-ау деймін.

Қазақ мәдениетінде, оның ішінде әдебиет саласында даудаймайы, айғай-шуы басылмай келе жатқан мәселе Сәкен —

Мағжан – Сәбит түйіні. Бұлардың қым-қуыт қарым-қатынасы әншейінгі қазаки әңгіменің ауқымынан шығып, әдеби шығарма, эссе, ғылыми зерттеу, монография, мақала деңгейінде ел-жұртқа жария болып, дабыраға айналған өте қиын мәселе. Кім болса да бұған құлақ түрмей өте алмайды. Реті келсе өзінің бояуын қоспай тұра алмайтын құбылыс.

Мағжан мен Сәкенге байланысты болсын, не 1937 жылғы зұлымдықтарға байланысты болсын, Сәбит Мұқанов жөнінде канку сөз көп. Бүкіл елдің құлактанып кеткені сондай, мұрағат дерегін, тарихи құжат көрсетсең жүре тыңдайды, шындыққа мойын бұрмайды. Оның үстіне алаш қайраткерлері ақталғаннан бері жауапсыз сөйлейтін даңғазашылар шығуда.

С. Мұқанов жөнінде еңбек жазып отырған соң Мағжан – Сәкен – Сәбит түйінін шешсек, көптеген өсек-аяңның өшері сөзсіз.

1918 және 1920 жылдары Мағжан басқарған педагогикалық курстарда оқығаны таптық желеумен ұмытылып, талай идеялық айтысқа түскен, «большевиктік» белсенділікпен артық-кем ой-пікір айтқан Сәбит 1936 жылы қыркүйек айында Қызылжар қаласында болғанда «Мағжанды әдейі іздеп тауып алып, шүйіркелесе сөйлесіп, жылы-жылы сөздер айттып, Алматыға қызметке шақырған» (Ш. Елеуенов. Мағжан. 1995, 127-бет).

Осы жылы шырайды пайдаланып Мағжан 1936 жылы 27 қыркүйекте Сәбит Мұқанов басшылық етіп отырған Қазақстан Жазушылар одағына хат жазып: «Өзімнің кінәма лайықты жазамды өтедім. Еңбектің қара қазанына қайнап, ада-сулар мен арам ойлардан мәңгілікке арылдым. Мен бұрынғы ойларымнан арылып, бай мен ұлтшылдардың жолынан бас тарттым және жаңа жолға, еңбекшілер жолына бет бұрдым.

Мен қалған өмірімді берік ниетім мен үмітімді дәлелдеу үшін социалистік құрылысқа еңбек етуге бел бұрдым, ісіммен барлық ескі көзқарастан арылғанымды көрсеткім келеді. Мен үшін енді еңбекші таптың, коммунистік партияның жолынан басқа жол жоқ.

Еңбекші табы әдебиетінің жетекшісі – Жазушылар одағы басқармасының менің өткен кезеңдегі адасушылдығымды қатал сынға ала отырып, сыртқа теппей, өзіне тартып, Жазу-

шылар одағына мүшелікке қабылдап, жетекшілік етуін, көмек беруін сұраймын.

Мағжан Жұмабаев. Петропавловск қаласы, Дзержинский көшесі, №19 үй» деп ағынан жарылса да, Сәбит Мұқанов қол ұшын беруге ыңғайланғанмен, қыңырайғандар мен күдіктенушілер аз болмады. Сонда да Сәбеннің Мағжанмен хабар-ошары үзілмеді. Оған мына хат дәлел.

«Құрметті жолдасым Сәбит. Сіз менің Петропавловскідегі орыс мектебінде орыс тілі мен әдебиеті пәнінен сабақ беріп жүргенімнен хабардар боларсыз. Январдың басында мені қызметімнен босату туралы мәселе қозғалғанымен де, біраз уақытқа басылып қалған еді. Бірақ январьдың соңында бұл жай тағы әңгіме болды да, мені жұмыстан шығарып жіберді. Не себепті босатылғанымды сұрасам, қалалық оқу ісінің меңгерушісі жалпы саяси себептерге байланысты дегенді айтты. Міне, 20 шақты күн болды, жұмыссыз отырмын.

Декабрьде көркем әдебиеттердің қазақ баспасымен Толстойдың «І Петр», Некрасовтың «Декабристерін» аударуға келісімшартқа отырған едім. Содан бері одан да хабар жоқ. Ол жақтан мен өте қиын халде оралдым. Әсіресе, жұмыссыздығым жаныма жаман батады.

Мен Қазақстанға жаңа жолға түскенімді өзімнің қалам ұшыммен көрсетсем деген жалғыз тілекпен оралдым. Қалай болғанда да орталыққа жетуім керек деп шештім. Егер жолға қаражат тапсам орталыққа баруды ойлап отырмын. Әрине, өз халімнің мүшкілдігін айта отырып, Сізді де бірдемеге міндеттегім келмейді. Сізге осылай жазуға қазіргі халім итермелеп отыр. Кешіріңіз. Бұл хатты қыдырып келген туыстарым жақтан, Степняктан жазып отырмын».

Қасіретті хат екенін, уақыт ызғарын сездіретін хат екенін өздеріңіз де байқап отырсыздар. Осындай кезде Сәбит Мұқановтың теріс айналып кетуіне, жауап бермей қоюына болар ма еді? Әбден болар еді, ешкім сөкпес еді, ондайлар Мағжанмен талай жыл қоян-қолтық араласып, идеялас болып жүргендер арасында көп болғаны да тарихқа белгілі. Ал Сәбен не істеді?

Сәбит Жазушылар одағы басқармасының төрағасы болған соң оның әрбір қадамында белгілі дәрежеде ресмилік сипат болғандықтан Сәкен екеуі Мағжанның келешегі тура-

лы мықтап ақылдасқан сынайлы. Айдалып жүргенде хат жазып, жәрдем көрсеткен Сәкен Мағжан елге келген соң хабарын үзуді ар санаған сияқты. Сондықтан «Сәкен Сейфуллин ағаның Алматыға шақыртқан хабары келді» деген Зылиқа апай сөзіне әбден сенеміз. «Астана ғой, зиялылар ортасына барайық деп Мағжан өтінген соң, тез жиналып, жолға шықтық» дегенін, Хамза Абдуллин «1937 жылдың 18 мартында Мағжан Сәкен Сейфуллиннің шақыруы бойынша Қызылжар қаласынан Алматыға жүріп кетті» (Мұстафа мен Мағжан — Тұран елінің даналары, 1993. — 37-бет) деп нақтылай түседі.

Мағжан өзін әдейі іздеп келіп, сәлем берген Сәбиттің уәдесін пысықтап алайын деп 1936 жылы 27 қазанда хат жазған. Сәбит өз жауабында «Сізбен жолығып сөйлескенде де мен айттым ғой: егер де өзіңіз шын ниетпен кеңес әдебиетіне қызмет етемін десеніз, жазуыңызға ешкім бөгет болмайды деп. Сол сөзім әлі де сөз, жазуыңызды бетке қақпаймыз. Кеңес платформасында отырып жазған сөзіңізді басамыз. Мұнда келем десеніз, Сізді бетке қағатын ешкім жоқ. Қызылжарда сөйлескенде айттым ғой: жазуға белсене кірісу, кеңес әдебиетіне қызмет ету тетігі өзіңзде деп. Егер де шын ниетпен кеңес әдебиетіне ат салыссаңыз Сізді бетке қағатын, бұрын пәлен болып еді дейтін кісі болмайды» (Ш. Елеукенов. Мағжан, 1995. — 135-136-беттер) дейтін сөздері таптық желеумен шапқылаған Сәбеннің бұрынғы ағаттықтарын шайып жібергендей.

Омбы — Новосібір — Барнауыл — Семейлетіп Алматыға жететін ұзақ жолдың қай бұрылысында қаншама күн болып, неше пойызға ауысып мінгенін, қаражатсыз адамның қай жерде қанша ашыққанын кім білсін, әйтеуір наурыздың 25-інде астанаға жетеді. Жол үстінде Мағжанның теңіздей терең ойларға батып келгені еш шүбә тудырмайды. Станса басында жападан жалғыз қарсы алған Сәбитке «мені Сәкенге жолықтыр» деген тілекті айтудың өзі оңай емес қой, өмір бойы өнер бәсекесіне түсіп, кейде пенделіктің жетегінде кетіп қалып жүрген ақын адамға. Оның үстіне Соловкиде жүргенде Сәкеннен хат-хабар, қаржы алғаны қамшы болған шығар. Әйтеуір, Алматыға аяғы тиген сәтте бүкіл Қазақстанда жәрдем қолын созар жан Сәкен ғана болар, өңгелердің панасы онша қалқанды бола қоймас деген шешім жасап келген көрінеді.

Сәкенге өкпелеп те, базына қылып та, теңдес құрбысы, тіпті ақындық бақталасы ретінде айтатыны, қалайтыны да бар болса керек.

Пойыздан түскеннен кейін Мағжан Сәбитке «Мен алдымен Сәкенге сәлем берейін. Оның жолы — дұрыс, менікі — бұрыс болды» деген екен. II Алматыға жеткізетін ат-арба іздеуді сылтауратып Сәбең Сәкенге телефон шалыпты. «Алып кел» деген жалғыз ауыз сөз болыпты бар айтқаны. Бұл тұста Мәскеудегі Нығмет Нұрмақов, Тұрар Рысқұловқа төнген бұлттың хабары Қазақстанға дүңкілдей жетіп жатқан кез болатын. Ғаббас Тоғжанов пен Илияс Жансүгіровтің, көп уақыт Жазушылар одағына хатшы болған Қадыр Қуанышовтың тағдыры шешіліп, тұтқындалу сәті тақалып қалған-ды.

Әлгі хабардан кейін Сәкеннің үй-іші айрықша қонақ келердей әбігерге түседі. «К. Маркс пен Виноградов көшесінің қиылысындағы үйіміздің ауласына қазан көтердім. Сәкен жұмысқа баратындай сәндене киініп, қара костюміне ажар беретін әдемі галстугін тағып алып, ауланың ішінде Мағжандар келгенше теңселді де жүрді. Мағжан есіктен кіріп келе жатқанда Сәкен қапсыра құшақтай алғанда иығы дірілдегендей болды. Екеуінің көздеріндегі жас — сағыныш пен өкініштің дабын аңғартқандай еді» дегенді Гүлбаһрам Сейфуллинадан өз құлағыммен естіген едім.

Мағжан мен Зылиқа апай сол күні Сәкен үйінде қонып шығады да, ертеңіне Сәбең үйіне қонақасыға барады.

1989 жылы Мағжанды еске түсіру кешін өткізгенде Жазушылар одағының хатшысы болған академик Мұхамеджан Қаратев естелік айтты. Сонда «1937 жылдың сәуір айының бас кезінде жұмысқа келсем, мен танымайтын бір егделеу адам есік алдында жүр екен. Амандасып, Сәбенді тосып тұрғанын білген соң кабинетке кірдік. Жайғасып отырған соң әлгі кісі: «Мен Мағжан Жұмабаевпын» дегенде орнымнан қалай тұрып кеткенімді өзім байқамай қалыппын. Өйткені, ол кісінің атақ-данқына бұрыннан әбден қанықпын да, өзін көрген жоқ ем. Сөйтіп тұрғанымызда Сәбең кіріп келеді де, амандық-саулықтан кейін өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы Садық Нұрпейісовке телефон соқты. «Келіндер» деген болу керек, үшеуіміз бірге барып, Садықтың есігін аша бергенде орнынан

атып тұрды да, «тосып отыр» деп Мирзоянға алып барды. Кабинетте Сәкен отыр екен. Жылы шырайлы амандықтан кейін:

— Жұмабаев жолдас өздеріңіз айтқандай зор талант иесі болса алғашқы әзірде, көңіл хошы келгенше, аударма неге жасатпайсыздар? Қоныс-жайын да ойласыңыздар, — деп ақыл қосты. Содан кейін мен Мағжанды көрген жоқпын», — дегенді көпшілігіміз естіген едік.

Осы іс-әрекеттің бәрін растайтын құжатты мен 1999 жылдың 15 ақпанында таптым. Түгел келтірейін.

«21 апрель, 1937 г. секретно. Тов. Джаманкулов, как тебе известно, в Алма-Ату приехал алашординский поэт Магжан Жумабаев, (который) написал на имя Союза писателей заявление о том, что признает антикпенесские ошибки и просит помочь ему исправиться и дать ему работу. По этому поводу я на днях беседовал с тов. Мирзояном. Он мне говорил, что дать работу, то есть дать перевод на казахский язык из произведений классиков русской литературы, чтобы этим ему оказать материальную помощь.

Тов. Мирзоян мне говорил, что «окажите ему материальную (помощь), а потом видно будет, насколько он покажет себя, что исправляется». Прошу тебя, как члена партии и зав... КИХЛом, учесть эту мою записку и слова тов. Мирзояна на перевод с выдачей аванса по договору.

С ком. приветом, пред. ССПК и член партии С. Муканов.
Резолюция: будет учтено при заключении договора.

Редактор. 21 апреля 1937 г.» (Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 г.г. Сборник документов. 1998. 56–57-беттер) дегенде бірнеше рет Мирзоянның атын атап, партияны көлденең тартып, өтініш жасауы, бірден «солай етіндер» деп әмір бере алмауы Сәбиттің жасқаншақтығынан емес, сақтық жасағанын көрсетсе, екінші жағынан Мағжанға деген «таптықөшінің» қайтқандығын аңғартса керек. Өзеркімен 1934 жылы жазған хатындағы идеяға берік, яғни Мағжанның кеңес қаламгері болуына тілектес екендігін ұмытпағанын көреміз.

Бәрін де уақытқа жығамыз, оны да ескермей болмайды. Алайда уақыт құдіретінің өзі де адамына байланысты болса керек. Күні кеше өлердегі сөзін айтып, дос болған, енді айдау-

дан кайтып келгеннен кейін қолын алмай, көрмегендей болып, айналып кететіндерді Мағжан жиі көріп жүретін уақытта, Сәбиттен мынадай жылы қабақ көремін деген ой Сәкеннің түсіне де кіре қоймаған болар. Алайда сонау «Беломорканалда» жүргенде 1934 жылы Сәбиттен хат алғаны, былтыр күзде Қызыл-жарға әдейі іздеп барып, сәлем бергені үміттендіре түскені сөзсіз.

Өмір тығырыққа тірелген 1936-1937 жылдары Мағжанның Сәкен мен Сәбиттен басқаларға алаңдамағаны айдан-анық. Сәкен кеңес үкіметін орнатуға, оның әдебиет-мәдениетін өркендетуге өлшеусіз үлес қосса, Сәбиттің такыр кедейден шыққандығы пәле-жаладан қалқан болар деген есеп еді.

Ш. Елеукенов атакты ақын Әбділда Тәжібаевтың анасы Айманкүлдің талабы бойынша Мағжанды үйіне қонаққа шақырған сәтін баяндағанда «Мұхаң Мағжанға: аңдушылар көп, бірге мәжіліс құра алмаспыз дегендей ишарат білдіреді. Істеген жақсылығы — Мағжанға ақша тапқанша талшық ете тұруға қаражат жағынан қарайласқан тәрізді» (Мағжан, 1995. — 140-бет) деген дерек келтіреді де, оның уақыт шындығына бағынғанын айрықша атап көрсетеді.

Алматыға жеткен Мағжан әуелі Сәкеннің жылы құшағын көрді. Сәбиттің 21 сәуірде Жаманкүловқа жазған хатының нәтижесі кешіге берген соң Сәкен баспа директоры болып отырған Хамза Жүсіпбековке Мағжанды ертіп барып, «Оппенгейм семьясын» аударуға шартқа отырғызады. Алдын-ала берілетін қаламақының 25 пайызын өзінің сенімхатымен сол жерде алып береді. Сәбит пен Сәкеннің осы әрекеттері өздеріне пәле болып жабысарын білсе де, сезсе де, алған беттерінен тартынбағаны қандай адамгершілік?!

Осы құбылыстардың бірде-бірі ұмытылмай, хатқа тізіліп, мұрағат шаңына көмілмей-ақ, сол кезде-ақ ақын-жазушылардың аузынан шығып, газет-журналдарда жазылып жатты, қайсыбірі сот ісіне тіркелді.

Ал Мағжан қандай күй кешті? Хамза Абдуллин тамыз айында қазақтың коммунистік журналистика институтына оқуға түсуге келгенде «Мағжан Лесная көшесіндегі бір бөлмелі жер үйде тұрды. Мен жиі барып тұрдым» (Мұстафа мен Мағжан — Тұран елінің даналары, 1993. — 47-бет) деп сендіреді. Оны Шерияздан да нақтылай түсіп, Лесная, 89 деп

көрсетеді. Ол көше әлі де бар, ипподром жақта, жыпырлаған жатаған үйлердің бірі болса керек.

Алматыға келген соң күнкөріс қамымен қандай қызметтер атқарыпты деген сауал өзінен-өзі туады ғой. Осыны анықтайыншы деген кезде Сәбеннің жары Мәриям Қожахметқызы Мұқанова ойда-жоқта телефон соғып, сырқаттанып жүрген келінінің көңілін сұрап болған соң, Сәбит Мұқановтың 1938 жылы екінші наурызда қалалық партия комитетіне жазған апелляциясы табылғанын айтып қуанттым да, Мағжанға қарай ойыса бердім. Мәкеннің айтуына қарағанда, Мағжан түпкілікті көшіп келердің алдында Алматыға барлау жасау мақсатымен жансыздау болып бір келіп кеткен сияқты. Сәбит Жазушылар одағының бастығы болған кезде алдынан шығып, Сәкеннің үйіне апарғанын, келесі күні өздерінде болғанын, Мирзоянға жолықтырғанын қолмен қойғандай баяндап, қайда, кім болып қызмет атқарғанын білмейтінін айтты.

Шерияздан Елеуенов Мағжанның қайда қызмет істегеніне назар аударып, тиянағына жете алмапты. «Сәбит Мұқанов қызмет тауып беріп, көмектескен сияқты. Бірақ істеген жерінен (мәселен Қазақстан Орталық мемлекеттік мұражайынан) түріп тастап отырғанға ұқсайды» (Мағжан, 1995. — 123-бет).

Орталық мұражай аз күн істегенін мен де естігенмін. Оның үстіне Айманкүл апайдың талабымен Әбділда Тәжібаев ертеңгі түскі тамаққа шақырғанда «екеуі парк ішіндегі Кафедралық собор (Әбекен шіркеу дейді) қасында кездеспекке уәделеседі» (сонда, 139-бет) деген дерек бар. Бұл деректің шындығын Құлбек Ергөбек Ә.Тәжібаев жайындағы «Абыз еді, абыз еді...» деген сырында Әбекеннің өз аузынан естігенін келтіріпті. Мәриям апайдың естелігінде Мағжан жансыздау болып Алматыға бір келіп кетіп еді дегені рас-ау деп отырмын. Оған мынадай дәлел бар. Әбекеннің айтуы бойынша, Мағжан Сәбеннің шақыруымен жазушылардың бір жиынына келіпті. Сонда Қалмақан Әбдікадыровка «Мағжанды қонақ ет, үйіңе шақыр» дегенін кейін естідім дейді. Пленум күндері Сәбит ағам телефондады. Трубканы көтерсем жағымды, бауырмал үн — Сәбит ағамның үні.

— Әбділда, әңгіме бар, — деп бастады да, сәл тоқтап, — Әйекем (*Әбділданың апасы, ақын Айманкүл. Т.К.*) үйде ме? Алдымен сол кісіге айтайын, — деді. Апам сөйлесті.

— Оу, Сәбит о не дегенің келсін, келсін, келсін! Алып кел, алып кел, — деді.

— Жай ма, апа?! — дедім ақырын.

— Сәбит Мағжанды ертіп келмек. Әкел дедім. Әлде қате айттым ба? «Ана Қалмақанға ұксап, сен де «Мағжаныңды басына езіп жақ» демекпісің?

— Жок. О не дегеніңіз, Әйеке, келсін, келсін, — дедім мен де апамның ығына жығылып. Ұзамай Мағжан мен Сәбит келді. Апам құшақтасып, көрісіп жатыр. Мен де сәлемдестім» (Қ. Ергөбек. Арыстар мен ағыстар. Бесінші кітап. Астана: Фолиант, 2004. — 55-бет) деген дерек те күпті кезеңнің бір шындығы. Ал Елеукенов айтып отырған дерек Мағжанның Алматыға көшіп келген кезі болса керек.

Орталық мұражай жана ғимаратына көшкенше осы 28 гвардияшылар атындағы парк ішіндегі Воскресенский соборда болғаны көпшілікке мәлім. Ал «түскі тамақ» дегеннің де жөні бар. Соғысқа дейінгі жұмыс уақыты сағат үшке дейін ғана болатын. Олай болса Ленин көшесі, 28-үйдегі Әбділданікіне Мағжан жұмыс күнін аяқтап барғанда 4-5 сағаттай қонақ болған.

Демек, Алматыға келгеннен кейін ең әуелі жұмыс орны — Орталық мемлекеттік мұражай болуы әбден мүмкін, өйткені Мирзоянның тапсырмасымен Жазушылар одағының бастығы Сәбит Мұқанов араласқан соң, осындай қызмет орны ыңғайлы да лайықты деп табылуы ғажап емес.

Шерияздан тағы да бір дерек келтірген екен. «Парижская коммуна» деген колхозда медпунктте істеді деген әлі толық растала қоймаған мағлұмат бар» (сонда, 123-бет) дейді. Бұл дерек шындық болуға тиіс. 1937 жылы ең «тыныш» жер осы денсаулық сақтау жағы, әсіресе ауру-сырқауы мол емхана жағы болса керек. Оған менің екі түрлі дәлелім бар. Бірінші — Әди Шәріповтің естелігі. КазПИ-дің соңғы курсында оқып жүргенде болса керек, елден құрт ауруына шалдыққан немере ағасын Алматыға алып келіп, туберкулез институтына жатқызыпты. Сол институтқа барған сайын дәрігерлер мен ауру қазақтардың арасында тілмаш болып жүрген Мағжанды талай рет көріпті.

Кейін Әдекеннің атақ-дәрежесі өскенде сол туберкулез институтында дәрігер, кейін профессор болған ғалым (атын ұмыттым) Мағжанның тілмаштығын айтып жеткізе алмай,

тандайын қаға бергенін еске алып еді. Қазақтарға аурудың барысын, емделу жайын түсіндіруіне қайран қалғанын айтыпты. Мағжан түсіндірмесінен кейін ауру адамның сұрағы сап тыйылып, дәрігердің айтқанын мүлтіксіз орындапты. 2-3 ай бірге болғаннан кейін Мағжаннан көз жазып қалғанын айтып өкініпті. Мұның да жөні бар.

Мағжан Ақтеңіз жағында жүргенде медицина мамандығын өз бетімен игерген-ді. «Жазушылықтан» кейінгі екінші мамандығы — «медфельдшер» деп жазатынын Зылика апайдың естелігі арқылы анықтай аламыз.

Ленинградтық дәрігер Иван Иванович Фетисов жәрдемімен «Мағжанға медицина техникумының бағдарламасына сәйкес тиісті оқулықтар мен оқу құралдарын жеткізіп тұрдым. Мағжан түрмеден босағанда емтихан тапсыруға көмектесіп, фельдшер деген куәлік алуына колқабыс етті» (124-бет) дегенді Шерияздан Зылика апайдан өз құлағымен естіген.

Түрмеден шыққаннан кейін Ленинградта уақытша пәтер жалдап, ескі таныстарына кездесіп, қолжазбаларын реттеп жүргенде ең жақын досы, дәрігер И.И. Фетисовті «халық жауы» деп бір кеште ұстап әкетеді. «Қара бұлт қайта төнгендей болып, көңіліміз құлазып Қызылжарға тарттық» (Қазақстан әйелдері, 1990. — №11, 28-бет) деп Зылика апай еске алады. Сондықтан Мағжанның дәрігерлік білімі туберкулез институтында абыройлы болуына үлкен жәрдемін тигізгені, оны Әди Шәріповтің ештеңеден сескене қоймайтын орыс профессорынан естуі күдік тудырмайтын шындық.

7-8 айдың ішінде Мағжан қай мекемелерде істеп еді дегенді анықтаған күннің өзінде де, ұлы ақынға шырай бітіре қоймайтыны белгілі. 1937 жылы 30 желтоқсанда ұсталғанда тергеушінің «без определенных занятий» дегеніне қарағанда, Мағжан жұмыссыз жүрген немесе күнкөріс үшін арзымайтын жалақы алып жүрген «қызметін» айтуды намыс көрген болуы ғажап емес.

1937 жылы Мағжанға кездескенде дұрыс сәлем бере алмағанын, Мағжан даңқын өрлету үшін керемет көп еңбек тындырғанына қарамай өкініп өткен Жайық Бектұровтың естелігіне осы арада назар аударма кетейік. «Мен өз басым Ахметтен, Мағжаннан еш уақытта жеріген емеспін. Қайта

тұтқында отырғанда тергеушілердің қыспақ сұрауларына бұл адамдар, оларға қоса С. Сейфуллин де, қазақ халқының мәдениетін, әдебиетін өркендетуде айтарлықтай еңбек етті деген ой-түсінігімді тартынбай өз қолыммен жазып бердім» (Ж. Бектұров. Ақиқаты осы еді. Алматы: Ғылым, 1995. — 40-бет) деп жазған және Мағжан ақталмай тұрған 1959 жылы Зылиқа апайға «Н.С. Хрущевке хат жазыңыз. Күйеуім ақын еді, жұрт ұлтшыл десті. Бірақ ешқандай басшы жұмыста болған жоқ еді. Кенес үкіметіне қарсы ешбір теріс әрекет істеген адам емес. 1930 жылы ұлтшылсың деп бір соттады. Одан лагерьде жазасын өтеп келіп болмашы қызмет істеп жүргенде қайта қамалды, жоқ болып кетті» деп жазыңыз дедім. Ақыры осылай арыз жазылып, Мағжан келесі жылы ақталды.

Зылиқа апайдың Мағжанның әр кездегі баспасөз беттерінде көрген әдеби мұрасын іздестіруі, жинастыруы негізінде осы тұста басталып еді. Мағжанның негізгі шығармаларын алпысыншы жылдары-ақ бұл кісіден түгелдей көшіріп алғанмын» (Бес арыс: Жалын, 1992. — 311-бет) деген деректер Ж. Бектұровтың азаматтық келбетін айнытпай танытады.

«1961 жылы үлкен мақала жазып, оған 1000 жолдай Мағжан өлеңдерін қосып Жазушылар одағының бірінші хатшысы Ғабит Мүсіреповке тапсырдым. Мағжан толық ақталған тұста Қарағанды облыстық «Орталық Қазақстан» газетіне жұрттан сүйінші сұрап, өзгелерден бұрын шығармаларын жариялап, көпшіліктің алғысына бөлендік. Қарағанды жұртшылығы Мағжанды, Ахметті, Жүсіпбекті көкпен түскен періштедей көріп, қатты қуанысты» (сонда, 318-бет) дегені, одан кейінгі мәнді естеліктері Жайықтың 1937 жылы күзде Мағжан мен Зылиқаны көруінен басталады.

«1937 жылдың сентябрі. Жұмағали Саин екеуміз ресторанға бардық. Көңілсіз, үрейлі кез. Біздің артымыздағы ең шеткі столға бір ер, бір әйел келіп отырды. Сәлден соң Жұмағали менің аяғымды басып: «Мына кісі — Мағжан ағамыз» деді. Еріксіз қозғалып қалдым, қолайсыз болса да артыма қарадым. Ол кездегі бұйықтығымыздан ба, әлде белгілі адамдардан тартыншақтап тұратын әдеп-әдеттен бе, әйтеуір, екеуміз де орнымыздан тұрып, Мақана дұрыстап сәлем бере алмадық» (312-бет) деп өмір бойы есінен кетпей қойған өкінішін

естеліктерінде домбыраның құлақ күйіндей қайталап отырған көрінеді.

Әрине, қазақ жастары бойындағы бұйығылық, әдеп сақтаушылықпен қатар сол кезде сақтану, қауіптену, сырт көзден шошу да көңілдерінде болған шығар. Оған дәлел Жұмағалидың сол тұста белсенділік көрсетіп жүргендігі еріксіз еске түседі. Олар жасамаған мезіретін Мағжан жасапты.

«Біздің күмілжіп, күбіжіктеп қалғанымызды аңғарды ма, әлде теріс қарап отырған менің кім екенімді білгісі келді ме, қалай да Мағжан ағамыз орнынан тұрып, Жұмағалидың сыртынан жанаса келіп, маған қарап тұрды да, Жұмағалиға: «Сен, қарағым, Есмағамбет емессің бе?» деді. «Жоқ, менің атым – Жұмағали, фамилиям – Саин» деді. Мақаң қасымызға келгенде екеуміз де сыпайы көтеріліп, аты көптен көкірегімізге қонған қадірлі ағаға тәжім еттік. Өңінен ризашылық сезім білінді.

Мақаң Жұмағалидан: «Сәкен қайда?» деп баяулау сұрады. «Демалып жатса керек» деп Жұмағали жауап берді. Бар сөз осы. Мақаң Саинды сәл шырамытты да, мені танымайтынына көзі жетіп, екі сұрақтан кейін орнына барып отырды» (312-бет) деп еске алады.

«Атақты ағаның ертеден ел ардақтаған, бірақ кейін тағдыры ойыншыққа айналған әйгілі ақынның қасына барып, қатарында отыруға, алдында отырып сөзін тындауға, көңілін аулауға, аздап болса да сый-сыяпат көрсетуге жарамадық сол бір сұрапыл күндерде» (313-бет) деген өкінішін кейінгі атқарған ісімен де өтей алмаған күй кешеді.

Осы оқиғадан мен екі-үш ойды өрбітсем бе деп ем. Біріншіден, өмір бойы өкінішке қалмау үшін әр адам өзіне тиісті міндет-парызды атқаруға тиіс. Екіншіден, Жұмағали мен Есмағамбетті айыра алмай тұруының заңдылығы бар. 1927-1929 жылдары Мағжан Қызылжарда совпартшкол мен казпедтехникумда сабақ беріп жүргенде Саин мен Есмағамбет Ысмайылов балалар коммунасында оқып, ара-тұра өлең жазып, жиын-кештерде сахнаға шығып жүрген-ді. Ол кезде Мағжанның көзі түспесе де, 1937 жылы екеуі де қазақ әдебиетінің көгінде қалықтай бастаған болатын, тіпті қайсыбірі ашы мақалаларымен дауламай туғызып жатқан-ды.

Үшіншіден, Сәкенді сұрауы тегін емес. Сәкен Талғардың қойнауында демалған уақытта Қазақстан газет-журналдары түгіл, Мәскеудегі «Правдаға» шейін «сазайын» беріп жатқанды. Ондай жарияланымдардың сырын білетін Мағжанға Сәкен саулығын білу, нендей күйде жүргендігін сұрастыру тіпті қажет те еді. Өйткені Сәкен мен Сәбит алашордашыл Мағжанға жәрдем қолын созып, көмектесіп жүр дегенді айтып, жаза бастаған-ды. Оның аяғы 24 қыркүйекте Сәкенің ұсталуымен, 3 қазанда Сәбиттің қызметтен алынып, партиядан шығуымен аяқталған-ды.

Осы жайға байланысты Жайық Бектұров пен Сырбай Мәуленов Сәбең аузынан мынадай сырды естіген екен. «Менің 1937 жылы күздегі көп айғайда партиядан шығып қалуыма Мағжанды Алматыға шақыртуым басты себеп болды. Екінші себеп: Сәкенге ертеден жақын жүруім болды. Газеттерде үстімнен Мағжанды, Сәкенді қолдады деп мақалалар жазылып жатты, партия ұйымдарына арыз қаптап түсіп жатты. Сол тұста Мағжан әлдеқалай көшеде кездесіп: «Сәбит қарағым, менің сіздерге қырсығым тиді-ау! Кінәм болса кешіріңіз. Заман өзі не болып барады?! Енді қайтып көреміз бе, көрмейміз бе» деп қош айтысып, кешірім сұрады» (сонда, 327-бет) дегенін тарихи құжатпен дәлелдей аламын.

Сәбит Мұқановты 1937 жылы Фрунзе аудандық партия комитетінің бюросы «Мұқанов, как активный член контрреволюционной националистической группировки, как пособник народа и как неразоружившийся буржуазный националист» деп партия қатарынан шығарады. («Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 г.г.» 1998. — 181-бет.) Сонда Мағжан мен Сәкеннің аттары аталып, «Муканов был тесно связан с Сейфуллиным, Досмухамедовым, Асылбековым, Айсариным, Валиахметовым и Джумабаевым, ныне разоблаченными врагами народа» (сонда, 180-бет) деп ашық айтылған. Осындай пәледен Сәбеңнің аман қалғанына қайран қаласың. Және сондай кезде азаматтықтан айырылмаудың өзі қандай ғажап ерлік демеске шараң қалмайды.

1973 жылы 17 ақпанда Жайық Бектұровтың алпыс жылдығын телеграммамен құттықтағанын С. Мұқанов азсынып, арнайы хат жазады. «Сені мен бала жігіт кезіңнен білемін ғой.

Содан бері санама берік орнағаны — сенің әділет жолынан таймауың, әрдайым сенімді сатпауың, өз пікірінде тұрақты болуың.

Маркстен бір қызы: «Әке, шындық деген не?» деп сұрапты-мыс. Сонда әкесі «Ол дәлелдеуді керек қылатын нәрсе» депті-мыс. Сол айтқандай, дәлелдей алмаған шындық — шындық емес. Дәлелдегендер көріп кетеді, дәлелдемегендер өліп кетеді. Осының бір дәлелі — Сәкен, ол өліп кеткен адам. Меніңше, шындықты одан артық көксеп, одан артық іздеген кісі жоқ. Ақыры өзі таптым деген шындықтың оғынан қаза тапты. Қандай трагедия десеңізші...

Көңіліңе алма, сен де сондай шерменденің біреуісің. Мен сені біздің құрылысқа адал жан деп санаймын» (М.Т. Әлиакпаров. Жайық мінген қайық. Жайық Бектұровтың өмір шежіресінен. Қарағанды, 1997. — 115-бет) деген ойлардың қағазға түсуі де оп-оңай болмаса керек.

Жайықтың Мағжанды қыркүйекте ресторанда көргенінен өрбіген ой арқауы Сәкеннің ұсталуына, Сәбиттің партиядан шығуына, Мағжанның ең соңғы болып 1937 жылы 30 желтоқсанда тұтқындалуына ұласып, шындық жібімен шырматылған тағдырларды көреміз. Осының бәрін мұрағатта сақталған, жоғарыда талай рет куәлікке тартылған құжатпен бекітсем қазақтың «дейді екеніне» сенбеу керектігі өзінен-өзі айқындалып, ардақтыларымыздың ақ жүзі жарқырап көрінері хақ.

«Решение бюро Алма-Атинского горкома КП/б/ по апелляции С. Муканова. 2 марта 1938 г. (Слушали:) Апелляция Муканова. Муканов Сабит, член КП/б/ с июля 1920 г. партбилет №1559860, рождения 1900 г., казах, по соцположению — служащий. В возникновение дела работал в качестве председателя ССПК — писатель. Муканов обвиняется в том, что в своих литературных произведениях, как-то «Сын бая», «Мирзабек», «Темиртас», «Литература XX века», протаскивал контрреволюционные националистические взгляды. Муканов был тесно связан с Сейфуллиным, Досмухамедовым, Асылбековым, Айсариным, Валиахметовым и Джумабаевым, ныне разоблаченными врагами народа. Когда Джумабаев был в ссылке, Сейфуллин имел с ним переписку и оказал денежную помощь. Муканов состоял в сейфуллинской контрреволюционной на-

ционалистической группировке во время совместной работы в Союзе писателей. Муканов ограждал Сейфуллина от критики, тем самым зажимал критику и самокритику.

Решением бюро Фрунзенского ГРП КП/б/ Муканов «как активный член контрреволюционной националистической группировки, как пособник врагов народа и как неразоружившийся буржуазный националист» из рядов партии исключен.

Муканов в своих заявлениях не отрицает предъявленные ему обвинения в допущенных ошибках в своей литературной работе и в своих связях с Сейфуллиным, Валиахметовым, Айсариним и другими, но заявляет, что ничего не знал о их контрреволюционной националистической деятельности. Обвинение, предъявленное Муканову о его переписке с Джумабаевым и оказании ему денежной помощи, когда Джумабаев был в ссылке, ничем не подтверждается.

Докладывал Холодов, Муканов присутствует.

(Постановили:)

Ввиду неясности вопросов, дело о Муканове отложить и поручить Холодову дорасследовать материал и доложить на бюро. Секретарь ГК /б/ Шураков».

Бір сөзін қысқартпай келтірдім. Түйсігі бар жандардың бәрі Сәкен — Мағжан — Сәбит түйінінің қалай шиырланып, шешілгенін көрген шығар. Осы шешімнің әр бабы түрлі ойларға жетектейді, бірақ бір ғана жайды түсіндірсем, біраз шындықтың сыры ашылмақ.

Қаулыда Сәкен Сейфуллин Мағжан жер аударылып жүргенде хат жазып, ақшадай көмек көрсетіпті. Сәбит Сәкеннің ұлтшылдық «группировкасында» болыпты деп жалғастырып жібергендеріне қарап аты-жөндері алмасып түскен шығар деген ойды «Обвинение, предъявленные Муканову о его переписке с Джумабаевым и оказании ему денежной помощи, когда Джумабаев был в ссылке, ничем не подтверждается» деген сөздер теріске шығаратын сияқты. Алайда тап осы түйінге айрықша тоқтау керек, өйткені адалдықты былай қойғанда, үлкен адамгершіліктің ізін суыртпақтап шығарып аламыз.

Мағжан сотталып, «Беломорканалда» арып-ашып жүрген кезінде жазған хатын Сәбең 1959 жылы 10 қарашада маған оқып берген еді. Оны өзімнің «Дала — жүрек» деген естелігімде

тарата жаздым, 1990 жылы Абай атындағы опера және балет театрында С. Мұқановтың 90 жылдығына арналған салтанатты жиналыста жасаған баяндамада бүкіл республикаға естірте айттым. Ол хатта «таяуда түрмеден шығасыз, сонда қай жақта боласыз, зорлық-зомбылықты кек тұтқан пиғылда шығасыз ба, әлде «Тоқсанның тобырындағы» ойға ойысасыз ба? Біз үшін, қазақтың қасиетті поэзиясының келешегі үшін Сіздің кеңес жағына шыққаныңыз олжа болар еді» деген ойларды жазыпты.

«Сізге тиісті орындар жазғызды ма?» деп сұрағанымда: «Жоқ, өзім жаздым — арымның әмірімен жазғанмын» деді (Т. Кәкішев. Санадағы жаралар. Қазақстан, 1992. — 224-бет). Осы тұста Зылиқа апайдың М. Горькийге, оның әйелі Е. Пешковаға барып, Мағжан жазасын 3 жылға қысқартқан шағы болатын. Мәскеудегі Қызыл профессорлар институтында оқып жатқан Сәбит Мұқановтың, тағы да қайталап айтам, осы игілікті қадамға араласпауы мүмкін еместей көрінеді маған.

Сотталған Мағжанға Сәбиттің хат жазып, өтініш білдіргені тарихи шындық екені қазір әбден дәлелденіп отыр. Біріншіден, С. Мұқанов мұражай қорында хаттың түпнұсқасы сақталуда. Екіншіден, Сәбеннің естелігін естіген құйма құлақтардың бірі Жайық Бектұровтың естелігі: «Мен Мағжанға 1932-33 жылдары Москвада оқуда жүргенімде, ГПУ-ден рұқсат алып, оған лагерьге, Мурманск жағына хат жазып жібердім» деген дерек (Бес арыс, 1992. — 325-бет) болса, үшіншіден, Ш. Елеуеновтің «Мағжан» монографиясында Сәбит хатынан дәйек келтірілген.

Өмір өткелінде пенде талай абыройлы да абыройсыз іс-әрекетке кезігеді. Одан Сәбитті қорғаштаудың қажеті жоқ, өйткені қазақ жазушыларының ішінде өзінің демократтығынан, кісіге үйірсектігінен, жалпақшешейлігінен сөзге қалған адамдардың ішінде, сөз жоқ, бірінші орын Сәбендікі болса керек. Онысы бағы да, сору да болды.

Мен бұл әрекеттерді екі үлкен мақсат үшін айтып отырмын. Бірінші, ел-жұрт осыншама шырматылған тағдырлардың шындығына көз жеткізсін, білсін, көңілдегі кірбің шайылсын деген ой. Өйткені кер заманға кезіккен айрықша белсенді азаматтардың сол кездегі, онан кейінгі тағдырын түсіне білудің өзі үлкен ғылым болса, екіншіден, Сәбендей

ұлыларға құрмет көрсету үлкен мәдениеті, ұлы дарындары бар халықтың мерейін өсіре түсу үшін қажет.

Ұлттық қауіпсіздік комитетінің запастағы полковнигі, «Қазақтың Сәкені» атты повесть-эссенің авторы, тамаша журналист Амантай Кәкен 2000 жылы 9 маусымда «Қазақ әдебиеті» газетінде «37 жылы Сәбең қалай тірі қалды?» деген тарихи және мұрағаттық дерегі бұлтартпайтын мақала жазып шығарды. Және осы жүйеде өзі ұзақ жыл қызмет жасаған, талай істерді қолынан өткерген, кенес елінің тыныштығын сауысқаннан да сақ қорғайтын мекемеде жүргенде көрген, білген, оның көбін өз жадында, ыңғайы келсе құжат түрінде сақтаған полковниктің Сәбит Мұқановтың қалай тірі қалғанына таңғалуы, себебін таба алмауы, қатардағы біз емес, өзі күнде көріп-біліп жүрген зорлық-зомбылықтан Сәбеңнің аман қалуына келтірер дәлелі қалмағанда Алланы ауызға алмағанымен «Сәбит 37 жылдың дүрбелеңінде Мұхтар, Ғабит, Ғабиден сияқты абақтыға қамалған жоқ. Түрмеде отырмады. Алда көрер жарығы бар екен. Бірақ басқа қиямет-қайымның біразын бастан кешірді» деп, қазақ елінің бағына аман-сау қалғанының өзін үлкен олжа көріпті. Өйткені бар мән-жайды іштей де, сырттай да бақылайтын Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, яғни үш әріп қызметкерінің «қазақ жазушыларының ішінде Сәбиттей халық ықыласына бөленген қаламгерлер кемде-кем» деп ой түюі өзі қойған сауалға жауап болса керек. Үш әріп қаншама әңгіртаяқты ойнатқанмен, Ғабит сөзімен айтқанда «Халқымыздың шын сүйіктісі Сәбиттің еңбектері – халық қазынасы, ел мақтаны. Сәбиттің қазақтың елінен, елді Сәбиттен айыратын ешбір саңылау болмаған» (Ғ. Мүсірепов. Суреткер парызы, 1970. – 215-бет) жазушыны жазалауға ел-жұрт жібере қоймайтынын сезген болар, әйтпесе Сәбеңнің тірі қалар реті жоқ. Оны өзге емес, өз бауырларымыз мөлдіретіп айтып та, жазып та берген көрінеді.

1937 жылдың алғашқы жартысында троцкишілердің, оңшыл оппортунистердің соттарына байланысты өткізілген жиналыстарда, қалалық, облыстық, республикалық мәслихат-жиындарда, Жазушылар одағының мамыр айында өткен пленумында, Орталық Комитет пен үкімет өткізіп жатқан отырыстарда Сәбең жалпы тұрғыдан екпіндетіп сөйлеп жүрді, нақты қадап айтқан

ақын-жазушылары болған жоқ, сылап-сипаған сәттері болмай қалмады. Саяси жағдай қиындай бастағанын сезгендіктен бе, әлде жазып жүрген «Жұмбақ жалаудың» толғағы қысқандықтан ба, Сәбең 7 маусымнан бастап бір айлық шығармашылық іссапарға шығып, Мәскеуге барып, қыркүйектің аяғында оралды, яғни төрт ай Алматыда болмады.

«Хан сыртынан жұдырық» дегендіктен емес, сол шақтағы саяси әпербакандықтың әсерінен Сәбең туралы айтылмай қалған сөз жоқ. Соны уақыт хронологиясымен бір сараптайықшы.

Осы тұста айрықша белсенділік көрсеткен «Социалистік Қазақстан», «Казахстанская правда», «Лениншіл жас» және «Қазақ әдебиеті» газеттерінің беттерінде жарияланған тілші хабарларын былай қойғанда, бүкіл идеология айрықша назар тіккен Жазушылар одағына, оның партия жиналыстарының қаулы-қарарларына назар аударайық. 1937 жылы 11-13 шілде күндерінде Жазушылар одағының жабық партия жиналысының қаулысында «Жазушылар одағының кейбір басшылары (басқарманың бұрынғы төрағасы Тоғжанов, қазіргісі Мұқанов) іріп-шіріген либерализмге ұрынып, халық жауларының қолтығына су бүркіп, оларға қамқоршы болғандығы сияқты өздерінің антипартиялық қылықтарын көпшілік алдында айыптаудың орнына соңғы кезге дейін оны жуып-шайып, бұл қателіктерін бүркемелеуге әрекет жасауда.

Мұқанов жолдастың қазақ байларының тұрмыс-тіршілігін дәріптеу («Адаскандар»), қара ниетті «Алашорда» басшыларын Октябрьге дейінгі «әділ революционерлер» деп мадақтау және өз кітабын («XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» 1932 жылы басылған) трибунаға айналдырып, оны солардың революциялық сандырақтағы жексұрын цитаталарымен толтыру сияқты бұрынғы әдеби-творчестволық қызметіндегі кемшіліктеріне енді халық жауларының батпағына белшесінен батқанын қоссақ, Мұқановтың саяси және ұйымдық басшылық жасауды қамтамасыз ете алмайтындығы, мемлекеттік тәртіпті бұзып, партиялық міндетін орындамайтындығы айқын көрінеді. Сонымен бірге, Мұқановтың тағы бір ерекшелігі, ол өзінің редакциясымен Әуезовтің антикеңестік ұлтшыл әңгімелерінің жинағын («Ескілік көлеңкесінде», «Қараш-

қараш оқиғасы») шығарған және Торайғыров шығармаларының жинағына саяси тұрғыда шатасқан шолу беріп, кіріспе жазған» деп бар пәлені үйіп-төккен.

Бұдан да басқа кінәларды тауып ККП(б) Орталық Комитеті алдына С. Мұқановты іссапардан дереу шақырып, оның партиялық емес тәртібі туралы мәселені арнайы қарау жөнінде ұсыныс жасады.

Сонымен қатар, осы партия жиналысы С. Сейфуллиннің («Тар жол, тайғақ кешу»), М. Әуезовтің («Қилы заман», «Қараш-қараш оқиғасы»), І. Жансүгіровтің, Б. Майлиннің шығармалар жинағын, сонымен бірге Сәбит Мұқановтың «Адамдар», «Сын бая», шығармалар жинағының І-томы, «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген кітаптарын да тәркілеп, оларды айналымға жібермеу жөнінде қаулы қабылдады.

Бұдан кейін қыркүйек айының жетісінде Алматыдағы ақын-жазушылардың қалалық жиналысы өтіп, онда «Ұлтшыл-фашистердің әдебиеттегі зиянкестік істерімен күресу және жас кадрларды өсіру туралы» М. Каратаевтың баяндамасы тыңдалды. Сөйлеушілер де, алынған қаулы да әлі тұтқындалмаған, бірақ осы жиынға қатыспаған Сәкен, Сәбит, Бейімбеттің сыртынан топырақ лақтырып, фашизмнің төбеті болғандықтан түрмеге алынған Тоғжанов, Жансүгіровтерге лағынет айтылып, тағы да Сәбиттің тез оралып, талқыға түсуін талап еткен қаулы алынды.

Қазақша өтетін жиындар аздық жасады деп ойлады ма екен, «Казахстанская правданың» 1937 жылы 16 қыркүйекте, «Выкорчевать националистическую мразь из Союза писателей Казахстана» деген бас мақаласы, сөз жоқ, ең алдымен оған басшы болып отырған Сәбитке бағытталды «Сәбит Мұқанов — буржуазия ұлтшылдығының жаршысы, рупоры. Әйтпесе ұлтшылдықтың исі аңқып тұрған «Адамдарды» жазар ма? Контрреволюциялық, ұлтшыл кітап — «Тар жол, тайғақ кешуге» редактор бола ма? Әуезовтің ұлтшыл сарындағы «Ескілік көлеңкесінде» кітабын шығарар ма? Неге «үлкен шеберлік көрсетеді» деп мақтайды? Неге саяси қырағылық көрсетпейді?» дегенге қанбай қалсаңыздар, орыс тілінде жазылғанын түгелге жақын келтірейік, сонда Сәбең басына қара бұлттың қалай төніп келе жатқанын көзбен көрерсіздер. «Разве

может Сабит Муканов – нынешний председатель Союза писателей, не прикрывать Сейфуллина, когда сам Муканов выступает в роли глашатая и рупора буржуазного национализма? Провалившись со своим вредным, насквозь националистическим романом «Сын бая», со своими алашординскими экскурсами в область истории казахской литературы, Сабит Муканов продолжает гнуть свою линию. Он выступает на сей раз в роли редактора контрреволюционных, националистических книжонок С. Сейфуллина.

В предисловии к сборнику пропитанных контрреволюционным национализмом рассказов, написанных Ауэзовым, когда он был видным деятелем и идеологом Алаш-орды, Сабит Муканов развязно пишет: «Если оставить в стороне идеологию, эти рассказы и другие произведения свидетельствуют о большом мастерстве Ауэзова».

Неужели Муканову не понятно, что оставить в стороне идеологию этих рассказов – значит не иметь ни грана партийной совести, ни грана большевистской бдительности, значит раскрыть двери националистической контрабанде в казахскую кеңесскую литературу» дегендерді тіпті қазір оқудың өзі қиын.

Ұлтшыл-байшылдар мен фашист-зұлымдарды Қазақстан басшылары, баспасөзі дұрыстап әшкерелей алмай жатыр, көмек берейін деп Орталық партия комитетінің органы «Правда» газеті ақын-жазушыдан гөрі ірі «Республиканың ең көрнекті басшы қызметіне өтіп кеткен буржуазияшыл ұлтшылдары әшкерелеу ісі Алматыда әлжуаз жүргізіліп жатыр» деп зіркілдеді. (Правда. 21.09.1937).

Газеттер дегеніне жетті. 24 қыркүйекте Сәкен ұсталды. Мәскеуден еріксіз шақырылып алынған Сәбит Мұқанов қазан айының басында Жазушылар одағы басқармасының төрағалығынан алынып, екі күнге созылған жиналыста партиядан қуылды. Сәбеңнің әлі де көрері бар екен. Өзі ашуға үлес қосқан «Қазақ әдебиеті» газеті (редакторы Т. Жароков) 1937 жылдың 8 қазанында «Жазушылар ұйымындағы ұлтшыл-фашистік жаулардың зиянды зардаптарын біржола құртайық!» деген мақала жариялады. Бұл кезде Сәкен Сейфуллин, Темірбек Жүргенов, Ілияс Жансүгіров, Сейітқали Мендешов, Ғаббас Тоғжанов, Мәжит Дәулетбаев, Әбдірахман Айсарин

сияқты казак зиялылары Алматының түрмесінде отырды. Солай болса да газет айылын жиған жоқ, жаулармен күресті күшейте түсуге, қырағылықты арттыра беруге шақырды.

«Жазушылар ұйымының басында отырған Мұқановтың өзі, — деп жазды «Қазақ әдебиеті», — жаулармен күресудің орнына, сол жаулардың құшағында болып, солармен ауыз жаласып, солардың айтқанын істеп, ұлтшыл-фашистердің қолшоқпары болып, біле тұра солардың зиянкестік, жаулық амалдарын үдетуге себепші болып, партияға, үкіметке қарсы істеуге тырысқан жаулардың зиянкестігіне толығынан қосылып, олармен табактас, шанақтас болып келген.

Мұқанов 17 жыл бойы коммунист партиясы қатарында болып келсе де, оның ешқашан да партиялық беті болған емес. Ол 23-жылдан бері осы күні халық жауы болып әшкереленіп отырған ұлтшыл-фашист Сәкен Сейфуллиннің партияға қарсы ұлтшыл, контрреволюциялық жігінде болып келген... Сейфуллинді көтермелеп, оны мақтап, соның ұлтшылдық идеясын пропаганда етіп келген. Мұқановтың жазған шығармалары бастан аяғына дейін ұлтшылдық, партияға қарсы пропаганда болып отырған... Мұқанов өзінің өмірінде халық жауларымен ешуақытта қатынасын үзген емес. Ол әшкерелеген халық жаулары Асылбековпен, Сейфуллинмен, Рысқұловпен, Нұрмақовтармен табактас болып келген», деп Сәбенді жаркабаққа әкеп қойды. Енді бір қимыл болса тұңғықтың түбіне құлап, қазақ әдебиеті өзінің ең өнімді де айбынды жазушысынан көз жазып қалар ма еді?..

Құдайым, тігерге тұяқ қалсын деп шешкен болар, елдің қуанышына, әдебиеттің бағына Сәбит Мұқанов қызыл қырғынның жойқын зілзаласынан аман қалып, қазақ мәдениетін әлемге танытуға білек күшін, бар ақыл-парасатын, қуатты дарынын қосты. Алдыңғы ағалары Сәкен, Илияс, Бейімбеттер жаза алмай кеткен шығармалардың есесін өзінің өнімді де өнегелі туындыларымен қайтарды. Әдебиетімізді асқақтатты.

Жетінші тарау

ДАҢҚ ТҰҒЫРЫНДА

Өмірді күні бұрын жоспарлап отыру оңай емес. 1931-1932 жылдары қолдан жасалған аштыққа табиғаттың жұты қабаттаса жетіп, қазақ халқының үштен бірі қырылып, 25 пайызы босып кеткеннен кейін ол ел таяуда көтеріле қояды деп ойлаудың өзі киын еді. Әйтеуір, Алла тағала оң қабағын беріп, аз ғана жылда халық еңсесін көтере бастағанда өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Левон Исаевич Мирзоян қазақ халқының мерейін өсіру мақсатын көздеп, ірі шараға барды. Әу баста жазушылар Мәскеуде шығармашылық кеш өткізу жоспарлағанда оны ән-жырмен ажарласа қайтер еді деген ой біртіндеп өсіп-жетіле берді. Украиндар Мәскеуде онкүндік өткізеді екен деген хабар қазақстандықтарды дүр сілкіндіріп, Мирзоянның қолдауы арқасында игі іс басталып кетті. Оған оқу халық Комиссары Темірбек Жүргенов пен Халық комиссарларының Кеңесі жанындағы мәдениет басқармасының бастығы, таяуда ғана Жазушылар одағының төрағасы болған кезде Ленинград жазушыларын қабылдау барысында осы игілікті іске араласқан сыншы Ғаббас Тоғжанов екеуі онкүндік дайындығына қауырт кірісіп, үлкен-үлкен шараларды белгіледі. И.В. Сталиннің өзін Үлкен театрда қойылатын «Қыз Жібек» операсына келтіретін деңгейге жеткізіп, керемет ұйымдастырушылық қабілеттерін танытты. Өлкелік партия комитетінің шешімімен 12 жазушы онкүндіктің ресми мүшесі болып белгіленді. Солардың ішінде Қызыл профессорлар институтының соңғы курсында оқып жатқан Сәбит Мұқанов та болды.

Онкүндік тамаша өтті. «Правда» газеті «Жеңген халықтың көркем өнері» деген арнайы бас мақала беріп, «қазақ халқының көркем өнері нұрлы сәулесін шашып, құлпырып шыға келді» деп бағаласа, одақтық мәдениет басқармасының бастығы П. Керженцев ««қазақ музыка театрының Мәскеудегі ойындары жас кеңес көркем өнерінің нағыз мерекесіне айналды. Көп жұрт мұндай талантты, аса музыкалы коллективті

күтілмеген қуаныш ретінде қарсы алды» (Әдебиет майданы. №9, 1936. 83-бет) деп ағынан жарылды, шын ниетімен қуанды.

Сол кездегі ақындардың ағасы Демьян Бедный «Я с напряженным волнением смотрел волшебное зрелище. Актеры так даровиты! Чудесная певица К. Байсеитова, так чарующе трогательна она в созданном ею образе! Я не нахожу слов для выражения моей радости. Радость эта происходит из моего убеждения, что в недалеком будущем мы увидим Казахское искусство в передовых рядах искусств народов СССР» деген ой-пікірлері әсіресе казак өнерпаздарына қанат бітірді.

Өз елінің, халқының өнері Мәскеудің зиялы қауымын тәнті еткен, мерекеге айналған қуаныш-қуаттығы, сөз жоқ, Сәбит Мұқановтың өз курстастары, жора-жолдастары алдында төбесін көкке жеткізді. Тіпті жеке басының да қуанышы мәнді болды. Парижден оралған Л. Мирзоян «Сұлушаш» романының француз тіліне аударылып, баспадан шығайын деп жатқанын айтып, сүйінші сұрапты. Онкүндік өткеннен кейін Л. И. Мирзоянға жолығып, С. Сейфуллиннің шығармашылықпен айналысқанының 20 жылдығын атап өту жөнінде Сәбең ұсыныс жасайды. Ойланайын, жолдастармен ақылдасайын деген көрінеді. Өтініші орындалатын болғаннан кейін «Мирзоян маған бір ұсыныс айтты. Кеше кездескенде мен оған диссертациямды Мәскеуде жаз ортасында қорғап, Алматыға күз ораларымды айтқам. Ол үндемеген. Бүгін айтқаны:

— Сіз не үшін оқыдыңыз? Ғалым, я педагог болу үшін бе? Білімді жазушы болу үшін бе?

— Әрине, соңғысы үшін, — дедім мен.

— Онда, — деді Мирзоян, — Сіз кандидаттық қорғауға уақыт кетірмей, Алматыға тез қайтыңыз да, жазушылар ұйымының жұмысымен және шығармашылық істеріңізбен шұғылданыңыз!

Ол мені осыған көндірді». (Есею жылдары, 1964. — 500-бет) дегеннің біздер үшін айтары анық.

Сәкеннің 20 жылдығында жасаған баяндамасы «Қазақ әдебиетінің» 1936 жылғы 21 шілдедегі 28-санында екі жарым бет болып жарияланды. Ал Жазушылар одағы басшылығына 17 қыркүйекте ұсынылып, Өлкелік комитет 1 қазанда бекітті. Міне, осы екі арадағы уақытты Сәбең босқа өткізген жоқ.

Елге барып қайтпак болып жолшыбай Новосібір қаласына соқты. Онда Әбдірашит Шалабаевтың басшылығымен бүкіл Сібір өлкесіне қазақ тілінде шығып жатқан «Қызыл ту» газетінің қызметкері Ғабиден Мұстафин Сәбеңнің екі-үш күндегі кездесулерін тәптіштей жазып, ел-жұртқа таныстырды.

Қызылжар қаласына келген соң әзірлеп қойған қонақ үйдің жайлы бөлмесіне түспей, Жұмабай деген жұмысшы жолдасының қиы-жиы ескі кірпіш үйіне орналасыпты. Ертеңіне редакция қызметкерлерімен кездескенде «Шілде-тамыз — дүниенің жігіт шағы ғой. Алматыда басталған «Жұмбақ жалау» романымды өндірітіп жазып тастайын деп өзімнің сүйікті Қызылжарыма әдейі келдім» дегенде редакторымыз Сейілбек Үсенов:

— Сен бүгіннен бастап Сәбеңе хатшы боласың деді. Мен түсінбей қалдым.

— Сен маған көмектесесің, қолжазбамды машинкаға бастырасың, тексеріп оқисың, хатшылығың осы, — деді Сәбит аға жайрандап» (Кәдімгі Сәбит Мұқанов. 1984. 21-22-беттер) деп есіне түсіріпті қазақтың ірі жазушысы Сейтжан Омаров және «Сәбең редакцияның бір шағын бөлмесінен жұмыс орнын сайлап алды. Күн сайын сағат тоғызда жұртпен бірге кеңсеге келеді, түсте бір сағат үзіліс жасайды. Пәтеріне кешкі сағат бес кезінде қайтады. Кей кездерде түнде бөлмесінде ұзақ отырып, қолжазбасын жөндейді, машинкаға әзірлейді» деп сендіреді. Бұл кез «Жұмбақ жалау» романының өндіріліп жазылып жатқан тұсы еді. 1938 жылғы басылымнан бастап «Февраль, 1935, Ленинград» деген ескертпе «Ботагөздің» бар жарияланымда көрсетіліп келеді. Демек, Сәбең «Жұмбақ жалауды» студенттердің қысқы каникулы кезінде КСРО Жазушылар одағының Ленинград түбіндегі Комарово өнержайына барып аз күн демалған кезде бастаған болуы керек. Романның бірінші бөлімі «Ыза» деп аталып, бойжетіп келе жатқан Ботагөздің айнаға қарап тұрып, өз шашымен өзі ойнаған қуанышты сәті мен Омбының мұғалімдер семинариясының соңғы курсында жүргенде таршылыққа ұшырап, енді Итбай болыстың аулында мұғалім болып жүрген Асқар Досановтан басталуы, «Ботагөздің күнәсіз қараған дөңгелек қара көзінен Асқардың жүрегіне ұшқын ұшып түскені» суреттелуі (10-бет) қай

жазушының болса да қиналмай бастайтын машығы ғой. Алайда оқиғаны өрбітуге келгенде 1922-1925 жылдары өзімен Орынбор рабфагінде бірге оқыған Сұлтанғазы Қыдыровтың әкесі Сайым болыстың 1916 жылы көтерісшілер қолынан қаза табуы және Сәбең Қостанайдың «Ауыл» газетіне ашық хат жазып, «оқиғаға қатысқандардан көп хат алуы, архивтен жинаған материалдары романға негіз болды. Бұл 1926 жыл еді» (С. Мұканов. Өсу жолдарымыз, 1960. – 225-бет). Демек, 1916 жылғы ұлт-азаттық күрестің көріністері, оған жетекші болған Амантайды образға айналдыру сәтін әбден және ұзақ ойланғаны аңғарылады.

Ал енді «Жұмбақ жалаудың» 1938 жылғы басылымындағы үшінші бөлім «Толқынды ту» аталып, «романның және үшінші бөлімнің ақыры. 1935-1937 жыл. Ленинград – Алма-Ата» (485-бет) дегеніне назар аудару керек. Неге десеңіз, мұнда Сәбеңнің қарақан басына байланысты үлкен оқиғалардың шетін көруге тура келеді. Өйткені 1937 жылдың басынан бұзылып, екінші жартысында қанды қырғынға айналып жатқан «науқанда» мұндай кесек шығарманың «Көкшенің кеудесінде» деген эпилогында «бұдан аттай он жеті жыл бұрын дәл осы мезгілде осы арадан нақ осындай бейнемен көзіме шалынған Көкшеге мен ара қонып атпен зорға жеткен едім. Бұл жолы астымда желдей жүйрік автомобиль. Көктемде түгі де, тоғайы да көктеп, келбеті көркемденген Көкше аңсаған мені құшағын жайып қарсы алды.

– Кел! – дегендей болды Көкше!

– Кеудеме жат! – дегендей болды Көкше!

– Күмбезіме шық! – дегендей болды Көкше!

– Көкке төбеңді тигізейін, – дегендей болды Көкше!

– Күнге бетіңнен сүйгізейін! – дегендей болды Көкше» (487-бет) дегеннің символикалық мәнін романның кейінгі даңқы растады да. «Көңілдері шаттанған курортшылар маған өткен күндерін баяндады, мен тамашалап тыңдадым. Көкшенің кеудесіндегі кенестен «Жұмбақ жалау» туды.

*Күн көзіндей жарық бар
Ботагөздің көзінде,
Телегей теңіз бар
Ботагөздің сөзінде.*

Бұл шығарманы мен 1935 жылы жазуға кірістім, биыл 1938 жылы аяқтадым. Артық-кем жері болса Көкшеден де, курортшылардан да кешірім.

Романның ақыры.

Февраль, 1935 жыл, Ленинград.

Сентябрь, 1938 жыл, Алма-Ата» (489-бет) дегеннің «1938 жылына» ептеп шүбәміз бар. Оны дәлелдеу қиын емес. Бірінші романның алғашқы бетінде «Октябрь революциясының XX жылдық тойына арнаймын» дегені болса, екінші, «сдано в набор 27/I-1938 г.» деген жазу бар сырды ашып береді.

Алайда Қазақ республикасының Орталық мұрағатында жатқан деректерге назар аударайық. Жазушылар одағы басқармасының төрағасы етіп өлкелік комитет бекіткен күнінің ертеңіне, яғни 1936 жылдың 2 қазанында әдебиетті халыққа насихаттау жөнінде мәселе қаралады да, құрамында Ә. Тәжібаев, Қ. Әбдіқадыров, Ө. Тұрманжанов, Ғ. Орманов бар топты Сәбит Мұқанов басқарып, Шығыс Қазақстанға бармақ болған.

Орталық мемлекеттік мұрағаттың 1778-қорының 22-ісі түгелдей әдебиет қорының бұйрықтарын сақтаған құжат. Сонда Сәбит Мұқанов 1937 жылдың 7 маусымынан бастап шығармалық жұмыспен айналысуға бір айға Мәскеуге іссапарға жіберілген. Одан Сәбең 26 қыркүйекте, яғни төрт ай шамасында оралған. Жеті күннен кейін, яғни 3 қазанда №52 бұйрықпен С. Мұқанов Қазақстан Жазушылар одағы төрағалығынан босатылып, орнына уақытша М. Қаратаев тағайындалған (35,44,50-беттер).

Бұл күн мен айларды әдейі келтіріп отырмын, өйткені «Жұмбақ жалаудың» жазылып бітуі және баспаға тапсырылуы, одан кітап болып шығуы деген техникалық мәселелер қалың оқырман үшін ешқандай мәні болмағанмен, оны орындаушылар үшін бұлардың орны бөлек және айтар сыры да көп.

Мәскеуден Қызыл профессорлар институтын 1936 жылы бітірер тұста кейбір тарауын жазып келген Сәбең ірі жұмысқа жегілер алдында өзінің сүйікті қаласы Қызылжарға екі жарым айдай уақытқа келіп, бұрыннан жазылғандарын машинкаға бастырып, корректурасын Сейтжан Омаровқа оқытып, кейінгі тарауларын әрі қарай жалғастырған. Романды түгел бітірмегенмен, дөңгелетіп тастағанға ұқсайды.

Ал енді қанды қырғынның алғашқы сұрықсыз көрінісі басталғанда Сәбенді шығармашылық «шабыт» қысып кетуіне толып жатқан себеп айтуға болады. Расында да, біріншіден, төбесі көрініп қалған шығарманы аяқтау қажеттігі болса, екіншіден, қызыл қырғында арандап қалмайын деген ой жеңген. Өзі Жазушылар одағының басшысы болған соң ресми түрде сөйлемей тұра алмайды ғой. Оның үстіне өзі тапшылық көзқарастан айнымаған қайраткер және ойындағысын айтудан тартынбайтын пенде болғандықтан сабыр сақтай алмайтынын сезген болуы керек. Алматыда әсіресе 1937 жылдың орта тұсынан былай қарай жиналыс, жиын, мәжіліс, партия отырысы, кәсіподақ басқосуы бірінен кейін бірі болып, газеттерде жазылып жатқанда аузына қақпақ қоятын адам Сәбең еместігі өзінен-өзі белгілі. Талай артық сөз, қаңқу әңгіме шығары анық қой. Мәскеу-Ленинград маңында «Жұмбақ жалаумен» алысып жатқан Сәбең мен өзіне тыныштық бермей, тіпті партиялық шешіммен тез елге оралуын талап еткен қаулы алынғанын біліп отырған Сәбең көзсіз көбелектей отқа түскісі келмегені анық.

Мәскеуге іссапарға кеткен Сәбеңнің «Жұмбақ жалау» романы Ленинградта жазылды деп жазуының жөні бар. Роман 1935 жылдың февралында басталған өңірде, 1937 жылдың шілде, тамыз, қыркүйек айларында Ленинград маңындағы Комарово өнержайында жалғастырылған сияқты. Бұл маңға, Мәскеудей емес, қазақстандықтардың аяғы жете қоюы қиын. Мәриям апайдың сөзіне сенсек, «Мәскеуден сөйлескенде Ленинград жаққа барып қайтпақпын дегеннен кейін шалым ұзақ уақытқа дейін хабарын бермей қойды» деп есіне түсіреді. Міне, «Жұмбақ жалаудың» соңғы нүктесі сонда қойылып, редакция жасалып, үшінші бөлімнің соңына «1935-1937 жыл. Ленинград — Алма-Ата» деп белгі соғуының бір сыры осында. Ал үш беттен кейін «Көкшенің кеудесінде» (эпилог) дегенге «сентябрь, 1938 жыл. Алма-ата» дегендегі «1938» жаңылыс түскен, өйткені іссапардан оралғаннан кейін әлі орнынан алынбай тұрған не бары жеті күннің ішінде Сәбең билік күшін пайдаланып, қолжазбаны баспаға өткізуге асыққаны даусыз.

Мемлекеттік орталық мұрағаттың 36-ісіндегі «С. Муканов закончил роман «Загадочное знамя», отражающий жизнь и

участие казахов в империалистической и гражданской войне и роль казахской интеллигенции в ней» (72-бет) деген жазудың 1938 жылы шығатын кітаптардың (темплан) тізімінде қысқа да нұсқа тұжырымдалуы тегін емес. Міне, сондықтан да романның өндіріске барып, 1938 жылдың 27 қаңтарында терілуге жіберілуі, ал шығарылуға 1938 жылы 20 қарашада қол қойылуы арасында талай әлек-шәлек жатқаны сөзсіз.

Қазақ әдебиетінде дәуір жасаған, авторын даңқ тұғырына мықтап отырғызған «Жұмбақ жалау» романының жазылуын сағаттап болмағанымен айлап, күндеп шығарып отыруымыз қайсыбіреулерге еріккеннің ермегіндей болып көрінгенмен, айтар сөзіміздің деректі, дәлелді, орнықты болуына жәрдемдесетіні сөзсіз. Мәдениетті елдердің әдебиетшілері күн былай тұрсын, қай сағатта жазылғанына дауласып, қызыл кеңірдек болып жатады. Ал «Жұмбақ жалау» мұндай құрметті әлекке тұратын дәуірлік шығарма.

Сәбең 1939 жылы 10 желтоқсанда «Лениншіл жас» газетіне «Роман туралы» жазған ашық хатында «Жұмбақ жалаудың» оқушыларынан мыңға жақын хат алдым. Бұл хаттардың көпшілігі жаздігүні командировкада жүрген кезімде келген екен» дегенінде де таратып айтар біраз жайлар бар.

Қазір Орталық мұрағатта Сәбеңнің өзі тапсырған, 141 жәшікке салынған он мыңнан астам хаттар аман-есен сақталып тұр. Сәбеңе жолданған хаттар әсіресе «Жұмбақ жалаудан» кейін ағыла берген көрінеді. Мұндай бақытқа қазақтың көп жазушысының қолы жетпей кеткені жасырын сыр емес. «Мына туынды жазылды» деп М. Әуезовтен басталған дәстүрді жалғамакқа тырысқан жазушылардың көбі оқушыдан келген хаттардан үзінді келтіре алмай, өзінің қалай жазғанына ойысып кете береді. Ал Сәбеңнің «Жұмбақ жалауы» шыққанына бір жыл толғанда мың шақты хат алуына аз да болса дәлел болар бір шындықты айтайын.

Сәбеңнің «Алтын аймақ» дейтін әңгімесі, оның бас кейіпкері Алтынсары біздің елде айрықша даңқты болды. Сондай есімді адамның болған-болмағаны есімде жоқ, «Каззолото» тресі орналасқан Степняк алтын кеніне біздің Даниловка руднигі қарайтын-ды. Петропавл педтехникумінде оқитын ағам Есім әдебиетке құмар жан еді. Оқығандарын елге

жайып жүретін-ді. «Алтын аймақтың» даңқын біздің рудник-ке жайған сол кісі.

1939 жылы жазғы каникулге келгенде жуандығы кере қарыс, салмағы бір килодай кітапты чемоданынан жұрт көзінше суырып алып, маған ұстатты. Мен 6-сыныпты тәмамдап, ойын қызығына кенеле бастаған шағым еді.

— Мына кітапты Кіші ағатайларыма оқып бер. Шахтерлерді жинап беру менің міндетім, ертеңнен бастап кіріс, әр күні 1,5-2 сағат оқисың! — деп ұстата бергенде салмағынан қолым майысып жерге түсіріп алдым. Көтеріп алған соң кітаптың мұқабасына көз тоқтаттым. Көкшедегі Айна көлдің ортасында тұрған, бұған дейін өзім талай көрген атақты «Жұмбақ тас». Оның сырын Сәкеннің «Көкшетау» поэмасын оқығанда біліп алғанбыз.

Көкшені мекен еткен Ақбураға сотқар Қасым ханның жебесі тигенде:

*Құбылаға басын беріп шөгіп жатқан,
Көк мұнар қалың ойға шомып батқан.
Ақбура қабақтарын қарс жауып,
Қозғалмай мәңгі жатып тас боп қатқан.*

«Жұмбақ тастың» үстінен қызыл ту желбірейді. Толқындаған көл суының үстінде «Жұмбақ жалау» деген жазуы бар жуан кітапты қолға алдым. Оқуға кірістім. Әуелінде үш-төрт шахтер еді, солардан құлактанып арғы төбедегі үйлердің иесі келе бастады. Біздің үйдің қасындағы адырдың шөбі шүйгіндеу етегіне жайласып, алқа-қотан отыратын болдық. Енді ойласам, балалардың ойына алаңдамасын деп мені орталарына отырғызып қояды екен ғой.

Сіздерге өтірік, маған рас, жиырма шакты күн оқыдым. Каникул кезіндегі ойыннан құр қалғаннан өкінішті ештеме жоғын сонда ұқтым. Сылтау іздесем Есім желкелеп әкеп жиналған шахтерлердің ортасына сүңгітіп жібереді. Сол кезде маған Сәбит Мұқановтан өткен «жау» болған жоқ. Менің көңіліме ешқайсысы назар аудармай:

— Әй, анау Ботагөз Кұлақовтан әйтеуір аман-есен құтылды ғой.

— Осы Амантайында біраз санылау бар.

— Әлгі Асқар қайда жүр, қатыны мен баласын ашықтырып?

— Ботагөздің ағаларының ішінде Кенжетай әжептәуір іске жарайды-ау, — деген сауалдар мен қоштаулар жиі естіліп:

— Ой, осы оқиғалардың бәрі өзіміздің мынау Бурабайда, Қотыркөлде болған екен ғой. Асқар мен Ботагөздің табысқаны қандай жақсы болды, — дей бергенде «көлдің ортасына тігіліп, жұмбақ көрінген қызыл жалаудың Ботагөз тіккен ту екендігі досқа да, дұшпанға да анықталды» (485-бет) дегенді оқып, кітапты жаба бергенімде он шақты шахтер:

— Ой, бітіп қалды ма? — деп өкінген еді. Мұқыш деген ағамыз:

— «Аяқ жағында бір адрес бар, не деген екен? — деп ең соңғы бетті ашқызды.

«Ардақты оқушы!»

Бұл романды оқып шыққаннан кейін пікіріңізді, алған әсеріңізді мына адреске хат арқылы білдіруіңізді өтінем.

г. Алма-Ата.

Артиллерийская 31, квартира 4.

Муканову Сабиту.

Жазушы» дегенді оқығаннан кейін Мұқыш:

— Біздің әрқайсымыздың атымызды атап хат жаз. Риза болдык де! Рахмет айт! — деп менің мойныма тағы бір ауыр міндет жүктеді. «Жалданған құлда шаршау бар ма?» үйге келгеннен кейін мектеп дәптерінің бірнеше бетін олай шимайлап, былай шимайлап, Есімге қаратып, өздеріне мақұлдатып алдым. 1939 жылдың желтоқсанына дейін келген мыңға тарта хаттын ішінде мен жазған хатта жатқан шығар. Мұрағаттағы 141 жәшіктің ішіндегі мол мұраны ақтаруға қолым тимей жүр.

Сәбең 1939 жылы «Роман туралы» жазған ашық хатында жаз бойына іссапарда жүріп, жауап қата алмадым деп кешірім сұрайды ғой. Мұны да суыртпақтап шығарсақ, шығармашылық жоспарымен қабат пенделік тірлігінен де хабардар боламыз.

1938 жылы 2 наурызда қалалық партия комитетіне жазған «мен жазықсызбын. Партиялығымды қалпына келтіріңіздер» деген өтінішіне құлақ аспай, таяу арада оңала қоймайтын сылтауларды айтып, «әлі де анықтала түссін» деген шешім болғанынан кейін Алматы басында көлдендемей, басқа жаққа

шығып кетуді жөн көргені белгілі. Осы жайды Сәбең келесі жылы да қайталайды. Әдебиет қорының директоры болған Ә. Тәжібаевтың 1939 жылы 9 маусымда «представить С. Муканову двухмесячную творческую командировку для окончательной отделки романа «Есиль» по следующим маршрутам: Северо-Казахстанской, Омской и Кустанайской области» (1778-кор, 3-хаттама, 2-іс, 7, 15-беттер) дегенін тарата баяндауға септесер естелік те бар. Оны қысқаша қайыра салса да болар еді, бірақ Сәбеңнің өзіне тартып туған әңгімешіл Арыстанның әсерлі әңгімесін Сәбитті зерттеуші алғыр Құлбек Ергөбектің кітабынан түгелге жақын көшіріп, оқушыға ұсынғаным орынды деп отырмын.

«Әкем чудом аман қалған ғой, — деді Арыстан Сәбитұлы, — 1936 жылдың *(қате, 1938 емес, 1939 жыл болу керек. Т.К.)* бір күні әкей мені, Маратты машинасына салып алды да, Солтүстік Қазақстанға тартты.

Ол кезде жол қандай ауыр?! Әкейдің Торғай өңіріне «шығармашылық» иссапармен жолаушылап бара жатқанын білген бір жігіт «мені ала кетіңіз» деп жабысады. Көңілшек емес пе, әкей, «міне ғой» депті. Сонымен Сарыарқаға жол тарттық.

Неге екенін білмеймін, әкей мәшинені көптің көзі түсе бермейтін елеусіз, елсіз жерлермен жүргізіп отырды. Кейде құм арасымен жүреміз.

Ақтөбе мен Торғай арасында бір жерге келгенде мәшинеміз құмға батып қалды. Мен мыртындап әкейге еремін, кішкентай Маратты көтеріп алған. Жүріп келеміз. Кенеземіз кепті. Ілесе шыққан жігіт зым-зия. Өлім қаупі төнді. Бір сексеуілдің көлеңкесінде отырғанда ит үрді. Бақташы болған Сәбит бағдар түзеп жүріп берді. Өлдім-талдым дегенде құм арасында қазақтың киіз үйі көрінді-ау. Ілде-алдалап жеттік.

Үй иесі бізге қарсы жүрді. Қара мұртты, қапсағай денелі қарасұр шомбал кісі. Әйел қазан-ошақ жақта.

Отағасы бізді көңілсіз қарсы алды. Үйіне түсіргісі жоқ. «Құдайы қонақпыз» деген сөзді құлағына қыстырар емес. Әкей қорланды. Кішкентай Марат «су» деп жылады.

Сол сәт бір кішкентай қыз бала қазан-аяқ жақта жүрген анасына жүгіріп барып, бірдеңе деді. Әйел қолын етегіне сүрте салып, бізге қарай жедел басып жүріп келеді. Келді де:

— Сіз Сәбит Мұқановсыз ба? — деді.

— Иә.

— Мына қызым керегенің көгінен Сізді көріп, кітаптағы суретіңізге ұқсатып, маған келіп айтты.

— Дұрыс айтады. Мен Сәбит Мұқановпын.

— Ой, бауырым! — деп әйел әкейді бас салып құшақтап, жылап көрісті. Күйеуі аң-таң.

Бақсақ, мәселе былай екен: әлгі қарасұр кісі барымташы, баукеспе ұры екен. Елге сыймаған. Әлгі әйел бізге аталас ағайынның қызы екен. Қарақшыға не қат, біреудің жап-жас қызын барымталайды да, құм арасына кетіп отырады. Әйел балалы болады. Төркіннің төбесін де көрмейді. Зарығады. Жалығады. Қашып кетейін десе, күйеуінен қорқады. Құм арасында мал бағып отыр деген азаматымыз бой тасалаған қарақшы болып шықты. Апайдың бәленбай уақыттан көріп тұрған төркіні — біз... Жыламағанда қайтсін ол байғұс қыз?! Бұрын қалай екенін кім білсін, әйтеуір осы жолы әлгі апай ерекше өктем сөйлеп, күйеуін билеп-төстеп бізді үйіне түсірді, мал сойғызды, қазан көтерді, асты-үстімізге түсіп құтті.

— Не іһмәт?

— Жай жүріс. Әке-шешемнің басына балаларымды алып барып қайтайын, — деп едім.

Апта бойы жаттық. Көлік жоқ. Жалғыз үйден өзге қыбыр еткен жан көрінбейді. Үй иелері бізді ауырсынған жоқ. Бір күні гүрілдеген машинаның үні естілді. Алдынан шықтық. Қазақ КСР Ғылым академиясының этнографиялық экспедициясы екен. Машинамызға май құйды. Біз жүретін болдық. Әкейге бауыр басқан қарасұр кісі:

— Сәбит, не бұйымтайың бар? — деді.

— Бұйымтай жоқ. Апта қона жаттық, рахмет.

— Не қалауың бар?

— Е, батыр-екесі, қалау да жоқ, — тек қанжар секілді азамат екенсің, көзіндей көріп жүрейін, мына кездігіңді бер.

— Ойбай-ау, мына жаман пышақты айтамысың?

— Иә.

— Ала ғой.

Біз Торғайды бетке алып жүріп кеттік. Сол жолы атам Мұқан мен әжем Балсары зиратының басына бардық. Маған:

— Мынау сенің атаң мен әжеңнің жатқан жері. Заман қандай, заң қандай, ұмытпай есіне алып жүргейсің, — деді әкей. Әкейдің сол жолғы сапары, жүріс-тұрысының бәрі маған жұмбақ болып көрінді. Ол сапарға әке-шешесімен қоштасу үшін шыққандай еді. Біз жас болдық. Түсінбедік-ау. Бірақ, сол жолғы көп көрініс, әкейдің үрейлі келбеті, әңгімелері менің көңілімде сол күйінде қалып қойды. Әсіресе, бір сурет. Атамның басына бір қурай, әжемнің басына бір қурай өскен екен. Екеуін әкей өте бір ұқыптылықпен қыркып алып келді. Орынына жылқының тоқпан жілігін тауып, белгі етіп қойып кетті. Алматыға келген соң әлгі қурайдан екі сыбызғы жасатып, тартып жүрді. Шешейге «ата-анам зиратына өнген қурайдың бірі — мен, бірі — сен. Бізге әзір өлім жоқ. Сыбызғы болып ән салып тіршілік кешеміз» дейтін. Әлгі кездікті әкей көпке дейін қарасұр кісінің көзіндей көріп жүрді.

...Кейін білдік. Әкей сол жолы өзіне төніп келе жатқан қауіптен шошынып, аз күн бой тасалауды ойлапты. Әлдеқандай заман болады — деп әке-шеше рухымен қоштасуға, сиынуға барыпты. Ал бізге кездейсоқ кездескен болып, мәшинеге мінгесетін, мәшине құмға батқанда ізім-қайым жоғалатын жігіт есімі Ғайса екен. НКВД қызметкері. Оны әкейдің ізіне салған өзі қызметке орналастыратын Мұса туысқан екен...» (Қ. Ергөбек. Жазушы шеберханасы, 2002. — 214-216-беттер) деген естелік бірталай сырды ашып алуға септесері сөзсіз. Осындай да күн болған.

Өзімнің кітапханамнан «Ботагөздің» соңғы басылымы шыққанмен латын әрпімен басылған, шахтерлерге оқып берген «Жұмбақ жалауды» көруге құмартып, Сәбеңнің мұражайына өзім орналастырған ақын, филология ғылымының кандидаты, қазір мұражай директоры Әділғазы Қайырбековке, университетті тәмамдағаннан бері Сәбең мұражайының ашылған күнінен бүгінге дейін қызмет істеп жүрген Гүлнәр Құдабаева қарындасыма телефон соғып, бірнеше күнге «Жұмбақ жалау» мен «Ботагөздің» 1948 жылғы басылымдарын сұрап алдым. Баяғыда қалыңдығымен шошытқан, салмағымен қолымнан түсіп кеткен «Жұмбақ жалауды» үйге келген соң, бауырыма басып, бетін аша бастадым.

Ішкі мұқабаның алғашқы ашық бетіндегі кітап сияқты экслибриске көз тіктім. «Сәбит Мұқановтың өз кітапханасы.

19... ж. №...» дегеннен кейінгі жұлдызша астына «алған кітапты иесіне қайтарыңыз» депті. Орысшасы «личная библиотека Сабита Муканова. 19.. г. №...: взятую книгу вернуть владельцу» делініпті. Жоғарғы шекесіне «КП-3265, ИН-3037» деген цифрлар жазылып, «Қазақстан көркем әдебиет баспасы», Алма-Ата, 1938, Новосібір» дегеннен кейін ішкі бетте «С. Мұқанов. Жұмбақ жалау. Үш бөлімді роман» деп жазылып, екі мөр басылыпты. Оң жақтағысы сопақшалау: «Библиотека писателя Сабита Муканова» деп, ортасына №110.25.XII.1949» деп жазылыпты. Ал сол жағында «Мемориальный дом-музей С. Муканова. Библиотека» деген төртбұрыштың етегіне «21/X.76 г.» деп белгі соғылыпты. Жасырмайын, оларға қызықтап көз тастадым да, бетті аударып қалғанда әлі қырыққа тола қоймаған дүрдік еріннің үстіне сызықша мұрт қойған Сәбеңнің көрікті портреті басылып, романның жауапты редакторы Ғ. Молдағалиев, техникалық редакторы С. Ешжанов, жауапты корректоры Ә. Махмұтов екендігі көрсетіліпті. Басқалардай емес, бір жылда 365 күн болатынын ескеріп, қай уақытта шықты екен деп ең соңғы бетті аштым. «Сдано в набор 27/I-1938 г. Подписано к печати 20/XI. 1938 г. Объем 30 п.л. 40,9 авт. л. Знаков в п.л. 53,300. Бумага 62х94 доля. КИХЛ №1. Упол. Каз. главлито №2293. Тираж 10,150 экз. Набрано и отпечатано в г. Новосибирск. Красный проспект №20. Первая гос. типография обл. ИКа. Заказ №346» дегенді сіздерге таныстырып отырмын. Әдебиетімізде кезең жасаған ұлы шығарманың бүге-шігесіне дейін оқушы білуі керек және осы деректердің айтары өте мол.

Ал қызыл қырғыны әлі басылмаған ресми Алма-Ата (қазақшасының өзі осылай жазылған) «Жұмбақ жалауды» қалай қарсы алды? Енді соған келейік. Кітаптың сонау Новосібірден жеткенше біраз уақыт өтетінін ескеріп, алдымен газеттерге көз салдым. Әрқашан әдебиетті идеологиялық құрал деуден танбаған және одан ылғи саяси астарларды көп іздейтін «Социалистік Қазақстан» газеті бұл жолы да ағалығын көрсетіп, «үлгі шашпақ» болып журналистика институтын тәмамдауға жақындаған, қолына жаңа ғана қалам ұстай бастаған Жекен Жұмахановтың «Жұмбақ жалауды» ұнатпаған мақаласын 1939 жылы 3 сәуірдегі санында жариялапты.

Оның көшірмесі Семейдің «Екпінді» газетінде 21 мамырда басылып, қазақтың атақты жазушысы Сәбит Мұқановты сынаған мықты атанып жүргенде басқалардың да мақалалары жарияланғандығын, 1949 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының атынан Х. Жұмалиевтің басшылығымен шыққан «Қазақ кеңес әдебиеті тарихының очеркі» деген еңбекте кейбір сыншыларымыз бұл романды көркем шығарма емес деп шектен асқан ағат пікір айтуға дейін барған еді. Солардың бірі Б. Кенжебаев «Жұмбақ жалау» атты мақаласында романнан идеялық қателік іздеп те әуреленді» (1949. 134-бет) деп социологиялық сындардың сырын ашқаны да бар.

Шығарманың жөнсіз сынға ұшырауы кейде оның бағын ашып, даңқын ел ортасына жаятын кезі болатынын еске алсақ, онда «Лениншіл жас» газеті танымал сыншы Е. Ысмайыловтың «Жұмбақ жалау» туралы» деген ұнамды да байсалды мақаласын 6 мамырда шығарды. Аға газеттің позициясына қарсы шығып, аптығын басты. 6 маусымда Алматы оқырмандары «Жұмбақ жалау» романын талқылауға кіріскенде, оның бағытын оңға бұрған Е. Ысмайыловтың баяндамасы болды. Онда «қазақ оқушы жұртшылығының қазір де аса сүйсініп оқи бастаған шығармасы — белгілі романист жазушымыз Сәбит Мұқановтың «Жұмбақ жалау» атты романы. Қазақ әдебиетінде жаңа романның тууы жаңа салынып біткен зәулім сарай сияқты. Сондықтан қазақ оқушылары романды қолдан-қолға тигізбей қызығып оқуда (Е. Ысмайылов. Сын мен шығарма. 1960. 295-бет) деп хабарлады. 1937 жылы қаламдарын былғап алғандардың өреkpуін баса пікір айтты.

Әдебиеттің тарихы мен теориясы жөнінде мектеп оқулықтарын, хрестоматияларын жасап жүрген атақты сыншы, ірі ғалым Есмағамбет Самыратұлының түпкілікті ойын осы тұста оқушыларға таныстыра кетейік, өйткені ол «Жұмбақ жалаудың» бағын ашқан, қалың оқушыға да, мұғалімдерге де, әдебиетшілерге де жөн-жоба көрсеткен сүбелі пікірлер еді.

«Сәбиттің әрбір прозалы шығармасы қазақ әдебиетінде үлкен оқиға болып келеді. 1930 жылы «Адасқандар» романы, 1935 жылы «Теміртас» романы жұртшылықтың ынтасын айрықша аударған, қазақ әдебиетінде күрделі, кесек шығармалар жасаудағы жазушының кең өрісті суретшілік талантын,

батыл адымын көрсеткен факті болса, ал «Жұмбақ жалау» бүгінгі, яғни 30-жылдардың акыры мен 40-жылдардың қарсаңындағы қазақ кеңес әдебиетінің аса ірі табысы болумен бірге қазақ әдебиетінде роман жанрының туып, қалыптасу мәселесін шығармашылық тәжірибенің үлкен сатысына көтеріп отыр.

«Жұмбақ жалау» романы тіл көркемдігі жағынан да, адамдар образын даралап беру жағынан да, идеялық мазмұны жағынан да, жазушылық мәдениеті жағынан да бүгінгі жұртшылығымыз аса көңіл бөліп, жоғары бағалайтын кесек, құнды шығарма» (Лениншіл жас. 05.05.1939) деген пікірі Сәбит Мұқановтың даңқ тұғырына мықтап отыруына жағдай жасады.

«Лениншіл жас» газеті өзінің ұстаған бағытын дәйектей түсу үшін болсын немесе қаулап кеткен оқушы хаттары негізінде болсын, 1939 жылы 10 маусымда «Сізге қандай шығарма ұнайды?» деген сауал қойып, 22 маусымда Е. Аманжоловтың «Бізге «Жұмбақ жалау» сияқты роман керек», Ә. Омархановтың «Маған Ботагөз образы ұнайды» деген мақалаларын басты.

Бұл роман жайындағы сыни ойларды Т. Байшеркешов «Социалистік құрылыс» газетінде (27.09.1939), Бейсембай Кенжебаев 1939 жылы «Әдебиет және искусство» журналының 10-санындағы ұзақ мақаласымен жалғастырып, нағыз образ жоқ, тілі нашар, идеясы көмескі дегендеріне оралдық мұғалім Ғұмар Зарипов «Тағы да «Жұмбақ жалау» туралы» деген мақаламен жауап берді де, барлық тезисіне қарсы шықты. «Жалпы қазақтың кеңестік әдебиетінің өскендігін көрсетеді, соның зор табысы «Жұмбақ жалау» шын мағынасындағы нағыз роман, қазақ тіліндегі тұңғыш үлкен роман» (Әдебиет және искусство. №4-5. 1940) деген оқушы ойы қаншама қарапайым болса да, мәселенің негізгі өзегін дәл басып, тоқтаусыз хат жазып жатқан оқырмандардың тілегімен орайласты.

Осы үрдісті өрістете түсу үшін Е. Ысмайылов 1939 жылы 22 қазанда «Казахстанская правда» газетінде тағы бір пысықтады да, әдебиет тарихындағы орнын айқындады. Оны Қазақстан жазушыларының екінші съезі «казахская проза к второму съезду пришла с большими достижениями. Прозаики Казахстана завоевали себя место и стали ведущим направлением в казахской литературе» (ҚР Президентінің мұрағаты.

708-кор, 1729-сақталу орны, 31-бет) деген тұжырымды жасауға «Жұмбақ жалау» өлшеусіз үлес қосқаны даусыз.

Мұндай шығарманың Қазақстанда ғана емес, бүкіл кеңес әдебиетіне, сөйтіп әлем сахнасына шығатын туынды екендігі айқын болған соң «Жұмбақ жалауды» орыс тіліне аудару қажет деп табылды. Оған А. Дроздов деген қаламгер қол ұшын берді. 1940 жылы 12 қарашада «Литературная газетада» алғаш рет «Ботагөз» деген атпен мақала жариялап, одақ оқушыларына таныстырды. Романның өзінен бұрын дақпырты жетті. Мәскеудегі әдебиет баспасынан басылып шығайын деп жатқанда Ұлы Отан соғысы басталып кетіп, «байтал түгіл бас қайғы» болды. «Өндіріске жіберейік» деп жатқан кезде Сәбеңнің Мұхана «мне говорили, что ты в Гослитиздате разъяснил, что «Жұмбақ жалау» Муканова мы знаем, он плохой, его хорошим сделал Дроздов» дегенінің зардабы да болмай қалмаған сияқты. Оған мына дәйектеме куә: «1946 жылы орыс тілінде басылған «Ботагөзді» Иван Шухов автормен келісе отырып, баспаға бірінші рет даярланған (1941 жылғы) вариантынан қысқартыңқырап аударды» дегені соғыс аяқталғанға дейінгі әдеби «шаруашылықтан» хабар береді.

Қазақтың біріккен мемлекет баспасы 1948 жылы «Ботагөз» деген атпен шығарды. Бұрыннан-ақ ел-жұртқа таныс болып, соғыс қарсаңында, майдан кезінде, елуінші жылдарда туған қыздардың аты Ботагөз атанғанына мындап дәлел келтіруге болады. Сәбең романының атын өзгертуге ыңғайланған көрінеді. Бұл ұсынылып отырған «Ботагөз» — 1938 жылы басылып шығатын «Жұмбақ жалау».

Бастырған шығармасын қайта қарағанда үлкенді-кішілі өзгерістер кіргізу жазушылардың өмірінде ұшырасып отыратын іс. «Жұмбақ жалау» оқушыларынан кезінде тиісті бағасын алғанмен, баспаға екінші рет даярлағанда (1941 жылы) бұрынғысынан біраз өзгеріп, «Ботагөз» атанған еді. Соғыстың салдарынан басылуы кідірген «Ботагөздің» сәті биыл түсті. Баспаға берілерде роман тағы да біраз түзетілді. Романның бұл варианты қаншалықты қанағаттандыруы туралы пікірді оқушылардан күтеміз.

Адрес: Алма-Ата, Артиллерийская 35, кв. 4, Автор. 3.5.1947 жыл» деген түсіндірме мен өтініштің қалай жүзеге ас-

қанын «Ботагөз» романының жазылу тарихы» деген арнайы зерттеу жасап ғылым кандидаты атағын иеленген Абай атындағы Алматы мемлекеттік педагогика университетінің профессоры Серік Макпырұлының «Арыс» баспасынан 2004 жылы шыққан «Қазына» (әдеби мақалалар, зерттеулер, әдістеме) деген жинағының 92-180-беттеріндегі мәнді деректерімен, романға жасалған түзетулер, толықтырумен таныссаңыздар, «Ботагөз» романына деген махаббатыңыздың өсе түсеріне кепілдік беруге болады.

Сыншы, әдебиетшілер әрбір жаңа шығарма жөнінде өз ойын дер кезінде білдіруді машық етсе, ақын-жазушылар өз теңдестерінің туындылары жайында мүшелтой немесе кезендік съезд, пленумдерде ғана ой толғайтыны Сәбен шығармашылығын әңгімелеп отырғанда анық аңғарылды. Олардың ой-пікірлеріне, әрине, назар аударып отырған абзал, өйткені көркем шығармашылықтың қыр-сырын қисындық жағынан шақпаса да, тәжірибелік тұрғыдан ой түйері даусыз ғой. Сондықтан олардың пікірлері кешігіп айтылса да еленуге тиіс. Қолдан «текешік жасау» ниетімен ел-жұрттан бұрын жазылған мақаладан әрқашан жәреукелік білініп қалады. Ондайлар әрі қарай дамытып әкетсе бір сәрі, әйтпесе «мен мақталдым ғой» деп дандайсып кеткендерді де аз кездестірмейміз. Мұндайда кеш болса да дөп айтылғанға ештеңе жетпейді, өйткені оны уақыт сынының өзі еріксіз айтқызады. Сонда жалғандық өзінен өзі аяқ асты болып қала береді.

Игілікті ойлар айтылатын кез де келді. 1946 жылдың басында Сәбит Мұқановтың шығармашылығына 25 жылға толуын атап өту қажет деп табылыпты. Бұл шара қазақ ұлыларының Сәбенмен табысуы үшін өте ойтайлы сәт және қазақ әдебиеті тарихындағы орнын алдын ала бағдарлаудың ыңғайлы сылтауы да болды.

1946 жылы 27 қаңтарда С. Мұқановтың жазушылық еңбегіне 25 жыл толуына арналған салтанатты жиналыс өткізілді. Осы ірі мәдени оқиғаның жаршысы болып «Социалистік Қазақстан» газеті Сәбене арнайы бет берді. Оған дейін, яғни 25 қаңтарда Темірғали Нұртазиннің «Сәбиттің поэзиясы», ал 27 күнгі санды «Жазушы – адам тағдырының инженері» деген бас мақаламен ашып, М. Әуезовтің «Жолы кең жазу-

шы», Ғабдол Слановтың «Сайранда да іс тындыр», Жәкән Сыздықовтың «Біздің Сәбит» өлеңдері мен қалың оқырманның Сәбене жазған хаттары жарияланды. 30 қаңтарда салтанатты жиналыстан есеп берді. Бұл үрдісті 1 ақпан күні «Лениншіл жас» газеті жалғастырды. «Аға жазушы» деген редакциялық мақаланы Сапарғали Бегалин «С. Мұқанов», Қ. Байзақов «Сәбит шығармаларынан алған әсерім» деген мақалалармен жалғастырып, Сәбеннің ел-жұртпен байланысын қызықтай жазды. «Әдебиет және искусство» журналының 1946 жылы шыққан №2-3 сандарында табаны күректей 16 бетте жарияланып, кейін «Суреткер парызы», «Заман және әдебиет» атты сын жинақтарына кірген «Халқымыз таныған жазушы» деген ұзақ толғаудың авторы Ғабит Мүсірепов болды.

Осындай мерекелер мен мүшелтойлар ақын-жазушылардың арасында жиі кездесетін түсінбеушілікті, қолдан жасалған қырғикабақтарды сыпырып тастаудың ең бір оңтайлы сәті. Біраздан бері жиналып қалған өкпе-назды кешетін кез де осы.

Мақалалардың жариялану уақытына сүйеніп, алдымен Мұхтар Әуезовтің «Жолы кең жазушы» деген Сәбит жөніндегі жалғыз мақаласына кезек берейік. «Жұлдыз» журналының 2003 жылғы 10 және 11-сандарында жарияланған «Алыптардың айкасы» осы ғұмырнаманың «Данқ тұғырының шайқалуы» деген бірінші тарауында баяндалған, яғни 1941 жылы С. Мұқановтың Мәскеуден, М. Әуезовтің Алматыдан бір-біріне орысша жазған хаттары, онан кейінгі пенделіктері көңілге сызат салмады дей алмасақ керек. Оқыс бір әрекеттің өзі талайлардың дүрдараздығын оп-оңай жойып, кешірімділікке бастайды ғой. 1943 жылы Сәбен Жазушылар одағына қайтадан басшы болып тағайындалар сәтінде үкімет пен партияға М. Әуезов емін-еркін қаламына ерік беруін, оның судимостын өшіру, жою жөнінде жалғыз ғана шарт қойғанын тағы бір рет қайталайық.

Мұқаң қолына қаламды редакцияның өтініші бойынша алғанын шамалауға болады. Өйткені ол кезде бәрі де белгілі тәртіппен орындалатын. Өтінішті орындамаудың өзі ол кезде шам шақыратынын білетін Мұқан жүрек қалауымен де келіскен сияқты. Өйткені зорлықпен жазылған дүниеде қасакана көрмей, байқамай кететін жайлар аз болмайды. Амалсыз айтылғанда қимай берілетін бағалар тіс арасынан ысыл-

дап шығатынын аңғару қиынға түспейді. Мұхаң мақаласында мұндайдың алыс елесі де байқалмайды. Ақылдылық пен адалдық қос қолтығынан демеп отырғаны байқалады.

«Сәбиттің аты қазақ оқушысының мол қауымына өте даңқты, анық қымбат аттың бірі. Оның аты бүкіл Одақ елінің оқушысына да мәлім. Қазақстандағы пролетариат әдебиетінің ең алғаш бастаушыларының бірі. Қазақ жазушысының барлығына жазушы болу жолында көп жәрдем еткен қайраткер қазақ кеңес әдебиетін ұлттық шеңберден асырып, кең өріске беттеткен жазушының бірі де Сәбит» деп төгіле айтудан тартынған жоқ. Және мұны «еруліге қарулы» деп есептегенде жоқ. Оған дәлел: Сәбиттің «Жұмбақ жалау» романы «сапа мен көркемдік жағынан қазақ көркем қара сөзінің елеулі үлкен дәуірін танытады. Қазақ романының тарихында талантты, өнімді жазушы Сәбиттің орны — бірінші орын. Жазба әдебиеттің ең қиын, ең мәдениетті түрі бізде болмай тұрған кезде сол үлгіні ең алғаш бастағандықтан бірінші орынға ие болады» (Кәдімгі Сәбит Мұқанов, 1984. — 7-10-беттер) дегенді сонау 1946 жылы ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, пенделік тұрғыдан қызғанбай айтқанын қазіргілер Сәбеңе неге қимайды? Атыстыруға, араздастыруға келгенде «анау айтты, мынау айтты, үйтіпті-бүйтіпті» дегенді қисындырып табамыз да, татуластыруға, ағайындастыруға келгенде, өздеріне-өздері ауызекі айтқаны былай тұрсын, тасқа басып, қол қойғандарын неге алаулатпаймыз?! Ешкімге ештеңені қиғысы келмейтіндердің бір-біріне айтқан оң пікір, толымды сөздерін көзге іліп алмай, тарих бетінде жарқырата көрсетпейтініміз қалай осы?! Ондай құбылыс болмағандай көзімізді жұмып алатынымыз елдігіміздің ауызбірлігін былай қойғанда, азаматтарымыздың ақын-жазушы, ғалым, өнерпаздардың ел үшін ынтымақтасып жұмыс істеуіне зиянын тигізетінін қалайша түсінбейміз?!

Сәбең жазушылығының 25 жылдығын кең толғап пікір айтқан — екінші ұлы жазушымыз Ғабит Мүсірепов. Елді өркендетеміз, жеткіземіз деп жүргенде жас күнінен бірге өскен, азаматтық жолға шығарда әсіресе Сәбиттің қамқорлығын көп көрген, істі болайын деп жатқанда әкесінің қарсылығына қарамай Орынборға алып келіп, рабфакқа түсірген, Сәкеннің пәтерінде тар темір кереуетте бір қыс бірге жатып, Қазақстан

Орталық Аткару Комитетіне бір жыл мүше болғанда Ғабитті, оның інісі Баязитті, өзінің немере інісі Шәкенді жарты жылдай ішіндіріп-киіндірген Сәбит еді ғой. «Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі кетпес» деген бар емес пе, ешкім білмей, өз қолың өз аузыңа жетпей жатқан кездегі көмек пен жетілген тұстағы жәрдемнің арасы жер мен көктей емес пе?

Оқу бітірерде Хұсниға үйленіп, шаңырақ көтергенде, сонау Бурабайдағы ағаш шаруашылығы техникумында оқытушы болып жүргенде «Теңіз тепкісінде» деген шығарма жазып, Қазақстан мемлекеттік баспасының бас редакторы болып отырған Сәбитке қолжазбасын жіберіп, бір жылдан кейін «Тулаған толқында» болып «кітапшаның басылғаны үлкен қуаныш. Түзегеніне алғыс. Жөндеп жаза алмаған соң кеудеге итеру дұрыс та шығар. Үміт кеспе, кейін орталарыңа барып, ат ерттеуге жарармын» (Ғ. Мүсірепов. Суреткер парызы, 1970. — 12-бет) деген талапкерді өлкелік партия комитетіндегілерге айта жүріп, Ленинградқа оқуға кетерде сонау Көкшетаудағы Ғабитті өз орнына бастық қылып алдыру, ҚазАПП пен баспасөз саласындағы кемшіліктерді түзеу жөнінде екеуінің көзқарастары үйлеспей, «бірталай әңгімелері басылып, жазушы атанып қалған Ғабит екеуіміз әдебиеттік кейбір мәселе туралы баспасөз бетінде қаттырақ айтысып» қалғандары (С. Мұқанов. Өсу жолдарымыз, 1960. — 582-бет), 1937 жылдары көріспестей болғаны, онан кейін де талай оқиғалардың кездесіп жатқаны соғыс ызғарымен жойылып, енді шын ниетін білдірер сәт туғанда Ғабитті қолына қалам алған көрінеді. «Халқымыз таныған жазушы» деген ұзақ толғауына «Өз жақсыңды жаттай сыйла, жат жанынан түңілсін» деген халық мақалын эпиграф алуы біраз жайды аңғартқандай.

«Жақын арада Қазақстанның мәдениет жұртшылығы еліміздің ең бір белгілі, үлкен жазушысы Сәбит Мұқанов жолдастың әдебиетімізге әр саламен келетін мол еңбегі 25 жасқа толғанына қадір-құрмет көрсетіп, той жасап өткізді» (Ғ. Мүсірепов. Суреткер парызы, 1971. — 215-бет) деп алады да, Сәбеннің басты-басты еңбектеріне әділетті баға беріп, «Жұмбақ жалауға» ғылыми-эстетикалық талдау жасайды. Тіпті әрі-беріден соң «Сәбит Мұқанов кім?» деген сауалды түбегейлі шешіп, біліп аламын дегендерге Ғабеннің осы еңбегін ынта сала оқып алғандары дұрыс болар еді.

Экзотика үшін емес, өмір шындығы болған соң «Азат» газетінде 2005 жылы 16 наурызда жарияланған «Бір кітаптың хикаясын» атакты публицист Дінәш Нұрмұхамбеттен тыңданыздар. Бұл оқиғаны студент кезімізде естігенбіз. «Бөседі, өзінің шығарғаны ғой» дегенді де, «шіркін, Сәбендей елге қадірлі болсақ арман не?» дегендерді де кездестіргеміз. Енді сол тарихи дерек тартымды хикаяға айналыпты.

1938 жылы шыққан «Жұмбақ жалаудың» екінші басылымы «Ботагөз» деген атпен 1948 жылы жарияланды. Бұл кездегі тұрмыс қиыншылығының үстіне рухани жұтандықты айтып жеткізу қиын. Кітапқа жарымаудың адам сенбес деңгейге жеткен кезі болатын. Дәптерді былай қойғанда, ақ қағаздың өзін таба алмай, ұстаздарымыздың лекцияларын газет беттеріне жазып, білім жинағанбыз. Шыққан кітапты сатып алған адамнан жалынып-жалпайып жүріп сұрап алатынбыз, кезектесіп оқитынбыз. Тасқа басылған сөз өтімді еді.

Сәбен дүние салған 1973 жылы сонау Ақтөбе жақтан 25-тер шамасындағы Сәбит есімді жігіт әйелімен және екі-үш жасар қызы Ботагөзбен келіп, қабір басында көз жасына ие бола алмай топырақ салыпты, үй ішіндегі ол-пұл шаруаға араласыпты. Сәбеннің жары Мәриям апай «жас жазушылардың біреуі шығар» деп ойлайды. Төртінші күні әлгі жігіт қара жамылып отырған Мәкеннің алдына келіп, тізерлеп отырады да:

— «Әкемнің аманатын орындадым, топырақ салдым, енді қайтуға рұқсат етіңіз дейді.

— Рұқсатты аласың ғой, шалым сендерге қандай жақсылық жасап еді?

— Сәбит атам қосқан жастармыз ғой. Жасым жиырма бес-те, — деп Сәбене жазылған бір хаттың жайын айтқанда, Мәкен «Ботагөз» романының бір данасын өз үйінен таба алмай әлек-ке түскендерін есіне алыпты. Ол былай болған екен.

Бір үйдің асау тайдай ойнақтаған кенжетайы тракторшы оқуынан кейін ақылы толып атпал азамат болады. Үйленуді ойлап жүргенін әкесіне сездіреді. Оның құдайдан тілегені де осы ғой, жалма-жан құда түсуге барады. Ол да, бұл да малшы, қуаныштарында шек жоқ. Қыздың әкесі қазақта жоқ ырымды бастайды. Жалғыз қызына құда түскендерге бермеген киті қалмайды. Енді қарсы құдалыққа барғанда жігіттің әкесі риза

кылып қайтаруға жан салады. Қазақтың әдеті ғой шабылып қалатын. Енді хаттың өзіне назар аударыңыздар: «Екі күннен кейін құдам рұқсат сұрады. Мен де үйдегі жоралғыға беретін малдарымды атап, сандықтан бар асылды ортаға төктім. Ештеңе алмайды, тіпті пысқырып та қарамайды.

— Құда, бұл қалай, атаған заттарымды менсінбей отырсын ба? — деймін мен қызараңдап.

— Жок, — деп күледі ол. — Жылқы, сиыр, түйе өзімде де бар. Дүние-мүлік жағын өзің көрдің. Анау-мынау жылтырағанға, акшаға қызығатын қазағың мен емес. Ниетіне ризамын. Рахмет! — дейді.

— Құда-ау, сонда бұл қалай, ең болмаса ескерткішке бірдене алмай құралақан қалай кетпекшісің? — деймін мен.

— Жок, құралақан кетпеймін, ескерткішке бір зат аламын, зат болғанда кітап аламын, ол сенің анау керегенде ілулі тұр. Менің көптен таба алмай жүрген шығармам еді. Өзімде де бар еді, бір көксокқан алып кетіп, қайтармай қойғаны. Мыжғылап ортасына әрең жетіп едім, оқи алмай қалдым. Сол кітап сенің үйінде тұр екен, соны берсеңіз жетеді маған, — дейді. Алып көрсем, Сіздің «Ботагөзіңіз» екен. Өзімнің күнделікті ермегім. Колхоз басқармасына бір қой беріп, қалап алған байлығым. Әлі толық оқып бітірген жок едім.

— Құда, өзге не сұрасаң да ала бер, бірақ мұны бере алмаймын, — деп бірден ашық кеттім. — Бере алмаймын. Ұзақ күн бойы қой соңында жүрген адаммын. Сондағы бар ермегім осы.

— Е-е, құдалығымыз бір кітапқа тұрмайды екен. Ендеше жарар, құда болмай-ақ қоялық. Қыз барса өзі бара берсін, мен бата бермеймін, — деп құдам кәдімгідей ренжіп, ауылына асығыс аттанып кетті. Алды-артына қараған да жок, баска бір ауыз сөзге де келмеді. Анадан бергі уәде де, той да далада қалды. Кемпір жүр бажылдап: «Қартайғанда кітап оқып, оқымысты болмақшы ма ең?! Құның ба еді бұл кітап?! Бере салмайсың ба сұраған бетте. Апарып бер енді, әйтпесе отқа жағамын!» деп күнде құлағымның етін жейді. Бір колхоздағы жалғыз тракторды жүргізіп жүрген баламнан да береке кетті. Жұмыстан келеді де, аһылап-уһілеп құлайды төсекке.

— Әке, мынауың ұят болды, Шырынды енді... дейді. Құдамның қисайып кеткеніне ренжіп отырған бетте:

— Ала алмасаң, ала алма. Мен бүкіл ауылдағы жалғыз кітапты бере алмаймын, — деп салғанмын. Қазір баламыз екеуміз аразбыз. Тіл қатыспағанымызға айға жақындап қалды. Кенжетайым күнбе-күн жүдеп барады. Оның жағдайын түсінемін. Өзімнен де қисықтық бар.

Сәбитжан осыған бір жағдай жасар деген ниетпен жазып отырмын. Көмектесе гөр, айналайын».

Бұл хат Сәбенді мықтап әлекке салыпты. Алматыдан таба алмаған соң жер-жерге хабарласып, Талдықорғандағы атақты Нұрмолда Алдабергеновті араға салып, қоймада жатқан екі бума кітапты алдырып, екі құдаға жіберіп, өкпе-наздарын тарқатқан екен. Ақтөбеден келген жігіттің Сәбит аталуы, онан туған қыздың Ботагөз есімін иеленуінің осындай тарихы, сөз жоқ «Жұмбақ жалау» — «Ботагөз» романының қазақ елі үшін қандай рухани байлықтың көзі болғандығын анық көрсетеді.

Ал енді Сәбенді даңқ тұғырына мықтап отырғызған ұлы шығарма — «Жұмбақ жалауға» келсек, онда баға түгіл жай сөздің өзіне сараң Ғабен ағынан жарылып, «қазақ кеңес әдебиетіне құнды қор болып кірген Сәбиттің «Жұмбақ жалау» атты романы. Бұл — шын мағынасында үлкен еңбек. Қысы аязды, жазы жалдыранқы, қуанышты-қайғылы, ойы бар, қыры бар, жалықпай жаза беруден емес, жеті өлшеп, бір кескенде бере алатын шығарма. «Жұмбақ жалаудың» желісі кең тартылған да, адамдар арасының тартысы әр түрлі шытырманға түсіп, аяғына дейін жалықтырмай жетелеп отырады» (сонда, 225-бет) деген ойлар қазақ әдебиеті тарихында хатталып қалғаны қашан?!

Екі ұлы жазушымыз Мұхаң мен Ғабеннің жалпы Сәбен шығармашылығына, әсіресе хан тағына отырғызған шығармасы «Жұмбақ жалау» — «Ботагөз» романына берген бағаларымен шектелуге болар еді, әйтсе де, дәуір адамдарының өз көзқарасы, бағасы болатындығын да ұмытпайық. Мәңгілік шығарманың да әр қырынан танылатын сәті бола береді.

Сәбиттану ілімінің негізін қалаушы, өте білімдар, шарты келмесе ағылып-төгіле қоймайтын оқымысты, профессор Темірғали Нұртазин «Жазушы және өмір» атты монографиясымен Сәбеннің бүкіл шығармашылығының қадір-қасиетін баяндап, жоғары оқу орындары студенттеріне оқылатын «Қазақ кеңес әдебиеті» оқулығының Сәбене арнаған тарауын жа-

зып берді. «Ботагөз» — қазақ халқының өміріндегі революциялық асқар ірі кезеңді реалистік шебер, келісімді бейнелейтін идеялық-көркемдік қадірі зор шығарма. Романның тілі көркем, кейіпкерлері дараланған, тұлғалы, ірі. «Ботагөз» көптеген елдердің (46 елдің) тілдеріне аударылды, шетелдерде басылды. Романға негізделіп пьеса жасалып, Қазақстан театрларының сахнасына шықты, кинофильм болып түсірілді.

«Ботагөз» — жұртшылықтың қадір-құрметіне бөленген, әдебиетіміздің көркемдік дамуында үлкен дәуір жасаған ерекше бағалы шығарма» (М. Қаратаев, Т. Нұртазин, С. Қирабаев. Қазақ кеңес әдебиеті. Оқулық. 1968. — 286-бет) деген тұжырым да туындының тарихтағы деңгейін анық аңғартады.

Ресей империясының орнына орнаған кеңестік диктатура құлап, абыройсыздыққа белшесінен батып жатқанда да, онан кейінгі өтпелі дәуірдің түсінік-талғамында да Сәбит Мұқанов XX ғасырмен түйдей құрдас болғанымен «ол үшін жаңа ғасыр 1917 жылдың күзінен» басталғанын дәл білетін академик Зейнолла Қабдолов «С. Мұқанов өз дәуірінің айнасы» дейтін мақаласында Сәбеңнің «сан-салалы туындыларының ішінен тек прозалық шығармаларының басты-бастыларын іріктеп, екшеп алатын болсақ, кеңес классикасының алтын қорына асыл қазына боп кірген «Ботагөз» романын (Сәбит Мұқанов және қазақ әдебиеті. Халықаралық конференцияның материалдары. Қазақ университеті, 2000. — 37-бет) алдымен ауызға алуы әншейін мадақ сөз емес.

Тәуелсіздік келгеннен бері Сәбеңнің пайдасына айтылып, жазылып жатқан ой-пікір, тұжырымдардың бәріне түйін болар, әсіресе «Жұмбақ жалау» — «Ботагөз» романының барлық қадір-қасиетін көрсетіп, соңғы сөзді мен ғана айтамын деген ниеттен аулақ көңілмен өзімнен-өзім дәйексөз келтіруді орынды шығар деп отырмын. Сәбең ғұмырнамасын жазу барысындағы азап-бейнеттердің, мазасыз күн мен түндердің өтеуіне жарап, оқушы ойын оңға бұрса, болашақта жазылатын әдебиет тарихының бетінен келешек жас ұрпаққа айтатын пікірдің 2000 жылы 15 қаңтарда ғылыми түрде жазылғанына да назар сала кетіңіздер.

«Жұмбақ жалау» — «Ботагөз» романы-қоғамдық өмірді шынайы қалпында революциялық даму барысында бейнелеу сияқты көркемдік принципті қазақ прозасында бар талап-

тілекке сай орындаған, сөйтіп романның ұлттық дәстүрін қалыптастырған, әдебиеттің профессионалдық арнада өркендеуіне даңғыл жол ашқан керемет құнды шығарма.

Көркемдік шеберліктің сырын ұғу, кейіпкерлердің іс-әрекеті мен психологиялық құбылыстарын нанымды суреттеу, сюжеттің жүйелі дамып, жанды оқиғалармен толысуы, композицияның шымыр болуы, ана тілінің лексикалық байлығын сарқа пайдалануға талаптану тәрізді мәселелерді түбегейлі шешіп алуға «Жұмбақ жалау» романы мұрындық болды да, әдебиетіміздің өркендеу процесінің асқар биігіне айналды. Сондықтан да Ғабит Мүсірепов бұл туындыны «қазақ романдарының төл басы» санап, ұлттық прозамыздың негізіне қаланған көркем шығарма деп ерекше бағалады» (Т. Кәкішұлы. Сәбең әлемі. Қазақпарат, 2000. — 8-бет). Сонымен, академик Зәки Ахметовтің ойымен айтсақ, «Сәбит Мұқанов — өз дәуірінің перзенті, өзі де қазақ әдебиетіндегі бір үлкен дәуір бола алған алып тұлға, зор тұлға» (Сәбит Мұқанов және қазақ әдебиеті. Қазақ университеті, 2000. — 41-бет) дегені — қазақ халқының рухани дүниесіндегі даңқ тұғырын түбегейлі иеленген ұлы жазушыға берілген әділ баға. Парасаттылықты қалың бейнеттен сүзіп алған, қайраткерлікті еліне аянбай еңбек етуден тапқан, құдай берген дарынды қаламгерлікке жұмсаған Сәбит Мұқанов қазақ әдебиетінің тарихындағы биік тұғырынан әрқашан жарқырап көрінері сөзсіз.

*Сегізінші тарау***АТЫМТАЙ ЖОМАРТ**

Орыс әдебиетінде Марксим Горькийдің жас қаламгерлерге жәрдемдесу, қол ұшын созу, мәпелеп өсіру әдетін бұрынғы Одақ көлемінде Сәбит Мұқановтай жалғастырып, дамытушы табыла қоюы екіталай. Горькийдің қамқорлығын шындық деңгейінен өсіре, асыра айтуға талаптанып жатқан шағымыздың өзінде Сәбеңнің аялы алақанының табы туралы аз айтылмаса да, айрықша марапатталды дей алмасак керек. Өйткені ауызекі айтып, кейде қағазға түсіргеніміз болмаса, осы қамқорлықта не тұр, қандай мән, нендей мақсат бар және адамгершіліктің қай сатысына жатады деп ойлана қоймаған сияқтымыз.

ЮНЕСКО-ның шешімімен Сәбит Мұқановтың туғанына 100 жыл толуы әлемдік деңгейде тойланғаны және мұндай қаулы кім көрінгенге шығарыла бермейтіндігін ескеріп, басқалар үшін болмағанмен, өзіміз үшін бір парықтап алғанымыздың артықтығы жоқ. Өйткені келесі ұрпақ біздің әрбір қадамымыз бен іс-әрекетімізді сараптап, озығын болашаққа жеткізіп, тозығын тәрк етіп отырады. Міне, сонда өзі ғана аянбай еңбек студің үстіне өзгеге үлгі көрсеткен, әдебиетті өркендетер жаңа дарындарды тәрбиелеу, ішке тарту, қатарға қосу мақсатын көздеген Сәбит Мұқановтың жүрек жомарттығы мен Сәкен Сейфуллин жүргізіп жатқан саясат одақтасып, қоян-қолтық араласып кеткенін көреміз. Әуелінде өз үйінде жатқан, идеялық ықпалын айқын сезіп және оны жүзеге асыруға талпынған Сәбең Сәкен түсіндіріп айтуы да, құлаққағыс етуі де ғажап емес. Оны Ғабит Мүсірепов былай дәлелдейді: «Сәкен ұлтшылдық ықпалында жүрген адамдарды оңай тәрбиелеп аламын деп ойламаған кісі. Сондықтан әдебиеттегі, мәдениеттегі жаңа беталысты тезірек ұғынып, қолға алып кететін алдымен жастар болуы керек» (Т. Кәкішев. Ескірмейді естелік, 1994. — 270-бет) деп білген. Сонымен, жан дүниесі қазақ даласындай кең жазира Сәбең «құланның қасынуына мылтықтың басуы» дөп келіп, өмірбойғы машығына

айналып кеткенін толып жатқан мойындаулар, алғыстар, жүрек жарды сөздер дәлелдейді. Бұл жөнінен шүбәланатын адамды табу қиын.

Мұхтар Әуезов сонау 1946 жылы жазған «Жолы кең жазушы» деген мақаласында Сәбит Мұқанов «бүгінгі Қазақстанда қалыптасып, шынығып өскен қазақ жазушыларының барлығына жазушы болу жолында көп жәрдем еткен қайраткер. Әдебиет өнерінің өсер жолы, беттер өрісі туралы үнемі жауапты ойлар айтып, дамылсыз еңбек ететін Сәбит біздегі кеңес әдебиетінің ұйымдастырушысы есебінде де зор еңбегі бар адам» дегенін Кәдімгі Сәбит Мұқанов. Жазушы, 1984. — 145-бет. 1 жамбасы қара жерге тигенше ешбір жалықпай, қиналмай, ешкімге міндет қылмай атқарғаны тарихқа белгілі. Оны ағасының жылы алақанын көрген інілері ғана емес, тіпті ағалары, қатар құрбылары да мойындаған.

Сәбит жәрдемінің аумағын аңғарту үшін әуелі Әбділдә Тәжібаевтың жан сөзін тындайық. «Бізде Сәбеннен бұрынырақ, әйтпесе қатар шыққан, әдебиеттің бар жанрында еңбектенген, көркем шығармаларымен үлгі көрсеткен өз ағаларымыз да болған. Бірақ қалың елден талант іздеп табуда, ол тапқан жас таланттарға қолма-қол жәрдемдесіп, бапкер болуда ешкім де Сәбит Мұқановқа жеткен жоқ. Сәбең өзі жетектеп әкеп қатарға қосқан жасқа сол күннен бастап жолдас деп қарайтын. Сен менен үйрен, менің қолбалам бол, сен маған қарыздарсың, соныңды өте алдымен деп Сәбең ешкімге міндет еткен емес, етпек тұрсын іштей де солай ойлаған емес» (1-41-бет) дегенді жадымызда ұстап, енді аға-інілерінің мойындауларына құлақ қойсақ, талай қызықты ғана емес, мейірім-шапағатқа кезігіп, ризалық пиғылдарды оқимыз.

Шығармасы сонау «Айқап» журналының 1914 жылғы 9-санында жарияланған, өмір соқпағымен талай өңірде қайрат көрсеткен үлкен ағасы Сапарғали Бегалинге шейін Сәбитке «борыштар» болып жатуы кімді болса да ойландыруға тиіс. «Әдебиетке бәрімізді әкелген» естелігінде «Айқаптан» кейін тек 1928 жылы «Ленин» жинағына Сәбит жәрдемімен өлеңі кірген, соғыс қарсаңында балаларға арнап бірді-екілі әңгіме жазған Сапекенді 1943 жылы «Сізді мен союзға қызметке шақырғалы отырмын. Бізде жаңа басталып, әлі өрістей алмай

келе жатқан балалар әдебиеті бар. Қазір әдебиеттің осы саласын мықтап қолға алу керек болып отыр» деп қан майдан жүріп жатқанда көрегендік танытуының арқасында 60-70 жылдары балалар әдебиеті қалыптасып, ақын-жазушылар шеруі күшейгендігін еске ала келіп Сәпекең «Сәбиттің қазақ балалар әдебиетін өрістетудегі осы бір қамқорлығын ерекше сүйсініп бағалаймыз» (2,93,94-беттер) десе, бұл жеке ақын-жазушыға емес, әдебиеттің бір саласын дамытуға бағытталған қадам екенін аңғартады. Әдебиет жанрларын өркендетуге өз үлесін қосып қана қоймай, онан әрі дамып кетуіне жасаған қамқорлықтың мәні, әрине, айрықша зор.

Мұндай мысалды әдебиеттің әр жанрына қатыстыра айтуға болғанмен, Сәбеңнің жеке дарындар мен тұлғаларға жасаған қамқорлығын көрсете отырып, олар жайындағы көзқарас эволюциясын аңғарайық.

Әдебиет тарихында Мағжан мен Сәбит қарым-қатынасындай шиырланған түйін жоқ шығар. Жиырмасыншы жылдардағы айтыс-тартыс тұсында айтылған ойлар өрши келіп «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты 1932 жылы шыққан аты шулы еңбегіне ұласып, ұлылығын тануында, оны қамқорлыққа алуында шек жоқ сияқты.

1934 жылы Соловкиде сотталып жүрген Мағжанға хат жазуы, 1936 жылы Петропавлға әдейі іздеп барып сәлем беруі, ішке тартуы, сол тұста бұл әрекеттің өте қауіпті екеніне назар аудармауы адами ерліктің көрінісі ғой. Сол кезде Мағжанның жазған екі хатында қиналған жанның қияметі көрінумен қабат, құдайдай сенгені, көмек күткені Сәбит қана болғаны тағы белгілі. Сонда ұлы Мағжан «Құрметті жолдасым Сәбит! Егер жолға қаражат тапсам, орталыққа баруды ойлап отырмын. Әрине, өз халімнің мүшкілдігін айта отырып, Сізді де бірдемеге міндеттегім келмейді. Сізге осылай жазуға қазіргі халім мәжбүр етіп отыр. Кешіріңіз» дегенді тасбауырлардан басқалардың бәрі түсінеді. Шақырып алып, ең әрісі республика басшысы Мирзоянға дейін апарып-кездестіруі, қызмет, аударма, пәтер тауып беруінің бұл кезде сұрауы жоқ деп кім айтпақ?! Бұдан күшті адамгершіліктің сыналар сәті болуға тиісті ме?

Сәбит қазақтың жаңа әдебиетінің туын көтеріп, негізін қаласуға талпынған кезден бастап, Мұхтарша айтқанда, «Жа-

уапты ойлар» ойлаумен ғана шектелмей, үкімет пен партияға сөзі өтетін, пәрмені жететін қайраткерге айналғаны әмбеге аян. Жиыrmасыншы жылдары алаш ақын-жазушылармен айтыс-тартыста артық айтып, кем сілтеп жатқанына қарамай сөзі уытты, қадамы нық болғаны, шын ниеттенсе көздегеніне жетпей тынбайтын табандылығы оның абыройын асқақтатып жіберген болатын. Сонымен қатар жалпы ақын-жазушылардың беделі өсуіне, сөздерінің уәлі болуына жағдай жасауы, оларға деген қадір-құрметтің қалыптаса бастауы осы кезден басталған-ды.

Күні бүгінге дейін қазақтың қанқу сөзіне азық болып келе жатқан Мұхтар мен Сәбит қарым-қатынасына осы арада айрықша көз салу қажет. Тапшылдықтан қанаттанған Сәбиттің көзқарасы алаш ақын-жазушыларына идеялық тұрғыдан бір деңгейде болса, әрқайсысының көркемдік шеберлігін бағалап, қадір-құрмет тұтуы әр қилы. Оған 1932 жылғы «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген монументалдық еңбегі нақты дәлел. «Ақындық, жазушылық күшін алғанда Мұхтар күшті жазушы. Тілі сұлулығының үстіне Мұхтар кейіпкер жасауға шебер. Жазуға шеберлік жағынан пролетариат жазушыларына Мұхтардан үйренетін нәрсе көп» (418-бет) дегенді тіпті кейін, 1940 жылдары араларына сөз кірген тұста да қайталаудан жаңылмаған. «Біз қарама-қарсы топтың қатарында жүргенде де, менің сен туралы пікірім жоғары болатын. Мен сені біздің заманымыздың ең ірі таланттарының бірі, тек қазақ жазушыларының арасында ғана емес, сондай-ақ көп ұлтты Отанымыздағы жазушылардың, оның ішінде орыстарды қосқанда да, ең мәдениетті адамының бірі деп есептегенмін. Сенің «Абайың» нағыз шебер Европа прозашыларының романдарымен қатар тұр (1-347, 353-беттер) деуі Мұхат құдіретін танып қою ғана емес, қиын кезеңде қолтығынан демеу, шешуші сәтте қол ұшын берумен сабақтасып жатқан-ды. 1933 жылы 21 ақпанда Мұхана Мәскеуден жазған хаты, 1935 жылы М. Әуезовтің «Ескілік көлеңкесінде» жинағын шығаруға ешкімнің дәті бармаған кезде уытты алғы сөз жазып, редактор болуы Сәбеннің есеппен жасаған ерлігі емес, адал көңіл, шын тілегі болатын. Абыройы Алатаудай Мұхана Сәбеннің шын сүйеніш, тірек болғанын бүгінгі «әуезовшілдер» ескермесе де тарих еш уақытта ұмытпайды.

Бұл Сәбиттің ағаларына жасаған қамқорлығы болса, құрдастары мен інілеріне келгенде тіпті көл-көсір. Сәбит шапағатын алғаш көргендердің бірі – Ғабит Мүсірепов. Ғабеннің «Этнографиялық әңгімесін» дұрыстап оқығандар талай қызыққа кенеліп қана қоймайды, Сәбит Мұқановтың ірі әрекетімен де танысады.

«Жиырма үшінші жылы күзге қарай Сәбит мені Орынборға әкелді. Әкеміз менің оқуға кетуіме едәуір-ақ қарсылық жасап еді, Сәбит көп күш салды. Қазақстан мәселелері Сәбиттің түгел алақанында сияқты. Наркомдармен тең отырып сөйлеседі. Өзі бас наркомның үйінде тұрады екен, мені де сонда алып келді. Төрт-бес ай тұрдық. Сәбит екеуіміз бір кісілік қана жіп-жінішке темір төсекке бірге жататын едік.

Сәбит көбіне өлең жазады. Оның газет-журналдарда жиі басылып тұратын өлеңдері екеуімізді емін-еркін асырауға жетеді. Сәбит өлеңді іркілмей де қиналмай жазушы еді, жағдай да талғамайтын. Сонысына қызығушы едім. Менің кітапқа құмарлығымды, азды-көпті сынай алатынымды аңғарып, Сәбит маған «Жазуға кіріс» деп мазалап жүрді» деген пенделік куәлікті 1928 жылы 18 көкектегі хатымен толықтырады.

Менің шығармамды «қысқартып, яки түзегеніңе алғыс айтпасам ренжімеймін ғой. Бара салысымен басу жағын қарастырғаның, мені ілгері сүйремесе кейін келтірмес. Біраз елігіп, алғашқы екпінмен көр-жерді жазып тастауым да мүмкін. Менің көбінесе көкейімді тесетін ақшасы емес, жазғанымның іске аса алғаны екендігін аңғар. Қысқасы, кітапшаның басылғаны үлкен қуаныш. Түзегеніңе алғыс» деп Сәбеннің редакциялағанына риза болады да, өзінің неге белсене жазбай жүргенін, әдейі астанадан алыста жүргендігін сылтау етсе, екінші, «мен жазу ісіне қатынаса бастағалы басатын орындардан кеудеге итеру болмаса, өзіне тарту көргем жоқ. Жөндеп жаза алмаған соң кеудеге итеру дұрыс та шығар. Бірақ мен өйтпес едім. Қаламынан үміті бар адамды бауырға тартар едім. Сәке, үміт кеспе, кейін орталарына барып, ат ерттеуге жарармын» дегені Ғабен аспаннан түсіп, бірден стилист классик болды деп жүргендерге «орынсыз ашықтық» болып көрінуі ғажап емес.

Өмір толқыны кімді қай жаққа лақтырмаған? Ол қазақ жазушылары арасында да кездеседі. Жерлес, аталас Ғабигі былай қойғанда, Сәбеннің Ғабиденге қол ұшын беруі қайран қалдырады. Кеңес белсенділерінің айрықша алысканы байманаптармен қатар қожа-молда, қажы-хазіреттер болды ғой. Сол кезде Қызылордаға келіп, «Ер Шойын» әңгімелер жинағын шығарған қажының баласы Ғабиден Мұстафин астанадан қашып, Қарағандының шахтасына түсті. Онда да күн көрсетпеген соң ашаршылықта ауып барған қазақтар үшін Новосібір қаласында шыққан «Қызыл ту» газетінің қатардағы қызметкері болғаны тарихқа белгілі. 1936 жылы Сәбит Мұқанов Новосібірде екі-үш күн аялдағанда араласқан адамдарын, ресми сөйлескен мекемелерін, кіммен кездескенін қызықты очерк етіп жазғанына риза болғандықтан емес, жалпы өзіне біткен қайырымдылықпен қарасқаны белгілі.

1926 жылы Жоғарғы соттың іс тіркеушісі болып жүрген Ғабиден жайында «жазушылыққа талаптануы бар. Сен оған жазушылық ісіне жақындауға жәрдемдес,— деді Сәкен маған. Ғабиденге біз әуелі газетке елден келген хаттарды қорыттырып, біразын жариялай бастадық. Осыдан жазу ісіне баулынған Ғабиден «Малта», «Малай» атанған қысқа әңгімелерін жариялады. Содан кейін Ғабиденді біз Жазушылар одағына (ҚазАПП-қа) мүшелікке алдық. Мен 1928 жылдың жазында Ленинград университетіне оқуға кеттім. Одақтың секретарьлық қызметінде Ғабиден қалды. Ол 1930 жылдан бастап Жазушылар одағынан қол үзді де, жазу ісіне 1938 жылы ғана оралып, 1939 жылы одаққа жаңадан мүше болып кірді. 1938 жылы «Әдебиет майданы» журналының редакторы Жұмабай Есбатыров арқылы Ғабиденге шақыру қағаз жолдап, тез арада алдыртты. Ол Алматыға келе сала «Өмір мен өлім» деген атпен Қарағанды тақырыбына роман жазуға кірісті. Романды Ғабиден аса қиын жағдайда, менің тар пәтерімнің террасасында алты ай тұрғанда жазды. Мен романның басынан бастап, барлық тарауларын кезінде оқып, пікірлерімді Ғабиденге айтып жүрдім. Роман, меніңше, уақыты үшін жақсы шықты. 1939 жылы проза туралы жасаған баяндамамда солай деп айттым да, орыс және қазақ тілінде баспаға да жарияладым» дегені белгілі. Осы жайлы филология ғылымдарының докто-

ры, профессор Жаңғара Дәдебаев «оның жазушылық алғашқы батыл ізденістерінің басы-қасында Сәбит Мұқанов болып, қолдан келген көмегін аямады. Ғабиден Мұстафиннің жазушы ретінде қалыптасуына, суреткерлік бағдарын анықтауына тигізген әсері үлкен болды» (Сәбит Мұқанов және қазақ әдебиеті. Қазақ университеті, 2000. — 51-бет) деп табады.

Ғабиденнің атақты «Шығанақ» романының да тарихы бар екен. Сәбит Шығанақ Берсиевпен Ленинград майданына бірге барғанда танысып, бауыр басқанын, 1944 жылы Мәскеудегі Склифасовский ауруханасында жатқанда айтқан тілегіне орай «Алматыға келе сала Ғабиденнен осы тақырыпты қолға алуын өтіндім. Ол біраз уақыт ойланып жүргенде Шығанақ опат болған хабары естілді. Сонда да Ғабиденнің соңынан қалмай, ақыры көндірдім де, 1944 жылдың жазында Ғабиденге шығармашылық командировка бергіздім. Ақтөбе обкомының сол кездегі секретары Иночкиннен Ғабиденнің Шығанақ шаруасымен толық танысуына жағдай жасауын өтініп хат жазып бердім» (С. Мұқанов. Өсу жолдарымыз, 1960. — 597, 601-беттер) дегенін түсіндіріп жатудың қажеті жоқ. Ғабит өзінің әңгімесінде, сөзінде, мақаласында мойындап шындықты айтса, ондай жайларды Ғабиден қойын кітапшасына жазбаса, әзірге жария дүниесінен жұрт білетін ресми ақиқаттарды ғана кездестіреміз.

Байқап отырсыздар, Сәбең өзінің өкшелес інілеріне, теңдес құрбыларына осыншама қайырымдылық жасағанда, жас талапкерлерге көрсетер қамқорлығы шексіз болуға тиіс және солай болды да.

Орынбор рабфагындағы оқуынан гөрі өмірден тоқуы күшті болған Сәбең «Еңбекші қазақ» газетінің штаттан тыс қызметкері болған сияқты. 1922 жылы алғашқы «Түсімде» деген әңгімесі, «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер!» деген аты шулы мақаласымен төңкерісшіл, тапшыл қазақ әдебиетінің табалдырығын аттай сала Сәбит қып-қызыл майданға кірді де кетті. Оның біліміне де, қайда істейтініне де назар аудармаған жас дарындар Сәбитке жолығып, шаруасын тындырып кете береді екен. Соның бірі, өзімен тетелес Асқар Тоқмағамбетовке қол ұшын берген сәтін қызықтайық.

«Бірінші жазған «Ленин суретіне» деген өлеңімді «Еңбекші қазақ» газетіне жариялап, алғаш баспасөз бетіне шығарған

Сәбит Мұқанов болатын. Сол бірінші өлеңім басылған газетті алып әкеме барғанымда, жылап жіберердей болып:

— Сәбит көп жасасын. Көзімнің тірісінде Ленин суретінің астына өлеңінді басып, бүкіл қазақ халқына таныстырды сені. Өлсем де арманым жоқ, — деген еді» (2-225-бет) дегендегі қос қуанышты түсінуге әбден болады. Өйткені сол кездегі жалғыз газет емес, қазіргідей толып жатқан басылымдарда талай кітабы шыққан ақын-жазушы, ғалымдардың өлең-жыры, мақаласы жарияланғанда бірнеше күн арқаланып жүретін психологиялық сәтті еске алсақ, Асқардың ақын болдым деген сенімін, арманы орындалған әкенің жан толғанысын түсінуге әбден болады. Бар дүние алғашқы адымнан басталады. Олай болса, Асқардың атақты ақын атануына шапағатын тигізген Сәбеңнің онымен өмір бойы дос-жаран болып өтуінің сыры осында.

Мәскеуден оралып келе жатқан Сәбең Қызылордаға түскенде Асқарға жазылып жатқан «Сырдария» романының біраз тарауын оқып беріпті. «Сәбең шаршайтын емес, қызыл кою шайды жұтып алып, оқи берді. Бір кезде «Каналдың жағасынан қырық мың есек ақырды» дегенде менің көзім шарасынан шығып кетті.

— Айналайын, Сәбе-ау, «қырық мың» демей, төрт мың есек десеңіз қайтеді? — дедім.

— Айтқасын қырық мыңы не, төрт мыңы не? Бара берсін, дұрыс... — деп көнбеді.

— Шам бір жанып, бір сөніп тұрғанда көрген бетті тауып алдым да, көп нөлдің біреуін өшіріп тастадым. Кітап шыққаннан кейін Сәбең мені Жазушылар одағында ұстап алып:

— Әй, Асқар, мен сені ұрлықтан таза ғой деп ойласам, сен де «ұры» екенсің ғой. Менің отыз алты мың есегімді жеп қойыпсың, — деп бас салмасы бар ма! (1, 227-228 беттер) дегені шығармашылық қарым-қатынаспен қатар мейірімді пенделік жайынан да хабар бергендей.

«Еңбекші қазақ» газеті редакторының көшірі болған Қалмақан Әбдіқадыров Сәбит мені «бауырына тартып, ақыл айтты. Сонан былай қарай менің творчествомдағы пролетарлық бағыт жөнделе бастады» десе, ақиық ақын Тайыр Жароков «ақындардың ішінде маған өте ыстық, өте жылы шыраймен

қарағаны Мұқанов Сәбит болды. Бір күні көшеде келе жатқанымда ұстап алып, Сәбит «әй, бала, сен өлең жазатын көрінесін, өлең жаз, біз басалық», деп ақыл айтты, өзіне үйір етіп алды. Содан былай қарай өз әлімше өлең жазып, баспа орындарына бере бастадым» деп мойындайды. Әбділда Тәжібаев 1925 жылы интернат оқуын бітіргенде «орысша білмесең орын жоқ» деп кеңсесінен айдап шыққан Ақша комиссариатындағы біреудің қылығын өлең етіп жаздым. Артынша екі-үш айдан кейін өлеңім «Сыйлықтың» (*«ЕК» газеті шығарып тұрған жинақ. Т.К.*) 5-санында басылды. Өлеңді баспаға әдеби түзеп жіберген Сәбит ақын екен. Сонан бастап аңсағаным газет, өлең болды» деген естелігін 1931 жылы «Жаңа әдебиет» журналының 6-7-сандарында «Кім қалай жазған?» деген анкетаға қайтарған жауабында жазыпты.

Осы өлеңге байланысты азғантай әңгіме бар. Әбділда Тәжібаев 1931 жылы жазғанын ұмытып кетіп, кейінгі өмірбаян деректерінде әдебиетке 1927 жылы келдім деп көрсетеді. 1969 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде ақынның 60 жылдығында жасаған баяндамада 1925 жылы шыққан «Сыйлық» жинағының 5-санын жұртқа көрсете тұрып өзіне тапсырғанымда «дерексіз сөйлемейтін сенің сөзіңе сендім, бұдан былай «әдебиетке 1925 жылы келдім» деп айтамын, жазамын, өйткені Орынбордан астана Қызылордаға көшіп келгенде ұлы жиын жасалып, мен пионерлер атынан құттықтап, өлең оқығаным бар» деген болатын. Мұны Сәбен де растайды. «Ақмешіт вокзалының ішкі алаңында Әбілқайыр Досов басқарған митингте көп адам сөйледі. Олардың басым көпшілігінің кім екені есімде жоқ. Есімде ең берік қалған шешеннің біреуі: арық, ұзын денелі, мұрны қоңқиған, көздері кішірек қоңыр өңді бала жігіт. Ол пионерлер атынан сөйледі. Кейін білсем — белгілі ақындарымыздың бірі Әбділда Тәжібаев екен» (С. Мұқанов. Есею жылдары, 1964. — 165-бет) деп дәлелдейді. Сол сәттен үйірсектене бастаған Әбекен тырнақалды «Мұнда саған орын жоқ» өлеңін Сәбене апарып тапсырған екен. Міне, қамқорлық дегеннің үлкен-кішісі жоқ, «жас өсіп, жарлы байыса» болғаны.

Жиырмасыншы жылдардың өзінде С. Мұқановтың шапағаты болашақтағы атақты ақындарға тиіп жатса, онда

30-60 жылдардағы Сәбеңнің жылы алақанын сезгендер ондап, жүздеп табылатыны сөзсіз. Әрбір он жылдыктан кесек те іргелі тұлғаның біреуіне сөз берсек, әдебиеттегі ұстаздың адамгершілік аумағы барынша кеңейе берері сөзсіз.

Қазақ поэзиясының көгінде өзінің өрен даусын танытқан Қалижан Бекхожин «Менің қаламгерлік жас қанатыма дем беруші Сәбит Мұқанов болды. Әлде менің өз қатарымнан озық оқып, әдебиет тарихынан хабардарлығым ұнады ма екен, әлде дарын танығыш қырағы Сәбит аға «осыдан келешекте ақын шығады» деп үміттенді ме екен, мені өз бауырына тартып, баули бастады. Менің балаң өлеңдерімді жиі тындап, ақыл-кеңес берді. Мағжан, Сұлтанмахмұт туралы баяндама жасатты. 1937 жылы 3-курста оқитын мені бұрын өзі жасап келген 8 класс оқушыларына арналған хрестоматия кітабына қосалқы автор етіп алды. Сәбеңмен бірге бұл хрестоматияны елуінші жылдарға дейін құрастырып келдім» (2-256-бет) дегеніне қайран қалмасқа болмайды. 3-курс түгіл, қазір аспирантураны бітіріп, кандидаттық атағын алғандардың өзіне мұндай жауапты істі атқаруға сенім білдіре бермейтіндігімізді кім болса да түсінер. Өзі 1937 жылғы зобаланда тепкі көріп жүргенде әдебиеттің болашағын ойлау, құдайға күнәкар болсам да айтайын, қазақтың ешбір данышпан ақын-жазушысы жасамаған ерлік.

Тізе берсек таусылмайтын хикая жазып кетеріміз анық. Өзінің батырлығымен аңызға айналған Бауыржан Момышұлының «Сәбит аға қазақ әдебиеті мен өнеріне үлкен қамқоршы болатын. Бір жақсысы екеу, екеуі төртеу болса деп ойлайтын. Жақсыны жайсаңға, өнерліні өнерпазға таныстыру, қатысыру, білістіру борышым, міндетім деп ұғатын. Үлкен басымен сол жұмысты мойнына алып жүретін. Сәбең бойындағы бар дарыны мен жақсы қасиеттерін туған халқына, қоғамға сарқып беруде бәрімізге үлгі» (2-72-бет) деп ағынан жарылуы тегін емес. Өзінің әдебиетпен айналысуына ақыл қосқан Сәбит екенін жасырмайды, қайта масаттана айтады.

Майдан өртін көргендердің Сәбеңдемеуін көрмегендері аз, 1943 жылы Алматыға келіп, Сәбең дастарханынан дәм татқан Әзілхан Нұршайықов жеңіспен оралғаннан кейін Сәбеңе сәлем беруге барыпты «Сен соғыс кезінде шығарған өлең-

дерінді машинкаға бастырып, маған алып кел. Жинақ етіп шығаруға немесе жинаққа кіргізуге көмектесейін деді.

Бұл менің күтпеген құрметім еді. Кітап шығарту немесе Сәбит Мұқанов арқылы өлеңдерімді жинаққа кіргізу деген ешқашан ойыма келген емес» (2-78-бет) деген шапағатшыл қолдың қуатын дер кезінде ала қоюға жаныға қоймағанынан әдебиетке 15 жыл кешігіп келгенін өкіне айтып жүреді.

Майданнан оралғандардың ішінде Сырбай, Жұбан, Әзілхан, Мұзафар, Хамиттардың өзі Сәбеңнен бағыт-бағдар алғандарын жасырмайды, өйткені олардың аты майдандық газеттер арқылы еміс-еміс болса да естіліп жататын. Әрине, үндемей-түндемей жүргендерді іздеу қанша қиын болса да ондайлар Сәбеңе кездесіпті.

Жазушы болсам деген арманды аркалап, әскери шинелінің төс қалтасына мектеп дәптеріне жазғанын салып келген, барар жері, басар тауы болмағандықтан Алматы вокзалында түнеп жүрген жігіт Сәбеңе ретін тауып жанасыпты. Атын атап, түсін түстеп көрмеген адамның жазғанынан Сәбең үміт шоғын аңғарып қалыпты. Үйіне әкеп жатқызып, алты-жеті ай жазған-сызғандарын оқып, ақыл-кеңесін айтқанын өзі жазбаса да жұрт біледі.

Бүгінгі атақты жазушы Сафуан Шаймерденов Сәбеңнен екі жақсылық көргенін айтады, яғни «бірі – Сәбеңнің ақыл-көмегімен университетке түскенім, екіншісі – Сәбеңнің әділ сынымен шығармашылыққа тура жол тапқаным.

Мең өз замандасым Әбдіжәміл Нұрпейісовпен де Сәбең үйінде танысқанмын. Әбдіжәміл жазып жүрген «Курляндия» романының талай нұсқаларын Сәбеңнің талай күндер қайта-қайта оқып, қайта-қайта өзіне оқыттырып, әділ пікір айтып, түзетулер жасағаны есімде» (2-83-бет) дегенін, Қалижан Бекхожиннің жас дарынға «Сәбең шексіз қуанатын. Оған бір мысал – қазірдегі көрнекті романист Әбдіжәміл Нұрпейісов елуінші жылдарға шейін бұрын бір ауыз сөзі баспа көрмеген, әдебиет әлеміне белгісіз, қиыр түкпірде жүрген жас талап болса керек. Сәбит Мұқанов сол белгісіз Нұрпейісовтің «Курляндия» деген тұңғыш кітабын оқып, көмек бергені есімізде. Ұстаз ағаның сол ізгілігін қазір толықсыған Әбдіжәміл ұмытпасқа керек» (2-254-бет) дегендегі тілек-ескертпенің негізі де

жоқ емес. С. Мұқановтың 80 жылдығында жасаған баяндамасында өмір бойы дау-дамайдан басқаны білмеген, әдебиетке «Сұлушаш» пен «Ботагөзді» беріп, көркемдік дәуір жасамағандай, ол революционер емес, «полемист» деп жаңалық ашқанын меңзегені болу керек. Ондай ой Ш. Елеукеновтің «Он екі бет роман» деген эссесінен де аңғарылады.

«Қазақ интеллигенциясы ішінде алды ең кең ел азаматы – Сәбит Мұқановтың жүзі жылы, қабағы ашық, кеудеден итерер кердендігі атымен жоқ, жатына да, жақынына да қайырылғыш, жан баласын жатыркамас, үйірсек Сәбиттің ыстық алақаны мандайынан сипамаған айтулы талант қазақ әдебиетінде табыла қояр ма екен? Әй, қайдам!» (2-89-бет) деген М. Әлімбаевтың жиынтық ойын дарынды ақын Әділбек Абайділданов Сәбеңнің елмен етене араласуын былай жалғастырады: Алтайға барғанда «алты қанат ақ үй тігілген екен. Өне-міне дегенше-ақ үй ауыл адамдарына толып кетті. Бәрінің көзі де, құлағы да Сәбеңде. Үйге сыймаған жұрт туырлықты түріп жіберген, алты қанат керегенің әр көзі сайын бір бас сығалайды. Жатырқау деген Сәбеңде де, оларда да жоқ. Қалын бұқараға сол кісіден жақын тұратын жазушы бар ма екен? Әй, жоқ шығар» (2-264-бет) дегені алпысыншы жылдар әдебиетіне келген дарындардың жан сыры болса керек.

Сөздің қысқасы, Сәбеңнен шығармашылық жәрдем алмаған, оның жылы алақанының табын сезбеген қазақта ақын-жазушы жоқ. Әрі-беріден соң Сәбеңнің осы мінезі оның міндетіне айналып кеткені сонша, сөз етіп, сыналып жататыны да тарихта хатталған.

Ақын-жазушылармен тіл табысу Сәбеңе қиын болмағанын көреміз. Ал сыншылармен қарым-қатынасы қандай болған екен, соған көз салайық. Мұхамеджан Қаратаев өзінің «Қайраткер» деген естелігінде баяндағандай, Сәбеңнің 1934 жылы шыққан «Екпінді» повесіне сын жазады. Ол «Сырттан пішкен тон» деген атпен «Әдебиет майданы» (қазіргі «Жұлдыз») журналында жарияланды. Ағаттығымды мойындауым керек: сын-ным тым зәрлі және қытымыр болып шықты. Сыншының өмірінде қатты сынға автордан жылы сөз есту сирек кездесетіні белгілі ғой. Сәбеңнің сол тұстағы кеңшілігі еш уақытта есімнен кетпейді. Ол ол ма? Жыл жарымнан кейін сол Сәбең,

тілті, күтпеген жерде мені Ленинградтан Қазақстан Жазушылар одағының жауапты секретарлығына шақыртты. Бұл 1936 жыл еді. Сондағы Сәбеннің көзім жеткен, көңіліме түйген ұлы қасиеті — қазақ әдебиетін, әсіресе қазақ әдебиетінің жас жеткіншектерін шексіз сүйетіндігі дер ем. Ол шын мағынасында жас қаламгерлердің, әрі жанашыры әрі қамқор ұстазы еді» (1-37, 39-беттер) дегендерді еш уақытта санаттан шығарып тастай алмаймыз.

1939 жылы Қазақстан жазушыларының екінші съезі болды. Сонда сөйлеген сөзінде Әлжаппар Әбішев «Жазушылардың ішінде жастармен көбірек араласатын жазушы деп есептейтіміз Сәбит еді, ол жастардың сенімін алдаған жоқ. Сәбиттің пікірін есту үшін бес жылда болатын съезді күту керек болатын болса, оған ешкім де қол қоя алмайды» (Қазақ әдебиеті, 24.12. 99) деген сол кездің өктем талабының өзінде қаншама үміт жатқанын аңғарып, шіркін, алдыңғы ағалардың бәрі Сәбендей болса біздің әдебиетіміздің қоржынында қандай олжалар жатарын шамалап, басқалардың бүйтпегеніне қапалануға да тура келеді екен. Мұндай талаптар ол кезде өреки қаптап келе жатқандардың көкейінде болды. Алайда қызыл қырғыннан шала-жансар болып шыққан Сәбеннен күткен қамқорлықтың өзі адамгершілік ардың биіктігін айқын аңғартса керек.

Сәбит Мұқанов — қайталанбайтын сирек тұлға. Ол қалдырған асыл мұраның қадіріне жету, үлгі-өнегесін кейінгі ұрпаққа жеткізу, еліміздің рухани байлығын арттыру үшін Атымтайдай жомарт болу бүгінгі тәуелсіз қазақ елінің ақын-жазушылары мен өнерпаздарына азаматтық парыз.

*Тоғызыншы тарау***ТАРИХПЕН СЫРЛАСУ**

Сәбеңнің 20-30 жылдары жазған шығармаларының әрқайсысына сипаттама бере бастасақ шетіне шыға алмай қалармыз. Поэзиядағы «Майға сәлем», «Ақ аю», «Колхозды ауыл осындай», «Сөз — кеңестік армия» сияқты атакты өлең-жыр, поэмалары, драматургиядағы ізденіс-тәжірибелері, прозадағы «Екпінді», «Теміртас», аяқталмаған «Есіл», «Балуан Шолақ» повесь-романдарын атап өтіп, ғылым саласындағы зерттеулеріне тоқтамасқа шарамыз жоқ, өйткені ол еңбектері қазақ әдебиеттану ғылымының негізіне қаланған ерен жаңалықты айшықты туындылар. Олардың дүниеге келуіне себепші болған жағдайлар да естен шықпауға тиіс.

1930 жылы ҚазПИ-ге оқуға түскенде Сәбеңмен жатақханада кездескенін атакты сыншы Мұхамеджан Қаратаев жыр қылып шерткен екен. «Орынборда Сәбиттің «Сұлушашын» техникум студенттері бірлесіп оқып, таң-тамаша қалғанбыз. Алматыға келер алдында аузымның суы құрып «Адасқандарды» оқығанмын. Онда Сәбитті жас жазушы деген ұғым ойға да кірмейтін. Ол бейне бір әдебиеттің алыбы болып көрінетін бізге. Институт қабырғасында жиі көретін болдық. Сөйтсек бізге лекция оқып жүреді екен. Бірде Сұлтанмахмұт туралы Р. Жаманқұловтың дұрыс баяндамасына «КазАПП қайраткерлерінің» қиғаш сөйлегенін естіп, Сәбең Сұлтанмахмұтты жақтап шықты. Акынның өлең, поэмаларынан жатқа цитаттар келтіре сөйледі. «Абайдан кейін шыққан үлкен ақынымыз — осы Сұлтанмахмұт» деген сөзді бірінші рет Сәбеңнің аузынан естідім» (1-35-бет) деп сендіреді кешегі студент, болашақтағы академик Мұхамеджан Қаратаев.

Бұл ойға тоқтап отырғаным, 1930 жылдан бастап «Қазақ әдебиетінің классиктері» деген топтама жинақтар шығаруға шешім болғанда «Сұлтанмахмұт қандай акын?» деген кіріспе мақаласымен шығармаларының толық жинағы Сәбеңнің қолдауымен жарияланғаны белгілі. Ол ойларын «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» кітабында дамыта түскен болатын.

Әріден тартып жатқанымның себебі, алда әдебиет тарихына байланысты ірі де принципті әңгіме қозғалмақ. Осыған Сәбеннің қандай дайындығы барын бағдарлап алуға тиістіміз.

1936 жылы Қызыл профессорлар институтын бітіріп келгеннен соң 1934 жылы Алматыда ашылған Коммунистік журналистика институты Сәбенді қызметке шақырғаны Орталық мұрағаттың 1365-қорындағы 2-істе сақталыпты. Оқытушылар тізімінде «Сабит Муканов – профессор, не утвержденный» деген (30-бет) жазу бар. Осы шарт 1937-1938 жылдары сақталды ма, сақталмады ма, оған анық көз жеткізе алмағанмен, ҚазПИ-дің ең бір қиын кезде директоры болып, өзі де ұсталып кеткен азамат Шарафи Әлжановтың шешімді әрекетімен партиядан шығарылған Сәбит Мұқановты қатардағы мұғалімдікке алғаны бар.

Студенттерге дәйекті білім беру оқулықсыз мүмкін еместігін білетін Сәбен жағдай ептеп түзеле бастағанда Семейдің оқытушылар институтына барып лекция оқығанда анық сезінеді. Әдебиет тарихының XVIII-XIX ғасыры жайында түртпектеп іздене бастайды. Әуелінде тезис ретінде қойын дәптеріне түртіп алып жүрсе, ҚазПИ доценттікке көшіргеннен кейін жүйелеп жазу керектігі айқын білінеді. Лекцияның конспекттері көбейе бастаған тұста «Қазақстан мұғалімі» журналының 1941 жылғы алты санында «XVIII-XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті туралы» ғылыми ізденістерін жариялай бастады. Онымен де педагогикалық зәрулік өтелмейтінін білгенмен, соғыстың басталып кетуіне байланысты жазылып келе жатқан XVIII-XIX ғасырдағы әдебиет туралы очерктерді уақытша доғара тұруға тура келді. Алайда, мектептерде әдебиет сабағын өтуге құрал жетіспейтіндіктен Қазақстан Оқу халық комиссариаты очерктің біткен бөлімін кітап қып баса тұруды мақұл көрді. Оған және бір себеп: очерктің бұл басылғалы тұрған бөлімінде қазақ халқының бостандық жолындағы күресін сипаттайтын себеп болды» (С. Мұқанов. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. 1942. 12). Сәбеннің осы сөзін «Қазақ КСР Оқу халық комиссариаты педагогика институттары мен техникумдарына әдебиет тарихы жөнінде көмекші құрал есебінде ұсынады» деген дәйектемесі анықтай түседі.

Қазақ әдебиеттану ғылымының негізіне қаланған сүбелі еңбекке белгілі дайындық та бар еді. 1938 жылы Оқу халық комиссариаты жоғары мектептерде оқытылатын қазақ әдебиеті тарихының бағдарламасын жасап, 1939-1940 жылдары «Батырлар жырының әдебиеттегі орны», «Айтыс және ақын», Абайдың екі томдығына «Абай — халық ақыны», орыс тілінде «XIX ғасыр әдебиетінен очерктер» жазғаны бұл еңбекке септігін тигізгені сөзсіз. Олардың кейбір түйіндері мен деректері толықтырылып, дамытылып баяндалған. Сәбеңнің замана талабына жауап беруге ұшқырлығы да осы жолы қисынын тауып жалғастырылды. Алғашқы «Бостандық күресі» деген тарауы қазіргі кезге әдейі арнап жазылғандай сезілетіні де бар.

«Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» атты Сәбит Мұқановтың сүбелі де зерделі еңбегі 1941 жылдың 10 қарашасында жазылып бітіп, 1942 жылдың 20 маусымында шықты. Соғыс өрті барынша лаулап, КСРО-ға қауіп төнген кезде кітап он мың дана болып таралды. Оның жартысынан көбі майданда жүрген жауынгердің серігі бола білгенін кіріспе мен бірінші тараудан анық аңғарамыз және қауырт жазылу себебін түсінеміз. Қауіп төнген кезде елдің отаншылдық сезімі қатты оянып, көтерілген-ді. Осыны айқын сезген бас қолбасшы И.В. Сталин әр ұлттың тарихында өзінің ізін қалдырған құдіретті де ардақты ата-бабаларының рухына сүйену, оларды мақтан тұтып, абырой-данқына дақ салмай, Отанды қорғап қалу ұранын көтерді.

Елдің рухы көтеріліп, ұлттық ар-намыс қысқан тұста «фашистер Едіге мен Тарғынның, Қобыланды мен Қамбардың, Ер Есім мен Ер Қосайдың, Қабанбай мен Бөгенбайдың, Кенесары мен Наурызбайдың, Исатай мен Махамбеттің, Амангелді мен Бекболаттың неше жүз жыл белуардан қан кешіп, Октябрьде ғана алған ұлт бостандығын нәжісті табанына басуға тырысады; фашистер Сыпыра жырау мен Асан Қайғының, Бұқар мен Шортанбайдың, Махамбет пен Шернияздың, Шоқан мен Абайдың, Алтынсариннің, Мәшһүр Жүсіп пен Сұлтанмахмұттың, Нұржан мен Шәңгерейдің революция жарыққа шығарған асыл сөздерін гестапоға өртетеді; фашистер Қорқыт пен Ықыластың, Құрманғазы мен Дайрабайдың, Ақан мен Әсеттің, Біржан мен Естайдың революция

ашқан үндерін Геббельске тұншықтырады. Бұл, әрине, болуға мүмкін емес және болмайтын да оқиға!

Жеріміздің, еліміздің бакытты тұрмысын фашизмнен қорғауға бар күш, бар ынтаны жұмсаумен қатар, біздің ерекше қолға алатын бір жұмысымыз: халқымыздың бұрынғы замандағы бостандық жолындағы күресін бүгінгі ұрпаққа таныту, бүгінгі ұрпаққа халқымыздың тарихында аттары ардақталатын күресшіл ерлердің ісін үлгі ғып тарату» (5-бет) дегені жалпы ұрандық сипаттан гөрі сол тұста нақтылыққа ойысып, майданда белуардан қан кешіп жүрген жауынгерлерге ұлттық рух дарытып, рухани азық беру мақсатын көздеген еді.

Оның қандай күш-қуат екендігін аңғару үшін майдангер қаламгер, Қазақстанның халық жазушысы Әзілхан Нұршайықовтың куәлігін алға тартайын. «Сәбене бір кездескенде, майданға «Балуан Шолақ» повесін ала кеткенімді, солдаттардың сүйіп оқығанын айттым. Біздің дивизиядағы қазақ офицерлері мен жауынгерлері Балуан Шолақтың «Бұл күнде жиырма бірде менің жасым», «Атандым Нұрмағамбет-Балуан Шолақ», «Айым да сен, Ғалия, күнім де сен» сияқты өлеңдерін Сіздің кітаптан оқып алып, тегіс жатқа білетіндерін әңгімеледім» (Екі естелік, 1985. — 100 бет) дейді. Алыстағы жазушы рухани азықтың қаншалықты әсерлі де қуатты екенін аңғартып, 1942 жылы шыққан «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиет тарихынан очерктер» кітабының майдан даласына жетуі отаншылдық сезімді, ұлттық намысты оятып, талай жауынгерге рух дарытқаны сөзсіз.

1944 жылдан былай қарай, жаудың бетін қайырғаннан кейін орыстан басқалардың ата-бабаларының аруағына сиынуды ұната қоймайтын сыңай байқалды. Басқа ұлттардың отаншылдық сезімі үлкен ағасының сыбағасын тартып алардай көрініп, татар ағайындардың Едіге бабасын мақтан тұтуы ұлы-державалық түсінікке жат құбылыс көрініп, арнайы қаулы шықты. Ол одактас республикалар үшін өз ата-бабаларыңды мадақтай бермендер дегендей ишарат болды. Осы сыңайды күшейте түсу үшін батысқа табынушылық деген пәлені ойлап тауып, космополизммен күресті бастап кеп жіберді. Майдандағы жеңіс елдегі идеологиялық қыспақтың хабаршысындай болып, 1946-1948 жылдары бірталай қияс қаулылар алынды.

Оның ең ауыр соққысы Сосюраның «Украинаны сүйемін» өлеңі ұлтшылдықты уағыздайтын, Ермұхан Бекмахановтың Кенесары көтерілісі жайындағы құнды да отаншыл зерттеуі «идеялық қателік» саналып, КСРО көлемінде әшкерелеу процесіне ұласып кете барды. С. Мұқановтың аталмыш кітабының елуінші жылдардан былай ғылыми арнаға тартылмай тұншықтырылуына, тарих қалтарысында қалып қоюына осы қияс қаулы-қарарлардың ықпалы күшті болды. Тіпті кітапханалардың құпия қорында сақталып, литонын қара тізіміне ілікті.

Коммунистік идеология көбіне-көп ұлыдержавалық шовинизмді көлеңкелейтін пердеге айналған тұста ақты қара, адалды арам дей салу оп-оңай екенін көрдік, тарихи шындықты қанын сорғалатып айтып, жазғандарды ұнатпайтынын байқадық. Оларды мансұқтап, авторларын түрмеге тығып, тескентау асырып жібергендерді көзімізбен көрдік. Соның бәрі айғай-шумен ашық жасалды, даурықпалы науқан болып өтті. Сәбиттің «кедейден» шыққаны оны талай пәле-жаладан қакты. Ал идеологиялық майданда Сәбең ұстамдылық жасап, етегіне намаз оқитын пенде болды дегенді ешкім айта алмайды.

Сәбең ғылыми-зерттеу ісіне мойын бұрғанда Мәскеудегі Қызыл профессорлар институтында оқып жүріп жазған, жазып жүріп оқыған, дау-дамайы күні бүгінге дейін басылмай келе жатқан «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (ұлтшылдық, байшылдық дәуірі) атты 1932 жылғы монографиясын жазғаны бірқыдыру әңгімеленді.

Осы еңбек туралы С. Мұқановтың туғанына 90 жыл толуының салтанатты жиналысында баяндама жасап, теледидар мен радио арқылы бүкіл Қазақстанға тараған сөзімнен үзінді келтіргенім орынды, өйткені дүниетаным иірімдері кеңес құлағаннан бері әр қилы бұралаңдап, шындықты елемеуге икемделіп бара жатқан пиғылды ескеріп отырмын.

«Осы еңбекті Сәбең жазу керек пе еді, әлде оқуын сылтауратып сырғып кете беруі, «аш құлақтан тыныш құлақ» деуі керек пе еді? Әрине, шолақ ойлайтындарға мұндай еңбекті жазбағаны дұрыс болып көрінер, ол тарих үшін орны толмас өкініш болар еді. Қайран қалатын бір жай, Сәбенді сөзге қалдыратындар осы кітапты құрандай көріп, қолынан тастамай-

ды. Бар деректі, өлең-жырды, керек-жаракты осы кітаптан алады да, Сәбеңнің артық-кем айтқан ойларын келтіріп, өзіне қарсы шыға келеді. Өйтетін себебі, XX ғасыр басындағы әдебиетіміз туралы, әсіресе алаш қозғалысына қатысқандар туралы бұдан басқа қомақты да мол деректі еңбек жазылған емес. Мақтау үшін де, даттау үшін де, кешегіні білу үшін де Сәбеңнің осы кітабына ертенді-кеш шоқынатын себебіміз осы. 20-жылдар әдебиетінің мәселелерін зерттеген уақытта жастана жатып оқитын кітабымызға айналып, өзінің қасиетінен, қадірінен айрылмағаны тағы бар» (Т. Кәкішев. Санадағы жаралар, 1992. – 218-219-беттер).

Сонымен қатар, осы еңбектің көздегені – алашшыл акын-жазушылар жөнінде тарихта белгілі бір із қалсын, кейін іздеушілер болар-болмас деп отырмайық деген ниет секілді көрінеді. Ойлап, ақылға салып көріңіздерші, 1929 жылғы тұтқындау, 1930-1931 жылдардағы сот процестері нәтижесінде атылып кеткен Жүсіпбек Аймауытовтың, абақтыларда айдалып жүрген Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаевтың, түрмеде отырған Мұхтар Әуезовтің шығармашылық портретін жасап, олардың белгілі-белгісіз өмірбаяндарын зерттеп, үлкен акын-жазушылығын мойындай отырып, артық-кем айтқан ойларын, олардың тарих бетіндегі бадырайған іздерін көрсетуге Сәбиттен басқа кімнің батылы жетті? Қуғын-сүргінге түскендердің жым-жылас жоғалып кетпеуіне осыдан басқа қандай амал бар еді?

Әдебиет тарихын зерттеу саласында бульдозердей жүріп өткен Сәбит Мұқановтың заманның ең бір қысылтаяң кезінде, яғни 1942 жылы осы очерктерді жазуы және бұған дейін қате айтып, шалыс басқан қадамдарын түзете отырып, зерттеудің жаңа соқпағына түсуі, толымды пікірлер айтуы өте қызық. Большевиктік идеологияның дойыр қамшысын олай-бұлай сілтеп келген Сәбеңнің енді тарихты шынайы қалпында әңгімелеуге кірісуі және көп жағдайда қомақты ғылыми тұжырымдар жасағанына риза болуға тиістіміз. Сондықтан Сәбит дүниетанымындағы иірімдер мен бұраландар даттауды емес, түсінуді және түсіндіруді қажет етеді. Дәлелді сөйлеуді талап етеді, себебі Сәбеңнің өзі кейінгі зерттеушілерге талай жерде шылбыр тастап, көмекке келіп отырады.

«Ұлтшылдармен идеология майданында күрескенде менін бірнеше ката сілтеген құлаштарым да болды. Ол қаталық әдебиет тарихын тануда, әсіресе Кенесары туралы жасалған шығармаларды тануда, Шокан, Ыбырай Алтынсарин, Абай шығармаларын тануда кездеседі» деп айтқаны ғылыми және пенделік адалдықтың көрінісі емес пе?!

Жалпы Сәбит Мұқановтың мінезіне тән қасиет — өзінің қателік жасап, шалыс басқанын басқадан бұрын өзі айтып отыратыны.

Кейбір мейманасы тасығандар, көп нәрсені тындыра алмай өректігіндер ешуақытта қателеспегендей тымырайып алып, маңғазданар болса, Сәбең реті, жөні келген жерде бар шындықты ғана емес, өзі айтқан ой-пікірлерді уақыт сүзгісінен өткізіп, тіпті ойындағысын айтып қоятыны өзіне қарсы болатындарға таптырмайтын дәлел болатын.

Өзінің өнерпаздық өмір жолының бастауында осындай ірі қателік жасаған Сәбең оны өзінің адал да мол еңбегімен түзете де білді. Мәселен, Абай жөніндегі көзқарас эволюциясына келсек, ол Абайды шынжыр балақ, шұбар төстің баласы, үстем таптың өкілі дегені болмаса, акындық құдіретіне шүбә келтірген жан емес. Әрине, абайтануда айрықша еңбек сіңірген Мұхтар Әуезовті ардақтай отырып, Абайдың бетін оңға, яғни кеңестік заманға жақындату, идеологиялық тұрғыдан қабылдау, қазақ сөзінің пайғамбары тұту жайында С. Мұқановтың 1937 жылғы «Абай — халық ақыны» деген принципті мақаласының шешуші рөлі болғанын ұмытпаған абзал. Кедергісі алынған соң жапа-тармағай зерттеу, құрметтеу, мүшел-тойларын атап, жинақтарын жиі-жиі жариялау процесі басталды. 1939-1940 жылдары жарияланған Абай шығармаларының академиялық екі томдығына алғы сөзді Сәбит Мұқанов жазғаны, 1945 жылы ұлы ақынның 100 жылдығына арнап «Азамат ақын» атты монография тәмамдағаны әншейінгі жай емес. Өйткені, «осы мәселеге Сәбит қалай қарайды екен, не дер екен?» деген кездерді ұмытар болсақ, онда қаскөй соқырлықтан алыстап кете алмаспыз. 1951 жылы Абайдың шәкірттері жөнінде шалыс басқаны тағы бар. 1964 жылы «Жарқын жұлдыздар» жинағында Шоканның әдебиетшілдігі мен Абайдың ақындығы туралы монографиялық зерттеулері жа-

рияланды. 1995 жылы «Санат» баспасы Абайдың 150 жылдығына бағыттап «Жарқын жұлдызды» шығарды. Абай аруағы алдындағы «кінәсін» Сәбең осылай өтесе, Шокан жөнінде «Аққан жұлдыз» романдар циклін жазып, «Шокан Уәлиханов» трагедиясын қазақ сахнасының тұрақты репертуарына айналдырды.

Бүкіл одақты «шулатқан» Кенесарыға келер болсақ, онда Сәбиттің азаматтық ерлігін көтере айту ләзім. Қазақ әдебиеттану ғылымында ғана емес, бүкіл қоғамдық сана, әсіресе тарих саласында Кенесарының дүр сілкініп, халық жадына, тарих бетіне қайтып оралуына ерен еңбек сіңірген тағы да Сәбит Мұқанов болды деу керек. «Социалистік Қазақстан» газетінің 1941 жылы 10 тамызындағы нөмірінде Кенесарының ұлт-азаттық қозғалысын жырға қосқан Нысанбай жырын «Отан қорғауда маңызы зор поэма» деп бағалап, Бұқар жырау, Сырым, Көтібар, Исатай, Махамбет, Кенесары-Наурызбай, Жанғожа мен Бекет жайында, осы еңбектің екінші тарауында зар заман әдебиетінің негізгі өкілдері Шортанбай, Мұрат, Шернияздар туралы қазақ әдебиетінің тарихында ең бір ұнамды да шыншыл ғылыми-зерттеулер жазып, тарихтан тиісті орындарын алып беру Сәбеннің қолынан келді. Ал күні бүгінге дейін өзінің мәнділігінен айырылмаған ақындар айтысын баяндаған үшінші тарауы қазақтың жоғары оқу орындары мен техникумдарының студенттеріне оқу құралы болуымен қатар жалпы қауымға, әсіресе қазақ жасөспірімдеріне отаншылдық рухын сепкенін, ұлт мәртебесінің биіктей беруіне өлшеусіз үлес қосқанын бүгіндері мықтап тұрып айтуға тиіспіз.

Бұл еңбек Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілістің тарихи мәнін ашқан алғашқы зерттеу болды, өйткені, «Қазақ ССР тарихы» да, Е. Бекмахановтың монографиясы да әлі жарыққа шығып, ел-жұртқа тараған жоқ-ты. Кенесарының абырой-даңқының ең биікке көтерілген шағы «Правда» газетінде 1944 жылы 6 ақпанда «Қазақ халқының майдандағы қазақ жауынгерлеріне жазған ашық хатында» айрықша аталып көрсетілуі болған еді. Өкінішке орай, біз ата-бабамыздың ерлік дәстүрін мақтан тұтқанымызды ұнатпай, шовинистік пиғылдағы оқымыстылар мен саясаткерлер Кенесары қозғалысының ініне су құюға ниеттеніп жатқан-ды. Ол қара дауыл

Қазақстанда 1947-1950 жылдары екпіндей соқты да, Сәбит Мұқановтың азаматтық бетіне дақ салып, белін қайыстырды. «Марксизмге жетілген Сәбит Кенесарыны бағалауда баяғы шала сауатты Сәбиттен көш кейін қалды» деп сөйлегендерді құлағымызбен естіп, газет-журналдардан оқыдық.

Ал 1942 жылғы кітабында Сәбит не деді, кандай баға берді, қазіргі айтып-жазып жатқандарымызбен қабыса ма, жоқ па? Енді осы сауалдарға қысқаша болса да жауап беруге тура келеді, аңыздың, ақиқат пен қауесеттің ара жігін ажырата алсақ, онда Сәбең еңбегінің қадір-қасиеттері өзінен-өзі айқындалады.

«Кенесары мен Наурызбайдың халық көтерілісін бастаудағы мақсаты туралы соңғы кезге шейін қате ұғым болып, оларды «хандықты көксеушілер, қара басының пайдасы үшін, хан болу үшін көтеріліске қатынасушылар» деп бағаланды. Мұндай қате пікірден бір кезде осы очеркті жазушы автор да сау болған жоқ.

Мемлекет басындағы хан патшаға сатылмай, қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрессе, мұндай хан объективтік жағынан, халықшыл хан болмақ. Кенесары осындай хан... Отар болғысы келмеген халықтың тілегін дәрежеге сатпады, патша үкіметімен күші тең емесін, онымен күрестің аса қауіпті екенін көре тұра, екіталай жағдайда халық жағында қалды» (81-82-беттер) дегені, яғни халық көтерілісінің озық ойлы, әрі жігерлі басшысы бола білгендігін «Досқожа ақынның Кенесарыға айтқаны», «Наурызбай-Ханшайым», «Топ жарған», «Жасауыл қырғыны», «Төлеген молданың Кенесары туралы айтқаны», Нысанбайдың «Кенесары – Наурызбай туралы жырын» ғылыми тұрғыдан толымды талдап, кітаптың 74-106-беттерінде көсілте жазуы, тіпті көркемдік тәсілмен, яғни «Қазақстанды еркін меңгеру саясатын патша үкіметі еппен шыжымдап жүргізіп, жұлын құрттай жылжи жеп, күн сайын әлін ала берді» (75-бет) деп жеткізуі, тарихи шындықты таптық көрікке салып жіберіп, бұрмалай салмай, дұрыс қорытынды жасай білгені біздің сол кездегі ғылымымызға жақсы үлгі-өнеге еді. Әрине, «Мәселе, Кенесарының хандық құрылысты қолдануда ғана емес, отаршылдық саясатқа, екі жақты талауға қарсы халық жағында қалуында, халық көтерілісін бастап, қазақ

халқының тәуелсіздігін қарулы көтеріліспен қорғауға тырысуында» (81-бет) деген Сәбең түйінін сол кезде қабылдай қояр құлақ мүкістене бастағаны, кейінірек меңіреуленгені, бара-бара тек орыс қаруын мадақтау сарынына түсіп кеткені өтірік емес.

1947 жылғы «Қазақ ССР Ғылым академиясының тіл мен әдебиет институтының саяси өрескел қателері туралы» о жар қаулы мен 1949 жылы «Правда» газетінде «Қазақстан тарихының мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан бағалайық» атты аты шулы мақаладан кейін ұлтшылдықпен күресу науқаны басталып, аяғы Е. Ысмайылов, Х. Жұмалиев, Е. Бекмаханов, Қ. Мұхаметханов, Б. Сүлейменов сынды ғалымдардың 25 жылға сотталды, М. Әуезов пен Қ. Сәтбаевтар қызметтен қуылып, Қазақстаннан кетуге мәжбүр болса, Сәбит Мұқанов сынды ақын-жазушылар мен оқымыстылар сын нөсерінің астында қалды. Осындай қиямет-қайымнан кейін Кенесары түгіл, басқалары, әсіресе орыс патшалығына қарсы көтерілістер әлдеқалай болмаса, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің 50, 60,70 жылдықтары аталмай қала берді. Өйткені большевиктік зорлықшыл насихаттың күшімен және өзімізден шыққан жарамсақтардың айғай-шуымен «патша өкіметіне қарсылық бүкіл орыс халқына жасалған қастандық» деп түсіндірілетін күйге жетті. Осы тұста Кенесарыларға айтпаған қарғысымыз, жаппаған жаламыз қалмағаны рас. Осындай жалпыхалықтық сипаты бар істен Сәбит Мұқанов ешуақытта қалыс қалып көрген емес, бірде қателесті, бірде дөп басып, оң жолға түсті, қайтадан сүрінді, не керек, елге керекті ой майданының алдыңғы легінде болды. Осындай дауылды науқандардың салдарынан 1942 жылы шыққан «очерктер» көп жағдайда санатқа алынбай, тарих қалтарысында қалып қоя берді.

Оған себепші болған жалғыз ұлт-азаттық көтерілістері емес, «Зар заман» ағымы және оны өркендеткен ұлы ақын-жыраулардың шығармашылығы осы кітапта барынша кең және терең, көпшілік тұста ғылыми дұрыс ой-тұжырымдардың айтылып жазылуы еді. Әлгіндей идеологиялық қиястық тұсында орыс патшалығының отаршылдығын сынаған ақын-жыраулардың ешқайсысы да тарих бетінен оң қабақ көре алмай

қор болды. Солардың ішінде сойылды айрықша көп жегені Шортанбай, Мұрат, Дулат. Басқаны айтпағанда, 1959 жылы қазақ әдебиеті тарихының даулы мәселелері жөніндегі республикалық конференцияда Мұхтар Әуезов, Шортанбай жайында баяндама жасаған С. Талжанов «Шортанбайдың көпке мәлім кертартпа, қайшылығы мол» мұраларын, сол қайшылықтарды атай отырып, ақтау жағына бейім болды. Әрбір сыннан арашалап, аршып алу жағы баса сөйленді. Ал шындығында, Шортанбайдың бар көзқарасының бір ғана шыны бар емес пе? Ол — діншілдік, кертартпалық сарынға соғатын, Шортанбайлық көзқарастың түп қазығы, сарқып құяр сағасы қайсы десек, ол: «заман азды, бұл ақырзаман ғаламаты» дегенге саятын» (Әдеби мұра және оны игеру, 1961. — 353-356-беттер) деп айтқан соң конференция Шортанбай мұрасын мектеп оқушыларына оқытпай, жоғары оқу орындары оқулықтарында «ағартушылық, халықтық бағыттағы әдебиеттің осындай кертартпа ақындармен күрес үстінде дамығанын көрсету үшін ғана аталуы керек» (372-бет) деген қорытынды шығарған болатын.

1927 жылы М. Әуезовтің «Әдебиет тарихы» деген еңбегінде «Зар заман» акындары аталып, әсіресе оның жарқын да айбынды өкілі Шортанбайды Сәбит Мұқановтың 1942 жылы қалай зерттеп, қандай деңгейге көтергенін көрсете кетсек, көзқарас эволюциясының сыр-құпиясын ұққандай боламыз да, «кедейшіл, тапшыл» Сәбиттің сол кездегі ғылыми түсінігіне енді ғана көтеріліп келе жатқанымызды аңғарамыз.

«Қазақ халқының күшін ыдыратуға, бірліктен айыруға патша өкіметі екі әдіс қолданды: біреуі — көшіп барған шаруалар мен тұрғылықты қазақтардың арасына ұлт араздығын тұтату, екінші — қазақтардың өзін өзара жауластырып ұстау» (120-бет) саясатын білгірлікпен баяндайды да, «қолдан күш, бастан ерік кеткен кезде, қайғыдан тұншыққан халықтың зарынан туған көркем әдебиетін «Зар заман әдебиеті» дейміз. «Зар заман» әдебиетінің негізін қалаушы — қазақ ақыны Шортанбай» (121-бет) деп тапты да, алдымен Шортанбай шығармашылығын талдай келіп, «реалист акын Шортанбай — заманының ірі суретшісі, қырағы ақыны. Сол кездегі қазақ тұрмысынан Шортанбайдың жыры шолмаған ешбір сала жоқ» (124-бет) деп таптық айырмашылық, капиталистік озбырлық пен феодалдық

кертартпашылықты көрсете келіп, елде ауызбірліктің жоқтығын, берекесіздік жайлағанын әр шығармасынан суыртпақтап шығарып, өзінің негізгі ойын былай тұжырымдайды: «Шортанбайдан сақталған жырлардың көлемі көп емес, жалпы шамасы 1500 жолдай ғана өлең. Бірақ осы аз көлемді жырға өз заманындағы қазақ халқының саяси-шаруашылық халін, ауылдағы тап тартысын, тұрмыс-салтын, ой-санасын түгел сыйғыза білген. Шортанбай жырлары қазақ әдебиетінде жаңа дәуір. Ол дәуір екі жақты қанаудан тұншыққан халықтың ащы зары, сондықтан, Шортанбай өз заманының атын «Зар заман» деп тауып қойған" (129-бет) деген қорытындыға тәуелсіздік, алған тұста әрең жетіп отырмыз. Кеңес заманында жеке кітап болып шықпаған шығармалары 1993, 2002 жылы жарияланып, алғашқы кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалды. «Зар заман дәуірінің әдебиеті» жайында Қ. Мәдібай мен Б. Омаровтың көлемді монографиялық еңбектері жазылып, кітаптары шықты.

С. Мұқанов «Очерктерінін» жариялану және кәдеге асу мәселелерін әңгімелегенде қазақ тарихындағы ең даулы да шулы болған Кенесары мен Шортанбай жөніндегі түйінді пікіріне әдейі тоқталып, қадау-қадау толғамдары мен сүбелі ойларын бүтінгі оқушыларға түсіндіре таныстыру қажет деп білдім.

Бұдан басқа Сәбит ашқан, түйіндеген жаңалықтар бұл еңбекте өте көп, сондықтан онымен бүгінгі азат қауым 2002 жылы қайтадан қауышты. Әрине, кезең идеологиясына лайық сөз, таптық қырағылық кездеспейді емес, бірақ уақыт тезіне төтеп берген Сәбит тұжырымдарын қадірлеп, ғылыми арнаға тарта білу шарт, сонда ғана мұраға айналған еңбекті оқушының құмарлана оқуы, түсінік-танымын кеңейтіп, кімнің нендей мақсат үшін өмір сүргенін парықтары даусыз.

С. Мұқанов «Бостандық күресі» деген негізгі тарауды бірден Бұқар жыраудан бастайды. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Мес» кітаптарындағы жырларын түгелге жақын пайдаланғанына зор ризалық білдіріп, ғылымға сол кезде белгілі болған жайлар мен тұжырымдарды жасырмай айтып, өзі оқыс та сүбелі ойларға ерік беріп отырыпты.

«Бұқар жыраудың шығармаларында азаматтық, саяси мотив терен, әлеуметтік маңызы зор. Ол Абылайдың мақтаушы-

сы ғана емес, сыншысы да. Данышпан Бұқардың атадан туған алтаудың біреуін ерекше қоюы — тарихтағы жеке адамның рөлін бағалай білгендігі. Бұқардың барлық шығармаларындағы тема біреу ғана, ол — халық қамы, халық пайдасы, халық мұны. Бұқардың барлық шығармасы сол кездегі халықтың тілегінен туған, ол тілек — қазақ халқының жер бостандығы, ел бостандығы, тәуелсіздігі, тыныштығы, шаттық тұрмысы. Бұқар сөздері XVIII ғасырдағы қазақ тіршілігінің энциклопедиясы» (32-бет) деген түйіндері бүгінгі ойлар өзегінде жатқанын, тіпті қайсыбіреулеріне әлі де өреміз жетпей жатқанын аңғармыз. Сырым жайындағы еңбегінің ең бір толымды жағы қазақтың жыраулық поэзиясының өзегінде шешендік өнер жатқандығын білгірлікпен айта білумен қатар, «Сырымнан ілгерірек өткен Бұқар жырау патша үкіметінің отаршылдық саясатынан соққан ызғардың алыстағы демінен қалтыраса, Сырым батыр сол ызғардың түтеген боранынан тұншықты, аязынан үсіді. Бұқар жырау отаршылдық өртіне алыстан байбалам салып, оның арты неге соғарын данышпандықпен болжаса, Сырым батыр ол өртке шарпылып, оны сөндіруге жанталасты. Сырым көтерілісі Бұқар жыраудың жырында айтылатын қауіптің расқа шыққанын іс жүзінде дәлелдеді» (36-бет) деген Сәбиттің саяси астары мол пікірінде отаршылдыққа өз көзқарасы да аңғарылып жатады. Осы ой айтылған тұста кейбір жағымпаз, жандайшап саясаткерлердің аузынан Ресей отаршылығының прогрессивті сипаты бар деп, бодандықтың өзін еркімен қосылғандық деп жаныққан шенеуніктер мен жалған оқымыстылардың төбесі қылтия бастаған-ды. Осы тұрғыдан келгенде Сәбеннің ой-толғамы басқаша екенін көреміз.

Азаттық пен бостандық жолына өз өмірлерін пида етіп, талай азап-бейнетті көрген Көтібар Берсенұлы, Исатай — Махамбет, Кенесары — Наурызбай, Жанғожа Нұрмағамбетұлы, Бекет Серкебайұлы айтқан сөздер, қалдырған өнегелер сол кезеңдегі ғылым өресінен ілкі биіктеу ғана емес, кейбір тұстарда болашақта айтылып-жазылар өнікті ойларға дән сеуіп, алдын ала топшылап кеткенін көреміз және оның бәрі Сәбеннің тарихи шежірелігін танытады. Осы ұнамды дағдыны С. Мұқанов тарихи тақырыпқа жазған атақты шығарма-

лары түгілі, бүгінгі шындықты суреттейтіндердің өзіне лирикалық шегініспен қисынын келтіре қиыстырып жіберетін қасиеті қалың оқушыға мәлім. Кейбір көркем шығармаларында деректердің мейлінше мол кездесуі осыдан.

Осы «Очерктердегі» тағы бір жаңалық сипаты бар бір тарау — «Жәңгір ханның сарай ақындары» деген төртінші бөлім. Байтоқ пен Жанұзақ — «XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде ода жанрын тудырғандар (58-бет)» деп табуы да өнімді ой. Олар жайында әлі мардымды еңбек жазыла қойған жоқ.

Ел қамын жеген ақын-жыраулардың мұрасын С. Мұқанов әрқашан ардақ тұтқанын айтқанда 1925 жылы Халел Досмұханбетов шығарған жинақтан кейін 1938 жылы Х. Жұмалиевтің сериялы мақалалары және мектеп хрестоматияларына кірген кейбір өлеңдері болмаса, ғылыми-зерттеу әлемінде «Махамбет жырларына» үлкен тарау арнап (62-74-бет) өз түсінігін, өз пайымдауын еркін айтты. Х. Жұмалиевтің монографиясы 1948 жылы ғана жарияланғанын есепке алсақ, онда Сәбең махамбеттануға сүбелі үлес қосты деп білген орынды болмақ.

Сәбең тарихи деректерді мол және оңды-солды сапыра пайдаланған уақытта эстетикалық құндылықтарды сүзіп алып, оқушыға қызықты сипатпен жеткізетіндігін де естен шығармайық. Мәселен, «Нысанбайдың бұл поэмасының (алғаш В. Радлов 1875 ж. жариялаған) тарихи маңызымен қатар, әдебиеттік маңызы да зор. Бұл поэма арқылы біз ақындық бойы зор, ой-өрісі кең, сөз құрылысы көркем ақынның келбетін көреміз. Поэманың қасиеті — реализм негізінде құрылуында, реалдық оқиғаға ақын бай сюжет бере білуінде, бай сюжеттің композициясын шебер құрастыруда, адам образдарының ішкі, сыртқы қасиеттері айқын болуында, поэмасын халыққа түсінікті тілмен жазған ақынның жабайы тұрмыс тілін көркем сатыға шебер көтеруінде. Бұлардан басқа, Нысанбайдың бұл поэмасының бір зор қасиеті — эпикалық оқиғаға ақын лирика дәнін тамаша еге білген. Поэмада оқушының жан дүниесін босататын, ойын тербететін лирикалық мотивтер көп. Бұл поэмасымен Нысанбай XIX ғасырдағы қазақ ақындарының арасында төрден орын алады» (106-бет) деген Сәбит түйінінің ғылыми құнарлығын көреміз. Сонымен қатар, осы тұжырым өзінің көптеген шалымымен «Кенесары — Наурызбай» дас-

таны жөніндегі қияс пікірлердің бықси жанған отына тамыздық болып, айыпталып та жатты. Өйткені көркемдік қасиеті күшті шығарманың жасар ықпалы орасан зор болатындығын қырағы саясаткерлер сезіп Наурызбай — Кенесарымен қатар Нысанбайды, оның атакты поэмасын тарих зынданына тастап жібергені өтірік емес.

Ал «Зар заман» ақындарын әңгімелеген уақытта С. Мұқанов Шортанбай мен Мұраттың ортасында Шернияз Жарылғасұлына арнайы тарау жазып, мейлінше толымды талдау жасады. Бұрын да, кейінгі кезде де Шернияз жайында жазылған ой-пікірлерден Сәбең толғамы әрі қомақты, әрі зерделі (130–145-беттер). Бұрынғы-кейінгілер Шернияздың «Исатай-Махамбет» дастанының төңірегінен шыр айнала береді. Сонау 1942 жылы Сәбит 1925 жылы Мәскеуден шыққан жинақтан көкшетаулық Алыш ақынның, талдықорғандық Матай Омарбек ақынның «Термедегі» жырын, өзі бала кезінде Пресновта Ыбырай аузынан естіген шығарманың сюжеттік желілерін Шернияздың дастанымен салыстыра да толықтыра отырып, қызық-қызық байқаулар жасайды.

Шернияздың шығармасына үстірт қараған адам Исатай — Махамбетпен өштесіп өткен Баймағамбетті мақтаған сияқты... алайда, — дейді Сәбит Мұқанов — жырға терең қараған адам бұлай ойлауға тиісті емес. Шерниязға мал-мүлікті Баймағамбет үсті-үстіне үйіп береді де, әрбір берген сайын: «енді Исатайдан астым ба?» деп сұрайды. Баймағамбет Исатайға жетем деп қол созған сайын Шернияз Исатайдың бойын өсіре мақтайды. Баймағамбеттің қолын жеткізбеу арқылы ақын Исатайдың тарихи бағасын, дәрежесін көтереді, оны ардақтап, халықтың қамқоры екенін елге, тарихқа әйгілейді» (141-бет) деп көркемділіктің ішкі заңдылығын аша келіп, осы тәсілді шығармада тиімді қолдана білу зор шеберлік деп бағалайды.

Қайсыбіреулердің Шернияз «сарай ақыны» болды дегеніне қарсы шығып, бес түрлі дәлел айтады, олары тап осы қазіргі егемендік заманында жасалған зерттеудей әсер етеді, яғни кешегі саясаткерлердің әсіре тапшылдықпен таңған, көркемдік сырын ажырата білмейтін дүмбілез ойларын әшкерелейтіндей тұжырым жасайды. Шернияз поэмасының

«оқушыны сүйсіндіретін өзгешелігі — саяси бағытының айқындығы, көркемдік бояуының ашықтығы, сұлулығы. Поэманы оқып отырып, Шернияздың бөгетсіз ақындығына, бұлақтай тасыған пікірін тамаша тапқырлықпен, аса көркем сөзбен беруіне мейірің қана сүйсінесің» деп Сәбеңнің әбден тәнті болуының сыры «коммунистік идеология сарбаздарының» құлағына кірмеуі, санасына дарымауы, әрине, өкінішті. Бірақ тарих өзінің әділ сөзін енді ғана айта бастағанда Сәбеңнің білімдарлықпен айтқандары кейінгі ұрпаққа бар бояуымен, саликалы салмағымен жетуге тиіс.

Сәбеңнің осындай игі ниеті мен танымына ілігіп, құнды да толымды пікір айтқызған ақын — Мұрат. Өзін жалпы қазақ ақыны, халық ақыны санаған және тарихын терең білген Мұрат «қазақ халқының сорлы ел еместігін, отанын, бостандығын қорғау жолында күресе алғандығын» (155) «Қазтуған», «Шалкиіз», «Қарасай — Қазы» дастандары мен «Үш қияны» көркемдігі мен идеясы жағынан өте құнды шығармалар» екенін нақты талдаумен дәлелдеп, олардың авторын «данышпан, ұлы жүректі Мұрат ақын» деп таныды.

Сонымен бірге очеркте қазақ халқының азаттығы жолында қасықтай қанын төгіп, ел бастаған ер-азаматтарымыз және оларға арналған әдеби мұралар сөз болса, екінші очеркте «Зар заман» әдебиетінің жай-күйі, ұлы Шортанбай, Мұрат, Шернияз шығармашылығы барынша жанашырлықпен насихатталып, толымды зерттеу жүргізілген. Өкінішке қарай, осы баяндалған шындықтар әлі күнге дейін қалың оқырманның қолына тимей жатыр. Мына «Мәдени мұра» бағдарламасы талайларды серпілтіп, тарих қоймаларында жетелі ұрпағын тосып жатқан ақын, өнерпаздарымыздың енді бағын ашуға міндеттіміз. Ал үшінші очерк — ақындар айтысына арналды. Бұл зерттеудің құндылығы 1965 жылы үш томдық айтыстар жинағын шығарғанда, соған алғысөз ретінде қайтадан жариялану фактісінің өзінен-ақ көрінеді, Сәбеңнің ақындар айтысы жөніндегі сүбелі ойлары күні бүгінге шейін өзінің өміршеңдігін танытып келеді.

Әрине, суыртпақтай берсек, С. Мұқановтың «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиеті тарихынан очерктер» деген 1942 жылғы еңбегі бізді талай өңірлерге бастары сөзсіз. Сон-

дықтан осы кітаптың негізгі мақсатына назар аудара кеткен орынды болар.

Өздеріңізге мәлім, қазақтың еуропалық үлгіде қалыптаса бастаған зиялыларын, әсіресе ақын-жазушылары мен ғұламаларын 1928-1932 жылдары тұтқындап соттау, жер аудару, атып-асу барысында оларды ғылыми жағынан ғана емес, өнерпаздық жағынан да құрту, яғни олардың жазып кеткендерін оқытпау, оқулықтарын мектептерден аластау процесі аяқталмай жатып 1937-1938 жылдары қызыл қырғында Сәкен, Бейімбет, Ілияс, Санжар, Тұрар, Шарафи сынды ұлыларымыздың «халық жауы» болуы қазақ халқының рухани тірлігін құрдымға апарып тіреген-ді. Мектеп пен жоғары оқу орындарына керектілердің көбі өртеліп, жыртылып, қайсыбірі «зынданда», кітапханалардағы «арнайы қорларда» — кітап түрмелерінде сақталып, айрықша рұқсатпен «сенімді адамдарға» ғана оқытылатын, берілетін кез болғаны белгілі.

Осы жағдайдан мол хабары болған, әрі ҚазПИ-де әдебиет тарихынан лекция оқып, күнкөріске қаражат тапқан Сәбиттің «комбинациялы әдебиет хрестоматияларын» жасауға қатыстым. Ал «Әдебиет тарихының» орта мектептерге арналған оқу құралы 1941 жылдан бастап көрінді, жоғары мектептерге арналған мұндай кітап әзірге қазақ тілінде жоқ» (9-бет) деген хабары талай деректермен дәлелденеді. Оның алғашқысы 1938 жылы Сәбеннің қатысуымен қазақ әдебиеті тарихының жоғары мектептерге арналған тұңғыш бағдарламасының жасалуы еді. Оқулық зәрулігін басынан өткерген Сәкен, Санжарлар жазған кітаптар түгіл, өзінің «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» тұтқындалып, оқыған адамдар жазғырылып жатқанын білетін С. Мұқанов «Әдебиет тарихынан менің қол сілтеп қашқым келмеді, қазақ әдебиетінің тарихын жасауға өзімді міндетті адамның бірі деп ұқтым» деп бағдарлама жасауға қатысып, аспиранттар жұмысына жетекшілік етуі, әдебиет тарихының тереңіне үңіле түсуінің бір себебі мектеп пен жоғары оқу орындары шәкірттерінің зәрулігін өтеу болса, екінші — майдандағы және соғысқа аттанар жауынгерлерге қасиетті ата-бабаларын танытып, отаншылдық рух себу, азаматтық еңселерін көтеру мақсатын көздегенін жасырмайды. Автор ол тілегіне жетіп, қазақ әдебиеттану ғылымына тың ойы, қомақты тұжырымы бар еңбегімен ерен олжа салды.

*Оныншы тарау***САЙРАН**

Біздің қолымызда Сәбеңнің 1954 жылы 5 қазанда толтырған «Кадрларды есепке алудың жеке хаттамасы» бар. Оның «Партиялық жаза тарттың ба, тартсаң не үшін?» деген сұрағына «в 1937 году был исключен из рядов КП(б) «за связь с врагами народа», восстановлен в 1941 году «в виду неподтверждения фактов» деп жауап қатыпты. Мұның қандай ауыр да азапты кезең екенін көзге елестету қиын. «Әне әкетеді, міне әкетеді» деп елендеудің өзі адамның жүйкесінен сау тамтық қалдырмайтыны белгілі ғой.

Осы кездерін, ой жүгірткенде Мәриям апай мынадай бір оқиғаны есіне түсірді.

«1937 жылы партиядан қуылғаннан кейін Сәбит екі-үш ай үйден шықпай жатып алды. Тіпті стол басына барып, қағаз жазуды да қойып алды. Жалақы болса да жоқ, ал «Жұмбақ жалаудың» қаламақысын беруді, неге екенін білмеймін, кешеуілдете берді. Ашыға бастадық. Шиеттей балалар «ақша жоқ» дегенге қарай ма? Сата қоятын ештеңеміз де жоқ. Рухани жағынан азап шегіп жүрген Сәбитті қатты аяймын, бірақ тұрмыс қанды тырнағын батырып, өлтіріп барады. Өз бетіммен талпынып тапқаным бір-екі күннен аспай, таусылып қала береді. Әбден зығырданым қайнады. Жолым болмай, үйге құр қол келдім. Ашу-ыза буып барады. Бүк түсіп Сәбит жатыр, оның ібілжіп кеткені намысыма тиіп жүрген еді, осы жолы мықтап сыртқа шықты. «Осылай омалып отыра бересің бе? Аштан өлмеу үшін мен жұмыс іздейін, сен балаларды бақ» деп қаттылау айттым. Ләм-мим деген жоқ.

Ертеңіне киініп, далаға шықты. Ұзақ оралмады. Жаным шығып жүр, «ана үндеместер ұстап алып, қамап қоймады ма екен?» деп зәрем ұшып жүр. Әлден уақытта келді-ау.

— Мәке, Мәке, мен Шарафи Әлжановқа жолықтым. Уақытша қатардағы мұғалімнің жалақысын төлейтін болды. Аздап шыдайық, ілігіп кетерміз, — деп Сәбитіме жан біте бастады. Осыдан кейін жазу столына отырып, тұғжындап бірдемені

жаза бастады. Сонда бір жасаған қорытындым: мына жаман еркектердің намысына тиіп қайрасаң, қолдарынан бірдеме келеді екен», — деп менің басымды сипағаны бар.

Пенделік жайдан бастаудың мынадай жөні бар. Күні кеше ғана Сәбиттің аузынан шыққан сөзді өсіре жариялап, қолынан шыққанды аяқ-қолға тигізбей басқан газет-журналдар С. Мұқанов деген аттан шошып, теріс айналып кетуді шығара бастады. Ол үшін библиографиялық көрсеткішке көз салсақ жеткілікті болмақ.

Кеше ғана өзі редактор болған «Әдебиет майданы» журналы 1938 жылы «Есіл» романының үзінділері, «Сталин жолы» атты әйелдер журналы азаматтық жасап «Жұмбақ жалау» романынан «Сәбиден сәлемдеме» (№4), «Малбұлақтан Мәскеуге» (№5), «Сөз — кеңестік армия» (№8), «Колхозды ауыл осындай» (№11) жыр-дастандарын Мариям Хакімжанованың жауапкершілігімен жариялады. «Социалистік Қазақстан» газеті болса, 1938 жылы 1 тамызда «Сөз — кеңестік армия», 14 қыркүйекте «Біздің маршал Буденный» сияқты патриоттық жырларға ғана орын берді. «Егер ертең соғыс бола қалса...» деген насихат бүкіл елді алдатып жатқанда Қазақстанның комсомол баспасы Сәбеннің «Сөз — кеңестік армия» атты өлеңдер жинағын 1939 жылдың күзінде басып шығарып, оған «Күннен күшті большевик», «Н-тысыча», «Гүл бағындай Отаным», «НКВД», «Жүрегімді мандат қып», «СССР — асқар Гималай» деген жәреукелігі басым өлеңдерді енгізді. Жарбандасам жаным қалар ма дегендіктен емес, орыстың «Игорь полкі туралы жырын» аударып, оны 1941 жылы кітап қылып шығарғанын біреу біледі, біреу білмейді. Мұнымен өзінің тапшылдығымен көзге түскен Сәбит Мұқановтың отаншылдығын дәлелдей түссе, бала-шаға қамы да көкейде жатқаны өтірік емес. Осындайлардың арқасында 1941 жылы партияға қайтадан алынған болар.

1941 жылы фашистер КСРО-ға шабуыл жасап бүкіл кеңес әдебиетінде екі-үш жылдан бері насихатталып келе жатқан үгіт-насихатты, яғни «ертең соғыс бола қалса» деген идеяны нақты жүзеге асырар шақ туғанда Сәбен 1941 жылы 24 маусымда «Мен де аттандым», 18 шілдеде «Біздің күш — ұлы Сталин», 31 шілдеде «Фашизмнің ажалы» деген өлеңдер жазып, серкелік көрсетті. «Борыш» (19.10), «Жолдас Жуковқа» (28.10),

«Гвардеец бауырларға» (22.11), «Қатты сок!» (14.12) өлендері 1942 жылы 72 бет болып «Біз жеңеміз» жинағына айналып, қан майдандағы, әсіресе Мәскеу түбіндегі қазақ жауынгерлеріне жіберілгені, төрт-бес жылдан бері оң қабағын көрсетпей келген «Социалистік Қазақстанның» бетін бері бұрып, 1942 жылғы сандарында «Кеудең орден тағамыз», «Ленин қаласы», «Мақтан, қазақ!» өлендерін жариялап, Сәбеннің даңқын қайтадан қалпына келтіре бастады. Оның Отанға ешқандай қастандығы, жаулығы жоқ екенін, қайта ел үшін қандай азап-бейнетке болса да шыдайтынын дәлелдеген соң Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Н.А. Скворцов шақырып алып, Қазақстан Жазушылар одағын басқар деген ұсынысты айтты. Міне осы кезде Сәбеннің аузынан шыққан жалғыз тілек – Мұхтар Әуезовтің «судимосын» жойып беру ғана болды да, қызметіне кірісті.

Соғыс басталғаннан кейінгі алғашқы екпінмен майданға алынып кеткен ақын-жазушылардың тағдыры ойландырды. Құдай сақтаса аман-есен оралар деген қазақшылықты қойып, ынғайы келгендерді қайтарып алуға, ең болмаса оқтың өтінен алыстау ұстауға талпыныс жасады. Әрине, Қазақстан партия ұйымының бірінші хатшысына бұл ойын ашық жеткізбегенмен, идеология жөніндегі хатшы Мұхаметжан Әбдіхалықовпен тіл табысып, әдебиетте көрінуге мүмкінiгi бар Қапан Сатыбалдин, Қуандық Шаңғытбаев, Қабыл Боранбаев, Нұтфолла Шәкенов, Қабыкен Мұқышовтарды көленкесімен қорғап қалды. Тайыр Жароков сияқты ақиықтардың тіпті аудандық әскери комиссар болуына демесін жасады. Әскерге алынбай ел төңірегінде жүргендерді қорғаштау тәсілін онтайлы қолданып, майдандағыларды газет-журнал маңына топтастыруға күш салды.

Қан майданда жүргенде көңіл-күйін білдірген, жан сырын ақтарған, түбінде әдебиет төңірегінде болар жас қауырсындар Сырбай Мәуленов, Жұбан Молдағалиев, Мұзафар Әлімбаев, Әзілхан Нұршайықов, тағы басқаларға көз қырын салып жүрді. Соғыс аяқталған соң көрген-білгенін айтуға талаптанған, жалғыз мектеп дәптеріне жазғанын ебін тауып оқытқан Әбдіжәміл Нұрпейісовті үйіне паналатып, «Курляндия» романын жазуға көмектескені, әскерден ерте оралып, Алматыға

оқу іздеп келген Сафуан Шаймерденовті тәрбиелегені де айтуға ғана оңай.

Көркем шығарма жазған адамның іс-әрекеті де ажарлы болып жатқанынан артық не бар дейсің?! Бұл аз болса, жетім-жесірлерге қарасқан Сәбеңнің азаматтығы аңызға тең. Өзім білетін бір шындықты әңгімелеп кетейін.

Бізбен қатар философия факультетінде екі аяғынан айырылған, кішкене арбамен жүретін бір жігіт (атын ұмыттым) оқыды. Шарасы таусылған сәтте әлгі солдат Сәбеңе келіп, бар шындығын айтып, едәуір ақша алыпты. Сәбең оны қарыз демей, шын ниетімен, бар қиындықтан шығарып жіберейін деген ниетпен басы бүтін беріпті.

Күн артынан күн өтіп, замана оңала бастағанда қасында еңгезердей орыс әйелі бар әлгі жігіт Сәбеңнің үйіне келеді. Адамға үйірсек Сәбең хал-жағдайды сұрап, Мәриям апайға шай дайындатады. Оқуды бітіріп, көңілі жайланған азамат әлден уақытта қалтасынан бір бума ақша шығарып, «Мынау баяғыда Сізден алған ақшам, бір тиыны да кем емес» демей ме. Мұндайды күтпеген және бергені есінен шығып кеткен Сәбең қиналған кезде Мәкенді шақырып алатын әдетіне бағып:

— Мәриям, Мәке, біз мына жігітке қашан қарыз беріп едік? Есімде жоқ, — дейді. Ақшаны қайтып беруге себеп таба алмай отырған Сәбең әлгі жігіттен «Қашан үйлендің?» деп сұрайды. «Таяуда ғана» дегенді естіген соң алдында жатқан ақшаны уыстап алып:

— Шырағым, мынау келіннің көрімдігі болсын! — деп қолына ұстатпақ болып ұсынады. Сырттай бақылап, не деп жатқандарын түсінбеген келін:

— Мы еще зарабатываем, он у меня — ведущий научный работник и педагог, — деп шырылдаған кезде жігіт ақшаны Сәбеңнің алдына қайта ысырады.

— Ой, шырағым, үлкен кісінің келінге берер көрімдігі болатынын ұмытып қалғаның ба? — деп ақшаны қолына ұстатады. Арлы жігіт қайтсе де иесіне тапсыруға оқталған сәтте тағы да Сәбең:

— Дорогая келін! У казахов существует обычай — коримдик. Когда старшие люди первый раз встречается с невестой,

обязательно преподносит подарок, — деп әлгі ақшаны келіннің қолына ұстатады, — не обижай меня келін, я сердит-ся буду! — деп төтесінен бір-ақ тартады. Күйеуі ала көзімен қараса керек, келін ақшаны столдың үстіне қайта қоя салады. Сол кезде Сәбен «мінез» көрсетуге көшеді.

— Ой, сенің оқығаның қайда, қазақтығың қайда?! Мына келінге еліміздің дәстүр-салтын осылай біртіндеп үйрете беруіміз керек қой. Келін, скоро рожать будешь, много-много вещей надо будет, бери, для будущего малыша, ұл тап! — деп әзер дегенде айтқанына көндіріпті. Мұндай әңгімелер Сәбен төнірегінде толып жатыр. Бірнеше күн жыр қылып айтсақ да таусылмайды. Осындайымен де Сәбеннің атағы бүкіл Қазақстанға жайылған. Сәбен десе ішкен астарын алдына қойып, құлағын тоса қалатын жамағатта кенделік болып көрген емес.

Сондықтан да Сәбенді ол дүниеге аттандырып тұрғанда Ғабит Мүсірепов «Бес күннен бері сенімен бүкіл Кеңес Одағы — кең-байтақ елің қоштасып жатыр. Қазір сені соңғы сапарға шығарып салуға келген партияң қасыңда, өкіметің қасыңда, көп ұлтты әдебиеттің өкілдері қасыңда, бүкіл кеңес мәдениетінің өкілдері қасыңда, көз жасын құрғата алмай қойған ел-жұртың қасыңда» (1-382-бет) деуі тарихи шындық.

Бір оғаштау пікірді қолыма Құран алып тұрып айтайын: қазақ елінде бірде-бір ақын-жазушы Сәбендей елге сыйлы, абыройлы болған емес. Халық ортасында Сәбеннің жұлдызы айрықша жарқырайтын.

Осының бәрі Сәбеннің адамға үйірсектігінен, жанының жайдарлылығынан болар. Әлгіндей мейірбандық танытып жүрген ел азаматының тең құрбы-құрдастары аз болмасы тағы белгілі. Өзім анық білетін бір жайды әншейінгі қызық үшін емес, Сәбеннің адамгершілігін айқындау үшін келтіре кетейін.

Сәбит Мұқанов 1926 жылы аз уақыт «Бостандық туы» газетінің жауапты хатшысы болған тұста газет тілшілерінің жүзден астам болғандығын айта келіп, «сонда ерекше көзге түскеннің біреуі — кейін белгілі ақынымыздың бірі болған Жақан Сыздықов. Жақан ол кезде Атбасар уезінің «Қарақойын» аталатын болысында финанс агенті болып қызмет атқарады. Қысқа хабарларына қоса одан өлеңдер де көп келеді. Олардың аяғына кейде Жақан, кейде Сақан деп қол қойыла-

ды. Артынан білсек — Сақан дегені әйелі екен. Сақан боп та, Жақан боп та жазатын Жақан Сыздықовтың өзі екен» (С. Мұқанов. Есею жылдары, 1964. — 186-бет) дегеннен де бұрын 1921-1922 жылдар Көкшетау болыстық атқару комитеті мен ЧК-ның саяси бюросында төтенше өкіл — «Қара бөрік» болып жүргенде танысқан, өмір бойы бірін-бірі қадірлеп өткен жандар екені әмбеге аян.

Мен Жақан ағай Сыздықовпен 1952 жылы бауыры, қазақ әдебиетінің орта деңгейдегі қаламгері, сыншы Елжас Бекенов жайында ізденіп жүргенімде таныстым. Үлкен олжаға баттым. 1915-1918 жылдары Уфа қаласындағы медресе «Ғалияда» оқыған қазақ жастары «Садақ» атты қолжазба журнал шығарған, Бейімбеттен кейін 1916-1918 жылдары редактор болған, 1925-1927 жылдары Қызылжардағы «Бостандық туы» газетінің редакторы болған Жиенғали Тілепбергеновпен қызметтес болғанын білгеннен кейін үйіне жиі барып жүрдім. Қазіргі біздің үйлеріміз кең сарай ғой, Жақандар мекен қылған жертөлеге қарағанда. Сонда ол кісілер үйіміз бар, баспанамыз бар деп жүрді. Жағдай түзеле бастаған соң көшіп те кетті.

Бірақ сол жаппаны Жақан ағайдың алуында үлкен «тарих» бар. Үйден әбден қорлық көріп, кім көрінгеннің лашығын жалдап жүрген Жақан ағай «ақанды» біраз тастап алып, Сәбең отырған кеңсеге адам аяғы сабырсыған кезде келіпті. Баяғыдан бері көңілі жақын Сәбең жайдары сөйлей орнынан тұрып, Жақана қолын ұсына бергенде ішінен теуіп қалып: «мес қарын бір пайданды тигізбей қойдың ғой сен. Үйсіз-күйсіз қаңғырып жүргенім мынау» деп терісіне сыймай ызаланып тұрғанда, «Теп, Жақан, теп, сен теппегенде мені кім тебеді дейсің?» деп алдына шартып тұра қалыпты. Қанына қарайып келген Жақан екінші қимыл жасауға дәрмені жетпей, «бүйтіп жүргенімше милицияға айтып, мені түрмеге жапқыз. Абақты болса да баспана ғой. Өз қолыңмен тапсыр» деп ағыл-тегіл жылағанда Сәбең бірге қосылыпты. Содан кейін ретін тауып «Динамо» дүкені жанындағы жаппаға орналастырыпты. Осыны Жақан ағайдың өз аузынан естіп ем. Бұл аңыз емес, нағыз қаны тамған шындық. Мұны не дерімді білмеймін: жолдастық па, қастық па? Ездік пе, ерлік пе, адамгершілік пе, әлде әбестік пе?

Сәбеңнің пенделігіне ілгері-кейінді болған оқиғаларды дәлелге келтірген уақытта оның шығармашылық қуаты сар-

қыла бастаған екен деген ой тұмауы керек. Сәбеннен басқа қаламгердің жазғаны болса, әдебиетімізге олжа салды деп айғайлауға тұратын туындылар бірінен соң бірі жарық дүниеге келіп жатты, бірақ олардың көркемдік деңгейі де, ел арасындағы абыройы да әдебиетімізде дәуір жасап, ұлттық прозамыздың, әсіресе роман жанрының негізі болған «Жұмбақ жалау» — «Ботагөз» биігіне көтерілді деуге дәтім бармайды. Алайда Сәбеннің қай шығармасы болмасын әдебиетіміздің тарихында еленіп, абыроймен аталып келе жатқанына ешкім дау айта алмас.

Сәбеннің 1941–1973 жылдары жазған шығармаларының санына жету үшін бір библиографиялық көрсеткіш жасауға тура келеді. Оларды да жіктемей, салаламай пікір толғау оңай емес.

С. Мұқановтың 1947 жылы шыққан «Сырдария» романына дейінгі «Балуан Шолақ», «Патшаны қуған батыр», «Біздің заманның батырлары», «Мен қазақ қызымын», т.б. көптеген әңгіме-очерктері өздерінің көркемдік-идеялық дәрежесі жағынан сол кезеңдегі әдеби даму деңгейінен табылып жатты. Автордың шығармашылық өсу жолы әрдайым ілгері өрлеуге тиісті екендігін белгілі дәрежеде заңға айналдырған уақытта кері шегіністер мен мүдірістердің болатындығын, бұралаң соқпақтар да кездесіп қалатындығын естен шығармаған абзал.

Бүгінгі күн шындығын жыр етуді мақсат еткен жазушы «Сырдария» романымен қазақ әдебиетіне үлкен олжа салды. Замана талабына арнап шығарма жазуда С. Мұқанов өз өнерінің тағы да бір өзгешелігін айқын танытты. Бұл романда әр алуан адам тағдырларының ішкі сырларын ашуға, кеңес халқының достығы мен отаншылдығының түпкі тамырларын мол суреттеуге мүмкіндік берді. Жаңалықтың қылтиып көрінген көгенін мәпелеп өсіру, жетілдіру, сайып келгенде орнықтыру, ертеңгі жақын болашаққа барлау жасау қасиеті жазушының бүгінгі күн шындығын өзек еткен осы шығармасынан анық байқалды. Өмір оқиғасын баяндаудан гөрі оның ішіне үңілу, кейіпкерлердің жан-дүниесін нанымды психологиялық дәлелдеумен оқушының алдына жайып салу проблемасы бірқыдыру шешімін тапты.

Сондықтан да КСРО Жазушылар одағының жетекшісі А. Фадеев Парижде 1948 жылы өткен ұлы жиында «Сырдария» романын Мұқановтың және бүкіл қазақ кеңес әдебиетінің үлкен табысы деп санауға болады. Роман Қазақстан жазу-

шыларының қазіргі заман тақырыбына бет бұрғандарының куәсі, қазақ әдебиетінің үздік құбылысы» деп бағалап, басқаларға үлгі етіп ұсынған болатын.

Солай бола тұрса да, бұл романда сюжет желісіне қабыспай тұрған эпизодтар, санаға қона қоймайтын оқыс көріністер, әншейінгі этнографиялық жалтырақтар да кездесіп қалады.

Қазақ әдебиетінде М. Горький дәстүрін орнықтыру жайына келгенде Сәбит Мұқановтың атқарған ісі ала бөтен. Қазір ел-жұртқа, тіпті әлем оқушыларына «Өмір мектебі» атымен мәлім болған трилогияның тарихы ұзақ. 1930 жылы «Жаңа әдебиет» журналының 3, 4, 5-сандарында өзі жаңа ғана 30-ға толған жазушы менің өмірден көргендерім біраз пендеге сабақ болғандай екен деген ойға бекіп, «Менің мектептерім» деген шығармасын «романнан үзінді» деп бастырды. Тоғыз жылдан кейін әлгі журналдың аты «Әдебиет және искусство» болып өзгеріп шыққанда 5-12 сандарында «Өмір мектептерімнің» жалғасы жарияланды. Оның кейбір тараулары әр түрлі газет-журналдарда басылып, 1941 жылы бірінші бөлімі «Өмір тарихынан әңгімелер» деген атпен жеке кітап болып шықты. Бір қызығы, Сәбең шығармаларының мәнділері кітап болып шықпай жатқанда да, жарық көргеннен кейін де республиканың газет-журналдарында жарияланып жататын бір қасиет бар. Сондықтан Сәбең туындысын кайдан және қашан оқығаны жөнінде жаңылысып жататындарға талай кезіккенбіз.

Мемуардың жаңадан жазылған тараулары 1949 жылы «Әдебиет және искусство» журналының 10-11-сандарында жарияланды да, 1950 жылы «Менің мектептерімнің» бірінші кітабын қазақтың көркем әдебиет баспасы шығарды. Сәбең Жазушылар одағы төрағалығынан босағаннан кейін бұл шығармасын әуелі «Өмір мектебі» деген атпен «Автобиографиялық әңгімелер. Балаларға арналған варианты» болып басылды. Сол жылы «Өмір мектебінің» екінші кітабы 376 бет болып шықты. Сәбит Мұқановтың 6 томдық таңдамалы шығармалары жинағын шығаруға кіріскенде «Өмір мектебі» 1 және 2 томда жарияланды. Оқушы жұртшылық Сәбеңнің осы мемуарлық шығармасын айрықша құштарлықпен қарсы алды.

1953 жылы «Өмір мектебінің» екінші кітабы жарияланғаннан кейін газет-журналдарда құптаған мақалалар шығып жатты. Тіпті 1920 жылы Қызылжар қаласында Мағжан бастылық еткен педагогикалық курста Сәбеңмен, Баймағанбет Ізтөлинмен бірге оқыған Мәлғаждар Әуелбеков (Еркіннің әкесі), Б. Бижанов, тағы басқа кітап кейіпкерлері болған азаматтардың ой-пікірлері жарияланды. Қазақ республикасының 1924 жылға дейінгі өркендеуін суреттеген шығарма белгілі дәрежеде XX ғасырдың басындағы қазақ өмірінің, әсіресе жаңа тарихының энциклопедиясы болған соң 1959 жылы одақтағы ең абыройлы Лениндік сыйлыққа ұсынылып, талай сүбелі пікірлер айтылған болатын. Оның абыройын сол 1959 жылы шыққан «Мөлдір махаббат» романы еселей түсті. Қазақ әдебиеті әлемдік аренаға еркін шығып, өз үлесін қосып жатқаны «Абай жолы» арқылы әбден мойындалды.

Сәбең шығармаларының библиографиясына қарап отырғанда елге қуаныш-шаттық сыйлаған дүниелері жыл сайын басылып отырғанын «Өмір мектебінен» аңғарсақ, кешегі «Адақандардың» қайта өңделіп, толықтырылған нұсқасы «Мөлдір махаббат» 1959, 1960, 1961 жылдары қайта-қайта шығып, әдеби өмірге үлкен қозғау салған болатын.

Сәбеңнің өнімді қаламы, яғни Ғабит Мүсіреповше айтқанда, «бір өзі бір библиотека кітап жазған, бір өзі бір елдің басынан кешкен бар дәуірін қамтуға құлаш ұрған, әр дәуірдегі ерлік-елдік тіршілігін, ой өрісін, сезім тереңдігін көрсете алған, төндесері сирек кездесетін қалам еңбекшісі, көп ұлтты кеңес әдебиетінің алдыңғы қатардағы көрнекті жазушыларының бірі атақты Сәбит» тағы бір жаңа шығарманың газет-журналдарда жарияланған үзінділерімен ел-жұртты елендете бастады. Тарихи негізі мықты, айтар ойы дәлелді, көзге көрсетер кейіпкерлерінің ісі мен сөзі ғана емес, өздерінің портреттерімен жандана түскен қайраткерлерді суреттеген «Есею жылдары» дүниеге келді. Ол «Өмір мектебінің» үшінші бөлімі болып, қазақ әдебиетіндегі атақты трилогияға айналды.

Тарихи қайраткерлерді шығарма кейіпкеріне айналдыру оңай емес, сондықтан деректі туындыларға азап-бейнетті сүймейтін жазушылар жолай бермейді. Өмір шындығын әр адам өз көзімен көріп, санасынан өткізеді, тиісті қорытынды

жасайды. Ал екінші біреу өзінше пайымдайды. Міне, осы тұрғыдан келгенде Сәбеннің 1924-1936 жылдар аралығында Қазақстанда қайраткерлік көрсеткен шет жұрттың өкілін былай қойғанда, өзіміздің қайраткерлердің іс-әрекетін, мінез-қылығын көркем сөзбен жеткізу қиындығының үстіне, ағайын-туыс, жора-жолдастың көзімен қарайтындар көп екенін ескерер болсақ және Сәбең сияқты бар ой-пікірін ешкімнен именбей айтатыны досы мен қасына әр қилы әсер етіп, тіпті қызғаныш сезімін оятқан «Есею жылдары» романы болды. Ол жарияланар тұста біраз ереуілдеп, тыржындап қалғандар да болды. Осы сәттен былай қарай одаққа басшы болып келгендердің көзімен қарап, жоғарғы жақтың нұсқауымен қалам ұстайтын, сөзін сөйлейтіндер табылып жатты.

«Сырдария», «Өмір мектебі», «Мөлдір махаббат», «Есею жылдары» сынды шығармалардың аз ғана жылдың ішінде дүниеге келуі, жасыратыны жоқ, ең алдымен өзі қатарлы жазушылардың қызғанышын оятты. Көңілдері жараспай қалған Ғабит, Ғабидендердің одаққа басшы болулары Сәбең даңқын өрлете беруге қызмет етті деп айта алмасак керек. Әдеби ауа бұзыла берді, «үкілі балалар» тарихтың бетінде еркін самғаймыз деп дәмеленді. Алдымен алдындағы ағалармен, артындағы інілермен жалғастығы болмай, абырой-атақты шеттен іздеп әлек болды. Аударманы алаулатты.

Өрекліген көңілдердің сорына 1967 жылы Шоқан Уәлихановқа арнап жазылар тетрологияның бірінші кітабы 424 бет болып жарық көрді. Екінші кітаптың төбесі көрініп, тараулары «Жұлдыз» журналында жарияланып, 1971 жылы кітап болып шықты. Үшінші кітаптың бірнеше тарауын жазып қойған тұста Сәбең оқыс бұрылыс жасап «Қазақ қауымы» деген еңбекті жазуға кірісті.

Сәбең поэзиямен өмір бойы жолдас болды. Өйткені ой толқынын, сезім күйін қағазға оп-оңай түсіруге өлең өте ыңғайлы. Оның үстіне қазақ сияқты халық өмір бойы өлеңмен ауызданғандықтан ұйқастырып айтқан сөзге күні бүгінге дейін елеңдей қалады.

Сәбит Мұқановтың алғашқы «Өлендер жинағы» 1927 жылы ғана шықты. Сол жылы кейіннен «Батрақ» аталған «Кешегі жалшы мен бүгінгі жалшы» және «Октябрьдің өткелдері» поэ-

малары жарияланды. Қазақ ақын-жазушыларының Қазан төңкерісінің 10 жылдығына арналған «Ақындар шашуы» мен «Ленин» жинақтарын құрастырып шығаруы да қазақ поэзиясына қосылған үлес екені сөзсіз. Қарағандыға барған сапарынан «Көмір — коммунизм», «Алатаудың алыбы» поэмалары 1936 жылғы «Толық жинақтың» II томында шоғырланды. Ол екі ортада «Ақ аю» поэмасы бәйгеден келіп, поэзиямызға олжа салды. 1939 жылғы «Сөз — кеңестік армия» жинағы «Алыптар туралы аңызға» (1942), «Тандамалы өлеңдері мен поэмалары» (1950), 1955 жылдан шыға бастаған 6 томдықтың 3, 4-томдарына жалғасып, «Шыңнан шыңға» (1965), «Алдаберген туралы аңыз» (1967) жинақтары және кейінгі 16 томдыққа енген поэзия жауһарлары, қойын дәптерлеріндегі төрттағандары Сәбеңнің қазақ өлеңіне қосқан үлесінің аумағын танытса керек.

*Мүмкін күн де, ай да сөнер,
Еш уақытта сөнбес халық.
Жанындай ол жақсы көрер
Сөзін ақын құмарланып. —*

Иә болмаса ешбір құйтыркысы жоқ:

*Жол таптым бар қазақтың жүрегіне
Осы да жетті деген мұратына. —*

деген шумақтардың айтары мен дарытары әрқашан Сәбит ақындығының ұлы елесіндей болып естен кетпесі айдан анық.

Қалижан Бекхожиннің «Сәбитсіз қазақ әдебиетінің өсіп, қалыптасуын, өркендеуін ұғыну немесе баяндау мүмкін емес» (1-259-бет) дегенін еш шүбәсіз қабылдаймыз. Өйткені әдебиеттің қай жанрында болмасын Сәбеңнің жүріп өткен ізі бадырайып жатады және өз жаңалығымен үлес қосып, сол жанрдың өркендеу барысына бел жасайды.

Өмірде қызық жайлар көп қой. Сәбеңнің драматургияға «кол салуына» жеңгетай болған бір құбылыс бар екен.

1936 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің 17 мамырдағы санында драматургияның жілігін шағып, майын ішіп жүрген

Мұхтар Әуезовпен бірігіп «Ақан мен Зайра» деген пьеса жазғанын білетін адамдарды кездестірген емен. Әдебиет тарихынан да ондай елес аңғарылмайды. Жаңа жанрға «қол салудың» алғашқы бастамасы осылай болыпты. Онан кейін «Әдебиет майданы» журналында 1938 жылы «Партбилет» пьесасы басылды. Сахнаға қойылғанда «Күрес күндерінде» деп өзгертіліп, шығармалар жинағында осы атпен жариялануда. 1940 жылы колхоз тұрмысынан алынған бес перделі, 6 картиналы «Алтын астық» пьесасы, одан кейін колхоз-совхоз театрына арналған екі картиналы «Балауға келіндер» атты күлкі-сықақ скетчі 1947 жылы жазылды. Бұлардың бәрі де Сәбеңнің драматургия саласында тәжірибе жинауының басқыштары еді.

1953 жылы ешкім елей қоймаған «Шоқан Уәлиханов» пьесасы жеке кітап болып шықты. Бұл тегінде В. Шкловский аударған «Нить Ариадны» негізінде жасаған ізденісі болса керек. Шоқан тақырыбымен ойнауға болмайтынын анық сезген автор 1954 жылы 4 актілі, 9 картиналы тарихи трагедияны жазып, «Әдебиет және искусство» журналында бастырды. Көзі қарақты азаматтар Шоқанды сахнадан көруге ынтықты. Бүгінгі М. Әуезов атындағы Қазақтың академиялық драма театры Сәбеңмен сөйлесіп, алғашқы читкасын өткізді. Әртістер «маған қандай рөл тиер екен?» деген ойда жүрді. Шоқан рөліне Нұрмахан Жантөрин мен Ыдырыс Ноғайбаев бекітілді. Көрермен жұртшылықтың көңілінде Нұрмахан – Шоқан, Ыдырыс – Александр патша, Сәбира Майқанова – Шоқанның анасы Зейнеп, Серке Қожамқұлов – саудагер Малтабар бейнелері бар нақышымен сахнаға шықты. Пьесаның бағын жандырды, тұрақты репертуарға айналды.

Нұрмахан Жантөрин «Жылы жүрек, нұрлы ақыл» деген шағын естелігінде қызық деректер келтіріпті. Шоқан бейнесін сомдауға оның дайындығы ертеден бар екен. «Мен Ташкент театр институтына 1946 жылы оқуға түстім. Екінші курста өз еркімізбен шағын пьеса тауып алып, соны ойнауымыз қажет болды. Сол кезде Сәбеңнің «Ариадна жібі» дейтін шағын пьесасын тандап алдым» (1-187-бет) дейді. Ал Сәбеңнің мына Шоқанына айрықша дайындық керек екенін сезе бастағанда Сәбең Нұрмаханды үйіне ертіп келіп, 18 жасар Шоқанның күнделігін оқытады.

– «Қалай екен? – деп сұрады.

– Бұл азаматтың, қоғам қайраткерінің жазғаны ғой, – дедім.

– Сені ертіп әкеліп, бұл күнделікті оқытқанда, сен осыны түсінсін деп едім. Ақыл айту оңай, істеу қиын. Сен Шоқанға эпилеткаға қызыққан офицер деп қарама, ел үшін өмірін сарп етіп, шарқ ұрған азамат деп қара. Менің Шоқан бейнесіне қызығуым да осы себепті. Мен Шоканды жазып шықтым, оған жан бітіріп, тірілту енді сендердің міндеттерің, сенің ша-руаң» (1-187-бет) дегенін «Аққан жұлдыз» романының екі кітабымен дәлелдеуге болады. Бүкіл төре тұқымының шежі-ресін таратқанда Кенесары – Наурызбай, Шокандарды ұлт азаматы етіп көрсету мақсатында болғаны анық. Әлі де бол-са, Ыбырайды – шокынды, Шоканды – орыс офицері, Абай-ды – байшыл-патшашыл деген пролетарлық түсініктер қалың елдің санасынан кете қоймаған кезде оларды сомдауға кірісті. Осы тұста, орысқа отар болғанымыз, Ресей бодандығына түскеніміз тамаша болыпты, игілікке пайдаланыппыз, әйтпесе құрып кетер едік, ел болмас едік деген жәреуке пиғылмен күн көргеніміз өтірік емес қой. Ыбырай, Шокандар соның арқа-сында ғана тарихымызға оралды. Сондай түсінікті «Қара тақ-таға жазылып жүрмендер, шешендер!» деген аты шулы публи-цистикасымен дуылдатқан Сәбит Мұқановтың өзі енді Шоқан жайында пьеса жазып, романдар цикліне кірісуі ком-мунистік идеологияны пайдалана отырып, қазақ елінің рухани күшін, зиялылық дәстүрін қалпына келтірудің, ұлттық таным-біліктің ғана емес, ар-намыстың туын биік көтеріп, сана-сезімін оятудың таптырмас амалы ретінде пайдаланылды. Оның қалай жүзеге асқанына назар аударыңыздар.

«Орыстың қаулаған ағартушылық (өзі әліпті таяқ деп жаңа ғана тани бастаған ел. Т. К.) және демократтық (монархиясы 1917 жылы ғана құлаған. Т.К.) ой-санасы орыс мектебінде оқыған казактарға да әсерін тигізбей қойған жоқ. Казактан бұл бағытта алғашқы шыққан адам – Шоқан Уәлиханов (1835-1865). Оның ізін шала шыққан Ыбырай Алтынсарин (1841-1889), одан кейін Абай Құнанбаев (1845-1904) шығып, Шоқан көтерген демократтық және ағартушылық туды Ыбырай, ол көтерген туды Абай ұстап, XX ғасырдағы халықтың ұлда-

рына табыс етті. Ақыры, бұл ту Амангелді Иманов пен Сәкен Сейфуллин көтерген большевиктік туға келіп ұласты» (С. Мұқанов. Жарқын жұлдыздар. 1964. 4-бет) деуден-ақ аңғарамыз. Мұндағы қайшылықты ойлау жүйесінің өзі өткен тарихымызды ақтап алудың тамаша амалы сияқты. Оның арғы негізінде келешек ұрпақты өз дәстүрінен айырудың пролетарлық, шындығына келгенде, ұлыдержавалық шовинизмнің зымиян саясаты жатқанын енді ғана аңғарып отырмыз. Тілейік-тілемейік, тәуелсіздік алғанға дейін осылай ойлап, осылай күн көріп келдік. Мұндай ойда болғандардың ұлысы да, кішісі де, данышпаны да, есуасы да болған жоқ. Бәрі де құлай жазды, айтты, насихаттады. Содан жол тауып, елге сана-сезім дарытып жатқан ақын, жазушыларымыз бірен-сараң ғана болғаны рас.

Тапшылдықпен қаламы ұшталған Сәбең қазақтың тағы бір ұлы азаматы, жаңа заманның дауылпазы Сәкен Сейфуллинді сахнаға шығаруды ойлады. 1964 жылы Сәкеннің туғанына 70 жыл толу мерекесінің республикалық ұйымдастыру комитетінің төрағасы болып тағайындалған сәттен емес, 1957 жылы Сәкенді еске түсіру кешінен басталған ой «Есею жылдары» арқылы сыртқа шықса, енді арнайы шығарма жазу қажеттігін айқын сезді. «Сәкен Сейфуллин» пьесасының сиясы кеппей жатып, оның туған облысы Қарағандыдағы «Орталық Қазақстан» газетінің 1964 жылғы 14, 15, 17, 19 сәуірдегі сандарында, онан кейін саяси отаны болған Ақмолада (қазіргі Астанада) шығып тұрған «Тың өлкесі» газетінің 1964 жылғы маусымындағы төрт санында жарияланып, 1966 жылы 4 актілі, 7 картиналы тарихи драма болып «Жұлдыз» журналында басылды. Оның жеке кітап болып шығуын тоспай әуелі Қарағанды, онан кейін Ақмоланың орыс драма театры, бүгінгі Ғабит Мүсірепов атындағы республикалық балалар және жасөспірімдер театры бірінен кейін бірі қойып, Сәбең тағы да «Шоқан Уәлиханов» драмасының әр қала, облыста қойылу сәтіне сабылғаны сияқты, бұл жолы да дамыл таппады. Ақмоланың орыс театрындағы қойылымына көркемдік кеңесші ғана емес, этнограф-тарихшы ретінде жөн-жоба көрсеткеніне куә болған кезіміз бар.

Жалпы, Сәкен мен Сәбиттің достығы, рухани жақындығы қазақ жастары үлгі-өнеге алатын керемет құбылыс.

1956 жылы 22 қарашада Қазақстан Жазушылар одағының залында Сәкенді еске алу кеші болды. Мен оған дейін де Сәкеннің атын біліп, «Тар жол, тайғақ кешудің» әсіресе Ақмолаға қатысты тарауларын қазақтың атакты әншісі Қосымжан Бабақовқа 1945 жылдың көктемінде оқып беріп, «ешкімге тісіңнен шығарма» деп ескерткен соң ешкімге айтпай жүретінмін. Оның үстіне менің болашақ жарым Сәкеннің жолдасы Гүлбаһрамның құдашасы болып шықты. «Жігітінді көрсет» деген болу керек, қаңғалақтап жүріп ол кісімен танысқанда «осындай шешімді кісі ғана Сәкенге жар болса керек» деп түйгенмін.

1956 жылы 30 наурызда Сәкеннің ақталғанын естіп, тәтейдің үйіне жетіп бардық. Келіп-кеткендерді қарсы алып, қолдарына су құйғаным әлі де есімде.

Сөздің қыскасы, Сәкен атын естіген сайын елендеуді шығарып жүрдім. Сәкенді еске түсіру кешіне алдымен барғандардың бірі болдым. Кіші залда ине шаншар жер басқаларға табылмағанмен, төрден орын алатын Ғабит, Мұхтар сол кезде Жазушылар одағын басқарып отырған Ғабиден көзге түспеді. Сол күні Алматыдан тыс жерлерде жүрген шығар, обалына қалмайық.

Төрдегі стол да онша кең емес, сығысып біраз кісі отырды. Сәбит Мұқанов табаны күректей екі сағат Сәкен туралы естелік айтты. Тайыр Жароков өз естелігіне қоса «Кеңесстанды» жатқа оқыды. Қуандық Шаңғытбаев «Аққудың айырылуы» поэмасын нәшіне келтіре оқыды. Тағы біраз адамдар мінбеге шықты. Әлден уақытта Жұмағали Саин орнынан тұрып:

— Ағайындар-ау, Сәкеннің әндері бар еді ғой, — деп Арқаның кербез сұлу «Көкшетауын» бастап кеп жіберді. Ересектер жағы ұмытпаған екен, көздеріне жас ала тұрып әнді айтып шықты. Сол сәт жадымда хатталып қалды да, Сәкенге бірден құладым. Міне, соған жарты ғасыр болып қалса да Сәкен жөнінде әлі тінтініп ізденудемін, жазудамын. Тіпті амандық болса, Сәкеннің Сібірдегі ізімен жүріп өтуді мемлекеттік деңгейде жоспарлап та жүрміз.

Мен мұны неге қозғап отырғанымды сезбей отырсыздар ғой. Осы еске алу кешінен бастап Сәбең соңына өсек ерді. «1937 жылы өзі ұстатып, енді «қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушы, нағыз азамат» дегенді айтуға ұялсайшы. Жарбаң-

дауын көрмейсің бе бұл кәззаптын» деген сөз өзге жерден емес, Жазушылар одағының басшысы болып отырған адамдардың аузынан шықты.

«Орталық Комитеттегі қаскөйлер Қауіпсіздік комитетіндегі Сәкен ісімен танысыпты, Сәкен ісіне төрт том арналған екен, әр бетінен болмағанмен, әр бөлімінен Сәбит жапқан жалалар бадырайып шыға келіпті» деген сөз Алматы түгіл, бүкіл Қазақстанға тарады.

Мен «Сәкеннің соты» деген кітап жазып, ол істің бүгешігесіне дейін әңгімелегенде, Сәбең байланысты ештеңе көре алмадым. 2003 жылы МҚК полковнигі, талай құжатты қолымен ұстап, әсіресе Сәкен ісін ықтиятты зерттеп «Қазақтың Сәкені» деген деректі кітап жазып шығарған Амантай Кәкен де, не болмаса сонау Жезқазғанда жатып Сәкен «ісін» екі-үш ай бауырына басып оқыған, Мудровтың айтуымен ұлы ақынның мүрдесін сонау Магаданға іздеп барған жазушы Апбаз Қаражігітов те Сәбиттің Сәкен туралы берген куәлігін оқымағандарын қолына құран ұстап тұрып сендіруге даяр.

Мұрағатқа барар алдында мен де жүрексініп, Сәбең шығып қалар ма екен деп қауіптеніп барғанмын. Оның алдында шынын біліп алайын деп Мәриям-апайдың жан сөзін сот тергеушісіндей тергеп алсам да, «өмірде бірге жүріп күреседі, таласады, қалайша оның куәлігін алмай Сәкенді соттайды, атып тастайды?» деген ойлар мені қара бұлттай торлаған еді. Шындыққа тат түспейді екен.

Есмағамбет Ысмайыловтың жанкешті еңбегімен Мәскеуде өтетін онкүндікке және 20 жылдан бері сағынып қалған қалың оқырманға арналып 1958 жылы Сәкеннің таңдамалы шығармаларының жинағы қазақ, орыс тілінде шықты. Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты 1959 жылдан бастап Сәкен өмірі мен өнеріне қатысты деректерді елден және мұрағаттан жинайтын ғылыми экспедиция ұйымдастырып, шығармалар жинағының алты томдығын шығаруға кірістік. Мен осы шаралардың және Сәкеннің туғанына 70 жыл толу мерекесін өткізетін комиссияның хатшысы болдым да, бар оқиғаның басы-қасында жүрдім. Араарасында Мәскеу мен Ленинградқа шапқылап, Қазақстаннан табылмаған деректер мен материалдарды алып келіп, әр томына кіргізіп отырдық.

Сол уақытта екі нәрсеге таңғалғанымды жасырмайын. Бірінші, 1937 жылды басынан кешірген Тайыр Жароков, Асқар Лекеров, Орталық Комитетте қызмет істеп, оны-мұны басқалардан бұрын сезгіш Мүсілім Базарбаевтың шамадан тыс саяси сақтықтарын, Сәкеннің кеңес заманында жазғандарын қайта жариялауға дәттері жетпегенін көрдім (Сәкеннің шығып жатқан 10 томдығынан олардың бәрі орын тауып жатыр). Литоның өзі қарсылық жасамаған дүниелерді өткізе алмай пұшайман болған кезім әлі арқама аяздай батады, өйткені Сәкеннің шын азаматтығын танытатын, ұлтын айрықша сүйетін шығармалары қалып қойды. Тек кеңесшіл қызыл сөздерін жалаулаттық.

Екінші, Сәбеннің табандылығын осы жолы айрықша көрдім. Сәкеннің «Қазақ әдебиеті» (билер дәуірінің әдебиеті) дейтін 1932 жылы шыққан оқулық-хрестоматиясын шығарарда жоғарыда аталған редколлегия мүшелері «осыны қоя тұрсақ қайтеді?..» деген шешімге ойыса бергенде, Сәбит Мұқанов «мен бұған алғы сөз жазамын, ауыртпалығын өзім көтеремін» деп кесіп айтты. Алтыншы томға «Қазақ әдебиетіндегі жаңа эра» деген принципті кіріспе жазып, оқулық-хрестоматияның қазақ әдебиеттану ғылымындағы орнын айқындады. Маған соңғы сөз ретінде «Халықтың қазынасы» деген зерттеу мақаламды жаздырды. Сонда «көлеңкесінен қорқатындар ғой бізді сорлатып жүргендер» дегенін өз құлағыммен естідім.

Өстіп жүргенде ойламаған жерден «бомба» жарылды. Қазақ әдебиетіне жанашыр болып жүретін Зоя Сергеевна Кедрина орысшаға Сәйділ Талжанов пен Иван Щеголихин аударып жатқан «Тар жол, тайғақ кешудің» үстінен Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетіне арыз түсіріп, «бұл кітап ұлттар достығына зиян тигізеді. Татарды — ноғай, өзбекті — сарт деп мазактайды. Жарияланбасын» деп шорт кесіпті.

Бұл қылықты таратып айту ұят, бірақ әңгіме басталған соң оны таркатпай тағы болмайды. З.С. Кедрина Мұхтар Әуезовтің жанұясымен дос адам болатын. Әсіресе мұражай директоры Ләйла Мұхтарқызына көп көмегін тигізген-ді. Ләйла арқылы Дінмұхамед үйіндегі Зухра жеңгемізбен әмпей-жәмпей болғаны да белгілі. Әңгімеден әңгіме шығып отырғанда «Тар

жол, тайғақ кешудің» орысшаға аударылып жатқаны сөз болғанда Зухра жеңгей әкесі Шәріп Ялымовтың жарамсыз істерін, сайқымазақ мінездерін, Сәкенді аттың бауырына, қалыңының астына алып, түрмеге әкеп тыққанын суреттейтін сәттері есіне түседі де, мүмкін болса жарық көрмегені дұрыс-ау деген ой айтса керек. Достық көңілін ақтау үшін қазақ әдебиетінің жанашырымын деп жүрген Зоя Сергеевна бір қызмет көрсетуге бекінген ғой.

Сәкен шығармаларын шығаратын комиссияның төтенше отырысын шақыр деп Сәбең маған бұйрық берді. 17 ақын-жазушы, баспагер жиналды. Сәбең кіріспе сөзінде әлгі қылықты қысқа қайырды да «кәне, қандай ойларың бар?» дегенде 17 адам түгелдей «мынау барып тұрған жала, кітапты шығартпау үшін жасалған әрекет. Сәкеннің ендігі сотталуына жол берілмесін. Кітап тез шықсын» деген қорытынды жасалды. Осы ойлардың бәрін қағазға түсіріп, Сәбең қол қойған соң Орталық Комитетке жеткізілді. Атақты роман-хроника, дауылды жылдардың анықтамалығы осындай әлекпен орысша басылып шықты. Қазір қазақшасының 7-басылымы жарық көріп отыр. Сонда бір қайран қалатын бір жай, Жазушылар одағының басшысы болып отырған Ғабиден Мұстафин осындай отырыстардың бірде-біреуіне бас сұққан жоқ.

Республика басшылығының шешімімен 1964 жылы Сәкеннің, 1965 жылы Ілияс пен Бейімбеттің 70 жылдық мерейтойлары аталып өтетін болды. Ең әуелі Д. Қонаевтың «Правда» газетінде шағын мақаласы басылды. Сабырлы, желпілдеткен сөзі жоқ, бәрі де орынды сияқты. Неге екенін білмеймін, Сәкеннің Алматыда 23 мамырда болатын мерейтойына арналған сырты керемет әшекейлі шақыру билетінің сөзі қазақтың үлкен ақыны дегеннен әріге бара қоймапты. Неге одан басқа теңеу, атақ таба алмағандарын құдай білсін, әйтеуір Орталық партия комитетінің сүзгісінен өтті дегенді естігенбіз.

Осының басы-қасына тікелей араласып жүрген Сәбең Сәкеннің 70 жылдығына арнаған баяндамасын ширығып бастады. Қайталап айтқанда, ежіктей қайталағанда «Сәкен Сейфуллинді қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі деу — тарихқа қиянат жасау. Іргесі 1917 жылдардан бас-

тап қаланған қазақ кеңес әдебиетінде 1919 жылға дейін Сәкеннен басқа кеңестік, яғни пролетарлық тұрғыда шығарма жазған бір де адам болған жоқ. Бұл тұрғыда алғанда Сәкен — қазақ әдебиетінің Маяковскийі ғана емес, Максим Горькийі, яғни қазақ кеңес әдебиетінің өркендетушісі ғана емес, оны бастаушы. Ол — қазақ кеңес әдебиетінің атасы» деген тұжырым жасағанда театрдың ішінде, сыртында радиорупор арқылы естіп тұрғандар ду қол шапалақтап, қуана қоштады. Оны ертеңіне газет-журналдар бүкіл елге жеткізді.

Алматыда толмаған көңіл Сәкеннің туған облысында, әуелі Қарағанды қаласында, онан кейін Жаңаарқа өңірінде, Жақсы Иманактың бауырында өткен халықтық тоймен тасығанды. Алайда Орталық Комитеттің тежеуі Тың өлкесіне — Целиноград қаласына келгенде айқын сезілді. Бүгінгі Күләш Байсейітова атындағы опера және балет театры, бұрынғы Теміржолшылар клубында өтетін Сәкен мерейтойының бағдарламасы бірден көңіл қалдырды. Оны алдымен аңғарған Сәбит Мұқанов болды. Қонақты қарсы алған идеология хатшысы Саттар Имашевқа, Тың өлкесінің бірінші хатшысы Коломейшевке міндетті түрде жолығуға тиіс екенін айтты. Сәбенмен бірге Ақмолада Кеңес өкіметін орнатып, атаман Анненковтың ажал вагонында қорлық-зорлықты бірге көрген Захар Петрович Катченконы түні бойы қайрап шықты. Ол амандықтан кейін бірден:

— Біз кеңес үшін күрескенде аядай жерге тығыламыз деп ойлап па едік?! Ол кезде өздерің мына жарық дүниеде бар ма едіңдер, мына Тың игерушілер сарайы тұрғанда Теміржолшылар клубында Сәкен мерекесін өткізіміз деген не сұмдық, бұл кімнің ақылы?! — деп айғайға басқанда бірінші хатшы:

— Қалада қазақ аз, адам жиналмайды, — дей бастағанда Сәбен сөзге араласты.

— Адамды мен жинап беремін. Радиомен өзім хабарлаймын, төңіректегі елге де хабар жіберу керек, — деп шақыру билетін қайтадан жасауға шешім қабылдатты. Сізге өтірік, маған рас, 2500 адам сыятын Тың игерушілер сарайы келген адамдарды отырғызар орын таба алмай, келгендердің біразын кіргізбей қойғанына куә болдық. Байқайсыздар ма, Сәкен мерейтойының өзі талай өткелектен таласпен өтіп жатқаны

Сәбең екеуінің қанжығасына байланған пәлекет пе деп қалғандайсың.

Сәбеңнің ұлы жігерімен Сәкеннің тойы Мәскеуде де өтті. Захар Петрович Катченко «Тар жол, тайғақ кешудің» шығуына қарсы болған Зоя Сергеевнаның атын атап тұрып әшкереледі. Сол салтанатты жиында бүкіл елдің шын ниетін орыстың атақты жазушысы Галина Иосифовна Серебрякова білдіріп: «Сәкен Сейфуллин — городость не только казахского народа, но и всего Кеңесского народа» деген жалынды сөзбен түйіндеген еді. Міне, осының бәрінің басы-қасында Сәбит Мұқанов жүрді.

«Сәкен Сейфуллин» пьесасынан тұтанып кеткен ой Сәбен азаматтығын, адалдығын баяндауға себепші болып жатқаны бір жайсыз ойды ашық айтқызайын деп отыр.

Ерен еңбек сіңіріп, елінің айрықша ардақтысы болған жандарға неге сөз ереді? Осы жамандық па, әлде жақсылық па? Бақыт па, сор ма?

Сәбең жайындағы ғұмырнама ширығып басталып еді, енді соның жауабы жолшыбай нақты мысалдармен жоққа шығарылып жатса, енді қысқаша қайыратын уақыт келген сияқты.

Тарихта тұзы жеңіл адам болатындығын дәлелдеп жатудың қажеттігі жоқ. Неге тұзы жеңіл болады? Болатын себебі, ол қайраткермін деп керікпей ел-жұртпен қоян-қолтық араласып, кеменгер екенін сездірмей, аңғартпай, күнде араласып-құраласып жүретін пенде болып кетеді. Ғабиттің «Сәбитті елден, елді Сәбиттен айыратын саңылау жоқ» дегені осы қарапайымдығынан туып, қайраткерлігімен бауырласып кеткендігінен болса керек. Осындайда Шығыс Қазақстанға барғанда көзімен көрген Әділбек Абайділданов «Сәбит шыңы» деген естелік мақаласында «Жұрт жапа-тармағай амандасып, араласып кетті. Қаумалаған топты кимелей жеткен 3-4 қария Сәбенді бас сап сүйіп жатыр. Өмірі жүз көріспеген жандардың бұлай қарсы алуына мен таң-тамашамын. Халық өзінің сүйікті жазушысын ешқашан көрмесе де, осылай танып, осылай сүйеді екен-ау! Жатырқау деген Сәбең де де, оларда да атымен жоқ. Тап ұзақ сағынысқан, жаңа табысқан бірге туған адамдар сияқты. Қалың бұқараға сол кісіден жақын тұратын жазушы бар ма екен? Әй, жоқ шығар»

(1-264-бет) деген куәліктерді жүздеп, мыңдап келтіруге болады. Бұған сенбесеңіздер, онда Ғабенді куәлікке шақырайын: «Қазақ жазушыларының ішінде, халықтың сүйермен көзімен қарасак, Сәбитпен теңдесері сирек».

Пендеге осындай үйірсектіктің жаман жағы да болады екен. Сәбең ешкімнен сырын жасырмай әңгімелесе кететін әдетін кейбір жұмыртқадан жүн қырқатын қулар өзіне пайдалы сөзді де, күпір сөзді де, ел арасын ажырататын өсек-аянды да Сәбит атынан таратып жүргенін талай кездестірдік қой. Мұның өзі қасқой насихат молайғанда күш алып кететін көрінеді. Шындыққа емес, өсекке сенетін психология оны онан әрі үдетіп жіберіп, абыройлы атаққа кір жағып жататын әдетті Сәбең төңірегінен жиі кезіктіреміз.

Қалай болғанда да, алып тұлғаның олпы-солпысы жұрт таратқан қауесеттен емес, өзі қолымен жасаған істерімен өсе түсіп, артында қалдырған ұлы шығармаларымен жарқырай түсетіні айдан анық. Сәбеңнің асқар Алатаудай абыройы тарих бетінде жарқырай беретіні сөзсіз.

Он бірінші тарау

ШЕЖІРЕШІ

XX ғасырдың елуінші жылдары Сәбең өзінің жазған сын мақалаларын, жасаған баяндамаларын, әр кезеңде жазып жүрген естеліктерін жариялауға ниеттенеді. Ол ойын сол кезде қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасының бас редакторы әрі елпілдеп тұрған ақкөңіл азамат Ғалым Мұхаметжанов қолдап қана қоймай, өзі құлшына құрастырып, 1960 жылы «Өсу жолдарымыз» атты қазақ кеңес әдебиетінің шежіресіндей 698 беттік қалың кітапты шығарып, ел-жұртты тағы бір рет елең еткізді.

Осы жинақта бастары қосылып, бүкіл әдеби процесті айқын аңғартатын мақалалар мен баяндамаларды, айтыс материалдары мен арнайы зерттеу еңбектерін қалың жұртшылық іздеп жүріп оқыды.

Көптен бері қолға түспей келген дүниелер жайылып алдымызда жатыр. Бұл объективтік қажеттілік болса, оның субъективтік себебі де жоқ емес. «Шама-шарқым жеткенше көркем шығарма жазумен ғана емес, жалпы көркем әдебиеттің, оның ішінде қазақ кеңес әдебиетінің мәселесін талқылауға белсене араласып келе жатқан адамның бірімін» деп (646-647-беттер) білетін автор өз қаламынан туған шығармаларының ішінде өгейлік көргендері барын, «кейі жарияланбай, кейі кезінде бір рет қана жарияланып қалып қойған көркем әдебиет туралы жазылған мақалалар, жасаған баяндамалар, монографиялар, естеліктер екенін» (649-бет) ашық мойындайды.

Көркемдік қажеттіліктің заңды талабына құлақ асып отыратын автордың «қазақ кеңес әдебиеті туралы жазылған материалдардың менің өзім үшін (мүмкін жалпы әдебиет үшін де) қызғылықты бір жағы бар сияқты. Ол — қазақ кеңес әдебиетінің майданына қай уақытта кімдердің шығуы және қандай ұран, не мақсатпен шығуы. Осы көріністер әр кезде жазылған мақалаларда таңбасын түсіріп отырып, отыз жеті жыл бойында жазылған мақалалардың бәрін тұтас алғанда,

осы жылдардағы қазақ кеңес әдебиетінің шежіресі (летопись) сияктанады екен. Осы әдебиеттің алғашқы жасаң шағынан бастап, қазіргі есейген халге жетуіне дейін қандай кезеңдерді өтуінің біраз елестерін» береді екен» (650-бет) деген ойына қосылмасқа болмайды.

Шежіре сипатты кітапта қазақ кеңес әдебиетінің әр дәуірінде әңгіме болып, талқыға түскен мәселелер Сәбеңнің шұрайлы ойлары мен тұжырымды пікірлері кейде публицистикалық, кейде ғылымдық жүйемен баяндалады. Қазақ кеңес әдебиетінің қалай дүниеге келгендігі, оның шығармашылық күшінің қалай жасақталғаны, алашшыл әдебиет өкілдеріне қарсы қандай күрес жүргізілгендігі, бұрын поэзия саласы өркендеп келген әдебиеттің профессионалдық негізге түсе бастағаны, әр жанрды қалай игеріп, толыса да молыға түскендігі, жазушылардың бүгінгі өмірмен байланысының күшейгендігі, көркемдік шеберлікке жету процесінде қандай қиындықтардың кездескендігі, озық әдебиеттердің үлгісі мен дәстүрлерінен қалай өнеге алу керектігі, реализм әдісін игеру жолында нендей асулардан асу қажеттігі, жас дарындарды тәрбиелеудің амал-тәсілдері, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің арасындағы байланыстың, шығармашылық ықпал мен әсердің қандай бағыт алып бара жатқандығы, қазақ әдебиетін өркендетуде және оқушы қауымның эстетикалық талғамын жетілдіруде аударманың қандай рөл атқарғандығы, қазақ әдебиетін одақтық, дүниежүзілік сахнаға шығару жолында нендей шығармашылық ізденістердің болғандығы, партияның көркем әдебиет саласындағы саясатының әр дәуірде қалай жүзеге асқандығы жайында — сайып келгенде, әдеби процестің барлық мәселелері мен проблемалары жайында осы кітаптан толық ақпар алып, талай қомақты ойлар мен қызықты пікірлерге тап боламыз.

Қазақ кеңес әдебиетімен бірге жасасып, оның ыстығына күйіп, суығына тонған, өнегелі өнердің барлық тар жол, тайғақ кешулеріне ортақ болған, әдебиет майданын сырттан тамашаламай, бел шешіп, білек сыбанып кіріскен, оны өрге сүйрелеген ерен тұлғалы Сәбит Мұқановтың осы жинағындағы идеялық-шығармашылық, ғылыми-эстетикалық мәселелердің бәрін түгелдей қамту мүмкін емес, сондықтан ең негізгі про-

блемаларға назар аударсақ, жинақтың шежірелік сипаты айқындала түседі.

Қазақ кеңес әдебиеті қалай дүниеге келді және қандай асулардан асты деген ғылыми-эстетикалық мәселенің шешуін осы «Өсу жолдарымыз» жинағынан табамыз және оның туу, қалыптасу, өсу, ілгері даму процесінің біраз сыры жоғарыдағы тараулардан да аңғарылып жатса керек.

Төңкеріске дейін ағартушы-демократтық бағытта болған Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев, Бейімбет Майлин келе жатқан өзгерістің сырын ұға алмай, әр түрлі ағымға түсіп, едәуір уақыттарын өткізіп алған болатын. Демек, жаңа әдебиетті бастап әкетуге мүмкіндігі жетпей тосылған шақта жаңа заманның талап-тілегін жалғыз Сәкен Сейфуллин ұғып, өзінің ерен даусын ашық мағына, жаңа леппен жеткізді. Міне, осыған байланысты Сәбит Мұқанов қазақ әдебиетінің негізін қалаушы деп Сәкен Сейфуллинді жеке-дара атайды да, тарихи шындықпен дәлелдейді.

Автор өзінің сын мақалаларында осы тезисті қайта-қайта ескерту арқылы әдебиетімізге тән болған үлкен бір ерекшелікті — қазақ әдебиеті пролетарлық төңкеріске шығармашылық кадры жағынан ғана емес, сонымен қатар идеялық бағыты жағынан да дайындықсыз келгендігін айқын көрсетіп берген.

Әдебиет майданының бел ортасында болған С. Мұқанов «Байшыл-ұлтшылдардан шыққан әдебиетшілер кедейден жана көтеріліп келе жатқан, жазуға қыры барларды менсінген жоқ, «кешегі пәленшеден не шығады?» деген көзбен қарады. Неше жылдан бері жазуға кәнігіленген, оқуы мол, әдебиет заңына жетік Жұмабайұлы Мағжан, Аймауытов Жүсіпбек, тағы сол сықылды жазушыларға қоятын шартты көзін жана тырнап ашып келе жатқан, оқуы аз, әдебиет заңына шорқақ, тілі жаттығып болмаған кедей балаларына да қойды. Бұл шартты олар көтере алмады. Бірер жазғандарына тым қатаң қарағандықтан біразы бұғып қалды» (31-32-беттер) деп ашық жазған.

Қазақ әдебиетінің көгінде өмір сүрген осы екі бағыттың күресі бірқыдыру уақытқа созылып, екі түрлі кезеңді басынан өткізді. Әдебиеттің идеялық-шығармашылық нысанасы жөніндегі күрес 1922 жылдан бастап мейлінше күшейіп кетті.

Осының айқын мысалы етіп Сәкен Сейфуллиннің өнерпаздық өткелдерінде көз жіберсе де болғандай. 1922 жылы Сәкеннің «Асау тұлпар» атты өлеңдер жинағы мен «Бақыт жолына», «Қызыл сұңқарлар» атты пьесалары басылып шықты. Бұлар қазақ кеңес әдебиетінің кітап жүзінде көрінген алғашқы қарлығаштары еді. Осы шығармалар екі таптық көзқарас тұрғысынан бағаланды.

РКП(б) Қырғыз облыстық комитетінің «Известиясы» 1923 жылы «Асау тұлпарға» жазған сынында Сәкенге «Қырғыз әдебиетінде жаңа бағыттың, жаңа жолдың, яғни оны пролетариат идеологиясына жақындату мағынасындағы жаңа бағыттың негізін салу қаншама үлкен қиындыққа түскендігін көреміз.

Оның шығармашылығының ең соңғы кезеңі, яғни 1922 жылдың «айқын пролетариаттық идеологиясы, таптық сипаты бар» деп тапса, алашшыл әдебиетшілер Сәкен шығармаларынан еш мән-мағына таппай, оны шығармашылық тұлға ретінде жоқ етуге талаптанды. Оған өз арамыздан жәрдемдескендер де болмай қалмады. «Шолпан» мен «Темірқазық» журналдарында жарияланған сындар Сәкенді алған бағытынан адастыру үшін жазылғанда, Сәбит Мұқанов 1923 жылы «Сынға — сын» деген мақал жазып, «Нәзір «Асау тұлпар» туралы мақаласын «Темірқазық» бетіне жариялаумен қанағаттанбай, Қазан, Уфа, Ташкент газеттерінің бетінде де жариялатты. Онымен де қанағаттанбай, Мәскеудегі орыс тіліндегі журналға да өткізді. Естіп отырмын, Бұхара мен Қырымда да басылған дейді. Мұның аты не? Бұл сын ба, болмаса бір жолдасты бүкіл Россия халықтарының бетіне қаратпайтын етейік деп тырысқандық па? Әрбір саналы кісіге соңғысы екені айқын көрініп тұр. Бірақ одан еш нәрсе өнбейді. Байлар мен байшігештерге Сәкеннің ұнамайтынын білеміз. «Асау тұлпар» төрт аяғынан тік басқан шығарма деп ешкім де айтпайды. Бірақ ол қазақ еңбекші табының мүддесінен туған бірінші көркем шығарма. Ендеше оны ешбір қарсы науқан жоққа шығара алмайды» (16-19-беттер) дегенін тарих жоққа шығарған емес.

Қазақ кеңес әдебиетінің туын көтеруші Сәкенге жасалған шабуылдан ештеңе өнбеген соң қазақта пролетариат жоқ, сондықтан оның әдебиеті болуға тиісті емес деген пікірді уағыздай бастаған болатын.

Бұдан да ештеңе өнген жоқ. Қазақ кеңес жазушылары, әсіресе Сәбит Мұқанов бұл пікірді әшкерелеп, «бұдан екі-үш жыл бұрын, байшылды былай қойғанда, коммунист жолдастардың кейбіреуі қазақта пролетариат әдебиеті бар деген сөздің өзіне күдіктене қарайтын еді, туды деуге аузы бармай, жоқ деуге бата алмай, нысанасы ғана бар дейтін еді. 1929 жылы болған өлкелік партия комитетінің пленумы бұл пікірдің қателігін көрсетіп, «Қазақта пролетариат әдебиеті бар, бірақ жас» деді. Жастығына, әрине, ешкім таласа алмайды. Таластың күштісі барлық та еді, ол мәселе енді шешілді. Осы күні қазақта пролетариат әдебиеті бар ма, жоқ па деп дос түгіл дұшпан да айта алмайды» (104-бет) деп тұжырымдады.

Қазақ кеңес әдебиеті өзінің қалыптасу дәуірінде осындай идеялық-шығармашылық асулардан асып барып, профессионал әдебиеттің озық дәстүрлерін игеруге, ілгері өркендеуге көшкен болатын. Ал 30-40 жылдардағы әдеби процестер Сәбеннің бұл жинағында бірқыдыру қамтылғанмен, 1937 жылғы қанды қырғын, Сәкен, Бейімбет, Ілиястардың өнерпаздық саладан аласталуы әдеби өркендеуге қандай қиындық әкелгенін желе-жорта баяндаған. Жеке адамға табынушылықтың дәурені жүріп тұрған уақытта жазылған мақалалар мен жасалған баяндамаларда әдебиетіміздің ұлттық сипатына үңіліп, оның қат-қабат сырларын ашудан автор көбіне тартынып отырған.

Қазақ кеңес әдебиеті өзінің дүниеге келген уақытынан бастап бүгінгі күннің өзекті мәселелерін көркем сөзбен бейнелеуге талаптанды. Олар көбіне-көп поэзияда — саяси лириканы, прозада — жағымды кейіпкерлердің бейнесін үлгі-өнеге етіп ұсынуға, драматургияда — еңбекші өкілдерінің емін-еркін көстендеп әрекет етуіне, ал сында — бүгінгі күн тақырыбына жазылған күлдібадам шығарманың өзін жақтауды талап етті. Әдеби процестің алдыңғы легінде болған С. Мұқанов «Жазушылардың міндеті — көбінесе өмірдің көкейтесті мәселелерін көркем сөзбен бейнелеп, өзі сүйенген қалың еңбекші көпшіліктің алдына тартып отыру» (52-бет) дегенді бұлжымас заңға айналдыруға үндегенін байқамай кете алмаймыз. «Кеңестік өмірдің шындығы — социалистік құрылыс. Осы құрылыспен тығыз байланыспаған ақын-жазушы табиғаттық

таланты қанша үлкен болғанымен еш уақытта көркемдік дәрежесі биік шығарма жаза алмайды» (370-бет) дегеніне бүгін қосыла алмайтын шығармыз.

Қазақ әдебиетінің 40 жыл ішінде басып өткен жолдары мен асқан асуларын суреттейтін бұл жинақта жаңа жанрлардың туу, қалыптасу, өркендеу процестері де, олардың ішкі түрлерінің молығуы да, мазмұн мен түрдің тұтастығы да бірқыдыру әңгімеленген. Оларды жеке-дара алмай автордың көркемдік даму жөнінде байқағандарына, көрген-білгендеріне және ойларына ішінара сабақтастырып отыру жағы жөндем.

Үгіттік өлеңмен шын мәніндегі реалистік поэмаларға дейінгі ұзақ сонарлы өнерпаздық жол — қазақ поэзиясының үлкен табысы. Бұл даңғыл жол емес еді, оның бұраланы мен бұрылысы, түзуі мен қисығы, ұтысы мен ұтылысы кездескенмен, ең негізгі бағыты жаңа биікке көтерілу арнасынан табылды. «Қысқасы, жалаң үгіттен басталған қысқа жанрдағы казактын кеңестік поэзиясы, аз жылдың ішінде түр жағынан да көркемденіп, кейбір кемшіліктерімен қатар, ауыз толтырып айтарлық көркем поэзия дәрежесіне жетті» (253-бет) деген Сәбең ойына қосылмасқа болмайды.

Алайда поэзияның өркендеуі кейбір жағдайларда көркемдік құндылықпен шарықтай түспегенін де байқаймыз. «Кейбір өлеңдерді немесе поэмаларды оқысаң, сылдыраған сөздер көп болады да, көңілінде қалып қоятын ойлар, образдар аз болады, кейбіреулерінде атымен кездеспейді... Мұның бәріне бір ғана себеп бар, ол — шығармаға қажетті тақырыпты өмір шындығынан іздеп таппай, даяр формаларға жүгіру» (385-бет) деген ескертпесінің күні бүгінге шипалы мәні бар.

Поэзияның мәселелеріне терең үңілген автор, проза мен сын жанрларын ептеп, ал драматургияны мүлдем «өкпелетіп» алған. Бұл саладағы ойлары мен бақылаулары толықтыра түсуді де, тереңдете түсуді де талап етеді.

«Өсу жолдарымызды» қадағалап оқып шыққан оқырмандар болсын, сондай-ақ ақын-жазушылар, сыншы-ғалымдар болсын, әдебиеттің туу, өркендеу, даму процестерінен мол тарихи деректер ғана емес, қажетті практикалық іске нақты көмек алатындары сөзсіз.

Ежелден мәдени дәстүрі қалыптасқан озық әдебиеттерде «Естеліктер керек пе?» деген сауал қойылып көрген емес,

қойылмайды да. Қайта олардың көп болғаны, көптеп жарияланғаны абырой.

Қазақ әдебиетінде осы сала құлашын емін-еркін жаза алмай келе жатыр еді. С. Мұқанов осы жолы жаңа бастамаға мұрындық болып отыр. Кітаптың екінші бөлімі көркем сөздің асқан шеберлері М. Горькийге, М. Маяковскийге, Алексей Толстойға, А. Фадеевке, С. Сейфуллинге, Ж. Жабаевқа, қазақ музыкасының дариясында еркін жүзген А. Затаевичке, өзінің жан-жолдасы, қазақ кеңес әдебиетінің алғашқы қарлығашының бірі — Баймағамбет Ізтөлінге, жазушы және педагог С. Көбеевке және қаламдас дос-жарандары: Н. Тихонов, Ғ. Мұстафин, Ғ. Мүсірепов, Ж. Сыздықов, А. Токмағамбетов, Т. Жароков, Ә. Тәжібаевтарға арналған.

Бұл естеліктердің жазылу сипаттары әр қилы болғанымен де, оларды екі жүйеге бөлуге болады: бірі — таза өмірбаяндық детальдар мен кездесулер негізінде жазылған, екіншісі — әдеби талдаулары мен бақылаулары араласа жазылған естеліктер. Естелік жазуда «бекітілген тәртіп» жоқ екендігін ескергенде, біз үшін мұның қайсысы болса да пайдалы. Өйткені олардың танытқыштық (познавательный) қасиеті мол.

Осы естеліктердің ішінен бір естелікке, атап айтқанда, Баймағамбетке арналған естелікке ерекше тоқтау шарт. Баймағамбет Ізтөлін қазақ кеңес әдебиетінің тарихынан тек С. Мұқановтың үлкен адамгершілігі арқасында орын алғаны мәлім. «Кедей сөзі» газетінде «Болат» деген бүркеншік атпен бір өлеңін жариялаған, 1921 жылы сәуір айында ақ бандылар мен «құлақтардың» қолынан қаза тапқан күрескер жас ақынның аздықөп еткен еңбегі мен жазғандары еленбей, ұмытылып қалуы әбден ықтимал еді. Оның құнды шығармаларын иемдене салу да қиындыққа түспейтін еді. Алайда жолдастық парызға берік Сәбең Баймағамбеттің артында қалған мұрасын қызғыштай қорып, ел үшін еткен еңбегін әмбеге аян қылды.

1923 жылы Баймағамбетті «Еңбекші қазақ» газетінде еске алып, 1926 жылы «Бостандық туы» газетінде Баймағамбет жайында көлемді естелік шығарды. Оның өлеңдерін жинау қажеттігін ескертті. 1935 жылы өзінің өлеңдер жинағының бірінші томынан орын бөліп, Баймағамбеттің бірнеше

өлеңдерін жариялады. Кенес әдебиетінің алғашқы дәуіріне байланысты жазған мақалалары мен жасаған баяндамаларында Баймағамбетті атаусыз қалдырмады. «Өмір мектебі» сияқты кесек шығармасында революционер акынның бейнесін суреттеп берді. 1957 жылы Баймағамбет жинағын шығарып, оған естелік-алғы сөз жазды. Оны «Өсу жолдарымызда» тағы да жариялауды да қажет деп білген.

Біз бұл мәселеге арнайы тоқталған уақытта, ертерек кезде С. Мұқановтың осы адамгершілік ісіне күдіктене қараушылар болғанын еске алдық. 1921 жылы 21 сәуірде «Мир труда» газетінде жарияланған Баймағамбет жайындағы некрологті дәлелдей, айқындай түсетін материалдарға соңғы кезде ғана тап болдық.

1921 жылы 12 сәуірде «Бостандық туы» газетінің 3-санында «Аяулы жолдас» деген хабар басылды. Онда «Қызылжар оқу бөлімінің нұсқаушысы Баймағамбет Ізтөлин жуырда мектептерді қарап, Қызылжарға келген екен. Дәл сол уақытта Қызылжарда мұжықтар көтерілісі болып, соларға қарсы құралданып коммунистер соғысқа шыққанда о да құрал алып, солармен бірге болған. Ол Қызылжардағы түрмені күзетуге бірсыпыра жолдастарымен бірге шыққан. Мұжықтар қалаға кіргенде алдымен түрмедегілерді босатуға тырысып, маңайдағы күзетшілерді күн бұрын қолға түсірген. Бірсыпыралары қашып құтылған. Баймағамбеттің тұтылған-тұтылмағаны белгісіз.

Ұзын құлактан Баймағамбетті мұжықтар өздерімен бірге әкетіп бара жатыр деген сөздер бар. Оның анығы белгісіз.

Баймағамбет Ізтөлин жолдас жұрт пайдасынан басқаны ойламаған, шын таза жүрек коммунист еді. Оның үстіне жазған өлеңдері көп, қазақтың жас ақыны еді.

Тірі болса қайда болғаны, өлі болса ол кім еді, қайда оқып еді, өлеңдері қандай һәм кешірген ғұмыры жайында айрықша газетке жазылар» деп үш адам қол қойған.

Мұнымен қатар, «Қызыл Қазақстан» журналының 1922 жылғы 13 санында Галелдин Мамаковтің Баймағамбет жөнінде бірқыдыру толық ақпар беріп, «Отарба» деген атпен 27 шумақ өлеңін жариялағанын да айта кету орынды. Онда да «революция күресінде қай елде, қай жерде болса да түрлі қанды оқиғалар, орны толмас қазалар болып тұрады. Соның бірі —

кешегі арамызда жүрген жас ақын Баймағамбет Ізтөлин. Бұл – біздің берген құрбандарымыздың ұмытылмастай біреуі.

Марқұм бала күнінен-ақ бір қызықты нәрсе көрсе, есіне түскенде өлең қылып жаза қоюшы еді. Басылмаған «Құрал-мыш» деген бала күнінде жазған бір кітапшасы, жиған әңгімелері осы күнге дейін үйінде сақтаулы. Соңғы өлеңдерін жазып жүретін бір кітапшасы өзімен бірге жоғалып кетті.

Ендігі біздің борышымыз – бостандық жолында құрбан болып, еңбегінің жемісін жей алмай ұрпақсыз кеткен қыршынның атын мәңгілік қалдыру үшін жазылған өлеңін, әңгімелерін жинап, өзінің суретін салдырып бастыру. Бұл – әрқайсымыздың азаматтық борышымыз» делінген. Бұл пікірді журнал редакциясы да орынды деп тауып: «бостандық жолында құрбан болған Ізтөлин жолдастың өлеңдері жоғалып кетпесін дегенге біз де қосыламыз. Жазылған өлеңдерін жинап, басқармаға жіберуі жөн болар еді» деп жар салды.

Бұл жаңа деректер Баймағамбет өлеңдерінің мән-маңызын арттырып, С. Мұқановтың ол жөніндегі адамгершілік ісін зорайта түседі.

Біз бұл мәселеге назар аударғанда әдебиет тарихына қажетті бір жағдайды ескердік. Революцияға дейінгі және одан кейінгі жылдардағы ақын-жазушыларымыз жөнінде мұрағаттық және құжаттық деректер онша көп емес. Хатқа, қағазға түспей қалған талай дүниелер бар. Егер де біздің шығармашылық дарындар өздерінің қаламдас достары жөнінде естеліктер жазып, жариялап отырса, бұл игі істің дәстүрге айналары хақ. Оның айрықша қажет екенін Сәбен көрсетіп кетті.

«Өсу жолдарымыз» жинағындағы материалды хронологиялық тәртіппен орналастыру және соңғы сөз орнына жазылған «Достыма хат» әр кезеңнің бояу, нақышын айқын аңғартып, әдебиеттің өркендеуі жайында қызықты да тартымды шығарма оқып шыққандай әсер қалдырады.

Кейбір мақалаларға редакциялық болмашы өзгерістер енгізілгені болмаса, автор өз қаламынан туған дүниелердің артық-кемін сылып тастамай, бастапқы қалпында қайтадан жариялаған. Бұл дұрыс. Егер бүгінгі қолымыз жеткен биікке лайықтаймын десе, онда бұл еңбектер өздерінің тарихтық, шежірелік сипатынан айырылар еді.

Әдеби процеске күнбе-күн араласып, өзінің ойын ешбір жалтақсыз, ашық айтқан көркемсөз шебері, жауынгер сыншы, парасатты ғалым С. Мұқановтың бұл жинағы — сыншылық ой мен әдебиеттану ғылымын өркендете түсуге өзінің үлкен үлесін қосты.

Сәбең маңына жақындағанды магнитімен тартып алатын үлкен жүректі адам ғой. 1963 жылдың қысында әлдеқалай жолығып қалғанымда:

— Таяу күндердің бірінде үйге телефон соқшы, қазір асығыспын, — деді Сәбең. Кесіп айтпады-ау күні мен сағатын деп мен жүрмін. Араға үш күн салып телефон шалғанымда:

— Қолайлы кезде хабарластың. Қолың бос болса біздің үйге келші, кешікпе, — деді. Сәбең сөзін екі ету қайда, жүгіріп жеттім. Есікті өзі ашты, үстінде шұбалаңқы халат, белін буынып алыпты.

— Тез келдің ғой. Жарайды, жүр, өт залға, — деп Сәбең ішке кіріп кетті. Жаңадан алған пәтері болатын, қазір онда Сәбеннің мұражайы. Аяғымды шешіп, залға кірсем Сәбең жоқ. Сол жақ бүйірдегі екі есіктің қайсысына кіріп кеткенін білмей, залдың жиһазын шолып тұрмын. Ортада стол, оң жақ босағада бүкіл қабырғаны алып тұрған кітап шкафы, арнайы жасатқан. Төрде масаты кілеммен тысталған диван, еденде жаңа да үлкен палас, оның үстінде кара аюдың терісі, бас сүйегі сақталып, тісі аксиып жатыр. Әр дүниеге қызыға қарап тұрғанымда Сәбең сарғыш тартқан бір папкені құшақтап шықты да, стол үстіне қойды. Сопақшалау столдың төр жағында өзі, есік жағында мен.

— Менің академик екенімде шүбән жоқ қой, дұрыс, — деп даусын созыңқырай бастады. — Мен таяуда Шоқан жөнінде үлкен зерттеу жұмысын бітірдім. Оны Шоқан жайындағы үш томдық романның дайындығы деп біл. Өзі тез жазылды. Бірінші августа бастап ем, 2 ноябрь күні соңғы нүктесін қойдым. — Содан кейін көзіне күлкі жиналып, кулана қарады. — Осы сен менің Абай жөнінде монография жазғанымды білесің бе?! — Басымды шайқаған болуым керек. — Білмейсің, ол да дұрыс, — деп тағы да пауза жасады. — Мен 1944-1945 жылдары Абайдың жүз жылдығын өткізу кезінде үлкен монография жазғанмын. Кейбір тараулары болмаса, түгел жарияланған жоқ. Міне, сондықтан білмейсің ол кітапты, — деп Сәбең тоқ-

тап-тоқтап сөйлейді. Көңілінде екі ой тайталасып отырғандай. Әңгімені тоқетерінен бастамауына қарағанда күдік пен сенім екеуі ұзақ таласқан сияқты. Алдындағы қалың папкеге оң қолын салмақтай салып. — Мынау қолжазба — сол кітап. Ол кезде бастырудың реті келмеді. Сен сұрама, мен айтпайын. Енді Ыбырай Алтынсарин жайында еңбек жазып, «Жарқын жұлдыздар» есімді кітап шығармақпын. Келістім, жоспарға енді. Дұрыс қой, ә, — деп тағы да созыңқырай тоқтады. Әлден уақытта, — осы қолжазбаны бүгінгі күннің тұрғысынан, қазіргі әдебиеттану ғылымының деңгейінен бір қарап шығу, қажет болса редакциялау керек. Осыған сені лайық көріп жүрмін. Абайды білмейтін қазақ аз, сонда да осы іске кірісерден бұрын Абайды тағы да бір рет оқып ал. Содан кейін менің қолжазбамды оқуға кіріс, егер де менің өтінішім орынды болса. Бұған қалай қарайсың? — Бетіме ажырая қарады да, — дұ-р-ыс, — деп соза аяқтады. Мен ойланған жоқпын, мұндай тапсырма алғанымға қуанып та отырмын.

— Жарайды, Сәбе!

— Тез жауап бердің ғой. Көмектесуге даяр екенінді білемін, бірақ еңбегің зая кетпейді, қаламақысын өзім төлеймін.

— Ол не дегеніңіз Сәбе, рахмет, ұят болар. Сізге еңбек сатпаймын ғой.

— Жок. Қазақтың «есепті дос ажырамас» дегенін білесің. Арнайы редактордың қаламақысын аласың, оны өзім төлеймін. Дұрыс па? — деп орнынан тұрды. Сөз қатайын деп ынғайлана беріп ем, қолыма қолжазбаны ұстата салды да:

— Ұзақ ұстама! Алтынсаринді жазып болған кезге жеткізерсің, — деп Сәбең қолын ұсынды. «Сау болыңыз» деуден басқа шара қалмады.

Үйге тез жетіп, қолжазбаның бетін ашып көруге асықтым. Кезінде-ақ, енді уақыт дабынан сарғая бастаған қолжазбаның мұқаба-сына «Сәбит Мұқанов. Абай Құнанбаев. Монография» деп жазылған екен. «Абай Құнанбаев» дегенді өшіріп «Азамат акын», оның астына «Поэт-гражданин» деген атауды көк сиямен жазып, орысшасын белінен бір тартыпты. Алғашқы бет арнау екен, оны түгелдей келтіруді орынды көріп отырмын, өйткені бұдан бұрын еш жерде жарияланған емес. Өзі шағын да.

Тарту

«Қазақ халқының ардақты ақыны Абай Құнанбаевтың туғанына 1945 жылы 100 жыл толуын бүкіл қазақ халқы зор қуанышымен тойлауға әзірленіп жатыр.

Сүйген тойына шама-шарқынша шашу апару — әрбір қазақтың ата кәдесі.

Менің шамам келген шашу — оқушылардың алдына ұсынғалы отырған осы кітап.

«Орамал тонға жарамаса да, жолға жарайды».

Бұл еңбегім — Ленин, Сталин партиясы бастаған бақытты қазақ халқының ардақты ақыны Абайдың торқалы той күні безендіре жапқан гүлдеріне байлаған тарту-орамалым.

Жазушы»

Әрі қарай оқығым кеп барады. Мазмұнына көз салайыншы әуелі деп соңғы бетті суырып алдым. «Тартудан» кейін «Абайды тану туралы» деген тарихнамалық тарау айрықша қызықтырды. Өйткені бұл салада Сәбең әр қилы ой айтып, ең соңғы тұжырымды, яғни «Абай — халық ақыны» деген ғылыми да мәнді анықтаманы 1937 жылы өзі жасағаны тарихқа мәлім. Өзі жайында не айтты деген құмарлық Абайдың ата тегі, өмірі, дүниеге көзқарасы, ақындық шеберлігі жайындағы тарауларға аялдатпады.

Сәбеңнің әуелі Абай шығармаларын қайтадан оқып ал деген тапсырмасын құмарлықтың құрбандығына шалып жібердім.

Өйткені «Абай — зор кісі. Ол — зор ақын да, зор ойшыл да, зор қоғамшыл да, зор күресшіл де. Оның осы бейнелерін түгел камту, әрине, оңай міндет емес. Сондықтан Абайды толық зерттеу, толық ұғу бір жылдың, я бір ұрпақтың міндеті ғана емес, көп жылдардың, көп ұрпақтардың міндеті. Әйткенмен, әр ұрпақ өз қолына түскен материалға сүйене отырып, өз ой ерісі жеткен пікірді айтуға міндетті.

Оқушылардың алдына ұсынып отырған менің бұл еңбегім әдебиеттегі рухани атамыз Абайдың, оның еңбектерін сүйіп оқушы халықтың алдында Абай туралы біраз жылдан бері жиналып қорытылған пікірді айту мақсатымен жазылды» де-

ген бисмилладан кейін Сәбеңнің шындықты айтудан еш тартынбайтынын аңғардым. Маған дейін де бұл қолжазбаны екі адам оқыған сияқты. Біреуі қара қарындашпен кейбір тұста «осының қажеті бар ма, керегі жоқ, жұқарта айтқан да орынды» деп өктемдеу ескертпе жасаған. Қолжазбаны сол адамдарға оқуға берер алдында Сәбең қолжазбаны оқып, қажетті де мәнді түзетулер жасаған. Маған белгісіз рецензенттерден кейін Сәбең қолына қара бояулы қарындашты алып, көкейіне қонған ескертпелерді, сондай-ақ Сәбең «жанашырлық ой» айтқан тұстарды, кейбір әмірге бергісіз өктем жазылған «керегі жоқ» деген жерлерді жалпақ ұшты қара қарындашпен баттита сызыпты.

Соның ішінде Сәбеңнің адалдығы мен шыншылдығын дәлелдейтін мына мәтін де сызылып қалыпты. Ол мынау: «Абай және оның шығармалары туралы көпшілік алдында менің алғаш ауыз ашуым — бұдан 22 жыл бұрын — 1923 жылы еді. Сол жылы «Еңбекші қазақ» газетінің 69 санында «Қара тақтаға, шешендер!» деген мақаламда мен Абайды «Байлардың Абайы, біздің Абай емес» деген пікірді айтып шықтым. Бұндай солақай, сауатсыз, саяси жағынан да, ғылымдық жағынан да қате жазылған мақаламның шығуына не жағдай себеп болғанын мен 1942 жылы басылған «XVIII-XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихынан очерктер» деген кітабымда (10-11-беттер) айтқам, сол пікірімді дұрыс деп өзім естіген де, көрген де емен.

Осындай түсінікте болғандықтан Абай туралы баста жиналған біраз пікірлерге қорытынды жасау мақсатымен оқушыларға ұсынғалы отырған осы еңбекті жазуға қалам алдым» деп алдына қойған игі мақсатын санап шығады. «Бұл мақсатты қаншалық орындағанымды оқушы көпшіліктің талқысына қалдырып, әзірге айтарым: монографияның жақсылық я кемшілік жақтарын большевиктік сынмен көрсеткен адамға мың да бір алғыс» дегенін қара сиямен сызып, көк сиямен «Бұл мақсатқа автордың қаншалық жеткендігін көруші оқушы көпшілік» деп қысқаша қайырыпты.

Осы тұстарды, сондай-ақ басқа тарауларда сызылып қалған беттерді түгелдей оқып шығып, өз қателігін ағынан жарыла мойындаған тұсын қалдыруды орынды деп таптым. Өйткені Сәбеңнің бұлайша мойындауы жалғыз бұл емес. Ғылыммен

бірге өркендеп, оның соңғы жетістіктерін ескерген, әр тұста айтылған ой-пікірдің озығы мен тозығы болатындығын аңғарып отыру — адал ғалымның әдеті, ақжарқын адамның мінезі.

1937 жылы «Абай — халық ақыны» атты атақты да принципті мақаласында Абай жөніндегі ой-пікірлердің эволюциясын айта келіп, өзінің әр кезде айтқандарының қисығын түзетіп, ойын қомақтандырған болатын. «Айттым — бітті, кестім — үзілді» деп өректіпті өзіншіл тоғышарлықтан Сәбең әрқашан аулақ. Қате айтқанын сезсе, оны мойындаудан жасқанбады, ұялмады, осыны өзгелерден де талап етті.

Абай шығармаларын ықтияттап оқып шықтым. Әсіресе 1961 жылы Әбіш Жиреншин түсіндірме жазып, жаңа мұрағаттық деректермен толықтырып шығарған Абайдың бір томдығын, сосын Абай жайында жарияланған зерттеулерді түгелге жақын оқып алып, іске кірістім. «Тартуды» жаңғыртпай, автор атынан «Кіріспе орнына» деген дәйектеме жазылды. Онан кейінгі тарауларға үнгіп, біртіндеп монографияның ішіне кіре бастадым.

Алдын ала ескертетін бір жай бар: Сәбеңнің материал жинауы, оны кітапқа орналастыруы керемет, иненің көзінен өтетіндей жып-жинақы десем жалған айтар ем, ал деректерді ағыл-тегіл мол жинайтыны және оқушыны сонымен елітіп тастайтынына ешкім дау айта алмас. Сондықтан да болар, Сәбең қолындағы тарихи деректерге аңыздық сипат дарып, көп реттерде осының өзі рас па екен деген күдік те тудырады. Ал шындығында әсем әңгімеленген деректердің негізінде шындық жатқаны сөзсіз. Сондықтан Сәбеңнің қолынан туғандарға, әсіресе Абай, Шоқан жөніндегі монографияларына, қазақ әдебиетінің тарихына арналған еңбектеріне, «Аққан жұлдыз» бен «Өмір мектебі» романдарына айрықша ұқыптылықпен қарап, әдеби-мәдени және рухани тарихымыздың қажетіне жаратуымыз қажет.

Бұлай деуге әзірге менің қолымдағы, түбінде Сәбең мұражайына тапсырылатын қолжазба дәлел бола алады. Онда қалың оқырманға әзірше жетпей қалған талай қызықты да құнарлы деректер бар. Олар оқымысты, сыншы Сәбеңнің ғылыми зертханасын зерттегендерге таптырмайтын және тың ой өрбітуіне мүмкіндік беретін материалдар.

Осы арада бір лирикалық шегініс жасап алудың артықтығы жоқ. Сәбеңнің бұл монографиясын оқыған адамның біреуін анықтап алуға мүмкіндік туып отыр. Осы еңбекті жазу барысында талай рет ақтара-төңкере қараған, оқыған материалдардың ішінен табылған және Сәбеңнің ғалымдығын дәлелдейтін пікірді оқыңыздар.

«Қазақстанның ғылыми жұртшылығы мен жазушы жұртшылығына Сәбиттің әдебиет тарихын зерттеген еңбектері де мейлінше мәлім. Оның бүгінгі әдебиетті, XIX ғасыр әдебиетін зерттеген кітаптары және Абайдың өмірі мен еңбегін талдаған мол еңбегі — монографиясы — әдебиеттану ғылымының көп, мерейіне жарайтын еңбектер» (1, 10-11-беттер) деген толымды ойдың иесі Мұхтар Әуезов. Олай болса қолжазбадағы өктем белгілер Мұхандыкі екендігіне еш шүбә болмасқа тиіс. Оның үстіне қолжазбаны оқыту, ескертпесін түгелге жакын ескеру Сәбең мен Мұханның пенде ретінде бір-бірін ардақтауға көшкенін анық аңғартады. Ал монографияның осы уақытқа дейін шықпай қалуының басқа ірі себептері, әсіресе партия тарапынан болған қысастық-ау деп ойлауға негіз бар сияқты. Өкінгеннен ештеңе өнбейді, алайда сол кезде осы еңбек жарияланса Абайтану ілімінің аяқ алысы қандай болар еді деген ой келе береді.

Сәбең қолжазбасынан кезінде ойып-ойып алып қалған беттерді жібере салмаған екенмін деп қазір өкініп те жүрмін. Сонымен қатар көптен бері мазалап жүрген бір жайды да айта кетейін.

Абайдың ақындығын танып-білуге Сәбең айрықша үлес қосқан зерттеушінің бірі. Өйткені ғылыми ой-пікір мен көркемдік тәжірибені сәтті ұштастырып, тамаша қисындар, теориялық тұжырымдар айтты. Қазақ поэзиясының ұлттық табиғатынан туған екі заң бар: «Бірінші — төрт буыннан артық буыны бар сөзді қазақ поэзиясы қабылдаған емес. Төрт буыннан артық буыны бар сөз қазақ поэзиясына кірсе, ондай сөз поэзияның ырғақтық заңын тас-талқан ғып бұзып, поэзияны прозаға айналдырып жіберді.

Екінші — қазақтың «сөз буыны» деген, мәселен, орыстың сөз буыны емес. Қазақ сөзінде бес әріпті буын түгіл, «жұрт», «құрт», «сырт» сияқты төрт әріпті сөздер өте сирек кездеседі.

Қазақ сөзінің басым көпшілігі үш әріпті буындардан құралады. Қазақ поэзиясы буынында үш әріптен артық әрпі бар сөзді талғап қабылдайды» деген теориялық ойлар Сәбеңнің өте нәзік те терең зерттеуші екендігін көрсетіп, әдебиеттануға зор үлес болып қосылады. Осы ойын әрі тарамдата келіп «Абайға шейін қазақ өлеңдерінде үш түрлі түр болатын» деп «жыр» мен «қара өлеңге» тоқтайды да, үшінші түр аталғанымен талданбай қалған екен. Қолжазбада:

*«Қара кемер,
Қара інгенді айналып ботасы емер.
Өзіңдей асыл құрбың кез келгенде
Ағызып тасқын судай өлең жібер.*

Бұл өлеңнің де үйлесі «қара өлең» сияқты. Айырмасы бұның бастапқы жолында төрт-ақ буын бар, қалғандары он бір буыннан» деп жазған екен Сәбең. Маған осы ой өнімді болып көрінді және Сәбеңнің өзі үш түр деп отырған соң сол үшінші түрдің үлгісіне дәлелдер іздей бастадым. Әр қилы қисын табу шарт болып көрінді. Оған дәйектеме жасаудың да артықтығы жоқ сияқты.

«Халық поэзиясының қазынасына, ән текстеріне үңіле қарасак, қара өлеңнің барлық шарты сақталған, тек алғашқы ғана жолы төртбуын болып келетін, яғни сынық жолды өлең кездеседі. Ән әуеніне салғанда буын саны жетіспей тұрғаны аңғарылмаса да, оқыған уақытта оқушы дегенге дәнекерімен бастапқы буындарды қайталаса он бір буын болып шығады» деп әлгі өлеңді мысалға келтірсек те, ой дәлелденбегендей, поэзия шындығынан тумамайтындай болып көрінді. Талай өлеңдердің сыртқы өрнегіне көз салынды. Сондай бір ізденіс тұсында Біржанның «Ләйлім шырақ» өлеңі көлеңдеп шыға келді. Сондықтан бұл қисынды былайша тұжырымдауға тура келді.

«Қазақтың атақты композиторы Біржан салдың «Ләйлім шырақ», «Шідер» деген әндерінің өлең құрылысы да жоғарғыдай:

*Көлбай, Жанбай,
Шідерімді кім алды Ләйлім алмай?
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ,
Ақырында қоймаймын сенен алмай.*

Бұл өлеңдердің үйлесі «қара өлең» сияқты. Айырмасы — тек бастапқы жолдың төрт буыннан тұруы. Бұған бола бұны қазақ өлеңінің бір түрі деуге болмайды, өйткені «қара өлеңнің» құрылысына, үндесуіне қайшы емес. Сондықтан оны он бір буынды «қара өлеңнің» бір көрінісі деп тапқан жөн. Бұл Абайдың шығармасында кездеспейді, өлеңнің өнімсіз өлшемі ғана» деуге тура келді.

Сәбең бар ерікті өзіме берді екен деп еркінсуге болмайтынын жақсы білемін, өйткені Сәбеңнің уәлі аузынан шыққанының ешқайсы да елеусіз қалмайды. Ертең ғылым орбитасына тартылады. Жұмыс аяқталып келеді, қиналған сәтте бағдар алатын әдетіммен телефон соқтым.

— Үшінші түрді таба алмай жатырмын, сынық жол түр бола алмайды, ондайға назар аударсақ, «жар-жарды» бір түр деуіміз де ғажап емес қой, — дедім.

— Шаршадың ба, Тұрсынбек? Өзіңді талай өлкеге сүйреген сияқтымын ғой. Сол екеуімен де тоқтауға болар, бірақ не жыр емес, не қара өлең емес өрнектерді кездестіргенің бар ма? Менің үшінші түр дегенім осы аралас буынды өлеңдер болатын. Оны айтпаппын ба? Дұрыстап қарашы, бір жерден шығып қалуы ғажап емес. Өйткені жадымда сайрап тұр соларды іздеп әлектенгенім, — деді қырылдай сөйлеп. — Тездет, қай бетіне келдің? 416 дейсің бе? Е, онда жақындап қалған екенсің ғой, қиналғанда хабарласып тұр, — деп телефонды іліп қойды.

Енді Сәбеңнің аралас буын жайындағы ойларын олай іздедім, былай іздедім, түрге байланыстырып айтқанын таба алмадым. Тегінде Сәбең бұл мәселені басқа бір еңбегінде әңгімелеген шығар деп «Өсу жолдарымызды» актардым. Поэзия мәселесіне байланысты еңбектерінде аралас буынға Сәбең әрқашан назар аударып отырады екен. Сондықтан сол ойлардың сығындысы «Жарқын жұлдыздардың» 334-бетінде былайша тұжырымдалды:

«3. Қазақ өлеңінің жиі ұшырайтын үшінші түрі — аралас буынды өлең. Ой мен пікірді түйіндеуге келгенде, мұнда «жыр» мен «қара өлеңге» қажетті болған шарттар қатаң сақталып отырмайды. Буын саны 7, 8, 9, тіпті кей жағдайда 5, 6, 10, 11 болып келетін кезі де болады. «Алпамыс» жырында:

*Құбыладан соққан дауылдай,
Түрленіп бала қағынды.
Майданнан аққан қызыл қан
Өзенге сыймай ағылды.
Қылыш тисе шақ етед,
Мылтық тисе тақ етед,
Мысалы, бала шойын-ды, —*

боп келсе, Бұқар жыраудың бір өлеңінде:

*Тоқсан бес деген тор екен,
Қарғиын десең, екі жағы ор екен.
Түсіп кетсең түбіне,
Түбі жоқ терең көл екен,
Ел қонбайтын шөл екен, —*

боп, буын саны алма-кезек араласып жатса, Махамбет «Ереуіл атқа ер салмай» деген өлеңінде ой екпіні аралас буынды талғайды. Ал «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» өлеңінде:

*Ежелгі дұшпан ел болмас,
Етектен кесіп жең болмас.
Хан баласы ақсүйек,
Байеке сұлтан сен болып,
Сендей нарқоспақтың баласы
Маған оңаша жерде жолықсаң,
Қайраңнан алған шабақтай
Қия бір соғып ас етсем,
Тамағыма қылқаның кетер демес ем, —*

дегенінен буын ырғақтарының әр қилы үйлесетіндігін көререк» дегеннің осы тұсқа сыйысып кеткені соншама, әрі қарай жалғастырғанда Сәбең «осы үшеуінен басқа өлең түрі Абайдан бұрынғы қазақ поэзиясында жоқ. Абай осы үш түрдің «жыр» мен «қара өлең» түрін өзінің шығармаларында үнемі қолданады да, үшінші түрін қолданбайды» деп тұжырымдайды.

Менің күні бүгінге дейін қуыстанып жүретінім: «Абай осы үш түрдің үшеуін де өзінің шығармаларында қолданады» деп

шарт кесуімде, тіпті Сәбеңнің ой-пікіріне үйлеспей тұрғандығында еді. Бірақ осы уақытқа дейін ол ойға шүбәланған ешкім болған жоқ. Алайда, табыла қалса, оны теориялық қисынмен дәлелдеп көрсететін болса, осы монографиядағы әлгі ой жөнінде жауап беруім керек деп құлағымды әрқашан түрік ұстап келемін.

Әрине, бұл жай қайсыбір оқушы үшін мәнді де бола қоймас, алайда тарих дейтін елеуіш ертең өзінің мүңкір-нәнкүрін жасағандай болса, мен шор түскен арқамның бос екендігін айтуды парыз санаймын.

Сонымен қатар, Сәбеңнің 1942 жылы шыққан «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» кітабындағы айтыс туралы үшінші очеркін де қайтадан сүзіп өту қажеттігі туған еді. Оны 1979 жылғы «Халық мұрасында» ықшамдай пайдаланған, бірақ мен араласқан нұсқаның қайда екенінен бейхабармын.

Осы жайларды тәптіштей айтқанда екі түрлі мақсат көздедім. Сәбеңнің қай еңбегі болсын өз тарапынан да, өзгелер тарапынан да талай сүзгіден өткен, екіншіден, Сәбең, ешбір еңбегіне селқос қарап, қалай болса солай жариялай салмаған. Қай басылым болса да өз еңбегін уақыт ыңғайымен бір сүзіп өту өмірлік тәжірибесі екенін дәлелдейтін деректер көп.

Сәбең Ыбырай Алтынсарин жайында жазып жатырмын дегенмен 1964 жылы шыққан «Жарқын жұлдыздар» монографиялық жинағында жарияланбады. Тегінде, аяқталмай қалған болу керек. Оның есесіне 1962 жылы 1 тамызда басталып, 2 қарашада соңғы нүктесі қойылған «Шоқан Уәлиханов» монографиясы 11-138-беттен орын алып, «Аққан жұлдыз» тетрологиясын жазуға жан-жақты, әсіресе деректік ғылыми да тарихи мүмкіндігі барлығын айқын танытты.

Осы тұрғыдан келгенде, Сәбеңнің бір тамаша өнегесін айта кеткен орынды. Қазақ әдебиетінде Илияс Есенберлиннің тарихи романдарынан басқа көне тақырыпқа арналған романдардың деректік негізі өте саяз. Тарихи хроникалардан бірлі-жарымды тапқандарына, естіп-білгендеріне иек артып, құдай берген қиялдың арқасында бармағын сорып роман жазатындар әсіресе соңғы кезде көбейіп барады. Ал Сәбеңнің көркемдік тәжірибесіне дұрыстап назар аударсақ, әсіресе та-

рихта болған қайраткерлер жөнінде жылдар бойы ізденіп, толғанып барып шығарма жазуға отырғанын көреміз. Оған осы Шокан тарауы мықты дәлел. Әуелі мақала, онан кейін пьеса, ірі дүниеге кірісер алдында монографиялық зерттеу жасап алып роман жазуға кіріскен. Әрине, өкініштісі «Аққан жұлдыздың» аяқталмай қалғаны, әйтпесе қазақ тарихының ең бір шұрайлы кезеңінің көркем шежіресі жасалар еді.

Сәбең 1923 жылы Шоканды езуші хан тұқымынан екенін шығандата айтқаннан кейін Ленинград университетіне оқуға барғанда Шоканның жарияланбаған біраз материалдарына 1928 жылы кездеседі. КСРО Ғылым академиясының осы қаладағы қолжазбалар мұрағатымен шұғылданып жүріп, «23 фонд» аталатын материалға тап болады (С. Мұқанов. Жарқын жұлдыздар, 1964. — 17-бет). Оны 1920 жылы Сібір қалаларының бірінен аты-жөні белгісіз бір адам почтамен жіберіпті. 20 шақты буманың «көбі бұрын мәлімсіз материалдар». Қазақ КСР Ғылым академиясының Тарих және этнография институты жанынан Шоканды зерттеу секторы құрылып, «Шоканның бес томдық шығармаларының біразын осы толықтыруда. Бұл материалдарды бірінші рет ақтарушы адам мен екенмін. Содан кейін, әсіресе 30-жылдардың аяғынан бері 23-фондыны ақтарушылар көп. Шоканға байланысты материалдарды іздеп мен әр кезде Москваның, Ленинградтың бірнеше архивін (солардың әрбірінде бірнеше архив бар ғой), Омбының, Алматының архивтерін ақтарғаным бар. Олардың кейде тікелей, кейде жанама материалдар тапқаным бар» (18-бет) дегендері тарихи тақырыпқа шығарма жазуға хақы барлығын көрсетеді.

Сәбең осы монографияны жазарда 1958 жылы академик Әлкей Марғұлан басшылығымен шыққан Шоканның таңдамалы шығармалары жинағын және 1961 жылғы 1-томын өз кәдесіне жаратқанын айтып, «1943 жылы «Арпадна арқауы», 1956 жылы «Шокан Уәлиханов» пьесаларын... документтерге сүйене отырып жазуға тырыстым. 25 жылдан астам уақыт зерттеген бай материал мені енді Шокан туралы бірнеше кітаптық роман жазуға жетектеп жүр» (16-бет) дейді де, осы монографиялық еңбекте сол материалдардың мән-мағынасын тағы бір рет пысықтап, жүйеге салып, тәптіпке келтіру максатымен қолға алып отырғанын жасырмайды.

Сәбеңнің ғылыми адалдығы да осы еңбектен анық көрінеді. Зерттеушілер арасында біреудің іздеп тауып, жариялағанын үн-түнсіз өз сөзімен айтып, сілтеме жасамай пайдалана беретіндер соңғы кезде тіпті көбейіп кетті. Ал Сәбең болса, кімнен қандай дерек алғаны былай тұрсын, айтқан ойлары қай тұста тоқайласып қалғанына дейін айтып-жазып, ең болмаса мәтін ішінде ескертіп отырады. Оған әсіресе осы Шоқан жайындағы зерттеуі нақты дәлел. Әрбір пікірі ғылыми тұрғыдан әбден ойланып-толғанып айтылғанын көреміз.

Осы еңбектің бір қызықты ерекшелігін айрықша атап өту қажет. Сәбең Шоқанның орысша жазғандарынан ұзақ-ұзақ үзінді алып, оны өзі аударып отырған. Оған себеп болған жағдайды ескертуді Сәбең ұмытпапты. «Шоқан қаламынан туған еңбектерді екі мақсатпен кең пайдаланып отырдым, біріншіден, Шоқанның белгілі бір мәселелер туралы пікірін талдағанда, өз тарапымнан білгішсіне бермеу үшін оның өзін сөйлетіп отыруды оқушыларға пайдалы көрдім, екіншіден, Шоқан шығармалары әзірге қазақ тілінде басылған жоқ, сондықтан орыс тілін еркін меңгермеген оқушыға оны оқып түсіну қиын екенін еске алып, Шоқан айтқан пікірлерді қазақ тіліне аударып отыруды мақұл көрдім және дәл аударуға тырыстым» (18-бет) дейді. Осыған байланысты мынадай жай ескерілмей келе жатқаны өкінішті. Шоқанның қазақ тіліндегі «Тандамалы» шығармаларының 1985 жылғы екінші басылымында Сәбең көсіп-көсіп дәйексөз ретінде алынған тұстар басқалардың аударумен жарияланыпты. Сіреспе аударманың заманында жарық көрген дүниені Сәбеңнің аудармасымен ара-тұра болса да желдіріп-желдіріп алғаны орынды болатын еді. Шоқан шығармалары бұдан былай қазақ тілінде көбірек жарияланатынын ескергенде, осы жай естен шықпаған абзал.

Сәбеңнің Шоқан мен Абай жайындағы монографияларының ішіне кірмеймін, өйткені әңгімелей бастасак, сондай еңбек жазуға тура келеді де, оқырманның кәусар мөлдір бұлақтан шөлін қандырып алуына мүмкіндік бермейміз. Біздің негізгі міндетіміз – ұлы жазушының өмірімен, өнерімен таныстыра отырып, оның артында қалған бай мұраны, әсіресе көркем шығармаларын іздеп жүріп оқуға ынталандыру.

Қазақ жазушыларының, әсіресе классиктерінің ішінде ырғалып-жырғалуды білмеу тұрғысында Сәбеңнен өткені жоқ

шығар. Ойына алғанды орындағанша тыным таппайды. «Аққан жұлдызға» кірісердің алдында Шоқанға байланысты деректерді, жарияланған дүниелерді ғылыми сүзгіден өткізіп алған соң тынысы кеңіген тұлпардай төрт кітаптан тұратын тетрология жазуға кірісіп-ақ кетті. «Аққан жұлдыз» романының жазылып жатқаны 1966 жылы біліне бастады. «Жетісу», «Көкшетау правдасы», «Ленин жолы», «Коммунизм нұры» мен «Орталық Қазақстан» газеттері үзінділер жариялап, оқушыны ынтықтырып қойды. 1967 жылдың аяғында Шоқан Уәлихановқа арналған романның бірінші кітабы оқушы қолына тиіп, 1968 жылдан бастап рецензиялар жариялана бастағанда «Аққан жұлдыздың» екінші кітабынан үзінділер басылып, 1971 жылы жеке кітап болып шықты.

Ол кезде Сәбең сияқты мұзжарғыш классиктер болмаса, Орталық партия комитеті бекітіп берген жоспардан тыс кітап шығару мүмкін болмайтын. Сәбендердің өздері де күні бұрын өтініш жасамаса, келесі жылға ысырылып қала беретін де кезі болған. Бұған дейін 2, 5, 6-томдықтарын шығарып, елге үлкен рухани байлық, мемлекетке өлшеусіз қаражат түсіріп жүрген жазушы өзінің 50 томдық шығармалар жинағын шығару үшін Орталық Комитеттің есігін тоздыруға тура келген-ді. Тіпті қоймаған соң 16 томдық шығаруға рұқсат алып, «Жазушы» баспасы 1972 жылдан бастап шығара бастады. Бірінші том Сәбеңнің өлеңдерінен құралды. Ал оны дайындау қияметтің-қиыны. Сонау 1917 жылғы «Көңілімнен» күні бүгінгі қойын дәптерге жазылып, әлі жарық көрмеген өлеңінің тәуірлеріне орын тауып беру Сәбеңнің қолын едәуір байлап қана қойған жоқ, талай әбігерге де салды. Дайын кітапты оқи салу қаншалықты жеңіл болғанмен, оны оқырманға құрастырып берудің азабын басына түспеген адам ғана білмейді. «Аққан жұлдыздың» үшінші кітабына кірісіп жатқанда өзінің мәңгілік өмірін ойластырып, көз тірісінде бар шығармаларын жинақтап кетуге ниеттенгенде Сәбең тек қана өзінің күшіне сенді. Басқалардың қолғабысын іздей бермеді. Ойы бар жазғандарын хронология жүйесімен шығару болғанымен, алғашқы бірінші том шайлықтырып тастады да кесек-кесек, тұтас шығармаларды жариялауды қош көрді. 2 томға «Ботагөз» романы, одан кейін әңгімелері мен повестері, «Мөлдір махаббат» (4-том), пьесалар, «Сырдария»,

«Аққан жұлдыздың» екі кітабы, «Өмір мектебінің» өзі 9-11 томдар, одан кейін поэмалар, очерктер мен саяхаттар, 14-том «Өсу жолдарымыз», «Жаркын жұлдыздар», ең соңында «Халық мұрасы» 1980 жылы шығып, жылына 2 том оқырман кітапханасына орналасып жатты. Көптомдықты шығарудың әуресі жетпістен асқан жазушыға біраз жүк түсіргені сөзсіз.

Сәбеңнің «Шоқан Уәлиханов» драмасы қазақ драматургиясында ғана емес, жалпы қазақ әдебиетінде үлкен оқиға болған еді. Қазақ халқы үлкен жүректі Шоқанымен сахнада кездескені, кинодан көргені зор қуаныш болып, эстетикалық жағынан біраз сусындап, мерейін қандырып алғаны бір болса, екінші жағынан, жаңадан қосар идеяның шынайылығын, деректердің сонылығын талап етті. Осы тұрғыдан келгенде, жетіспей жатқанды Сәбең ауызекі шежіреден, Шоқанға ілікшатысы бар үрім-бұтақтың есебімен, сырттай алған әсермен толтырамын ба деп ойлады. Бұлай етуге бірнеше себеп әсер етті. Біріншіден, пьесалары мен зерттеулерінде Шоқанға айрықша қажеттілерді жазып, көрсетіп қойған соң жаңадан табылған деректердің аумағы тарлау болып қалса, екіншіден, академик Әлкей Марғұлан басқарып шығарған бес томдықтың елге жария болып қалуы да біраз әсерін тигізді. Осыны анық сезген Сәбең «Аққан жұлдыздың» үшінші томын қоя тұрып, он алты томдығын дайындауға, қолы босағанда этнографиялық сипаты қалың «Қазақ қауымын» жазуға отырды. Әрине, мұндай кілт бұрылыстар қаламгердің шыққан биігін онан әрі көтере түсуі киын еді.

Осы жайлармен қатар қазақ қоғамында сол кезде қалыптаса бастаған теріс ахуал да Сәбеңнің осылай күрт бұрылыс жасауын талап етті. Мұны айтардан бұрын болар-болмас болып көрінетін өзгертуге тоқтай кетейік. Сәбең сөйлеген сөздерінде де, жазған мақалаларында да «Қазақ қауымы» деген кітап жазып жатқанын, таяуда баспаға апарып беретінін талай ескерткен болатын. Біздің сауысқаннан сақ, большевиктік идеологияға бой алдырған, баспасөз саласында партияның оң көзімін деп ойлайтын «Қазақстан» баспасы қазақ деп атаудың өзінен сескеніп, автордың дүниеден өтіп кеткенін пайдаланып «Қазақ қауымы» дегенді «Халық мұрасы» деп 1974 жылдың аяғында, яғни 11 қарашада жұлмалап

34 мың таралыммен әзер шығарды. 1995 жылы мұражай ыждаһатымен ол кітап өзінің алғашқы атауы — «Қазақ қауымы» болып толықтырылып шықты да, қазақ халқына егемендік келгендігінің белгісін аңғартты.

Ал этнографиялық негізі қалың кітапты жазуға Сәбең неге кірісті? Өзі партиялық, тапшылдық көзқарасты ешкімнен жасқанбай айтатын Сәбең ұлт мәселесіне келгенде тілі күрмеле бергенмен, оңтайлы кезде жұлқынып қойғанын біз «XVIII — XIX ға-сырдағы қазақ әдебиеті тарихынан очерктер» деген 1942 жылғы кітабынан анық аңғарсақ, 1956 жылы қазақ мектептері мен тілінің мәселесі көтерілген тұста, Орталық партия комитетінің кең залында баска классиктеріміз бойын бағып отырғанда Сәбең мен Жұмағали Саин ашына-ашына пікір айтқанын, оған Журин сияқты хатшылар жымия күліп отырғанын, «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторы өзіміздің ұстазымыз Қасым Шәріпов «СК» «Казахстанская правданың» дубляжы болғанының ешқандай айып-шамы жоқ» дегенде Жоғары Кеңес Президумының төрағасы Жұмабек Тәшенов «Жолдас Шәріпов, «Социалистік Қазақстанды» сіз ашқан жоқсыз, сіз жаба да алмайсыз» деп қағып тастағанын көзіміз көріп, құлағымыз естіген еді. Онан кейін Сәбең мен Әди Шаріпов Оқу министрінің орынбасары Шербаков деген аралас мектепті көбейту жөнінде кандидаттық диссертация қорғағанда «Бұл ұлт мектептерін құртуға бастайтын қадам» деп айтқандарына қарамай, Мәскеу әлгі жұмысты бір айдың ішінде бекітіп жіберді. Соның зардабы күні бүгінге дейін тарқамай келеді.

Бұл аз болса, әр қазақтың жанұясы екі тілде, кейде тек орыс тілінде сөйлейтін деңгейге жеткен, жас ұрпақтың ұлттық тәрбиесі тәрк етіліп жатқанын көрген Сәбең халқыма аз да болса пайдам тиер ме екен деген ұлы оймен «Халық мұрасын» емес, әдейі «Қазақ қауымын» жазды. Оның шет жағасын кіріспеде бадырайтып ашық айтуға бармай, емеурінмен аңғартқанын көреміз. «Экономиканың, мәдениеттің мұнша өркендеуі ауылдың қоғамдық өмірін түбірімен өзгертіп жіберді. Кеңестік заманда қазақ екі тілді қатар қолданатын болды. Бірі — өзінің ана тілі, екіншісі — орыс тілі. Қазіргі өркені өскен ұрпақ кешегі (Октябрьден бұрынғы) өмір шындығын,

ата-бабаларының тұрмысын, салт-санасын, әдет-ғұрпын білгісі келеді. Әрине, мұндай құмартушылық ермек үшін емес, өз халқының өткендегі тарихын білу, оны терең ұғынып, жан-тәнімен сезіну талабынан туып отырғандығы мәлім. Сондықтан да мұның әлеуметтік саяси мәні зор» (С. Мұқанов. Халық мұрасы, 1974. — 5-бет) деп мәймөңкелетіп келгенін енді мықтап аңғаруымыз керек. Социалистік құрылысқа деген ризалығын айта отырып «қазақ халқының өткен өмір жолына тереңірек тоқталып, тұтас бір шолу жасауды алдыма міндет етіп қойдым» (7-бет) деп алады да, қазақ даласын жайлап бара жатқан еуроцентристік көзқарасқа тікелей қарсы шықпағанмен әр елдің тұрмыс-тіршілігінің өзгешелігі болатынын, сол ерекшелікке негізделіп салт-сана, әдет-ғұрып қалыптасатынын, әсіресе көшпелі тұрмыстың өзіндік айырмашылықтары болатынын ашық айтады. Осыны нақты және дәлелді, әсерлі де көркем көрсету үшін «бұл кітаптың әр тарауының мазмұнына сәйкес қазақтың ауыз әдебиетін кеңінен пайдаландым. Себебі, қазақ өмірін тануда оның ауызша және жазбаша әдебиетінің орны ерекше екенін еске алып, бұл еңбекте оларға орын көбірек берілді» (8-бет) дегеннің ғылыми негізінің де, патриоттық сарынының да күшті екенін байқаймыз.

«Қазақ қауымы» бес тараудан тұрады. Сәбennің көркем шығармасы болсын, жоқ, зерттеу еңбектері болсын, өздерінің айқындылығымен, сырт көзге құйтырқыланып көрінбейтін ашықтығы және түсініктілігімен дараланады ғой. Осының шындығын, осы еңбектің не жөнінде екендігін, қалай өріс алатынын байқауға болатын мазмұнын бөлшектемей келтіріп, айрықша қажет жағдайда түсіндірме жасап отырайын.

Бірінші бөлім. Шежіре және тарих жайында:

I. Жалпы шежіре

II. Қожалар шежіресі

III. Қазақ шежіресі

IV. Қазақ тарихы туралы

Екінші бөлім. Қазақ халқының ертедегі қоғамдық өмірі

I. Дуниетанымы

II. Тілі

III. Мекені және елдігі

IV. Әлеуметтік қайшылықтар

V. Шаруашылық жайы

VI. Аңшылығы

Үшінші бөлім. Материалдық мәдениеті:

I. Тұрақ жайы

II. Ыдыстары

III. Азығы

IV. Киім-кешегі

V. Көлік тұрманы

Төртінші бөлім. Жан азығы:

I. Батырлар жыры

II. Ғашықтық жырлары

III. Қиссалар туралы

IV. Айтыстар

V. Діни айтыстар

VI. Дара ақындар

Бесінші бөлім:

Жазба әдебиет белестері

Абай (Ибраһим) Құнанбаев.

Осылайша жіліктенген, айтары айқын кітапты түгел оқып шыққан адам көп ұтады, ал оған уақыт таба алмағандар әр бөлімнен, оның ішіндегі тараулардан іздегенін оп-оңай тауып алады.

Бір халықты отарлауды көздеген ел ешуақытта оның еңсесін көтеріп, ұлттық намысын жоғары ұстауға мүмкіндік бермейді. Қайта мысын басып, ұнжырғасын түсіріп отырады. Оның тарихын бұрмалайды, өзіне тиімді жағын әңгімелейді, жазады. Жазу-сызуы болмаған көшпелі елдерді былай қойғанда, пәленбай мың жыл тарихы бар, мәдениеті көзге ұрып тұрған Үндістанның өзін ағылшындар бей-берекетін шығара бастағанда Джавахарлал Неру «Индияны айқындау» («Открытие Индии») деген атакты еңбегін жазып, халқына тарихпен рух беріп, азаттыққа жетті ғой.

Пролетарлық диктатураның ұраншысы болған большевизмнің бір беті жалған интернационализм, екінші беті – ұлы-державалық шовинизм, яғни ұлыорысшылдық болғанын енді ғана парықтап отырмыз. Ресей империясы қазақ даласына

бір ғасырдай жылжи отырып жеткенше жан-жағымыздан тыпыр еткізбес үлкен қалалар салып, онан кейін түбінде шикілігі шығады-ау деген жерлерге бекініс орнатумен қабат халықтың тарихын бұрмалап жаза бастады, рухани тұрмысымызға қол сұға бастады. Орыс отаршылдары Қазан төңкерісіне дейін сырттай иемденгеніне мәз болса, большевиктік идеология іштен алды. Рухымызды бұзды, тілімізді талқандады, тұрақсыздарды шоқындырды, мансапқорларды тайраңдатты. Екі пайыз ғана қазақ сауатты болған деп көзді шұқыды, мәдениетің көпей деп үніңді өшірді. Тарихтың ұлы тағылымынан жаңылдырды. Өзіңнің білетініңді құлаққа іліп алмай, отаршылдың қолымен жазылған, пасық пиғылынан шыққан құжаттарды, әкірендеген урядник-пристовтардың жазғанын, қағаз қоймасына түскен деректерді мұрағаттардан тауып алған болып «ғылыми» еңбектерді жазды, халықтың ұнжырғасын түсірді, мерейін басты. Міне, осындай кезде ұлттық таным-білік, әдет-ғұрып аяқ астында қалған болатын.

Сәбең осындай қиястыққа ашық қарсы шыға алмай, шығамын десе де айта алмайтын деңгейге жеткенде қазақ қауымының ең болмаса қолға ілігер даусыздарын сақтап қалу, намыссыз өсіп келе жатқан ұрпаққа айтып, жазып кету мақсатын көздегені бүгін ешбір күдік келтірмейді. Ол үшін Сәбең сонау жетпісінші жылдары, әбден тоқыраудың қалың батпағына батып бара жатқан кезімізде «Шежіре және тарих жайында» арнайы бөлім ашып, оны іштей жіліктеп, тарамдата келіп қазақ тарихына жанастыруы әншейінгі еріккеннің ермегі емес еді. Расында да, қазақ шежіресін марксистік позицияда жазылып жатқан тарихқа жақындатпағаны былай тұрсын, Ысмайылов, Әділгереев, Сүлейменов сияқты әдебиетші, тарихшылардың әлем-тапырығын шығарып, ел алдында маскара еткеніміз аз болғандай түрмеге тықтық. Бүгінгі ұрпақтың арғы ата-бабаларын ұмыту керек деген шешім болды да, шежіреден ат-тоңымызды ала қаштық. Міне, осыны анық аңғарған Сәбит Мұқанов халықтың арғы тегін жарқыратын ашып беретін шежірені алдымен әңгімелеуді қажет тапты. Және оны өзінше жіліктеді. Қожалар, төрелер жасаған шежірелерден өзгешерек «Қазақ шежіресі» бар екенін, оның тарихқа етене жақын екендігін ғылыми тұрғыдан

түсіндіріп, кемшілігін де айтудан тартынбайды. «Жалпы алғанда, «қазақ» аталатын шежірелердің нұсқалары көп және қайшылықтары да аз емес. Қазақтар бергі аталары мен арғы (түпкі) аталарын біркелкі айырады да, ортадағыларын шатастырады» (24-бет) деген уақытта Сәбең сөз жоқ «Россияға қосылғанымыздың тамаша прогрессивті рөлі болып еді» деп жәреукеленіп айтып-жазып жатқан, бодан болғанымыздың 250 жылдығын үш жыл бойына дырдулатып тойлаған отарлық дәуірді айтып отырғаны өзінен-өзі түсінікті болса керек.

Қайран қалатын бір жай — Е. Бекмаханов Кенесары үшін «таяқ жеп, түрмеге қамалғанға» дейін де, кейін де Ресей отаршылдығы дәуірін зерттеуге бел шешіп түскен жөні түзу қазақ тарихшысы болмады. Осы кезеңді бізге Басин, Пищулина, Шахматовтар жазып бергенін малдандық. Бар тындырғанымыз — көне заман аз, кеңес дәуірін өте көп тарихшылар зерттеді, жазды, атақ алды. Азаматтық тарихтың үстіне партиялық тарих дегенді ойлап тауып, кешеге көз салғандарды ескішілдер, ұлтшылдар деп бас-көзге төпеледік. Міне, Сәбеңнің тарих пен шежірені шендестіре келіп жасаған қорытындысы бүгіндері көрегендіктің, ғылыми парасаттылықтың көрінісі болып отыр.

«Қазақ тарихы туралы қай кезде кімдер жазса да, бір мәселеге талас жоқ сияқты. Ол — қазақ халқының көне замандағы көшпелі рулардан құралуы. Солардың арғылары, — деп пысықтайды Сәбең, — «сақ», «массагет», «сармат», «гун», «үйсін», «қаңлы», бергілері: арғын, қыпшақ, найман, керей, тағы басқаларын айтса да бәрібір, өйткені қазақтың басын құраған сол рулар екені ақиқат. Бұл бір.

Екіншіден сол рулардың қайсыбіреулері қазақпен көршілес қырғыз, өзбек, түрікмен, қарақалпақ, башқұрт сияқты халықтар құрамына кіргенмен, қай рудың болса да басым көпшілігі қазақ құрамында; үшіншіден, Орта Азияда көшпелі өмір сүрген рулардың мекендеген жерлерінің басым көпшілігі қазақ халқының еншісіне тиген; төртіншіден, бұрынғы көшпелілердің салт-санасы, әдет-ғұрпы, мінез-құлқы сияқты өзгешеліктерінің көбі қазақта сақталған; бесінші, көне түркілердің тіл қоры да қазақта молырақ. Сондықтан көне көшпелілердің тұрмысын түсінуде қазақ өмірі материалды көбірек береді.

Қазақ халқының қоғамдық тарихы қай кезден басталса да, — деп кібіртіктейді Сәбең сол кездегі қалыптасқан көзқарас қалыбынан шыға алмай, — бұл халық көптеген ғасырлар бойы өмір сүрген өзіндік мекені, өзіне тән қалыптасқан тілі, салты болғандығы және болып келе жатқаны даусыз» (36, 37-беттер) деген түйінді қорытындысының айтары мол және өнімді де ілгерінді ізденістерге бастайды. Оны біз қазір тәуелсіздік заманында бар салада жасап та жатырмыз.

Сәбеңнің шежірешілдерге байланысты ойлары мен деректеріне бұрылсақ, онда оңай орала алмай қалармыз. Бұдан кейінгі «Қазақ халқының ертедегі қоғамдық өмірі» деген екінші бөлімнің көтеріп тұрған жүгі бес батпан. Сондықтан да ол осы еңбектің төрттен бірі. Ал үшінші бөлімде материалдық мәдениет жайында желе-жортып өткенмен, біраз қызықты жайларды елдің есіне салады. Ал төртінші «Жан азығы», бесінші «Жазба әдебиет белестері» бөліміне келгенде Сәбең судағы балықтай сайран салады. Бұларды оқу аздық жасайды, тоқу керек, жадына ғана емес, жанына сіңіру керек. Сонда Сәбеңнің ұлы ғұламалығын көзбен көреміз, жан-тәнімізбен сеземіз.

Сәбит Мұқановтың «Өсу жолдарымыз», «Жарқын жұлдыздар» және ғылыми ізденісінің соңғы иіндісі болған «Қазақ қауымы» елдігіміздің, халықтығымыздың жарқын беттері екенін еріксіз мойындаймыз.

«Күріш арқасында күрмек су ішеді» дейді ғой қазақ. Оның реті осы еңбектерді талдап, баяндап жатқанда келді ғой деп отырмыз. 2004 жылы «Ақиқат» журналының 10-санында «Сәкен — Сәбит — Тұрсынбек» деген мақала басылды. Осының растығына дәлел келтірейін: 1965 жылы Сәкен Сейфуллиннің қызықты ғұмырнамасына арнап «Қызыл сұңқар» атты тарихи-әдеби очерк жазып, шығара алмай жүргенде ұлы Сәбең «Тұлпардың тұрмысы» деген алғы сөзімен, тығырыктан бір шығарып жіберген болатын. Соның қызғанышы, мен докторлық диссертация қорғаймын деген ниетімді М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының басшылығы қош көрмей, 1968 жылы конкурста құлатып, Қазақ университетінен пана табуға мәжбүр еткен болатын.

Адамның атақ-даңқын тек еңбек, адал еңбек қана шығарады, анау-мынау қанқу сөз, өнімсіз әрекетті аяқ асты ететін де еңбек. Жарық көрген «Қызыл сұңқар» мені сый-құрметке

бөледі, газет-журналдарда 20 шақты ұнамды рецензия жарияланды. «Қолынан іс келмейді» деп даттағандарды осымен-ақ жерге қараттым, үндерін өшіру үшін енді іріге қол сермедім.

Әрине, игі іске кіріскенде адам жарқын болашаққа зор үмітпен қарайды ғой. Соны абыройлы орындап шығуға кейде «дұшпандардың» да пайдасы тие ме деймін. Өйткені анау ана жағымнан, мынау мына жағымнан шықпасын, тісі бата алмайтындай мінсіз болсын деген ойлар миға тігілген қарауылдай әр кез есінде отырады екен. Іштей егес игілікке бастайды. Мәскеудегі «Молодая гвардия» баспасының «Тамаша адамдар өмірі» сериясынан «Қызыл сұңқарды» шығаруға талаптандым. Орыс ақыны Михаил Львов аудармашы болмақ. Мәскеуге бір барғанымда баспаның бас редакторы Валерий Осиповке жолықтым. Жылы қабылдап отыр. Көзі күлімдеген Осипов әңгімемді толық айтқызбай:

— Онша тәптештемей-ақ қойыңыз, — дегеннен іш тартып қалдым. Көз жанарынан көп нәрсені ұғуға болады ғой, Валерий Дмитриевич әлі жымыып отыр. — Сәкенді мен өте жақсы білемін. Сізді де танимын, — демесі бар ма?!

— Міне, тамаша! Рахмет, — деп көңілденіп қалдым. 1964 жылы Сәкеннің 70 жылдық тойын Целиноградта өткізгенде «Молодой целинник» газетінің редакторы болған Осипов Алматыдан келген қонақтарды қарсы алып, сый-құрмет көрсетушілердің арасынан табылғанын, әсіресе Тың игерушілер сарайында берілген қонақасыда даяшы болғандығын, бірнеше рет достық, бауырлық, жолдастық үшін көтергенімізді күле әңгімеледі де, телефонды көтерді.

— Жолдас Коротков, қазір сізге қазақ жазушысы Кәкішев барады. «Сәкен Сейфуллин» атты кітабын 1970 жылдың жоспарына кіргізіңіз. Өздеріңіз авторымен танысып алыңыздар, — деп бар шаруамды қолма-қол тындырды.

Жалпы Сәкен мен Сәбитке жанасқан адамдар игі шапарттан құр қалмайтынын бұрын да сезіп жүруші ем, осы жолы көзім әбден жетті. Иманжүзді адамдардың жаны әрқашанда ашық қой, Галина Иосифовна Серебряковаға алғы сөз жаздыру, Михаил Львовқа аударту, редакциямен үнемі байланысу, тағы да басқа әңгімелер болды да, қуаныштан жүрегім жарыла жаздап баспадан шықтым.

Алматыға қанаттанып оралғаннан кейін бір аудармашыға тапсырып, өзім қазақ әдебиеті сынының туу, қалыптасу, даму жолдарына арналған докторлық диссертациямды аяқтау қамына кірістім.

Университетте лекция оқу, тәрбие ісіне араласу академияның жұмысына қарағанда әлдеқайда ауыр да абыройлы екенін сезгеннен кейін, екі-үш жылға қорғау мәселесін тежей тұрып, университет ұжымына өзімнің кім екендігімді танытуға тиісті болдым. Жыл айналмай жатып филология факультетінің партия ұйымының хатшысы болып, қоғамдық-әлеуметтік іске де белсене араласып жүре бергем.

Енді қысастықпен токтатылған еңбекке қайтадан кірістім. 1970 жылы қорғау мәселесі күн тәртібіне қойылып, талай талқы-талдаудан өттім. Университеттің өзінде қорғауыма болатын-ақ еді және өзім сол ғылыми кеңестің мүшесімін. Бірақ «құлау бізге таңсық емес, академияда қорғаймын, қастарымды жер қып, достарымның беделін көтеремін» деп іштей бекіндім. Бұл кезде Әдебиет және өнер институтында жағдай өзгеріп, қулық сауған М. Базарбаев өзінің ғылыми кеңесінде қорғаудан қорқып, құжатын қайда өткізерін білмей жүрген кезі болатын.

Менің қорғауым 1971 жылдың 17 маусымына белгіленді. Екі жұма бұрын Сәбене барып, мән-жайды түсіндіріп, авторефератымды апарып бергем. Шылбыр тастайтын тұс осы кез екенін Сәбеннің өзі де іштей сезген. Маған Мұхамеджан Қаратаев, Әзірбайжан Ғылым академиясының Низами атындағы әдебиет институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, тамаша азамат, 1967 жылы Мамедкулизадениң 100 жылдық тойына барғанда табысқан жолдасым, Әзірбайжан академиясының мүше-корреспонденті Камал Абдолла Шаих оглы Талыбзаде және атақты Мәлік Ғабдуллиннің оппонент екенін білгеннен кейін Сәбен:

— Е, ылғи мықтылар екен ғой. Жолың болар шырағым, — деген тілегін айтқан. «Пікір жазып берсеңіз жақсы болар еді» деген оймен келсем де, көкейімдегіні айтпадым, не үшін келгенімді өзі де сезіп отыр. Үндемеген бойыммен кеттім.

14 маусым күні телефон шылдыр ете қалды. Сәбен!

— Сіңбіруге қолың тимей жатқан шығар сенің, академиядан бір жігіт келіп еді, содан сенің диссертацияна жазған пікірімді ғылыми хатшыға беріп жібердім. Осым дұрыс па?

— Әрине, Сәбе.

— Ендеше солай. Қысқа жаздым. Дұрыс, — деп телефонды қоя салды. Әлден уақытта Мырзабек әйелі ұл тапқандай қуанып телефон соқты.

— Оқып берейін тыңда, құлағың сал!

«Тұрсынбек Кәкішевтің докторлық диссертациясы туралы

Диссертант ауыр тақырыпқа ұрынған. Ол қазақ әдебиетінде сынның туу және қалыптасу жолдары жайында жазған. Бұл қазақтың әдебиеттану ғылымында ғана емес, Отанымыздың көп елдерінде қозғалмай жатқан тақырып. Осындай соны жатқан тақырыпты зерттеудің алғашқы бораздасын тарту, әрине, өте жауапты да, қиын да іс.

Солай бола тұра Т. Кәкішев бұл мәселені еркін игерген. Еңбегінің бастапқы бөлімінде ол жазба әдебиет түгіл ауыз әдебиетке де эстетикалық, сынишылдық ойлар, көзқарастар болатынын айқын фактілерімен дұрыс дәлелдеген. Бұл пікірі — ұлттық сын ғана емес, жалпы көркем әдебиет үшін ашқан салмақты жаңалық.

Екінші жаңалығы — қазақтың жазба әдебиетінде сынның революциядан бұрынғы жылдарда да басталып, бірталай өрбуі, әсіресе Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев еңбектерінде, мерзімді баспасөздерде, «Айқап» журналында. Бұл мәселені де диссертант түптеп дәлелді зерттеген.

Әдебиетшілердің кеңестік дәуірде қаулай өрбіген сындар туралы жазылған еңбектері аз емес. Диссертант солардың марксистік-лениншілдік қанатын кеңейтіп толықтырған.

Осындай байсалды жаңалықтарын еске ала отыра, мен Т. Кәкішевтің бұл диссертациясын салмақты ғылыми еңбекке санап, авторына филология ғылымының докторы дәрежесін беруді лайық көрем.

Қаз. Ғылым академиясының академигі С. Мұқанов.»

14.04.1971 ж.

Бір парак қағазға жазылған қысқа пікірдің басқа ешкімнен емес, Сәбеңнен келіп, маған демесін жасап жатқан қуанышын айтып жеткізу қиын. Осы кезде өмірдің ыстық-суығына көндігіп алсақ та, қуаныш-шаттыққа адам көңілі елжіремей тұра ала ма?!

Қорғадық, алты ай ішінде, қазақ әдебиеттану ғылымымен шұғылданушылар арасында аз уақытта диплом алғандардың бірі болдық. Өйткені тісі батпайтын жерге арызшылар әуес болмайды, олар өресіз жерге үйір. Үлкен міндет мойыннан түсіп, достарды қуантып, қастарды аяқ асты еткеннен кейін істейтін іс қалмағандай күйге түскенімде ХХ ғасырдың алапат кеселі — жүрек ауруы тап берді. Ол дүние-мүлікті тәрк ететіндей қатты келді.

Жалғанда алғашқы ауру азабы жаман екен. Үрейін ұшып, ұнжырғаның түсіп, берекең қашатын көрінеді. Бар адамға жайынды айтуға ыңғайланып жүресің. Ол адам сырқатынды бөлісіп, жеңілдетіп тастайтындай көрінеді. Әркімге айтасың. Менің бір байқағаным: шын жаны ашығандар «Ой, байғұс-ай, кәріп болып қалған екенсің» деп мүсіркейді. Осының өзі де жанға қатты батады, қатардан шығып бара жатқаныңды сезесің.

Ал екінші біреулер, достық көңілі жоқ жандар «саған осы керек, осы рауа» деп табалап тұрғандай болады. Сенің әңгіменді шала тыңдап, өз жайымен маңқиып тұрады. Осыны әлденеше рет сезіп-білген соң ешкімге сыр айтпауға іштей бекідім де, емханаға баруды жиілеттім. Өмір үшін күрес басталды.

1973 жылдың 2 қаңтарында Кеңес Одағының Батыры, КСРО Педагогика ғылымдары академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Мәлік Ғабдуллин кенеттен қайтыс болды. Сол күні емханада екеуіміз кездесіп, бірнеше сағат бірге болғанбыз. Әзіл-қалжыңға келгенде Мәкең ешкімді алдына салмайтын жан еді ғой. Қарапайымдылықты Сәбеңнен үйреніп алған шығар деген ой өзіме талай келгенін жасыра алман, өйткені біреудің өтініш-тілегін орындауға айрықша құштарлық білдіретін. Сап-сау көрген Мәкең сағат төртте жоқ болып шыға келді. 5 қаңтарда Мәлікті жерлеу сәтінде сөйлегенде Сәбеңнің: «Ағайын-туыстар, жора-жолдастар, хал қиын, бүкіл өн бойым толған жас, қайғы-шер» дегені зират басында болғандардың есінде шығар. Мәкеңді жерлеп келген түнде жүрегім қатты ауырып, дәрігерге барған

жерімнен ауруханаға жатқызып қойды. Жүрек кеселі уысынан шығармайтын пәле екен, бір жарым ай емделіп, онан әрі «Алматы» санаторийіне кеттім.

Осы кезде Мәскеу қаласындағы «Молодая гвардия» баспасының «Тамаша адамдар өмірі» сериясынан «Сәкен Сейфуллин» шығып, Алматыға жетті. Тез сатылды да, көп адам көре де алмай қалды. Тегінде кешіккендердің бірі Сәбең болса керек. Көкейдегісін көрбілтелемей ашық айтатын Сәбең бір күні үйге телефон соғып, келінімен сөйлеседі.

— Әлгі Тұрсынбек қайда, көрімдігін өзі алмай ма тегі?! — деп өз көңіліндегі қуанышты ағыл-тегіл баяндайды да, менің санаторийде жатқанымды естіген соң, — келген күні хабарлассын, құлағын бұраймын деп жатыр дегейсің, келін, — депті.

1973 жылдың 12 наурызында кітабыма ең жылы сөзімді, игі тілегімді жазып Сәбеңе жеттім.

— Құтты болсын «Сәкенің». Мен білсем, бұл сериядан СССР-дағы түркі тілдес халықтар ішінен шыққан бірінші кітап. Өзін әзер дегенде таптырып алдым, — деп жазу столында жатқан кітапты қабылдау бөлмесіне алып келді.

— Мұның дүниеге келуіне өзіңіз үлкен жәрдем бердіңіз ғой, сол көңілімді білдірген бір данасын сізге сыйға тартайын деп әдейі ала келдім.

— Рахмет. Сені іздеуімнің негізгі себебі мынау: бір-екі күнде «Лениншіл жас» газетінде Мәлік Ғабдуллин жайында жазған естелік-очеркім шығады, толық варианты «Көкшетау правдасында» жарияланады. Өзім «Алатау» санаторийіне жүрейін деп отырмын. Сен менің естелігімді ыждаһаттап оқы да, «Молодая гвардия» баспасына заявка жаз. Мәлік осы сериядан шығуға әбден жарайды. Сен ол баспаның талабын да, адамдарын да білесің. Екеуіміз бірігіп Мәлік жөнінде ел-жұрт оқитын кітап шығарайық, — дегенде Сәбең бетіне ажырая қарасам керек, өйткені мұндай ұсынысты күтпеген ем. Адам толғанысын қас-қабақтан аңғарғыш Сәбең бірдеме айтуға оқталып келе жатқанда Мәриям жеңгей:

— Дастархан басында сөйлесіндер, — деп жайрандай кірді. — Рахмет қайным, мына ағаңмен қырық жыл отассақ та менің суретімді еш кітабында жарияламап еді. Гүлбаһрам екеуіміздің жас кезіміздегі суретімізді қайдан тауып алдың, қазір мені сол Мәриям деп кім айтар?! — деп бар ықылас-пейілін бір-ақ білдірді.

«Шоңқиттым білемін» деп Сәбеңе жақындап келіп, қолтығынан демеп жіберді.

— Газет-журналда талай жарияландық қой.

— Ей, тәйірі, онда көптің бірімін ғой, — деп залға бардық. Дастархан басында Сәбең өзінің негізгі ойын жалғай түсті. Мен ойланудамын, соны аңғарған Сәбең:

— Мен санаторийден апрельдің ортасында ораламын. Кітаптың жоспарын жасап, қажетті дүниелерді жобалап қой. Нәзия келін қолындағысын бізге береді, өзімде де көп материал бар. Әуелі менің естелігімді жақсылап оқы да, соны толықтыра түсетін көріністерді, оқиғаларды ойластыр. Қай тарауды қайсымыз жазатынымызды мен оралғаннан кейін шешерміз, шай алып отыр, — деп Сәбең Мәриям жеңгейдің дәмді де нәрлі шайына бас қойды. — Мәриямдай шай демдеуді көп әйел біле бермейді, қанып ал, — деп мені ара-арасында қамшылап қояды. Жеңгейдің онсыз да ынтасы түсіп, риза болғанын шай құйысынан-ақ аңғарып отырғаныммен, негізгі ойым Сәбеңнің ел-жұртты, ер-азаматты қадірлегіш үлкен жүрегінен шыққан әлгі ұсынысында болып отыр. Кібіртіктеп отыруымның да себебі жоқ емес.

Сәбеңнің жұмыс стилі өзгеше, өте жылдам. Оған шығармалары дәлел. Кейбір жазушылар сияқты он күн ойлап, бір ай жазбайды, мақсат тұтқанын жедел орындауды мұрат көреді. Оны көбіне «өмір қысқа, ойындағыны сыртқа шығарып үлгеру керек, кемкетігі болса кейінгі ұрпақ сөге қоймас!» деп жарқын келешекке көп сенетін-ді. Әрине, жазғанын құптап, ықтияттап қарап шығу керектігін Сәбең білмеді деп ешкім де айта алмайды, алайда асығыстықтың табы жататын сәттер де кездесетін. Кеше ғана ауруханадан шығып, онсыз да зорығып қалған жанмын ғой, қалай жауап берсем екен деп толғанып отырғанымда Сәбең:

— Сен неге кібіртіктеп отырсың?! Мәлік ағаңмен қалай едіңдер? Е, көңілдерің дұрыс болса, онда не кедергі саған? Әлде мен сенің тақымыңа толмай отырмын ба?! — деген кезде біреу саныма біз сұғып алғандай орнымнан ұшып тұра келдім.

— О, не дегеніңіз, Сәбе?! Бұдан артық ұсынысты бұл жалғаннан іздесем де таба алмаспын, сірә, айтқаныңыз болады ғой, — деп мәймөңкелеттім де, қазір ептеп дімкәстеніп жүргенімді тілге тиек етуге арландым.

— Сенің сөзің нық емес, ойлап-толған, мен санаторийден

кайтып келгеннен соң міндетті түрде жолық, — деп орнынан көтерілді. Есік алдында тосып тұрған өзінің «Волгасы» бізді Қазақ КСР Денсаулық сақтау министрлігінің 4-басқармасына алып келді. Кездескендерге мейірлене амандасып жоғары көтерілді. Бәрі де бәйек болып, жолдаманы бес-он минутта Сәбене табыс етті. Жаксы тынығып қайтуға тілек білдірді.

Далаға шыққаннан кейін:

— Біздей батырактар қашан тән күйтін біліп еді, «Қазақ қауымы» деген кітабымның кейбір тарауларын қайтадан қарайын деп кетіп барамын, — деп маған еті болбырай бастаған жұмсақ алақанын ұсынды.

Тағдыр Сәбеннің айтқанын өзіне бұйыртып отыр. Сәуір айындағы көктемнің бір белгісі — күн күркіреу мен найзағай жарқылы ғой. Жаксылықтың нышанындай осы құбылыстар қазақ әдебиеті үшін қырынан келді. Жай түсті және анау-мынауды емес, Сәбит Мұқановты жайратып кетті. Жанбырлы көктем болды ма, жоқ па, есімде жоқ, ал ел-жұрттың жылап-сықтағаны, көз жасына тұншыққаны, қара жамылғаны әркімнің есінде. Қазақ елі аза тұтты. Солардың ішінде егіле жылағандардың, қабырғасы сөгіле қайғырғандардың бірі болдым дегенге сенушілер аз, күдіктенушілер көп болар. Болса бола берсін, әркім өзінше қайғырады, жылайды.

Қайғылы сәтте СОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы, Сәбене деген мейірімі мол Леонид Ильич Брежнев өз атынан арнайы жіберген гүл шоғы мен өз басшымыз Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың қабір басында аза тұтуы қара жерді қайыстырған қалың көпшіліктің көз жасына ұласып кеткендей болды.

Сөзге, ал бағаға тіптен де сараң Ғабит Мүсірепов бүкіл ел-жұрттың ойындағысын «бір өзі бір библиотекa кітап жазған, бір өзі бар елдің басынан кешкен бар дәуірін қамтуға құлаш ұрған, әр дәуірдегі елдік-ерлік тіршілігін, ой өрісін, сезім тереңдігін көрсете алған, теңдесері сирек кездесетін қалам еңбекшісі Сәбит Мұқановтың қаламынан туған еңбектер өз алдына бір энциклопедия. Бала жастан сырлас кәрі жолдас, қош бол, қанаттасым, қош бол! Бакыл бол! Жер-ананның құшағында ғана емес, ел-жұрттың жүрегінде қала бер, жасай бер» деп айтқаны халықтық ант еді.

Он екінші тарау

КЛАССИК

ЮНЕСКО-ның шешімімен 2000 жылы бүкіл дүние жүзі Сәбит Мұқановтың туғанына 100 жыл толуын атап өтті. Өзінің сүйікті Отаны — Қазақстан халықтық мерекеге айналдырды.

Еліміздің абыройын асқақтатып, мерейін өсіретін ЮНЕСКО шешімі біздің қалауымыз бен өтінішіміз бойынша алынбайды. Мерекеленетін ұлы дарындардың адамзат мәдениетінің қоржынына салған олжасы есепке алынады. Сәбеңнің әлем әдебиетіне қосқан үлесі басқалардан артып жығылмаса, кемдік жасаған жоқ.

Ақын-жазушының тарихтағы орнын айқындайтын негізгі көрсеткіш — өз елінде, өзінің ана тілінде ардақталған, қадірленген шығармаларының бөтен жұрт тіліне аударылуы.

Сәбит Мұқанов шығармалары дүние жүзінің 46 тіліне, оның ішінде әлемдік орыс, ағылшын, қытай, француз тілдеріне аударылып, сан миллиондаған таралымға жетті. Кейбір туындылары әлемдік әдебиет хрестоматиясына енді.

Қазақ әдебиетінің дүние жүзіне танылуына алтын көпір болған орыс тіліне айрықша ілтипат білдіру парыз. Орыс отаршылдарының зорлық-зомбылығын сәл де болса жеңілдететін орыс мәдениеті мен әдебиеті, әсіресе тілі екенін ешуақытта естен шығармаған абзал.

Қазақ әдебиеті тарихында өз романын орыс тілінде бірінші болып жариялаған жазушы — Сәбит Мұқанов. 1935 жылы Мәскеудің көркем әдебиет баспасынан Сәбеңнің «Сын бая» деген атпен «Адаскандар» романы Б. Малдыбаев пен О. Фрелихтің аудармасымен қалың оқырманға жол тартты. «Литературная газетада» В. Тевкелидің «Повесть об обреченных» деген ұнамды рецензиясы жарияланғанда дүниені күйдіре сөйлемесе іші кебетін «Комсомольская правда» газеті Р. Шпунттың «Политические слепцы из Гослитиздата» деген зәрлі мақаласында баспаны саяси жағынан тұқыртып, «Литературная газетаны» «Адвокаты кулачества» деп айыптады. Мәскеуде көтерілген жел Қазақстанға құйын болып жеткен уақытта Қазақстан Жазушылар одағы С. Мұқановтың «Сын бая» романы туралы арнайы қаулы алып, қалың

оқушы жұртшылыққа жеткізбеу үшін кітапты жабық қорда, яғни кітап түрмесінде ұстау туралы шешім шығарды.

Әдетте, кеудесінде жаны жоқ, көркемдігінде іліп алары шамалы туынды мұндай әңгімеге ілікпейді. Орыс баспасөзін қорасына қасқыр түсіп кеткендей дүрліктірген қазақтың бірінші шығармасы болуының өзі Сәбеннің пенделік тірлігіне қаншама қиындық әкелгенмен, қазақ әдебиетіне соншама абырой сыйлап жатқаны, дүниеде қазақ деген ел бар екенін сездіріп жатқаны зор қуаныш еді. Осы үшін мақтанып қою артық емес.

Ұлы жазушы Сәбит Мұқановтың әлемге аты белгілі бола бастауы онан әрі жалғаса түсті. Франциядан оралған Қазақстан партия ұйымының жетекшісі Левон Исаұлы Мирзоян 1936 жылы баға жетпес сәлемдеме әкеп бергені тарихқа мәлім. «Сұлушаш» француз тілінде аударылып, Парижде шығыпты. Бұрын Қазақстан аспанында атой салған Сәбен енді әлем әдебиетінің баспалдағын аттап, өзінің адамға үйірсек машығымен үлкен-үлкен дарындарымен терезесі тең пендеше араласа бастады. Оны Сәкен «Батырақ інім, жарадың!» деген қысқа да нұсқа қоштаумен көкке көтерді. Сәбен болмашыға мәз болып, көкірегін керетіндерге ұқсамай, өзінің қарапайым табиғатымен өндіріп еңбек ете берді. Әр шығармасымен халқын қуантып, абыройын асқақтатты. «Сұлушаш», «Ботагөз», «Өмір мектебі», «Балуан Шолақ», «Мөлдір махаббат» көптеген тілдерге аударылып, шетелге танымал қазақ әдебиетінің даңқын шығарғаны ЮНЕСКО шешіміне негіз болғанын айтып жатудың қажеті жоқ болар.

Шығармалары 46 тілге аударылған Сәбит Мұқановтың шығармашылығы туралы ұлы ақын-жазушылардың айтқандары мен жазғандарын тізіп жатпай, аты-жөндерін атаудың өзі-ақ біраз сырдан хабар берер: Алексей Толстой, Леонид Леонов, Александр Фадеев, Самуил Маршак, Галина Серебрякова, Аалы Тоқамбаев, Түгелбай Сыдықбеков, Ионас Шимкус, Петрусь Бровка, Максим Рыльский, Сулейман Рагимов, Вадим Савко, Берді Кербебаев, Давид Кугультинов, Имре Тренчени-Вальданфель, Расул Ғамзатов, Мирмухсин, Мұстай Кәрім, Петр Проскурин, Федор Панферов, Шыңғыс Айтматов... Сәбен даңқын әлемге жайғандар, Құдайға шүкір, жетерлік.

Әр дарын өз елінде абыройлы, беделді болса ғана шет жұртқа танылмақ. Ол жағынан Сәбенде еш кенделік жоқ, тіпті халық-

тығы жағынан онымен қапталдасар жазушы болмағанын өнге емес, өзіміздің асылдарымыз, даналарымыз мойындағанын айтсақ та жеткілікті. 1946 жылы ұлы Мұхтар Әуезов «Жолы кең жазушы» деген еңбегінде «Сәбиттің аты — қазақ оқушысының мол қауымына өте даңқты, анық қымбат аттын бірі. Оның аты бүкіл Одақ елінің оқушысына да мәлім» дегенімен-ақ шектелсек те болар еді, ал баға түгіл, жай сөздің өзіне сараң, талғампаз Ғабит Мүсірепов «Сәбиттің тарихтан алатын ерекше орны — егіз екі саламен келіп, бір арнаға құятын жазушылық еңбегінің нәтижесі. Оның бірі — әдебиет қазынасына қосқан Сәбиттің өз шығармалары болса, екіншісі — қазақ кеңес әдебиетінің қозғалысын ұйымдастыру, басқару жағындағы еңбегі» деген сүбелі ойларына ешкім дау айта алмас.

Өз елінен, өз тендестерінен осыншама биік баға алған ұлы классиктің еңбегін өзгелер онан әрі асыра мактамаса, кем түсіре қойған жоқ. Орыстың атакты жазушысы Леонид Леоновтың «Мұқанов талантының алдында басымды иемін» деп мойындауы алыс-жақын елдер данагөйлерінің түйінді ойы екенінде еш шүбә болмасқа тиіс. Олай болса, ЮНЕСКО шешімін жалынып-жалпайып сұрап алмағанымыз — абыройдың ең үлкені.

Ұлы дарын өз бойындағы бар өнерін, асыл қасиеттерін халқына сарқып беріп кетті, енді оның бағасына жету, қадірлеу, абыройын асқататып, мактан тұту бүгінгі ұрпақтың парызы.

50 томға емін-еркін жететін асыл мұра қалдырып кеткен ұлы қаламгердің тарих таразысына салғанда еліне абырой-атақ алып беретін шығармаларын қысқаша шолып, жинақтай қорытқан орынды болмақ.

Сәбит Мұқанов — кешегі кеңес әдебиетінің ең айбынды және өнімді қаламгерінің бірі. Қазақтың жана әдебиетінің туу, қалыптасу, даму дәуірлеріне белсене араласқан, әдебиеттің партиялық принципін үнемі қатаң сақтауға және жүзеге асыруға, социалистік эстетиканың бар талабына жауап беруге талаптанған, күш-жігерін аямаған, сол жолда талай тар жол, тайғақ кешуді басынан өткерген классик жазушы.

Кеңестік қоғам жаңа орнап жатқан кездегі таптық күрестен ушыққан әдебиет майданында Сәкен Сейфуллинге сенімді серік болған, ұлтшыл-байшыл деп аталған алаш жазушыларымен бел шешіп күрескен, идеялық позициясына қылау түсірмеуге талаптанған жазушы — С.Мұқанов екені әмбеге аян. Қазақта проле-

тариат жоқ, сондықтан оның әдебиеті болуға тиіс емес дегендердің пікірін әшкерелеген, өзінің нақты көркем шығармаларымен жаңа әдебиеттің туғандығын дәлелдеген тұңғыштардың бірі — Сәбит.

Бұл жолда ол ауыр сындарға да, өтірік-өсекке де, зымиян мысқылға да, дөрекі айғайға да кезікті, бірақ кеңес әдебиетінің идеялық-көркемдік платформасын сақтауға, оның үстемдікке ие болуы үшін аянбай, жалтақтамай күресті. Жиырмасыншы жылдардағы өшпенді шабуылдар, отызыншы жылдардағы жалған жалалар Сәбиттің идеялық позициясын мұқалта алған жоқ. Бұл — алдымен атап өтер өзекті мәселе.

Әрине, осылай деген уақытта Сәбең ешбір қателік жасамаған екен ғой деп түсінуге болмайды. Жиырмасыншы жылдардың бас кезінде С. Мұқановта Абай мұрасының мән-маңызына жете бойламау, жолбике ақын-жазушыларды сыртқа тебу және КазАПП-қа тән әсіресолақайлыққа бой алдыру сияқты қате қадамдары болды. Бакытқа қарай, С. Мұқанов өзінің бұл қателіктерін асқындырып алмай түзеді, оң жолға түсті. Көркемдіктің негізгі арнасынан нәр алған ұлы талант әдебиетімізге зор олжа салып, бар жанрда құнды-құнды шығармалар берді.

Сәбит Мұқанов — поэзияның бар талабы деңгейінен табылған ақын, жиырмасыншы жылдары Сәбит қазақтың кедейлері мен жалшы-жақыбайларының өмір-тұрмысын, олардың кезең өзгерістеріне белсене араласуын жырлаған, әлеуметтік шаралардың мәнін көркемдік амалдарымен насихаттаған, кешегі шаруаның бүгінгі колхозшыға айналуын бейнелеген, еңбекші бұқараның ой-арманын, тілек-мақсатын суреттеген лирик, өмір оқиғаларын сюжетті желіге тартып, кең көлемді поэтикалық баяндаулар мен толғауларға барған эпик ақын.

Қазақ поэзиясы кеңес дәуірінде көптеген жаңалықтарды бойына сіңірді. Өсиет-нақылы басым, дидактикалық сипаты айқын туындылар С. Сейфуллиннің, С. Мұқановтың, Б. Майлиннің, І. Жансүгіровтің өлеңдерінде ара-тұра кездескенмен олардың негізгі арнасы саяси лирикадан өрбіп жатты.

Бұл — заманның даму заңдылығына сүйенген құбылыс. Ескілік қирап, жаңалық орнай бастаған уақытта қазақ ақындары өздерінің жалынды да отты сөздерін әлеуметтік кәдеге асыруға талаптанды. Мұның өзі жаңадан туып келе жатқан жас әдебиетке зорлықпен дарыған қасиет болатын. Сондықтан саяси лирика өлеңнің басқа түрлерінен гөрі айбынды да алымды болып, жаңа

көркемдік әдістің талабына айналған-ды. Көркемдік заңына бағынғандар реалистік шындықты өршіл қиялмен қанаттандырмақ болғанда идеологиялық принцип тұсай берді. С. Мұқановтың саяси лирикаларына осы жай жиі кездеседі.

Қазақ поэзиясының өркендеу жолында тың, соны мазмұнға жаңа түр табу талабы біздің аға ақындарымызда, әсіресе Сәкен мен Сәбитте күшті болды. Оған В. Маяковскийдің дүрілдеген даңқының күшті болуы әсер етті. Қазақ өлеңінің мақамы мен әуеніне, ырғағы мен ритміне сыздықтап ене бастаған жаңалық нышандары көбіне Сәкен мен Сәбиттің ізденістерінде көп болды. Сәбит поэзиясының азаматтық әуені әбден айқындалғанда атақты «Майға сәлем» жаңашылдық сипатын анық танытты. Өсу, ілгері басу, көркемдік шыңына көтерілу талабы Сәбитке бірқыдыру шалыс қадамдар жасатқанымен де, қазақ поэзиясы мұндай табанды, жігерлі ізденістен зор пайда тапты. Қоғамдық өмірдің бүтінгісін жырлауға, ертеңгісіне барлау жасауға мүмкіндік берген азаматтық сазы қалың саяси лирика әбден орнықты, жетіле, молыға өркендеді. Сөйтіп жүргенде штампқа айналып жатқаны да байқалмай қалмады. Соның салдарынан қазақтың он бір буынды кара өлеңі мен жеті буынды жыр өрнектерін іштей түлете, екпін-ырғағын күшейте отырып жаңа өлең түрлерін орнықтыруға талаптанды. Сәкенмен екеуінің бұл жаңалықтары қазақ поэзиясын онан әрі өркендетуге мұрындық болды.

С. Мұқановтың толып жатқан лирикалық шығармаларымен қатар жиырмаға тарта поэмалары бар. Жиырмасыншы жылдардың алғашқы жартысында жазылған «Жұмаштың өлімі», «Құрдас», «Наурыз күні», «Пионер», «Альбом», «Жетім қыздың күйі» сияқты дастандарының көркемдік дәрежесі солғын, шын мәніндегі поэмаларға қойылар талап деңгейінен шыға бермейтіндігін, шұбатылған сюжетті өлеңге ұқсайтындығын айтпасқа болмас. Бұл шығармалардың Сәбит үшін де, қазақ әдебиеті үшін де екі түрлі мәні бар. Бірінші, поэма жанрын тудыру қажет, өйткені бүгінгі адуынды өмір лирикалық өлеңнің аумағына сыймай, оны эпикалық планда жырлау керек деген замана талабы күшті болып, шын мәніндегі поэманы тудыру қажет еді.

Екінші, әлгі аталған шығармалар Сәбиттің ақындық дарыны ұзақ сонарлы көркемдік баяндауларға икем екендігін аңғартты. Өмір көріністері мен оқиғаларды ажарлы баяндай

білудің өзі сюжетті шығарманы тудыруға еріксіз итермелей берді. Сондықтан жиырмасыншы жылдардың екінші жартысы мен отызыншы жылдары жазылған Сәбит поэмалары «Батырақтың», «Октябрь өткелдерінің» (1927) челюскиншілерге арналған «Ақ аюдың» (1934), публицистикалық «Сөз — кеңестік армияның», қазақ әдебиетіне қосылған елеулі үлес болғанымен, «Сұлушаш» асуынан аса алмағандығын жасырмау керек.

Шығарманың «құдайы» — уақыт сыны. Жарық дүниеге келгеніне 80 жылға таянып қалған өлеңмен жазылған роман «Сұлушаш» күні бүгінге дейін өз оқушысын баурап алып, эстетикалық ләззат беріп келе жатқан этаптық, дәуірлік туынды. Оның құндылығы тек бұл ғана емес. «Сұлушаштың» ең негізгі мәні — шын мәніндегі көркем образ жасау проблемасын шешуінде және жаңа арнамен ілгерілеу, өркендеу, көркемдіктің биік шыңдарына ұмтылу процесінің басталғандығын аңғартуында. Сондықтан да асқан көркемдік шеберлікпен жасалған монументалды шығарма қазақ әдебиетінде биік асу болып, әдебиет тарихынан құрметті орын алуда.

«Сұлушаштан» кейін «Адасқандар» романы дүниеге келді. Ғажайып құбылыс! Ақынның бірден ірі жазушыға айналуы, салған жерден прозаның ең күрделі түрі — романды қолға алуы қалай? Бұл процеске алдын ала дайындық болды ма және қандай қажеттіліктен туды? Қазақ әдебиетінің шығармашылық тәжірибесіне, әсіресе С. Мұқановтың өнерпаздық жолына ойлана көз тастағанда бұл процестің ойламаған жерден тап болған олжа, таза кездейсоқтық емес екендігін айқын байқаймыз. Жаңа өмірдің адуынды көріністері поэзияның ауқымына сыймай, кең эпикалық суреттеуді талап етті. Жиырмасыншы жылдардың екінші жартысында поэмалардың көбейгендігінің де, Б. Майлин сияқты дарындардың прозаға мүлдем ден қоюының да, Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешу» мен «Жер қазғандарды», Ілиястың «Жолдастарды» жазуының да себептері осындай көркемдік талаптан туындаған-ды.

Заманның көркемөнерге қойып отырған зор талабын дер кезінде аңғара білетін, дәуір жаршысы болуды өзіне міндет етіп қойған С. Мұқановтың бұл шығармашылық қадамы әбден заңды. Ал «Адасқандардай» кесек дүниені жазуына келетін болсақ, ең аз дегенде мынадай екі себепті атап көрсеткен жөн:

біріншіден, романда суреттелген оқиғалар өмірдің өзінен алынғандығы, тарихи шындықтан туғандығы, Бәтес (Бәтима) пен Бүркіттің (Сұлтанбектің) махаббатынан туған трагедияны автордың көзімен көруі, сол сот процесіне қоғамдық айыптаушы міндетін атқаруы сияқты мәселелер еріксіз қалам алдырған.

Бұрын машықтанбаған жанрға қалай барған деген сауал екінші себепті анықтап алуға мүмкіндік береді. С. Мұқановтың бұрын проза жанрымен шындап айналыспағандығы прозаның асу бермес қиындығынан емес, ұзақ уақытты талап ететіндігінен және атам заманнан бері халықтың рухани азығы болған поэзияның «уысынан» шығармауы еді. Жоғарыда Сәбит поэмаларының эпикалық масштабқа ұмтылатындығы, сюжет желісінің нық тартылатындығы ескертілді ғой. Міне, осы шығармашылық мүмкіндік, яғни сюжетті шебер құра білу, өмір оқиғаларын іріктей білу, әрбір көріністің ішкі сырын ашу, даму келешегін аңғару, поэтикалық шарттылықтан азаттық алып, еркін баяндау, қоғамдық-әлеуметтік шындықтарды мол қамту талабы роман жазуға итермеледі.

«Адақандар» романы қазақ әдебиетінде С. Мұқановтың басы бүтін проза жанрына көшуін аңғартып қана қойған жоқ, сонымен бірге профессионалдық әдебиетті жасау үшін алымы мол, тынысы кең прозаны ерекше өркендету қажеттігін тудырды. Бұл роман 1959 жылы өңделіп, толықтырылып «Мөлдір махаббат» деген атпен жарияланды. «Адақандар» — бүгінге дейін оқушы қауымға ләззат, әлеуметтік сана-сезім құйып келе жатқан классикалық туынды.

С. Мұқанов «Адақандардан» кейін бірыңғай прозаға ауысты дегенде, оның кейінгі жылдардағы поэтикалық шығармаларын мансұқ етпейміз, олардың ішінде қазақ поэзиясына үлес болып қосыларлық туындылар бірқыдыру. Бірақ Сәбиттің ақындық өнері жетекшілік рөлінен айырылды да, өзінің орнын мәдениеті өскен, көркемдік шеберлігі қарыштап алға басқан жазушыға берді.

Өтпелі дәуірде туған шығармалардың бәрі бірдей сәтті бола бермек емес. «Екпінді» повесі, «Теміртас» романы, бұлардан басқа әр кезеңде жазылған прозаның шағын түрлері өз авторына онша абырой әпермегенімен де, С. Мұқановтың зор таланты өзінің шын жанрын тапқандығын, осы жолда сүрінсе де көздеген мақсатына жететіндігін, прозаны толық игеруге тапжыл-

мастан келе жатқандығын анық байқатты. Ерен еңбектің ірі табысы — «Жұмбақ жалау» (қазіргі «Ботагөз») романы болды.

Бұл роман — Сәбит шығармашылығында басталған жаңа процесті ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетінің өркендеу барысына түйін жасаған этаптық туынды, қазақ романының ұлттық дәстүрін қалыптастырды.

«Жұмбақ жалау», ең алдымен, қазақ әдебиетінде жаңа көркемдік әдістің әбден орныққандығының айғағы болды. Қоғамдық өмірді шынайы калпында, революциялық даму барысында бейнелеу тәсілі қазақ прозасында құлашты емінеркін сілтеуге мүмкіндік туғызды. Реалистік проза дәстүрінің қалыптасуына, әдебиеттің профессионалды арнаға түсуіне даңғыл жол ашты.

Типтік образдарды типтік жағдайларда жасау, кейіпкердің іс-әрекетін психологиялық дәлелдемелермен пайымды суреттеу, сюжеттің динамикалық дамуы, жанды оқиғалармен толысуы, композицияның шымыр болуы, ана тілінің лексикалық байлығын сарқа пайдалану тәрізді өнерпаздық мәселелерді түбегейлеп шешіп алуға «Жұмбақ жалау» романы мұрындық болды да, әдебиетіміздің өркендеу процесінің асқар беліне айналды. Міне, сондықтан да сөз зергері Ғабен, Ғ. Мүсірепов «Жұмбақ жалауды» «қазақ романдарының төлбасы» санап, романның ұлттық дәстүрін қалыптастырған көркем туынды екенін ерекше атады.

С. Мұқановтың «Сырдария» романына дейінгі «Балуан Шолақ», «Біздің заманымыздың батыры», көптеген әңгіме, очерктері өздерінің көркемдік-идеялық дәрежесі жағынан «Жұмбақ жалау» көтерілген биіктен асып түсе алмады. Жазушы әрдайым ілгері өрлеуге тиісті болғанымен, кері шегіністер мен мүдірістер кездесіп, бұралаң соқпаққа түсіп кететін кез аз кездеспейді. Оған Сәбең талай кездесіп жатты.

Қазақ әдебиетінде М. Горький дәстүрінің жалғасуын айтқанда, алдымен С. Мұқановтың «Өмір мектебі» трилогиясын айрықша еске аламыз. Өмір шындықтарының шебер қастерленуі жағынан алғанда Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі от-жалынды жылдардың бейнесін айна-қатесіз көркем полотноға түсіріп, қазақ халқының жарты ғасырлық өмірін баяндаған эпопеялық шығарма.

Қазақ прозасы әбден жетіліп, жетекшілік рөлі барынша айқындалған, сөйтіп бүкілодақтық, қала берді әлемдік әдебиетте өзінің ұлттық келбетін танытатын жанрға айналды. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы, Ғ. Мүсіреповтың «Оянған өлке», Ғ. Мұстафиннің «Дауылдан кейін», І. Есенберлиннің «Көшпенділер», Ә. Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар», Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер», С. Шаймерденовтің «Инеш», М. Мағауиннің «Аласапыран», К. Жұмаділовтің «Дарабоз», С. Жүнісовтің «Ақан сері» романдары әдебиетіміздің биік асудан асқанын ғана емес, көркемдік шыңдарын алуға қабілеті бар екендігін көрсетті. С. Мұқановтың зор мақсатпен жоспарланып, аяқталмай қалған «Аққан жұлдыз» эпопеясының алғашқы кітаптары осы қатардан табылады.

Көркем прозаны бар нақыш-келбетімен өркендетуге зор еңбек сіңірген дарын оның шағын түрлерін, әсіресе очерктер мен сапарнамаларды дамытуға қомақты қосқан. Қытай сапарынан «Алыптың адымдары», әлемді аралаған саяхатынан «Адам-атаның шоқысында», кезекті науқаннан жазылған «Тың толқындары» романының алғашқы нұсқасын еске түсірудің еш артықтығы жоқ.

С. Мұқановтың қаламынан 1938 жылы туған «Күрес күндерінде» атты пьесадан кейін «Гвардия, алға!», «Алтын астық» либреттолары туды. Бұлар «Шоқан Уәлиханов» тарихи драмасының шығар биігін даярлаған туындылар ғана. Бұлардың қатарына 1943 жылы орыс тіліне В. Шкловский аударған «Нит Ариадны» («Чокан Валиханов») пьесасын да қосу әділетті.

1955 жылы жазылып, ұзақ уақыт М. Әуезов атындағы академиялық театрда жүрген «Шоқан Уәлиханов» — қазақ драматургиясының өркендеу жолындағы зор табыс. Осындай бақытқа «Сәкен Сейфуллин» атты сахналық шығармасы да ие болды. Автор театр репертуарына тарихи құнды да тұрақты шығармалар берумен қатар, әдебиеттің образдар галереясына Шоканның, Сәкеннің бейнесін шеберлікпен апарып қойды.

Сәбит Мұқанов өзінің шығармашылық өмірінде әдебиетке қатысы болған мәселелердің бірінен де қалыс қалып көрген жан емес. Бүкіл қоғамдық өмірді, оның ішінде әсіресе әдеби тірлікті жіті бақылап, оның даму барысына белсене араласып

отыру С. Мұқановтың бойына әлдеқалай дарыған әдет қана емес, оның өнегелі өмірінің дағдылы қасиеті болатын. Мұны жазушының толып жатқан көркем шығармалары ғана емес, қазақтың әдеби сыны мен ғылымын қалыптастыруға, өркендетуге септігін тигізген 400-ден астам сын мақалалары, том-том болып жарияланған күрделі еңбектері мен монографиялық зерттеулері дәлелдейді.

Әдебиетіміздің сәби шағында «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер!» (1923) деген сұсты ескертумен сын майданына араласқан Сәбит жамбасы жерге тигенше өзінің әділ де ашық айтатын пікірінен танған жоқ. Әдебиеттің идеялық нысанасы айқын, пікірі таза болуы үшін Сәбит Мұқанов аябай күресті. Артық сілтегені де аз емес. Қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қаласуға Сәбеңнің 1932 жылы шыққан «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген кітабы үлкен септігін тигізді. Рас, бұл күрделі еңбекте үлкен кемшіліктер, социологиялық көзқарас орын ала тұрса да белгілі дәуірдің тарихын баяндаған тұңғыш зерттеу екенін ешкім жоққа шығара алмайды.

Дарынды жазушының отызыншы жылдардағы жауынгер сынға қосқан үлесі бірқыдыру. Қазақстан жазушыларының бірінші съезі қарсаңында «Екі оқушыға» — Саттар Ерубасов пен Рахымжан Жаманқұловқа қайтарған жауабы, қазақ поэзиясының жай-күйі жайында съезде жасаған баяндамасы, әдебиеттегі формализмге қарсы бағытталған мақаласы, Сәкен Сейфуллиннің қазақ кеңес әдебиетіндегі орнын айқындаған баяндамасы, Спандияр Көбеевтің әдебиет әлеміне қайта оралуына септігін тигізген еңбегі, батырлар жыры мен айтыс өнері жайындағы зерттеулері — әдебиеттану ғылымына қосқан сүбелі үлестері.

Сәбит Мұқановтың «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиет тарихынан очерктер» деп аталған, 1942 жылы шыққан күрделі еңбегін ерекше атау керек. Мектеп оқулығында шалашарпы айтылып келген ақындардың мұрасын анықтауда, әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесін шешуде, келешекте қазақ әдебиетінің тарихын жасау процестерін бағдарлауда бұл еңбек үлкен рөл атқарды.

С. Мұқановтың қырқыншы-жетпісінші жылдардағы сыншылық қызметі қазақ әдебиетінің профессионалдық арнамен

өркендеуіне, идеялық нысанасының таза болуына, көркемдік шеберлікті игеру талаптарына, жас күштерді мәпелеп өсіруге бағытталды.

Қорыта айтқанда, ұлы дарынның өнегелі де жемісті өнерпаздық жолына қысқаша шолу жасағанда, Сәбит Мұқанов – қазақ кеңес әдебиетінің негізін қаласқан, оның өркендеуі үшін орасан еңбек сіңірген аса көрнекті сөз шебері, ел еңбекшілерінің бүгінгі өмірінен, ой-арманынан нәр тауып, шабыттана жырлаған азамат ақын, дәуір шындығын эпикалық биік деңгейге көтере суреттеген халықтық жазушы, сахна өнерінің өркендеуіне үлес қосқан драматург. Қазақтың әдеби сыны мен әдебиеттану ғылымын өрге сүйреген жауынгер сыншы, парасатты ғұлама. Қазақ әдебиетінің мақтанышы Сәбит Мұқанов өзінің өнегелі де өміршең шығармаларымен қазақтың жаңа ұрпағына рухани азық беріп, ұрпақтан-ұрпаққа жасай беретін ұлы классик.

04.12.2004 – 17.03.2005

Сәбит Мұқанов өмірі мен шығармашылығының беленді кезеңдері

1900, 22 сәуір — жарық дүниеге келген күні.

1907 — Әкесі қайтыс болды.

1911 — Шешесі Балсары қайтыс болды.

1912-1916 — Бакыршы бала бола жүріп ауыл молдасынан сауа-
тын ашты.

1918 — Омбыда ашылған мұғалімдер даярлайтын курста оқыды.
Оның директоры — Мағжан Жұмабаев.

1919 — Ауыл мұғалімі.

1920-1921 — Петропавл қаласында тұтынушылар одағының
нұсқаушысы және педагогикалық курс тыңдаушысы.

1921-1922 — Көкшетау болысының революциялық комитеті
мен Төтенше комиссиясы саяси бюросының мүшесі.

1922-1923 — Петропавл РКП(б) губерниялық комитетінің
нұсқаушысы.

1923, ақпан — Қазақстан коммунистерінің II конференция-
сының делегаты, сөз сөйледі.

1923-1926 — Орынбордағы жұмысшы факультетінің студенті.

1923-1925 — «Еңбекші қазақ» газетінің штаттан тыс тілшісі
және партия бөлімінің меңгерушісі.

1923, I наурыз — «Қара тақтаға жазылып жүрмеңдер, шешен-
дер!» публицистикасының жариялануы.

1923-1925 — Қазақстан Орталық атқару комитетінің мүшесі.

1925, мамыр — Орынбордан астананың Қызылордаға көшуін
жазатын арнайы тілші.

1926 — Петропавлдағы «Бостандық туы» газетінің жауапты хат-
шысы.

1927 — Қазақтың пролетариат — қара шаруа жазушылары ассо-
циациясының (КазАПП) жауапты хатшысы және «Еңбекші қазақ»
газеті партия бөлімінің меңгерушісі.

1927 — «Өлеңдер жинағы», «Кешегі жалшы мен бүгінгі жалшы»
және «Октябрь өткелдері» поэмаларының кітап болып жариялануы.

1927 — Октябрь революциясының 10 жылдығына арналған
«Ақындар шашуы» жинағын құрастырушы.

1927-1928 — Қазақстан мемлекеттік баспасының бас редакторы.

1928 — Баспа жанынан шыққан «Жаңа әдебиет» журналын
ұйымдастырушы.

1928 — «Сұлушаш» романының жариялануы.

1928-1929 — Ленинград университетінің студенті.

1929-1930 — Петропавл. «Кеңес ауылы» газетінің жауапты ре-
дакторы.

1930 — «Әдебиет майданы» журналының редакторы.

1930-1931 — Мәскеу. Академик Марр атындағы тіл білімі институтының аспиранты.

1931-1936 — Мәскеу. Қызыл профессорлар институтының аспиранты.

1931 — «Адасқандар» романының жариялануы.

1932 — «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты зерттеуі жарияланды.

1934-1954 — КСРО жазушылары I съезінің делегаты және одақ басқармасының мүшесі.

1935 — Мәскеуде «Сын бая» романы шықты.

1936 — Мәскеуде өткен онкүндіктің ресми мүшесі.

1936-1937 — Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының төрағасы.

1937, қазан — Партия қатарынан шығарылып, қызметінен босауы.

1937-1943 — Еркін шығармашылық іспен айналысуы.

1938-1939 — Қазақтың педагогика институтында, Семей окытушылар институтында сабақ берді.

1938 — «Жұмбақ жалау» романының жариялануы.

1942 — «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиеті тарихынан очерктер» атты ғылыми еңбектің жариялануы.

1943-1951 — Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының төрағасы.

1947-1959 — Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі.

1947-1954 — Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты.

1948 — «Сырдария», «Ботагөз» романдарының шығуы.

1950 — «Менің мектебімнің» жариялануы.

1951-1973 — Еркін шығармашылықпен айналысуы.

1953 — «Өмір мектебінің» 2-кітабының шығуы.

1953-1958 — Таңдамалы шығармаларының 6 томдығының 1, 2-томдарының жариялануы.

1953 — «Жаңа өмір» баспасынан «Ботагөздің» араб әрпімен шығуы.

1954 — Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшесі (академик).

1959, 1960, 1961 — «Мөлдір махаббат» романы қайталанып шықты.

1960 — «Өсу жолдарымыз» жинағы жарық көрді.

1964 — «Есею жылдары» — «Өмір мектебінің» үшінші кітабы шықты.

1964 — «Жарқын жұлдыздар» монографиясы жарияланды.

1964 — «Алтын аймақ» атты әңгімелер жинағы шықты.

1967 — «Аққан жұлдыз» романының 1-кітабы шықты.

1970 — «Аққан жұлдыз» романының 2-кітабы жарияланды.

1972-1980 — Таңдамалы шығармаларының 16 томдығы шықты.

1973, 18 сәуір — Ұлы жазушы қайтыс болған күн.

МАЗМҰНЫ

БИСМИЛЛА	3
I. Даңқ тұғырының шайқалуы	7
II. Өктем ой өрімдері	58
III. Алғашқы асу	87
IV. Шыңға шығу	113
V. Жаңа өріс	135
VI. Матасқан тағдырлар	185
VII. Даңқ тұғырында	226
VIII. Атымтай Жомарт	251
IX. Тарихпен сырласу	264
X. Сайран	281
XI. Шежіреші	302
XII. Классик	338
Сәбит Мұқанов өмірі мен шығармашылығының беленді кезендері	349

“Нартұлға сериясы”

№11 шығарылым

**Тұрсынбек Кәкішұлы
Күләш Ахмет**

СӘБИТ МҰҚАНОВ

Әдеби-ғылыми ғұмырнама

Редакторы **Қуат Құрмансейіт**
Техникалық редакторы **Раушан Тұрлынова**
Корректоры **Гүлширан Құлымбетқызы**
Суретші-дизайнері **Жеңіс Қазанқапов**
Компьютерде беттеген **Лаураш Мұхамеджанова**

Басуға 10.06.09. қол қойылды.
Пішімі 84x108¹/₃₂. Шартты б.т. 18,48.
Қағазы офсеттік. Қаріп түрі “ММ Таймс”.
Офсеттік басылыс. Тапсырыс № 0175.
Таралымы 2000 дана.

«Фолиант» баспасы,
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов көшесі, 13
«Фолиант» баспасының баспаханасында басылды

казо

Тұрсынбек КӘКІШҰЛЫ – профессор, жазушы, филология ғылымдарының докторы, Халықаралық жоғары мектеп ғылым академиясының құрметті академигі. Қазақстан ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің құрметті кафедра меңгерушісі, бірнеше жоғары оқу орындарының құрметті профессоры. Монографиялар, оқу құралы, эссе, сын жинақтарының авторы.

Күләш АХМЕТ – доцент, филология ғылымдарының кандидаты, бірқыдыру мақалалар, ғылыми жарияланымдар мен «Тар жол, тайғақ кешу тағдыры» атты монографияның авторы.

Авторлар әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология факультетінің қазақ әдебиеті кафедрасында ұстаздық етеді.

ISBN 9965-35-764-1

9 789965 357640

